

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 18

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalin təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 18

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

ilhame.haciyeva1964@mail.ru

BƏDİİ, ELMİ-SİYASİ ƏDƏBİYYAT VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASI

Açar sözlər: dil mədəniyyəti, alınma sözlər, leksika, termin, rəsmi sənəd, dilin lüğət tərkibi, ictimai, dövlət dili

Ключевые слова yazıqovıe kultura, zaimstvınne slova, leksika, terminı, qosudarstvenny dokumnt, slovarnyı sostav, obhestvennoy

Keywords: borrowed words, vocabulary, terms, public document, vocabulary, public

Dilin leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi texniki tərəqqi, iqtisadi mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminoloji fondu zənginləşdirmək üçün onun öz daxili imkanlarından istifadə edərək terminlər yaratmaq mümkündür. Bunun üçün Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, müxtəlif əsərlər, hətta xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi vacib şərtidir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, xüsusilə Q. Bürhanəddin, İ. Nəsimi, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli və başqalarının əsərləri ictimai-siyasi terminlərlə zəngin olmuşdur. Xalqın həyat tərzini, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi prosesləri əks etdirən söz ustaları ictimai-siyasi anlayışların ifadəsi üçün iki mənbədən istifadə etmişdir: ya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki milli mənşəli dil vahidlərindən, ya da ərəb və fars mənşəli alımalardan. Dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, geniş xalq kütlərinin bədii əsəri anlaması və əsərin yayılma ərazisi həmin dövrlərdə yaranmış əsərlərdə ərəb və fars mənşəli alınmaların işlədilməsini zəruri edirdi. Bu səbəbdən də Nəsiminin (*bəşər, fəqir, məclis, dövlət, məlik, mülk, mal, rəqib, şahid, mə'mur, qiyam, müxalif, sultan, millət, məmləkət, fərman, qul, düşmən, əmir, padişah, fəteh, qovğa və s.*) (1); Xətəinin (*taci-dövlət, meydan, sərda r, şahənşah, kafir, qovğa, ləşkər, ğazi, girov, diyar, sərbaz, rəfiq, el, ərən, soy, yoldaş, asi, kişvər, sərkar, suç, törə, ümmət və s.*) (2); Füzulinin (*kafir, soltan, inqıab, qovğa, cəza, padşah, dövrən, katib, müəllim, rüşvət, leşkər, məvacib, qeysər, yəğma və s.*) (3) və digər şairlərin əsərlərində fars mənşəli

leksik vahidlər milli mənşəli leksik vahidlərdən çoxdur. Həm də ərəb və fars mənşəli belə sözlər Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq bəzi fonetik dəyişikliyə də məruz qalmışdır. Klassik ədəbiyyatda istifadə edilən ictimai-siyasi leksik vahidlər əsasən məcazi mənada çıxış edərək sənətkarın poetik fikrinin qüvvələndirməsində, yeni çalarların ifadəsində böyük rol oynamışdır. Muradxan Cahangirovun bu barədəki mülahizələri maraq doğurur. O, yazır: «Ərəb dünyasının təsiri altında olan Azərbaycan dili və ədəbiyyatı XYIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərinə qədər bu təsirin nəticəsində dilin lüğət tərkibinə sonsuz sayda ərəb və fars mənşəli terminin daxil olması ilə müşayiət edilir. Terminoloji mənbə XIX əsrin ortalarında dəyişməyə başladı, rus və Avropa mənşəli terminlərə meyl artdı» (4.187). M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundzadə, N.B.Vəzirov və digər sənətkarlar öz əsərlərində milli terminlərlə yanaşı rus və Avropa mənşəli ictimai-siyasi terminlərə, onların yayılmasında və anlaşılmasında az rol oynamırdılar. Məsələn, M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsl mədəniyyət fəlsəfəsidir. Onun anlayışlarını və estetiklik ifadə edən terminlər onun poeziyasının əsas məğzini təşkil edir. Təfəkkür, şüur insanın və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi həyatının təzahürü kimi bu poeziyanın ana xəttidir. Onun yaradıcılığında öz əksini tapan obrazlar estetik hissə malik olan və mənəvi inkişaf təkamülü keçirən obrazlar olmuşdur. Vaqif estetik kateqoriyalara məxsus terminləri məsələn, *gözəllik, şüur, eybəcərlik, ucalıq, qəhrəmanlıq, faciəlik, estetik hissə, estetik zövq, estetik qiymət* və s. bir-biri ilə qarşılaşdırmış, ziddiyyətləri aşkar etmişdir.

Repressiyalara məruz qalan, ədəbi-elmi fəaliyyəti təqib edilən Y.V.Çəmənəminlinin də fəlsəfi görüşlərində terminlər əsas yerlərdən birini tutur. Məsələn: *materiya, sonsuzluq, budizm, zərdüşlük, konsepsiya, bilik, elm, fəlsəfi təlim, filosofluq, dini görüşlər* və s. Bu kimi terminlər yazıçının əsərlərinin dili və üslubunu öyrənənlər üçün əsas mənbə təşkil edir.

A.Bakıxanovun fəlsəfi görüşlərində *din, etika, sufi, sufizm, vəhdətivüçud, xeyir, şər, məntiq, ilahi məhəbbət, dünyanın nizamı və ahəngdarlığı, elm, əxlaq, əxlaq davranışı, təfəkkür* və s. terminoloji vahidlər öz definisiyasını tapa bilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə yazır ki, fəlsəfi əsərləri ilə dilimizin tarixində ilk dəfə politika və filosofiya dilinin ilk nümunələrini verən yenə M.F.Axundov olmuşdur” (11, 42).

M.F.Axundovun elmi əsərlərində, məktublarında belə elmə dair yeni terminlərə rast gəlmək olur: məsələn, *liberal, fanatik, despotizm, tembr* və s. terminləri tərcümə edilmədən, orijinalda olduğu kimi istifadə etməyi məsləhət bilmişdir. M.F.Axundov ictimai-fəlsəfi görüşlərini irəli sürərkən öz materialist dünyagörüşünü terminlər vasitəsilə də ifadə etmişdir. Bu cəhətdən onun, əsasən, materializm ruhunda olan estetikası idealizm, dini ruhda olan

mühafizəkar ədəbiyyatın təbliğ etdiyi mistik, mürtəce görüşlərə ziddir. M.F.Axundzadənin həm bədii, həm də elmi əsərləri, o cümlədən də məqalələri çox zəngindir. Dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini əks etdirən M.F.Axundzadə ən xarakterik, daha çox anlaşılan və yenicə işləklilik əldə edən terminlərdən istifadə etmişdir: *vilayət, xalq, padşah, ölkə, qanun, məmləkət, qoşun, casus, məsləhətçi, dövlət, müharibə, düşmən, qırğın, məlik, tacir, səfir, məmur, konsul, maaş, barat, bəy, vəzir, despot, hökmdar, camaat, elçi, kənaz, xatun, bəşəriyyət, rəiyyət, sülalə* və s. (5). Onun fəlsəfi traktatında bu sahə ilə bağlı terminoloji vahidlərin varlığı onun materialist baxışlarının, sosial-siyasi idealının həyata keçirilməsində bir vasitəyə çevrilmişdir. Beləliklə, sosial-siyasi problemlərə dair mütəfəkkir yazıçının gətirdiyi fəlsəfə terminləri onun dünyagörüşünün kütlələrə çatdırılmasında (insan azadlığı haqqında, ictimai həyatın ədalət əsasında yenidən qurulması və s.) mühüm rol oynamışdır.

S.Sadiqova qeyd edir ki, M.F.Axundovun bir filosof kimi xidməti bundadır ki, fəlsəfəni varlıq və idrakın fəvqəltəbii prinsipləri haqqında elm hesab edən filosoflardan fərqli olaraq fəlsəfəni varlıq haqqında, kainat və onun qanunauyğunluqları, mövcud olan şeylər haqqında, cisimlərin təbiətin qanunlarına uyğun olaraq məqsədəuyğun quruluş səbəbləri haqqında elm hesab edirdi. Filosof fəlsəfə anlayışını elmin sinonimi kimi hesab edir, hətta bir sıra hallarda onları eyni mənalı anlayışlar kimi işlədirdi. Bu da fəlsəfənin təbiətşünaslıq, dövrün təbii-elmi bilikləri ilə əlaqəli olması ilə bağlı idi. Materialist alim fəlsəfənin əsas müddəalarını hazırlayarkən təbiətşünaslığa əsaslanaraq bir sıra *təbiət, varlıq, maddi dünya, aləm, dünya, mövcudad, kainat, obyektiv reallıq* və s. anlayışların mənalərini açıb göstərmişdir. (10,131-133).

XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən müxtəlif hadisələr Azərbaycan mədəniyyətinə, o cümlədən milli dilin lüğət tərkibinə də güclü təsir göstərdi. Bu dövrdə yazıb yaratmış M.Ə. Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev N.Nərimanov, S.M. Qənizadə, M.Hadi, H.Cavid, M. Möcüz, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsar, M.S. Ordubadi, A.Şaiq, A. Səhhət və digər sənətkarlar öz əsərlərində cəmiyyətin ictimai hadisələrini, baş verən prosesləri əks etdirir, yeni terminlərin yaranmasında və işlədilməsində böyük rol oynayırdılar.

M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyli, Y.V. Çəmənəminli və digər xadimlərin, ideoloq və yazıçıların əsərləri Azərbaycan dilinin zənginləşməsində, terminologiyada keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsində əsaslı rol oynadı. Xüsusilə M. Ə. Rəsulzadənin əsərləri, həmin dövrlərin qəzet və jurnallarında dərc olunan iri və xırda həcmli yazılar diqqəti xüsusi cəlb edir. Onun həm Azərbaycandakı ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə, həm də mühacirət illərində yazdığı «İran türkləri»,

«Azərbaycan şairi Nizami», «Əsrimizin Səyavuşu», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan cümhuriyyəti» və sonsuz sayda siyasi-publisistik yazıları, hekayə və şeirləri terminlərlə zəngindir. M.Ə. Rəsulzadənin əsərlərinin dilində işlənən terminlər üç mənşə qrupundan ibarətdir. Burada milli mənşəli, ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli terminlər birgə işlənir. məsələn: *xəlf, türk eli, e"lani – istiqlal, mücadilə, lisan, kontrol, uşkol, müəssisəti – ictimaiyyət, hüriyyəti – mətbua t, hərəkəti – milliyyə, demokrasi, federasion, qətli am, şurayi – milli, protest o, məclisi – məbusan, firqə, konfederasion, dekret, iltihaq, inqilabi– kəbir qanuni – əsasi* və s. (6).

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan (türk) dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi bu dilin rəsmi dairələrdə işlənmə imkanlarını genişləndirdi. 27 iyul 1918-ci ildə rəsmi qərarla dövlət dili «türk dili»(Azərbaycan dili) elan edildi. Qərarada deyilirdi: «Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin» (7). C.Əmirova qeyd edir ki, bu qərar bir neçə baxımdan diqqəti cəlb edir: birincisi, savadlı adamlar rustəhsilli olduğundan dövlət işlərinin, yazışmaların müəyyən müddətə qədər rus dilində aparılmasına imkan verilirdi; ikincisi, rusdilli mütəxəssislərin Azərbaycan(türk) dilini öyrənmələri üçün tezliklə bütün şəraitin yaradılması məqsədi ön plana çəkilir; üçüncü, milli dilin üstünlüyü və digər millətləri də bu dili öyrənmələrinin vacibliyi vurğulanırdı (8.8).

1920-ci ilin aprelindən sonra siyasi həyatda oduğu kimi terminologiyada da vəziyyət dəyişməyə başladı. Bu, barədə M.B.Məmmədzadə yazırdı: «Dilimizdə sovetizm bayrağı altında ruslaşmaqda davam edən bu dil son zamanlarda türkcə ortaq istilahları rus sözləri ilə dəyişdirdikdən sonra, dəyişməsi qeyri- mümkün olan türk sözlərini də digər türklər üçün anlaşılmaz bir şəkllə salmağa çalışır» (9.223).

N.Nərimanov dilimizin milli mənşəli terminlərin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. O, bir sıra ictimai-siyasi terminlərin (sosializm) mənə və işlənmə məqamlarının necə olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, “sosializm” ideologiyasının kökləri çox qədim zamanlardan müşahidə edilib. Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcılarından biri M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ictimai-siyasi terminologiyasının yaratıcılarından biridir. Onun alovlu nitqlərində, kəsərli publisistikasında, elmi əsərlərində başlıca olaraq “Azərbaycan qayəsi” fəlsəfi ideyaları ilə təmasda açıqlanır. “Haqq yolu - millət yoludur” fikri qabardılır.

Qədim milli qaynağa, dildaxili imkanların genişliyinə, kalka və alınmalara münasibətdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan Azərbaycan dili öz inkişafının son dövründə, xüsusilə də ölkədə ayrı-ayrı elmlərin

inkişafına söykənərək daha geniş imkanlar qazanmışdır. Digər dillərdə olan siyasi ədəbiyyatın tərcüməsində dilin lüğət tərkibi, söz ehtiyatı lazımı nəticəni əldə etməyə imkan verir. Müxtəlif ideoloji cərəyanların, siyasi dünyagörüşlərin cəmiyyətdə yayılması ictimai-siyasi terminlərdən düzgün istifadəyə əsaslanır. Bu prosesdə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat:

1. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1978
2. Xətai Ş.İ. Əsərləri. Bakı, 1988
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984
4. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, 1 h. Bakı, 1978. səh.187
5. Axundov M.F Kəmalüddövlə məktubları. Bakı, 1969; Axundov M.F Əsərləri, 1c, 1958, IIc. Bakı, 1961
6. 6.Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990; Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1991
7. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər) Bakı, 1990. səh.90
8. ⁸Əmirova C. Azərbaycan dilində işlənən onomastik vahidlərin rusdilli auditoriyada öyrədilməsi. Bakı, 1997. səh.8
9. 9.Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992. səh.223
10. 10.Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348s.
11. 11.Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979, 268s.

İ.Hajieva

**Fiction, political science literature and terminology
of the Azerbaijani language
Summary**

The lexical system of the language is the bearer of the history and culture of the people. Political, social changes, scientific and technical progress, changes in the economic and cultural life of society have a significant impact on the language and patterns of its internal development.

To enrich the Azerbaijani language vocabulary as well as in other languages, is terminology creation possibility by using its own reserves. In this regard, it is necessary to in-depth study the works of Azerbaijani classical literature and folk language.

Distribution in the society of various ideological tendencies and political worldviews is based on the correct use of socio-political terms. An indispensable role in this process is played by the mass media.

И.Гаджиева

**Художественная, научно-политическая литература и терминология азербайджанского языка
Резюме**

Лексическая система языка является носителем истории и культуры народа. Политические, социальные изменения, научно-технический прогресс, а также перемены в экономической и культурной жизни общества оказывают значительное влияние на язык и закономерности его внутреннего развития. Для обогащения словарного фонда в азербайджанском языке, так же как и в других языках, существует возможность создания терминологии путем использования его собственных резервов.

В связи с этим необходимо углубленно изучать произведения азербайджанской классической литературы и народного языка. Распространение в обществе различных идеологических тенденций и политических мировоззрений основано на правильном использовании общественно-политических терминов. Незаменимую роль в этом процессе играют средства массовой информации.

Rəyşi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

S.ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
s.aliyeva@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARI

Açar sözlər: məzəmmət, bərabər hüquqlu, təbəqə, qohumluq, sosial qruplar, zahiri əlamət, təxəllüs, mücərrəd varlıqlar, - şəxsi

Ключевые слова: упрёк, масса, личное родство, псевдоним, абстрактные существа, социальные группы наружный знак,

Key words: rebuke, personal kinship, social groups, outward sign, pseudonum, abstract beings, equal rights, layer,

Müasirlik keyfiyyətinə malik olan xarici dilə maraq ildən-ilə artır. Xarici dilin öyrənilməsi respublikamız üçün nisbətən cavan tədris kursu sayılsa da, artıq onun ali məktəblərimizdə öyrənilməsindən çox vaxt keçmişdir. Məlumdur ki, ali məktəblərimizdə xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı azdır. Odur ki, rəsmi, stabil dərslərlə yanaşı, xarici dil proqramına daxil olan mövzuları, problemləri anlaşıqlı, tələbələrin başa düşə biləcəyi bir dildə şərh edən nəşrlərə hələ də ehtiyac vardır. Belə nəşrlər sırasında dərs vəsaitlərinin, metodik göstərişlərin özünəməxsus yeri vardır.

Dilçilik ədəbiyyatında danışan dinləyəyə müraciət edir. Bu müraciət forması xitab adlandırılır. Müraciətlər (xitablar) bütün dünya dillərində mövcuddur. Dünya dillərində insanlara, heyvanlara, quşlara, real varlıqlara, suya, oda, torpağa, çaya, dağa, Vətənə - bir sözlə, canlı və cansız hər şeyə müraciət edilə bilər.

Bütün dillərdə yazılmış əsərlərdə xitablardan geniş istifadə olunur.

İngilis dilində müraciət formalarının aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, dilçilər arasında dil və mədəniyyət problemlərinə, eləcə də ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından biri olan xitabın nitq etiketləri sırasında yerinin və rolunun aydınlaşdırılmasına kömək edir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər isə cümlə üzvləri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmır, cümlədə heç bir suala cavab vermir, müəyyən bir vəzifə daşmır.

Artıq müəyyənləşdirilmişdir ki, təfəkkür prosesləri, dillərdən asılı olmayaraq bütün insanlarda (bütün millətlərin nümayəndələrində) eyni cür baş verir. Lakin o da müəyyənləşdirilmişdir ki, təfəkkür proseslərinin dil vasitələri ilə reallaşdırılması müxtəlif millətlərin nümayəndələrində müxtəlif şəkildə təzahür edir, yəni bəşəri olant təfəkkürün proseslərini hər milli dil öz vasitələri ilə verbəlləşdirir. Dillərin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu

müxtəlif və fərqli olduğu üçün təfəkkürün ümumi (bəşəri) proseslərinin verballaşdırılmasında dillər arasında mühüm fərqlər təzahür edir.

Ənənəvi nəzakət formaları tək-tək hallarda da işlənir, yəni adsız və ya soyadsız, “**madame**” müasir ingilis dilində xaricilərə müraciət edərkən işlənir. “**Monsieur**” fransızlara müraciətdə işlənir. “**Lady**” sözü, əsasən titullu səxslərə müraciətdə işlədilir.

Məsələn: *You, ll change your tone of voice, young lady. Sən səsinin tonunu dəyişməlisən, cavan qız.*

Müraciətdə “**sir**” sözünün sevilməsi danışanın ictimai statusu və adresatın şəxsi zövqündən asılıdır. Belə ki, “**sir**” sözü yüksək təbəqənin nümayəndələri tərəfindən işlədilir. Amerika ingiliscəsində Britaniya ingiliscəsinə nisbətən “**sir**” sözü hər yerdə işlədilir.

Bərabərhüquqlu münasibətlər şəraitində “**sir**” sözü yaxın dostlar arasında zarafatyana işlədilir. “**Sir**” sözü ilə ad və soyadla birlikdə işlənməsi həmin şəxsə olan hörməti bildirir.

Müraciət formasının dəyişilməsi onu göstərir ki, adresata yeni tərəfdən baxılır. Müraciətin bu və ya digər formasının dəyişilməsi həmin şəxsin bəyənilməsi və ya məzəmmət olunması adresatın cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə məxsusluğunu göstərir.

“**Mister**” sözünün tək işlənməsi adresatın danışana olan küskünlüyünü göstərir. Bu müasir ingilis dilində “*müraciət*” normalarının pozulması ilə əlaqədardır və cəmiyyətin savadsız təbəqələri tərəfindən işlədilir.

“**Madam**” sözü xidmət sahəsində olan işçilərin müştərilərə olan müraciətidir. Digər hallarda “**Madam**” danışıq dilində - slenq kimi işlənir. Qulluqçular öz sahiblərinə *ma'am* deyərək müraciət edirlər.

Məsələn: *No, ma'am that,s why she complaned . Xeyr, madam, bunun üçün də o şikayət edir.*

Britaniya ingiliscəsində yaşlı xanımlara və ya təbəqəcə yüksəkdə olan xanımlara *ma'am* müraciəti nəzakətsizlik hesab edilirsə, Amerika ingiliscəsində bu forma yaşlı xanımlara müraciətdə hər gün işlədilir.

Bunlar şəxsin adı, soyadı, atasının adını, təxəllüs və ləqəbini bildirir. Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl **mister, signior, miss, madam** və s., Azərbaycan dilində *yoldaş, vətəndaş* sözləri işlənir.

Məsələn: *Jonathan, keep working on love . “Conatan, məhəbbət üçün çalışmağa davam et”. Now, trust me, Julia xanım. “İndi mənə inanın, Culiya xanım”. Do you think that's for the best, Leonid Ivanovich? “Bunun daha yaxşı olacağını düşünürsünüz, Leonid İvanoviç?”*

Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl *mister, signior, miss, madam* və s. işlənir. Məsələn: *Trust me, madam Julia. Mənə inanın, Culiya xanım.*

Düz		Yanlış	
pompy, gran, grand-daddy, grandpa	grannie ,gra'ma, nannie, grandma, buba	mother, hall godmother	father, hall god-father
dad, daddy, father, pop, pa, sir, phil, great white father	mammy, mummy, mother, mam mamma, ma, am, mom, mums, mumsie, Erica	Aunt, mrs. Soames	Uncle, Mr Somes
son, sonny brother, grandson	daughter, sis, sister granddaughter	niece, cousin-niece	nephew, cousin- nephew

Şəxsi qohumluq və ailə münasibəti bildirən xitablar vardır.

məsələn: *Ah, Mom, let me stay up!* “*Ah, ana, icazə ver, qalım*”. *Good sister, Let me dine and never fret.* “*Əziz bacı, icazə ver, nahar edək və he? vaxt əsəbləşməyə*”.

Qohumluq terminləri olan “**father**”, “**daddy**”, “**papa**” bütün sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur, **pop**, **mom** isə Britaniya və Amerika ingiliscəsinin şimal dialektinə aiddir.

Qohumluq əlaqələrini bildirən emosional isimlər ya affiksasiya yolu ilə (**mammy**, **daddy**), ya da hecanın qısaltılması yolu ilə düzəlir.

Father, daddy, papa kimi müraciət formasının seçimi, situasiya, hiss, adresatın olması və ya olmaması faktorları ilə müəyyən edilir.

Şəxsin cinsə görə əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Lay still today, boy. Bu gün sakit dur, oğlan.

Şəxsin hərbi rütbəsini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

I must tell you, admiral. Mən sizə deməliyəm, admiral.

Şəxsin daşdığı vəzifənin adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Bu müraciət nadir hallarda müstəqil işlədilir. Hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində “**mister**”, Azərbaycan dilində “**yoldaş**” sözü vəzifə bildirən xitabdan əvvəl gəlir.

Director, may I say? Direktor, mən söz deyə bilərəm?

Şəxsin peşə, sənət və ixtisasını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

You're very kind, doctor. Siz çox xeyirxahsınız, həkim.

Şəxsin yaşını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

On the contrary, old man, nothing surprises me. Digər tərəfdən, qoca, he? nə məni təəcc?bləndirmir.

Şəxsin zahiri əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Hey, you, tall man, look at me. Ey, sən, uca boylu adam, mənə bax.

Şəxsin xasiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan işgörmə bacarığını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Oh, dishonest wretch! Ay vicdansız, miskin adam!

Qonşuluq, yaxınlıq bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Indeed, neighbor, look at me! Əlbəttə, qonşu, mənə bax!

İctimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğu bildirən müraciət formasına aid cümlə:

As you wish, comrade. Necə istəyirsən, yoldaş.

Şəxsin dini adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Oh, holy father! Throw away that thought. Ay, müqəddəs ata! Bu fikri başınızdan çıxarın.

Keçmişlə müqayisədə cəmiyyətin yüksək və orta təbəqəsinin bütün nümayəndələri tərəfindən indiki dövrdə ataya öz adı ilə müraciət olunur.

Məsələn: *William, do I have to? Villiam, mən də etməliyəm?* Bu cür müraciət dilin demokratlaşmasından xəbər verir. Valideynlərə öz adları ilə müraciət, əsasən, ABŞ-da geniş yayılıbsa, İngiltərədə buna çox nadir hallarda rast gəlinir.

Adla çağırılmada iki model nəzərə çarpır: 1. Müəyyən məsafəni nəzərdə tutan bütöv şəxs adı ilə müraciət; 2. Qeyri-rəsmi şəraitdə işlənən kiçiltmə şəxs adı ilə. Bu Azərbaycan dilində “sən” əvəzliyinə ekvivalentdir. Adla müraciət İngiltərədə formallığın atılması ilə bağlıdır.

Əvvəllər həyat yoldaşının atasına və anasına father, mother+ soyadı ilə müraciət olunmuşdursa, bu da XVII-XIX əsrlər üçün səciyyəvi idi, indi buna nadir hallarda rast gəlmək olar.

Əvəzində soyadına ənənəvi nəzakət formalarının artırılması və ya nənə və babaların uşaqların dili ilə “mimmy”, “pompy” kimi çağırılması gəlir.

Dinləyən bəzən danışanı eşitməyə qadir olmur. Bu da onunla üz bəüz durmağa, söhbət etməyə, düşdüyü şəraitin imkan verməməsindən irəli gəlir. Bu cür müraciət qiyabi müraciət adlanır.

Danışq zamanı həyatda olmayan şəxsi bildirən müraciət formaları. Belə müraciətlər vaxtilə həyatda yaşamış şəxsləri bildirir.

Məsələn: *Poor Romeo! O, pale. Oh, yazıq Romeo!*

Danışanın bədən üzvlərini bildirən müraciət formaları əsasən, poeziyada işlədilir.

Məsələn: *Juliet, awake my heart, awake. Culyetta, oyan ürəyim, oyan.*

Bir neçə şəxs bildirən müraciət formaları: Burada şəxsin adı, soyadı, təxəllüsü işlənir. Belə ki, danışan dinləyənlərin hamısının adını, soyadını bilməyə bilər. Ona görə də xüsusi sözlər işlənir. Onun əvəzinə **friends, brothers**, Azərbaycan dilində **yoldaşlar, dostlar, qardaşlar** kimi sözlər işlədilir.

İnsanlar tərəfindən heyvanlara verilmiş ləqəbi bildirən müraciət formaları vardır.

Məsələn: *Look behind you, mother cat! Arxana bax, ana pişik! Oh, beautiful birds, it is lovely to see you. Gözəl quşlar, sizi görməyimə çox şadam.*

Cansız əşyalara və mücərrəd varlıqlara müraciət digər müraciətdən fərqlənir. Onlar insanı eşitməyə qadir deyillər. Bu zaman danışan dinləyəndən cavab gözləmir. Bu müraciət formalarından ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur. Belə müraciət formaları bədii ədəbiyyatda, poeziyada işlədilir.

Məsələn: *Twinkle, twinkle, little star! Parılda, parılda, kiçik ulduz! Hear, nature, hear! Eşit, təbiət, eşit!*

Şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini bildirən xitablar formasına aid cümlə:

You and I, my dear reader, may drop into this condition one day. "Sən və mən, mənim əziz oxucum, bir gün bu vəziyyətə düşə bilərik".

Dinləyən bəzən danışanı eşitməyə qadir olmur. Bu da onunla üzübü durmağa, söhbət etməyə düşdüyü şəraitin imkan verməməsindən irəli gəlir. Bu cür xitablar qiyabi xitablar adlanır. Belə xitablar televiziya, radio, mətbuat, məktub və yazışmalar vasitəsilə olur.

Bu xitablar leksik-semantik cəhətdən dinləyənin adını, soyadını, şəxsi qohumluq adını və s. bildirir. Belə xitablardan əvvəl ingilis dilində **"dear"**, Azərbaycan dilində **əzizləmə** mənalı müxtəlif sözlər işlədilir. Məsələn: *Dear Stacie, I am glad that you are coming to visit us this summer. "Əziz Steysi, bu yay bizi ziyarət etməyə gəldiyinizə görə çox şadam". Mr. Perotti, I am writing to inform you about my decision. "Cənab Perotti, yazıb sizə öz qərarımı bildirmək istəyirəm".*

İsim maddi varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirir, xitab da bunlara müraciət edir. Xitab ismin bütün məna növləri ilə ifadə edilir. "Xitabın leksik-semantik mənası" fəslində xitabların müxtəlif məna növləri ilə işlənməsi verildiyi üçün burada ifadə vasitələri konkret verilir.

Литература:

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı 1979.
2. Seyidov Y. Azərbaycan dilində xitab. Bakı 1955.

3. К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. Практическая грамматика английского языка, М. 2001
4. А. М. Пешковский. Нусский синтаксис в научном освещении, М., 1956
5. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения, М., 1959
6. Сайфуллаев Р. Г. Обращения в современном узбекском литературном языке, Самарканд, 1960.
7. A grammar of the English language. М. 1967.

S.Aliyeva

Courteous forms in English

Summary

In linguistic literature speaker applies to listener. This form is called address. An appeals are available in all world languages. In world languages can be appealed to peoples, animals, birds, real entities, water, flame, ground, lake, mountain, Motherland in a word all that is lively and lifeless.

Address is used in all works which are written in all languages. The activity of address in English language is conditioned by it that it helps to explain one of the categories of address among the linguists. Address is disconnected from grammar aspect with sentences members, they doesn't answer any questions.

It has already been clarified that, the processes of thinking, regardless of languages, in all human beings happens in different nations. Almost the dictionary and grammatical structure are different and difference. Because, the dictionary content and grammatical structure of languages is different.

С.Алиева

Вежливые формы на английском языке

Резюме

В лингвистической литературе говорящий обращается к слушателю. Это форма обращения называется – обращением. Обращение существует во всех языках мира. В мировых языках можно обращаться людям, животным, птицам, реальным существам, воде, огня, земле, рекам, горам, Родине – одним словом живым и неживым существам.

Обращение широко используется в произведениях во всех языках. Актуальность форм обращения на английском языке также условно между лингвистами и культурными проблемами и также в процессе

связи из основных обращения категориях в наряду речевой этике помогает прояснить её роль. Грамматические черты в членах предложения не отвечает на вопросы и не имеет никаких обязательств.

Определилось что, в процессе мышления, в языках разных людей (представители разных национальностей) происходит одно и тоже. Но и определилось что, в процессе мышления лингвистичесом связь реализуется у представителей разных национальностей, влияет по разному, то есть в процессе глобальных мышлениях каждый национальный язык завербовал себя своими же методами. Словарный состав и разная грамматическая структура и сравнение в общей глобальной мышлении влияет между языками по разному.

Rəyşi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

HƏMCİNS TƏYİNLI CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: sadə cümlə, cütləribli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qrammatik məna, fars dilində xəbər, sintaksis, leksikologoya

Ключевые слова: простое предложения, двусоставные предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке, синтаксис, лексика

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language, syntactic ,leksikal

Təyin bir qayda olaraq təyin olunanın yanında gəlib əşyanı müxtəlif cəhətlərdən təyin etmək üçün işlədilən cümlə üzvüdür. Təyinlər cümlədə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Bunların bəşarlığı sifətdir.

Təyin sifətlə ifadə olunduqda əşyanın əlamət, keyfiyyət, ümumi xüsusiyyətini, qismən də kəmiyyətini bildirir. Təyin cümlənin mübtədasına, ismi xəbərinə, tamamlığına, zərfliyinə aid olur.

Təyin mürəkkəb xəbərin isim hissəsinə də aid ola bilər.

Təyin olunan bir və ya bir necə təyinlə izah edilə bilər. Təyinin mənacə növləri bu və ya digər nitq hissəsinin təyin vəzifəsində işlənilməsi ilə əlaqədardır (1,204).

Təyin bir qayda olaraq təyin olunanın yanında gəlib, əşyanı müxtəlif cəhətlərdən təyin etmək üçün işlənir.

در خواب مرد خوش صورتی را دید که...

(dər xəb mərd-e xoşsurəti ra did ke...)

Yuxuda xoşüzlü kişini gördü...

خداوند آن را برای انسان فقیر و تیره روزی مثل من محافظت کرده است.

(xodavənd an ra bəra-ye ensan-e fəğir o tireruzi mesl-e mən mohafəzət kərde əst)

Allah onu mənim kimi kəsib və bədbəxt adam üçün saxlayıb.

Təyin sifət, say və bəzi əvəzliliklərlə və həmçinin izafət birləşməsi ilə ifadə olunaraq؟ کدوم؟ چه قدر؟ چطور؟ چه جور؟ suallarından birinə cavab olur.

Fars dilində təyinlər iki yerə bölünür:

1.İzafət birləşməsinin ikinci tərəfini təşkil edən təyinlər:

طولی نکشید که کاغذ کهنه را پیدا کرد.

(tuli nəkeşid ke kağəz-e kəhne ra peyda kərd)

Çox çəkmədi ki, köhnə kağızı tapdı.

هر روز در خانه اش سفره های رنگین می انداخت .

(hər ruz dər xaneəş sofrehə-ye rəngin miəndaxt)

(O) hər gün öz evində zəngin süfrələr açırdı.

Yuxarıdakı cümlələrdə سفره های رنگین ، کاغذ کهنه ، birləşmələrində rəngin və kənehə sözləri təyindir və təyin olunandan sonra gələrək izafətin ikinci tərəfini təşkil edirlər.

2. İzafətsiz işlənən müstəqil təyinlər. Belə təyinlər əsasən saylarla, bəzi əvəzliliklərlə və sifətlərlə ifadə olunur. Bu təyinlər izah etdikləri cümlə üzvləri ilə bir qayda olaraq yanaşma yolu ilə birləşir:

تا کی باید حسرت یک لباس زیبا را به دل داشته باشم؟

(ta key bayəd həsrət-e yek lebas-e ziba ra be del dašte başəm?)

Nə vaxta qədər təzə bir paltarın həsrətini çəkməliyəm?

"خدایا! به این تیره روزی پایان بده."

(xodaya! Be in tire ruzi payan bedeh)

Xudaya! Bu bədbəxtliyə son qoy.

"خدایا! به این تیره روزی پایان بده."

(xodaya! Be in tire ruzi payan bedeh)

Xudaya! Bu bədbəxtliyə son qoy.

Əvəzliliklər içərisində cümlədə təyin vəzifəsində işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, habelə müstəqil olmayan inkar əvəzliyi هیچ və təyin əvəzliyi هر çıxış edir.

فردا صبح به دگان او برو و آن کاغذ را بردار و به خانه بیاور .

(fərda sobh be dokkan-e u boro və an kağəz ra bərdar və be xane biyavər)

Sabah səhər dükana get, o kağızı götür və evə gətir.

صابر پرسید: باید کدام کاغذ را بردارم؟

(Saber porsid: bayəd kodam kağəz ra bərdarəm?)

Sabir soruşdu: hansı kağızı götürməliyəm?

یک روز سلطان از این همه گشتن و نیافتن خسته شده بود، صابر را به قصر فرا خواند.

(yek ruz soltan əz in həme gəştən və nəyafətən xəste şode bud, Saber ra be gəsr fəra xand)

Bir gün sultan bütün bu nəticəsiz axtarışlardan(hərfən: axtarmaqdan və tapmamaqdan) yoruldu və Sabiri öz qəsrinə çağırırdı.

بالای مناره ی مسجد، رو به قبله کن و تیر را در کمان بگذار. هر جا که تیرت افتاد، همان جا محل

(bala-ye menare-ye məsced ru be gəble kon və tir ra dər

kəman beqəzar. Hər cə ke tir oftad həman cə məhəll-e gənc əst)

Məscidin minarəsinin başında üzünü qibləyə tut və oxu kamana qoy. Ox hara

düşərsə, həmin yer xəzinənin olduğu yerdir.

Miqdar sayları, sıra ayları, qeyri-müəyyən saylar cümlədə müstəqil təyin olur.

او می خواست برای شوهرش یک لباس تازه بخرد.
(u mixast bəra-ye şouhərəş yek lebas-e taze bexərəd)
O, həyat yoldaşına bir təzə paltar almaq istəyirdi.

دوستش گفت: بیا کمی استراحت کنیم.
(dustəş qoft:biya kəmi esterahət konim)
Dostu dedi: Gəl bir az istirahət edək.
اولین کاغذی را بردار و بخوان.
(əvvəlin kağəzi ra bərdar və bexan)
Birinci kağızı götür və oxu.

Sifətlər isimdən və isim mənası daşıyan cümlə üzvündən əvvəl gələrək onunla yanaşma əlaqəsi ilə birləşdikdə müstəqil olaraq təyin rolunda çıxış edir.

بی چاره صابر نمی دانست چه کار کند.
(biçare Saber nemidanest çe kar konəd)
Yazıq Sabir bilmirdi ki, nə etsin.

او بزرگترین پسر خانواده بود.
(u bozorgtərin pesər-e xanevade bud)
O, ailənin böyük oğlu idi.
صابر مردی بود با هنر و با عقل که می خواست خانواده اش را از تنگدستی خلاص کند.

(Saber mərdi bud ba honər və ba əğl ke mixast xanevadeəş ra əz təngdəsti xelas konəd)
Sabir ailəsini yoxsulluqdan xilas etmək istəyən bacarıqlı və ağıllı bir adam idi.

Təyin cümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə, isimlə və bəzi ismi birləşmələrlə ifadə olunan zərfliyinə aid olur.
مرد راهگذر نزدیک آمد و پرسید.

(mərd-e rahqozər nəzdik aməd və porsid)
Yolkeçən kişi yaxın gəldi və soruşdu.
در آن کاغذ نوشته شده بود: "بیرون از این شهر گنجی مدفون است."
(dər an kağəz neveşte şode bud: birun əz in şəhr gənci mədfun əst)
O kağızda yazılmışdı: bu şəhərdən kənarında bir xəzinə basdırılmışdır.
صابر بی درنگ به مسجد نیمه ویرانی بیرون از شهر رفت.

(Saber biderəng be məsced-e nime virani-ye birun əz şəhr rəft)
Sabir dərhal şəhər kənarındakı uçuq məscidə getdi.
Yuxarıdakı cümlələrin birincisində təyin mübtədaya (مرد راهگذر), ikincisində tamamlığa (در آن کاغذ), üçüncüsündə isə zərfliyə (به مسجد نیمه ویرانی) aiddir.

Həmcins təyinlər təyin etdiyi sözlə eyni münasibətdə olur. Həmcins təyinlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi, tabesizlik bağlayıcıları, sadalama intonasiyası ilə və ya birləşdirici fasilə ilə bağlanır.

Həmcins təyinlər təyin olunanı müxtəlif cəhətlərdən izah edərkən bu tərəflər öz aralarında sinonim və ya antonim münasibətdə olur. Eyni təyinedici sözə eyni əlaqədə bağlanır. Cümlədə bir necə təyin ola bilər. Lakin bunları həmişə həmcins hesab etmək olmaz.

Cümlədə iştirak edən bir necə təyin o zaman həmcins olur ki, onlar əşyanı eyni cəhətdən təyin edir. Təyin əşyanın əlamət rəngarəngliyini eyni məntiqi planda adlandırdıqda o, həmcins olur. Ən çox sinonim təyinlər həmcins üzv vəzifəsində iştirak edir.

Belə həmcins təyinlər aid olduqları cümlə üzvünün müxtəlif əlamətlərini də bildirə bilər. Həmcins təyinlər arasında vergül və ya "و" bağlayıcısı qoyulur.

با نگاه های کنجکاوانه و تشنه به درس بزرگ طبیعت می نگریستم

(ba neqahha –ye konckavane və təşne be dərs-e bozorg-e təbiət minegəristəm)

Hər şeylə maraqlanan və susayan baxışlarla təbiətin böyük dərsinə baxırdım.

ƏDƏBİYYAT

1. Аренде А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
3. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
4. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
5. Мещанинов И.И. Структура предложения. М.-Л., 1963.
6. Махмудов Г.Ш. Синтаксическая связь глагола с дополнениями в современном персидском языке. Баку, 1967.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958.
8. Sultanov R.S. Fars dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1973.
9. Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
11. بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.
12. خانلری پرویز نائل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351.
13. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Л. Махмудова

**Однародные определения
Резюме**

Статья посвящена особенностям выражения и функционирования определений.

Здесь же рассматриваются грамматические способы связи определений с подчиняющимися членами на уровне предложения.

Основное внимание обращено на так называемые примыкающие определения, которые в силу различных причин отсекаются от определяемого без нарушения смысловой цельности сочетания.

В работе на основе конкретных примеров освещается вопрос о выражении определения указательными местоимениями.

В связи с характеристикой разновидностей определений ставится вопрос о приложениях. В грамматической литературе по персидскому языку в вопросе о приложениях нет ясности.

L. Mahmudova

**Subordinate sentences
Summary**

Assignments in Persian are divided into two parts:

1. The assignments forming the second side of the business combination. 2. Independent assignments handled without care.

Such appointments are mainly expressed by numbers, some pronouns and adjectives. These appointments are usually combined with the sentence they explain.

The pronouns include punctuation, question substitution, indefinite pronouns, as well as non-independent denial of value and predetermined pronouns. Qualities act as a stand-alone role when combined with the name and approach of a sentence sent by the name and meaning of a sentence.

Some sentences may contain one, but not a few. A few appointments in the sentence are the same when they belong to the same sentence.

Such appointments may also indicate the various symptoms of the sentence they belong to. A comma or "و" connector is inserted between assignments.

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dervish2006@mail.ru

ANA DİLİNİN SAFLIĞI UĞRUNDA:
YUSİF VƏZİR VƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMI

Açar sözlər: Yusif Vəzir, böyük yazıçı, lüğətlər, zəngin arxiv, dilçi

Ключевые слова: Юсуф Вазир, великий писатель, словари, богатый архив, лингвист

Key words: Yusuf Vazir, great writer, dictionaries, rich archive, linguist

Görkəmli alim-yazıçı Yusif Vəzir Çəmənşəminli (1887- 1943) əsərlərini sadə və aydın dildə yazan və ömrü boyu ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan ziyalılarımızdandır. Onun hələ ilk gəncliyindən mətbuat səhifələrində dərc etdiyi məqalələrin hər biri əsl vətənpərvərlik, milli qeyrət və ziyalı təəssübkeşliyinin nümunələridir. Bu məqalələr içərisində ana dilimizin saflığı, ədəbi dil problemi ilə bağlı qələmə alınan “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”, “Qulluq və əsirlər”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Dil məsələsi” və b. məqalələri bu gün də öz aktuallığı və elmi dəyəri ilə seçilir. Bu əsərlərdə böyük ədibin elmi-ədəbi, ictimai – siyasi görüşləri ilə yanaşı, dilimiz haqqında da qiymətli mülahizə və düşüncələri öz əksini tapmışdır.

1916-cı ildə Yusif Vəzirin “Açıq söz” qəzetində çap olunan “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” məqaləsində, varlığına xalqımızın çoxdan ehtiyac hiss etdiyi ciddi mətbuat orqanlarının fəaliyyətini alqışlayan müəllif, ümumiyyətlə, mətbuat tariximizə nəzər salaraq, onun uğurlu və qüsurlu cəhətlərini təhlil edir, gələcəkdə yol verilə biləcək nöqsanların qarşısını almaq məqsədilə əvvəlki uğursuzluqların səbəbini göstərirdi. Əsas diqqəti, ilk növbədə, dil probleminə yönəldən ədib “Həyat” qəzetinin bağlanması səbəbini qəzetin xalq üçün anlaşılmaq bir dildə yazmasında görürdü. İstedadını, savadını yüksək qiymətləndirəndə də, məhz dil məsələsinə görə, məqaləsində Əli bəy Hüseynzadəyə tənqidi münasibətini bildirən ədib bu məqamda, Həsən bəy Zərdabi ilə bağlı bir əhvalatı xatırladı: “Deyirlər, bir dəfə sabiq “Əkinçi ” müdiri məşhur Həsən bəy Zərdabi “Füyuzat” məcmuəsinə baxıb soruşub: “– Bunu kimin üçün yazırsınız?” Verdiyi suala “camaat üçün” cavabını alan Həsən bəy isə gülümsünərək demişdir: “– Elə isə camaatın dilində yazın ki, camaat da başa düşsün”. Əlbəttə, Həsən bəyin haqq sözləri heç kəsə kar eləmədi, çünki sadə dildə yazmaqlıq o zaman bisavadlıq kimi təlqin olunurdu” (4).

“Əsrlərcə rəyasətpərvər hakim dairələrin tapdağı olan xalqımız”ın, bu dəhşətli zərbələrdən çəkdiyi bütün əziyyətlərə baxmayaraq, öz milli simasını

itirmədən ayaqda dura bilməsindən qürur duyan, “şirin dilimiz və ədəbiyyatımız salamat qaldı”, - deyə ana dilimizin və onun çeşməsindən qaynaqlanan ədəbiyyatımızın qorunub saxlanılmasından təsəlli tapan (3, s.7) bu vətənpərvər ziyalını milli və mədəni işlərimizin həlli yolları düşündürürdü. Bu məqsədlə qələmə aldığı “Milli və mədəni işlərimiz” sərlövhəli, “Ümumi kitabxana”, “Nəşriyyat cəmiyyəti”, “Milli məcmuə”, “Köçərlinin əsərləri” və “Hürufat məsələsi” adlı silsilə məqalələrində görkəmli ədib qarşıda duran, həlli vacib olan başlıca vəzifələri ədəbi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırırdı.

“Milli və mədəni işlərimiz” sərlövhəli məqalələrindən sonuncusunda – “Hürufat məsələsi”ndə Şərq üçün ən zəruri məsələlərdən biri hesab etdiyi əlifba problemindən söz açan, hətta 35 hərfdən ibarət yeni bir əlifba layihəsi də təklif edən Yusif Vəzir latın əlifbasına keçməyin, milli maarifimizin inkişafı üçün olduqca mühüm olduğunu qeyd edərək, bu məsələnin əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “Millətini sevən bir adam hürufatımızı görərək laqeyd qala bilməz. Bizim can nöqtəmiz” (7, s.49).

Y.V.Çəmənəminlinin ədəbi dil problemi ilə əlaqədar dəyərli mülahizələrini özündə əks etdirən məqalələrindən biri də “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri” adlı məqaləsidir. Həmin məqaləsində, ziyalılarımız ilə millətimiz arasındakı soyuq münasibəti və onu törədən səbəbləri aydınlaşdırmağa çalışan Yusif Vəzir tələbələr içərisində ana dilini öyrənməyə meyl göstərənlərin az olmadığını, amma “dolaşmış bir hürufata malik”, əcnəbi sözləri ilə dolu, çətin bir dildə yazılan, üstəlik, məzmunu da qənaətbəxş olmayan kitablarla rastlaşdıqda onların da həvəsdən düşdüklerini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: “Təbiidir ki, mənası düşünülməyən bir kitab oxunduqda nə qədər adamda şövq də olsa, ol kitab həvəsi öldürür. Yenə bundan qədim bir dilimiz var idi; ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib; Molla Pənah Vaqif gözəl şeirlərini; Mirzə Fətəli Axundov komediyalarını bu dildə yazıbdır. Hal-hazırda Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi güzidə ədiblərimiz də bu dildə yazmaqdadırlar. Hətta bu yolda mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb. Bunun ilə belə öz dilimizi atıb osmanlı ləhcəsinə meydan veririk. Halbuki, osmanlıların Azərbaycan türkcəsi kimi sabit bir dilləri yoxdur. İmdi-imdi onlar fars və ərəb kəlmələri ilə mübarizə edib, əsl türk dilinə qayıtmağa meyl göstərirlər”(2).

Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan, əsərlərini oxucusunun anlayacağı sadə və aydın dildə yazan gənc ədib fars və ərəb kəlmələri işlətmək ilə fəxr edən, “bilgi satan” kitab müəlliflərinə oxucu auditoriyasının bilik səviyyəsini, zövqünü nəzərə almağın vacibliyini xatırladırdı. Əsas çıxış yolunu dilimizi ədəbi qaydaya salmaqda, ədəbiyyatımıza, teatr və musiqimizə geniş meydan verməkdə, milli məktəblərin sayının artırılmasında görən Yusif Vəzir bir məsələyə də xüsusi diqqət verilməsinin

vacibliyini vurğulayırdı; “bu yolda çalışan şəxslərin qədrini bilib, gələcəklərini təmin etməliyik ki, çörək məsəli möhtac olub vaxtı kənar şeylərə itirməsinlər”. Ali təhsilli gənclərin öz millətinin savadsız qızlarını özlərinə layiq bilməyib, əcnəbi qızları ilə evlənməsindən və bununla da “millətimiz ilə bilmərrə əlaqə və rəbəsi kəsilməsi”ndən narahat olan Yusif Vəzir bu uzaqlaşmanın qarşısını almaq üçün qızlarımızın savadlanmasını, mükəmməl təhsil almasını mühüm məsələlərdən biri hesab edirdi.

1913-cü ildə qələmə aldığı “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” adlı məqaləsində isə özümüzə məxsus ədəbi dilimiz, ədəbiyyat və musiqimizin mövcudluğuna, məktəbimiz, mətbuatımız olmasına, “bir xeyli də mükəmməl təhsil görmüş ariflər yetirməyimizə baxmayaraq, tərzi-həyatımıza, adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı əməllərin qarışdırılması möhkəm mövqelər məşğul etməsi”ndən narahat olan ədib, köhnə məktəblərdə fars dilində təhsil alan uşaqların məktəbi qurtardıqdan sonra da “özlərilə həmişə bir farslıq daşdıqlarını”, bunun üçün də şairlərimizin şeirlərini fars dilində yazıb, fars ədiblərini təqlid etdiklərini söyləyərək, hətta cəmiyyətin adi üzvlərinin də məktub, sənəd, ticarətə dair hesabları fars dilində yazmasından şikayətlənirdi.

Digər məqalələrində olduğu kimi, bu məqaləsində də Yusif Vəzir problemləri sadəcə sadalamaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin, demək olar ki, bütün sahələrində dərin iz qoyan “əcəmilik möhürü”nün nüfuzundan xilas olmaq üçün konkret yollar göstərir və zənn edirdi ki, bu fikirlər “qüvvədən feilə keçərsə, o zaman mübarizəyə müqtədir olmaq” mümkündür. Həmin təkliflərdən bir neçəsi belə idi:

- Kitablarda dilinə, məzmununa nəzarət edəcək ədəbiyyat cəmiyyəti yaratmaq;

- “Münəqqidlərimiz geniş məlumatlı olmalıdır ki, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bunun ilə ehtiyac dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq olar. ...El ədəbiyyatını toplamaq dilimizə artıq genişlik verəcək. Bu nöqtəyə-nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” sərəlvhəli kitabı ziqiyət bir əsərdir. Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si və Mirzə Məhəmməd Axundovun “Məclis yaraşığı” bu yolda böyük xidmətlər edirlər”;

- Türk məktəblərinin sayını artırmaq. Bunların içərisində ruhani sinfi, kamil mollalar yetirmək üçün edadi və ali məktəb də olmalıdır;

- “Bizi farslığın nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır”. Farsların Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək lazımdır ki, daha onları fars dilində oxumağa ehtiyac olmasın... “Tərcümənin də birinci şərti düzgünlük və sadəlikdir. Tərcümə nəsr ilə olursa, bu iki şərtlər də lazımcasına yerinə yetirilər”;

- "Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr etməlidir ki, camaat özünün türk olduğunu bilsin, keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb, gələcək üçün çarələr arasın..." (11).

Yad təsirlərdən – "əcəmilik möhürü"ndən xilas olmağın, zənnimizcə, son dərəcə dəqiq həllini göstərən gənc ədib üzünü oxuculara tutaraq, əgər "bu yolda qeyri bir vasitə" bilirlərsə, onları da dinləməyə razı olduğunu söyləyirdi.

Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözləri işlədən müəlliflərə qarşı Y.Vəzir həmişə sərt və amansız mövqedə dayanırdı. Bu baxımdan, onun "Həftə söhbəti" adlı felyetonu da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Həftə söhbəti"ndə qəzet və jurnalların, bədii əsərlərin dili ilə bağlı ədibin haqlı iradını "dinləyirik". Felyetonda cavanlarda ana dilinə rəğbət oyatmaq üçün "uzun-uzadı nitqlər söyləyən", nəhayət, "dilsiz bir millətin cansız bir bədən kibi" olduğunu isbat etdiyini bildirən müəllif, dil öyrənməyə həvəsləndirdiyi cavanların bir gün onun mənzilinə gəlib türk qəzetəsi oxumaq istədiklərini bildirir. Lakin hər sətiri əcnəbi sözlərlə dolu olan, "zamanlar" əvəzinə "əzminə", "yuva" əvəzinə "aşıyanə" və s. yazan türk qəzetəsi cavanları hövsələdən çıxarır, "canım, bunu bizim öz dilimizdə yazsınlar, mən də oxuyub, başa düşüm. Axı, hər saat mən dilmancı haradan alım ki, hər sözü mənə tərcümə eləsin". Yusif Vəzirin "söylədiyi", kəskinliyi ilə seçilən bu "həftə söhbəti"ndən ötən əsrin əvvəllərində nəşr edilən qəzetə və jurnalların, bədii əsərlərin dili ilə bağlı ədibin haqlı iradını "dinləyirik". "Bəlkə mən qəzeti evdə oxumaq istədim ki, anam, bacım da öyrənsin. "Bəlkə mən qəzeti evdə oxumaq istədim ki, anam, bacım da öyrənsin. Onda onlara nə deyim? Deyim, təzə dil çıxarıblar, "aşkar"a – "bədihi", "yuva"ya – "aşıyana" deyirlər? Axı, böylə olmaz! Camaatı da məzəmmət eləyirsiniz ki, qəzetə oxumur. Camaatın öz dilində, yəni Azərbaycan türkcəsində qəzetə və jurnal çıxardın, görün, necə oxuyurlar. Zarafat deyil, yeddi-səkkiz milyon adam bu dildə danışır; hələ erməni, gürcü və aramızda yaşayan rusları demirəm. Bununla belə Bakıda üç-dörd mühərrir yetişib ki, biz bu dili ortalıqdan götürəcəyik, deyir. Heç Molla Pənah Vəqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Zakir, Həsən bəy Məlikzadə, Şirvanlı Seyid Əzim, Sabir kibi böyük şəxslərimiz bu fikrə düşməmişdilər"(5, s.27). Dilimizlə fəxr etməli olduğumuzu söyləyən, onu daha da "genişləndirmək" üçün bizlərdə olmayan sözləri fars və ərəb dillərindən alıb, türkləşdirməyi tövsiyə edən görkəmli ədib xəbərdarlıq edirdi; əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməklə dilimizi daha da dolaşdırmaq – "ata-babamızın əziz yadigarını hörmətsiz edib, onların ruhunu özümüzədən incitmək" deməkdir.

Hələ mətbuat səhifələrində dərc olunan ilk əsərlərindən, işıq üzü gören hekayə kitablarından özünə oxucu auditoriyası qazanan, sevilən gənc yazıçının bu böyük uğurunun səbəbini də, sözsüz ki, ilk növbədə, əsərlərini xalq dilinə olduqca yaxın, sadə bir dildə qələmə almasında axtarmalıyıq.

Ədibin “Sədai-həqq” qəzetində haqqında məlumat verilən “Üç hekayə” kitabı da oxuculara məhz belə təqdim edilirdi – “Ən açıq türk dilində əsər” (8).

Ana dilini millətin ruhu, canı hesab edən görkəmli ədib ədəbiyyatımızın da yad təsirlərdən uzaq, xalqın ruhuna uyğun, mənəviyyatına münasib, sadə dildə yazılmasını arzulayırdı. 1914-cü ilin martında Aşqabadda qələmə aldığı “Qulluq və əsirlik”(6) adlı məqaləsində də Yusif Vəzir yerli-yersiz iqtibasa, təqlidçiliyə – “qulluq və əsirliyə” qarşı döyüşürdü. Bu vətənpərvər ziyalı “türk oğlu türk olunuz!” – deyə yenə də həmvətənlərini doğma xalqının mənəviyyatına, ana dilinə, ədəbiyyatına hörmət etməyə çağırırdı. Ədib xəbərdarlıq edirdi ki, “ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür”, ona görə də bu dili genişləndirməyə çalışmalı, bu dili sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməliyik; ədəbiyyatda təqlidçiliyə son qoymalı, ortalığa milli ruhlu əsərlər çıxartmalıyıq.

Doğma dilini incəliklərinədək öyrənən, xalqın adət-ənənələrindən, tarix və ədəbiyyatından kifayət qədər xəbərdar olan bu gənc vətənpərvər “Dil məsələsi” adlı məqaləsində qələm sahiblərini doğma dili, el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyirdi: “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin”(4).

Yusif Vəzirin “Ədəbiyyat qəzetəsi”nin 1934-cü il dekabr ayından başlayaraq, 1935-ci ilin may ayınadək “Yazıçı” imzası ilə çap etdirdiyi gənc yazıçılara ünvanlanan “Yeni başlayanlar haqqında”, “Yeniyyətmələr haqqında”, “Yeniyyətmələr”, “Yeni yazanlar nəyi bilməlidir”, “Başlayanlara məsləhət”, “Yeniyyətmələr uğrunda” adlı silsilə məqalələrində də ədəbiyyata, sənətə, sözə yüksək tələbkarlıq prinsipi ilə yanaşan alim-yazıçının ədəbi dillə bağlı dəyərli mülahizələri ilə tanış oluruq. Y.V.Çəmənəzəminliyə görə, gənclərin – “yeni yazan”ların yazılarında başlıca nöqsan, onların savadsızlığı, ədəbi dildən, dilin qrammatik qanunlarından xəbərsiz olmalarıdır. Görkəmli ədib haqlı olaraq bu fikirdə idi ki, “savadsız yazıçı ola bilməz!”. Bu “böyük qüsuru yox etməyin”in yolunu, ilk növbədə, zəhmətə qatlaşıb, məktəblər üçün yazılmış “sərf və nəhf” (qrammatika) kitablarını diqqətlə tədqiq etməkdə görən Y.Vəzirin fikrincə, yazıçının ilk vəzifəsi dilin qanunlarını öyrənilib, ədəbi dili mənimsəməkdir (12).

Folkloru yüksək dəyərləndirən və öz yaradıcılığında həmişə el ədəbiyyatından bəhrələnən yazıçı yeni yazmağa başlayanları bu ədəbiyyatı öyrənməyə səsləyirdi: “Böyük rus şairi Puşkin ədəbi dil yaratmaq üçün danışdığı dili ilə xalq ədəbiyyatından istifadə olunmağı tövsiyə edir. Bu fikir, bizcə, doğru fikirdir. Vaqif və Aşıq Ələsgərin təbii ifadələri folklor şeirinə yaxın bir tərzdə yazdıqlarından irəli gəlir. Folklorumuzda gözəl təsvirlər, təşbihlər, istiarə və cinaslar var. Hər şeydən də çox səmimi ifadə var: “Gənclərimiz dillərini yüksəltmək üçün bu vəsaitlərdən istifadə etsəydilər də...”. Ana dilimizin təmizliyi uğrunda daim mübarizə aparan, ədəbi

dilimizə yersiz, lüzumsuz olaraq alınma sözlərin gətirilməsinə etiraz edən ədib “başqa dillərdən söz almalı, amma yerində işlətməli” prinsipini əsas götürürdü. “Yeniyyətlər uğrunda” adlı məqaləsində gənc yazıçılardan birinin (Qəmbər Bədəlin) əsərini dil, üslub etibarilə başqalarına nisbətən daha irəlidə olduğunu yazan Yusif Vəzir, eyni zamanda onun da “başqa qüsura qapıldığını” qeyd edirdi: “Əvvəla, lüzumu oldu-olmadı, əcnəbi kəlməsi işlətməyi çox sevir. Xırda bir hekayədə *pritça, affektasiya, kapriz, orqanizm, gilyotina, moral...* kibi sözlərə rast gəlirik. Ədəbiyyatda böylə sözlərin lüzumundan artıq qollanmasına “barbarizm” deyilir. Bu kibi bilgi satmaq qüsür sayılır. Lakin məsələ əcnəbi sözlərdən tamamilə vaz keçməkdə deyil. Dil genişləndikcə başqa dillərdən söz almalıdır. Bu gün *telefon, teleqraf, qramofon, tramvay, zavod, fabrik...* kibi bir çox sözlər dilimizə daxil olmuş və özlərinə haqq qazanmışdır. İnternasional kəlmələr əvəzində yeni türk sözləri uydurmaq ifrata varmaq deməkdir. Böylə təcrübələr olmuş, lakin müvəffəqiyyət qazanmamışdır. Bizdə qramofona “banqi-nəvis”, aeroplana “uçquc”, aktivə “müəssir”, passivə “mütəəsir”... deyənlər olmuş, ancaq bu yeni kəlmələr özlərinə ədəbiyyatda mövqə qazana bilməmiş. Rus dili tarixində də vaxtilə Karamzin və Şişkovların söz uydurmaq təşəbbüsləri nəticəsiz qalmışdı. Məsələdən uzaq düşdük. Deməli, başqa dillərdən söz almalı, amma yerində işlətməli” (10).

Həm istedadlı yazıçı, həm də ədəbiyyatşünas alim kimi təbiiliyi, səmimiyyəti ilə seçilən Yusif Vəzir bədii əsərin dilindəki qeyri-təbiiliyi yazıçı üçün böyük qüsür hesab edir, “adi adamları Şekspir qəhrəmanları kimi şairanə bir dil ilə danışdıran” gənc qələm sahiblərinə dəyərli məsləhətlər verirdi: “Müəllif ən yüksək və ən şairanə bir dil ilə yazsa bilər, lakin qəhrəmanlarını danışdırarkən hərəni öz səviyyəsinə görə danışdırmalıdır. Bədii tələb böylədir.” Öz fikrini əsaslandırmaq üçün Yusif Vəzir görkəmli sənətkarların – M.F.Axundovun, Lev Tolstoyun yaradıcılığını nümunə göstərirdi. “Mirzə Fətəli “Hacı Qara”-nı sadə bir dildə, “Aldanmış kəvakib”i qəliz ibarəli, geniş kütlənin anlamadığı bir dildə yazmışdır. Çünki İran vəzirləri ilə tacirin və savadsız bəylərin danışdığı bir ola bilməzdi. Lev Tolstoy aristokrat qəhrəmanlarını yarı fransızca, yarı rusca danışdırır, kəndlini isə sadədil, tez-tez məsəl çəkən kibi göstərir” (2).

Elə həmin dövrdə qələmə aldığı “Çexovun dili” adlı məqaləsində də görkəmli ədib “Çexovun dil sahəsindəki ləyaqəti nədədir?”-deyə bu yüksək keyfiyyəti “ən əvvəl Çexovun hər bir qəhrəmanını öz dilində, öz səviyyəsinə görə danışdırması”nda görür. Çexovun, öz qəhrəmanlarının dilində, onların hansı peşə sahibi olmasından asılı olaraq, terminlər işlətməsini xüsusilə təqdir edərək yazırdı: “Çexov ziyalı dilinin hər bir ənvaindən istifadə edərkən başqa-başqa sənətkarın, tacirin, soldatın, rühəbanın, müjikin, cocuğun və qocanın da dilini bilir. Onun fikrincə, yazıçı hər bir peşənin lüğətini bilməlidir.

Hərbi gəmi ləvazimatı və bəhriyyəyə aid kəlmələri “Toy” adlı vodevilində işlədir. O qədər də doğru qullandır ki, sanki həyatını illərlə dənizdə, matroslar arasında keçirmişdir. “Palina” adlı hekayəsində priqazçık lüğəti işlədir, mağazada satılan şeyləri böyük məharətlə təsvir edir. Keşiş ilə feldşerin dili “Xirurqiya” adlı hekayəsində əks etmiş[dir]: keşiş müqəddəs kitablardan bəhs edir, feldşer isə bütün cərrahi alətləri sadalayır. Xalq dilinə gəldikdə, Çexov camaatın işlətdiyi kəlmələri eyni ilə qəbul edib yazmanın tərəfdarı deyil, qramer qaydalarını nəzərdə tutur” (2).

Y.V.Çəmənşəminlinin ötən əsrin mətbuat səhifələrində dərc edilən, ən mühüm problemlərdən birinə - ana dilimizin saflığı, ədəbi dil probleminə həsr edilən qiymətli mülahizələri ilə yanaşı, tərtib etdiyi lüğətlər də onun bu sahədə yorulmaz və sistemli fəaliyyətinin göstəriciləridir. (bax: 1; 9). Bütün bunlar, “Ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür” deyə dilimizin saflığı, yaşaması və inkişafı üçün var qüvvəsilə çalışan Yusif Vəzir görkəmli ictimai xadim, böyük yazıçı, ədəbiyyatşünas alim olmaqla yanaşı, həm də dəyərli dilçi kimi tanıtmağa kifayət edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva Ş. Y.V.Çəmənşəminlinin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 115 s.
2. Çəmənşəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
3. Çəmənşəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir? - Çəmənşəminli Y.V. Xarici siyasətimiz, (tərtibçi və ön sözün müəllifi: T.Hüseynoğlu). Bakı: Azərnəşr, 1993, 51 s., s. 6-20.
4. Çəmənşəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, (tərtibçi: M.Axundova), 3-cü cild, Bakı: Elm, 1977, 328 s.
5. Çəmənşəminli Y.V. Hədərən-pədərən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 34 s.
6. Çəmənşəminli Y.V. Qulluq və əsirlik – Y.V.Çəmənşəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v. 159.
7. Çəmənşəminli Y.V. “Müstəqilliyimizi istəyiriksə...”, (tərtibçi, transliterasiya, müqəddimə və qeydlərin müəllifi: A.Bayramoğlu). Bakı: Gənclik, 1994, 72 s.
8. “Ən açıq türk dilində əsər”. – “Sədayi-həqq” qəzeti, 20 dekabr, 1913.
9. Hümmətli Ş. A. Alim-yazar Yusuf Vəzir Çəmənşəminli və ana dilimiz türkçə – III Uluslararası dünya dili türkçə sempozyumu, Bildiri kitabı, İzmir, 2011, s.495-497.

10. Hümmətli Ş. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri. - Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 264 s.
11. Vəzirov Y. Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə.- "İqbal" qəzeti, noyabr, 1913.
12. Yazıçı. Yeni yazanlar nəyi bilməlidir.- "Ədəbiyyat" qəzeti, 2 dekabr, 1934.

Shalala Ana Hummatli

**For the purity of the mother tongue: Yusif Vezir and the problem of literary language
Summary**

A well-known scientist and writer, Yusif Vezir Chamanzaminli, who wrote in simple and clear language, struggled for the purity of his mother tongue in his works. His articles that published in press pages from his youth are examples of genuine patriotism, national zeal and intellectual insight. Among these articles, according by the purity of our mother tongue and literary linguistic problems articles such as "The stamp of alienation and struggle with it", "Language issue", "Causes of separation of our intellectuals from our nation" and others are today selected by their relevance and scientific values. These works contain valuable insights and thoughts about the great writer's language. Y.V. Chamanzaminli, who considered mother tongue as a soul of nation wished of writing in simple language, in the spirit of the people, far from the alien influences. "Causes of separation of our intellectuals from our nation", "Care and captivity", "Language issue", "What new writers should know" and so on articles he would call writers to learn the native language and use the literary language. For the opinion of Y. Vazir the main mistake of young writers of stories based on not being aware of literacy language and grammatical rules of language. The prominent writer justified the idea that "There could not be an illiterate writer!". According to Y. Vezir, the first task of the writer is to learn the language laws and know the literary language. The writer, who constantly struggled for the purity of our mother tongue, protested against adopting unnecessary words in our literary language, took the principle as main "must adopt the words from other languages but must be used in correct places". Valuable thoughts that about one of the most important problems- literary language problem and the purity of our mother tongue which published in the press of the last century and his vocabulary is an indication of his tireless and systematic performance in this area.

**За чистоты родного языка: Юсиф Везир и проблема
литературного языка
Резюме**

Известный ученый и писатель, Юсиф Везир Чаманзамини, который написал простым и понятным языком, боролся за чистоту своего родного языка в своих работах. Его статьи, опубликованные на страницах прессы из его юности, являются примерами подлинного патриотизма, национального рвения и интеллектуального понимания. Среди этих статей, согласно чистоте нашего родного языка и литературно-лингвистических проблем, такие предметы, как «Печать отчуждения и борьба с ним», «Языковая проблема», «Причины разделения наших интеллектуалов из нашей нации» и другие, сегодня выбраны их актуальности и научных ценностей. Эти работы содержат ценные идеи и мысли о языке великого писателя. Ю.В. Чеменземенли, кто считал родной язык как душу нации, мечтал писать на простом языке, в духе народа, вдали от чужих влияний. «Причины разделения наших интеллектуалов из нашей нации», «Уход и плена», «Языковые проблемы», «Что должны знать новые писатели» и т. д. статьях он пригласил писателей изучать родной язык и использовать литературный язык. По мнению Ю. Вазира, главная ошибка молодых писателей рассказов основана на том, что они не знают о грамотности и грамматических правилах языка. Выдающийся писатель оправдал мысль о том, что «не может быть неграмотного писателя!». По словам Ю.Везира, первая задача писателя - изучить языковые законы и знать литературный язык. Писатель, который постоянно боролся за чистоту нашего родного языка, протестовал против принятия ненужных слов в нашем литературном языке, взял принцип как основной «должен принять слова с других языков, но должен использоваться в правильных местах». Ценные мысли о том, что одна из самых важных проблем - проблема литературного языка и чистота нашего родного языка, опубликованная в прессе прошлого века и его словарный запас, свидетельствуют о его неустанности и систематичности в этой области.

**Рәуғи: Möhsün Nağısoylu
Akademik**

ŞƏMSİNUR ASLANOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
shamsu@mail.ru

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏDİNDƏ ALMAN DİLİNİN YERİ

Açar sözlər: qloballaşma, xarici dil, tədris, metod

Ключевые слова: глобализация, иностранный язык, обучение, метод

Keywords: globalization, foreign language, teaching, method

“Qloballaşma” termini bütün yer planetində baş verən siyasi və iqtisadi münasibətlər istiqamətində inkişaf prosesini əks etdirir. Qloballaşma güclünün, eyni zamanda müdrik və tədbirli olanın fəlsəfəsidir. Dövlətin bütün uğurlarının və uğursuzluqlarının arxasında onun rəqabətə davamlı vətəndaşlar yetişdirmək bacarığı dayanır. “Qlobal vətəndaş” dedikdə qlobal tələblərə cavab verən savadlı insan başa düşülür. Qlobal vətəndaşlığın yolu milli vətəndaşlıqdan keçir. Müasir qlobal təhsilin əsas məqsədi tək-cə informasiya və biliklərin əldə olunması ilə məhdudlaşmır. Burada əsas vacib cəhət kimi insanın, daha geniş anlamda isə, konkret insan qrupunun, cəmiyyətin və nəhayət dünya sivilizasiyasının maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan yenilikləri həyata keçirmək qabiliyyəti çıxış edir. Qloballaşmanın özəyində cəmiyyətin ingilis-amerikan modeli, onun iqtisadiyyatı, siyasəti və mədəniyyəti durur. Cəmiyyətin bu modeli xarici dil ilə sıx bağlıdır. Alman dilinin yayılması, onun beynəlxalq dil statusu alması dörd əsas amillə şərtlənir: 1) tarixi; 2) texnoloji; 3) informasiya; 4) linqvistik.

Müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda alman dilinin nüfuzunun artmasının ən azı iki səbəbi - a) dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması; b) alman dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri kimi səbəbləri vardır.

Bildiyimiz kimi, uzun müddət dünyanın əksər regionlarından təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmuş Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra hər bir keçmiş sovet respublikası təcriddən yaxa qurtarmaq üçün inteqrasiya yoluna qədəm qoydu. Azərbaycan Respublikası da öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra analoji kurs götürərək dünya birliyində öz layiqli yerini tutmaq üçün səy göstərməyə başladı. Təbii ki, həmin cəhdlər təhsil sahəsinə də geniş şəkildə sirayət etməyə bilməzdi. Qloballaşan dünyanın reallıqlarından çıxış edərək Azərbaycanda dünya təhsil sistemlərinə inteqrasiya işi həyata keçirilməyə başladı. Əlbəttə ki, qloballaşan dünyanın əsas

reallıqlarından olan xarici dillərə maraq da kəskin şəkildə artdı. Bu özünü, xüsusilə, dünya dilləri arasında böyük nüfuza malik olan alman dili ilə bağlı göstərdi. İnsan həyatının demək olar ki, tamamilə planlaşdırılmış, şablon halına salınmış sovet yaşayış tərzinin iflasa uğraması ilə insanlar öz rifah hallarını təmin etmək üçün yeni yollar axtarmağa başladılar. Paralel olaraq, bütün dünyada əsasən zəngin neft ehtiyatları ilə tanınan Azərbaycana maraq durmadan artırdı. Neft sektoruna qoyulan çoxsaylı investisiyalar Azərbaycanı xarici şirkətlərin, xüsusilə də alman şirkətlərinin geniş fəaliyyət meydanına çevirdi. Belə olan şəraitdə xarici dillərin, ələlxüsus, alman dilinin də çəkisi kəskin şəkildə artdı. Bu gün heç kimə sirr deyil ki, ölkəmizdə xarici dil öyrənən vətəndaşların, əsasən də, alman dilini öyrənənlərin sayı olduqca çoxdur. Yuxarıda sadaladığımız hadisələrin təhlili göstərir ki, xarici dillərə olan tələb və marağın durmadan artdığı bir şəraitdə müasir məktəb şagirdi və ya universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də, effektiv kommunikasiyaya hazır olmalı və müxtəlif kateqoriyalara məxsus insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnməlidir. Bu baxımdan, qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olaraq müasir tədris strategiyasının, o cümlədən də, xarici dillərin tədrisini ehtiva edən müasir metodikanın işlənilməsinə hazırlanmasına dərin ehtiyac duyulur. Azərbaycanda qloballaşmaya “üstümüzü almış bir bəla, fəlakət”, “bizi Milli dəyərlərimizdən məhrum edəcək mənfi bir qüvvə” kimi baxanlar, onunla mübarizə aparmağın zəruriliyini sübut etməyə çalışanlarla yanaşı, qloballaşmadan qorxmamağı, bu ümumbəşəri prosesə fəal şəkildə inteqrasiya etməyi tövsiyə edənlər də mövcuddur.

Bəziləri bildirirlər ki, keçmiş sovet məkanında mövcud olmuş xalqlar qloballaşmanın bir növ kiçik variantını sovet dönməsində yaşamışlar. Onlar fikirlərini bununla əsaslandırırlar ki, kommunist ideyasına görə, SSRI məkanında yaşayan xalqlar tədricən öz milli mənsubiyyətini itirməli və bütün ölkədə vahid bir “sovet xalqı” yaranmalı idi. Təbii ki, həmin “sovet xalqı” SSRI məkanında yaşayan millətlərin rus dili vasitəsilə rus xalqı ətrafında birləşməsindən yaranmalı idi. Buna nail olmaq üçün SSRI-də məqsəduyğun surətdə iş aparılır, rus dilli təhsilə üstünlük verilir, rus mədəniyyəti geniş şəkildə təbliğ olunur, digər millətlərin rus milləti, rus mədəniyyəti içində əriməsinə şərait yaradılırdı. Son bir neçə onillik ərzində baş verən qloballaşma prosesini yuxarıda söhbət açdığımız ruslaşdırma prosesi ilə müqayisə edənlər hesab edirlər ki, , bu dəfə SSRI məkanından fərqli olaraq bir ölkə çərçivəsində yox, bütün dünya miqyasında ingilis dilinin təbliği yolu ilə ingilisləşdirmə və ya amerikanlaşdırma prosesi gedir.

Hesab edirik ki, sovet rejimini qloballaşmanın bir növ kiçik variantı kimi qəbul edənlərlə razılaşmaq olmaz. Ən azı ona görə ki, sovet hakimiyyəti

dövründə SSRI-nin xarici və daxili siyasəti ölkəni və sovet vətəndaşlarını dünyadan, daha doğrusu, kapitalizm aləmindən təcrid etməkdən ibarət idi. Bu isə, sırf qloballaşmanın qarşısını almağa yönəlmiş addım kimi qiymətləndirilməlidir. Hal-hazırda yaşadığımız qloballaşma prosesi isə bunun tamamilə əksinə, dünyəvi dəyərlərə inteqrasiyaya doğru yönəlmişdir. Əlbəttə ki, müəyyən hallarda qloballaşma milli dəyərlərin sıxışdırılması ilə nəticələnə bilər, lakin, məsələyə düzgün yanaşılarsa, inteqrasiya prosesində milli-mənəvi dəyərlər nəzərə alınarsa, qloballaşma prosesindən lazımi şəkildə yararlanmaq olar. Hesab edirik ki, qloballaşma qarşısızalmaz bir prosesdir və ondan qorxmaq lazım deyil. Əksinə, bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyətin həyata keçirilməsi ölkəmizin inkişafı üçün olduqca zəruridir. Əslində bütün dünyanın normal əsaslarla inteqrasiyası ideyası çox mütərəqqi bir ideyadır və insanların bir növ bərabərləşməsinə, xalqlar və ya insanlar arasında mövcud uçurumların aradan qaldırılmasına yönəlmiş meyl kimi də qəbul edilə bilər. Şimali Koreya, İran, Kambodja, yaxud bu qəbildən olan bəzi ölkələr kimi “biz öz milli dəyərlərimizi qorumaq naminə qloballaşmaya yox deyirik” kimi şüarlar irəli sürərək sərhədlərimizi bağlayıb, özümüzü bütün kənar təsirlərdən qorumaq üçün qapalı həyat tərzini seçməyə çalışmaq yalnız zərər verə bilər. Artıq bütün dünya televiziyanın, internetin yaratdığı vahid informasiya məkanındadır və burdan çıxmaq nəinki mümkün deyil, həm də, buna ehtiyac da yoxdur. Bununla yanaşı, əcnəbi dilləri, o cümlədən, alman dilini öyrənmək, qərb mədəniyyətinə fəal inteqrasiya etməklə təhsil sahəsində Qərbin əldə etmiş olduğu nailiyyətlərdən istifadə etmək zəruridir.

Qloballaşma şəraitində alman dilinin öyrənilməsinə marağın durmadan artması tamamilə təbii prosesdir. Lakin, dillərin effektiv və qısa müddətdə öyrənilməsinə imkan verən tədris metodlarının və səriştəli xarici dil müəllimlərinin olmaması çox vaxt insanların xarici dilə yiyələnmək istəklərinə mane olur. Xarici dillərin orta və ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlı mövcud problemləri həll etmək üçün tələbələrin həyat təcrübəsinə uyğun gəlməyən tədris proqramlarında müvafiq dəyişikliklər aparılmalıdır. Təcrübələr göstərir ki, süni şəkildə tərtib olunan mövzular tələbələrdə stimula yarada bilmir və nəticədə, tədris formal şəkil alır. Bununla yanaşı, tədris proqramlarında alman dili normativ variantda təqdim olunur. Buradan da, şəxsi fikir söyləyərkən fikrin kifayət qədər təbii olmaması meydana çıxır. Bu hal ondan irəli gəlir ki, klassik sintaksis tələbələrin real nitq təfəkkür prosesləri ilə ziddiyyətə girir və nəticə etibarilə, düzgün cümlə qurmaq istəyi öz şəxsi fikrini söyləməyə nisbətən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sadə fikirlərin ifadə olunması üçün “ağır” ifadələrdən istifadə olunur.

Bunun qarşısını almaq üçün mütəxəssislər aşağıdakı prinsipləri təklif edirlər:

- xarici dil bütün şagird və tələbələrin təhsilinin əsas hissəsi olmalıdır;
- bütün tələbələr ana dildən başqa ən azı bir xarici dildə oxu, yazı, danışmaq kimi dil vərdişlərinə yiyələnməlidir;
- dil tədrisi proqramları uşaq bağçasından başlamalı və orta və ali məktəbdə də davam etdirilməlidir;
- dil tədris proqramının əsas məqsədi kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmaqdır;
- dil tədris proqramları dillərin mənimsənilməsinin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməlidir;
- dil tədris proqramı təhsili öyrənilən xarici dilin mədəni dəyərləri ilə əlaqələndirməlidir;
- dünya dillərinə dair mövcud təlimlər bütün digər sahələrdəki təlimlərlə əlaqələndirilməlidir;
- xarici dili öyrənən şagird və ya tələbə mərkəzi fiqur kimi çıxış etməlidir.
- praktik ünsiyyət baxımından dildən səmərəli istifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməlidir;
- təhsilin gələcəkdə davam etdirilməsi üçün tələb olunan dil bacarıqlarının və xüsusiyyətlərinin etibarlı bazası formalaşdırılmalıdır;
- öyrənilən xarici dillərin danışıldığı ölkələrin mədəni və sivil dəyərlərinə nüfuz edilməlidir;
- xarici dilin təbiəti və həmin dilin öyrənilməsinin yolları barədə məlumatlandırma işlərinin həyata keçirilməlidir;
- xarici dilə dərin marağın və intellektual stimulyasiyanın formalaşdırılmalıdır;
- xarici dilin öyrənilməsinə müsbət fikirlərin formalaşdırılması və həmin dillə bağlı müsbət mədəni və sivil dəyərlərə rəğbət hissənin aşılmalıdır;
- daha mütərəqqi və geniş yayılmış dil öyrənmə üsullarının tətbiq edilməlidir;
- bu və ya digər xarici dili öyrənən şagird və tələbələrdə özünüdərk və öz mədəniyyətinə hörmət hissənin aşılmalıdır.

Bildiyimiz kimi, son bir neçə onillik ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən də, Azərbaycanda xarici dillərə olan maraq durmadan artır. Həmin marağın fonunda alman dilinin çəkisi, heç şübhəsiz ki, digər dillərə olan marağa nisbətən daha böyükdür. Lakin, o da məlumdur ki, bu və ya digər dildə danışan insanların sayı iqtisadi qüdrət göstəriciləri ilə çox vaxt üst-üstə düşür. Məsələn, dil daşıyıcılarının sayına görə Çin dilindən 4-5 dəfə geri qalan ingilis dilli ölkələr dünya iqtisadiyyatındakı yerlərinə görə birinci yeri tutduqları halda, Çin yalnız səkkizinci yeri tutur. Dil

daşıyıcılarının sayına görə dünyada 10-cu yeri tutan alman dilli ölkələr isə iqtisadi qüdrətinə görə dünyada üçüncü yerdədir. Bu dünya dilləri və həmin dil daşıyıcıları olan ölkələrin hazırkı vəziyyətini əks etdirir. Bəs, görəsən, 50 ildən sonra dünyada linqvistik situasiya necə olacaq? Bu məsələdə radikal dəyişikliklərin baş verə biləcəyini gözləmək olarmı? Devid Qraddol demoqrafik dəyişikliklərə dair proqnozlara, həmçinin, urbanizasiya və əhali artımı kimi digər məsələləri analiz edərək belə bir fərziyyə irəli sürür ki, aparıcı dünya dillərinin daşıyıcılarının sayında ciddi dəyişikliklərin baş verəcəyini və yeni linqvistik balansın formalaşacağını gözləmək lazımdır [45]. Devid Qraddol hesab edir ki, hal-hazırda dil daşıyıcılarının sayına görə çin dilindən sonra ikinci yerdə duran ingilis dili 2050-ci ildə Hindi-Urdu və Ərəb dilindən geri qalaraq 4-cü yerdə qərarlaşacaq [46]. Qeyd edək ki, hal-hazırda, Hindi-Urdu dili Çin və ingilis dillərindən sonra üçüncü, ərəb dili isə çin, ingilis, Hindi-Urdu və ispan dillərindən sonra 5-ci yerdədir. Devid Qraddol dil daşıyıcılarının sayına görə dünya dillərinin hazırkı vəziyyəti ilə təxminən 50 ildən sonrakı vəziyyəti iki cədvəldə müqayisə etmişdir. Xarici dillərin öyrənilməsi vasitəsilə şagird və ya tələbə müxtəlif ölkələri, onların mədəni dəyərlərini, insanlarını və ictimai xüsusiyyətlərini anlayır və qiymətləndirir. Bu zaman o öz milli-mənəvi dəyərləri barədə də düşünərək özünü xalqının bir parçası hiss etməklə bərabər, həm də, dünya vətəndaşı olduğunu dərk edir. Dil öyrənciləri xarici dilin əsas strukturları barədə də dolğun təsəvvür əldə etmiş olur. Onlar ana dillə öyrəndikləri xarici dil arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməklə dilin müxtəlif yollarla tətbiqinə dair bilik və bacarıqlar əldə etmiş olurlar. Onların qulaq asaraq anlama, oxu və yadda saxlama qabiliyyətləri inkişaf edir, danışmaq, eləcə də, yazı qabiliyyətləri daha da cəlalanmış olur. Yuxarıda sadaladığımız dil vərdişlərinin inkişafı dilin strukturunu dərk etmək bacarıqları ilə birlikdə gələcəkdə digər xarici dillərin də öyrənilməsinin möhkəm bünövrəsini qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. М. : Прогресс-Традиция, 2005. 304 с.
2. Бирюкова, М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур // Философские науки. 2004. № 4. 423 с.
3. Вайнрайх, Е. Глядя на Запад. Культурная глобализация и российские молодежные культуры.
4. Chomsky, Noam (1959), Verbal Behavior by B. F. Skinner. Language 35: 1, 26 – 58.

5. Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press.
6. *Das Nürnberger Trainingsverfahren zur phonologischen Bewusstheit*. Donauwörth: Auer.
7. Forster, Maria & Martschinke, Sabine (2001), *Leichter lesen und schreiben lernen mit der Hexe Susi*.
8. Huber, Oliver (2002), *Hyper-Text-Linguistik. TAH: Ein textlinguistisches Analysemodell für Hypertexte*. München: Elektronisch veröffentlicht an der Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität München (Univ., Diss.-München, 2002).
9. *Rolle interindividueller Fähigkeitsunterschiede*. *Zeitschrift für Experimentelle Psychologie* 46: 3, 164 – 176.

Ш.Асланова

Немецкий язык в эпоху глобализации в языковом облике мира

Резюме

Данная статья посвящена осмыслению проблем «глобализации» современного мира. Выделены существенные признаки понятия «глобализация». Данный культурно-исторический феномен рассматривается через призму основных направлений человеческой деятельности. Обращается внимание на соотношение понятий «глобализация» и «немецкий язык в эпоху глобализации». Сделаны некоторые выводы относительно состояния и тенденций глобализационного процесса на современном этапе.

Глобализация процесс всемирной экономической, политической и культурной интеграции и унификации. Для культурной глобализации - характерно сближение деловой и потребительской культуры между разными странами мира и рост международного общения. Без знания иностранного языка практически невозможно в наше время претендовать на более высокий служебный статус, и тем более устроиться на престижную, высокооплачиваемую работу, отсюда и огромное желание у студентов овладеть речевой деятельностью на иностранном языке. В этом им должны помочь практические занятия по иностранному языку в высшем учебном заведении.

Иностранный язык тесно связан со всеми сферами жизнедеятельности общества: экономикой, политикой, искусством, образованием, военной сферой и т.д., отражая менталитет, культуру страны, которую представляет.

Sh.Aslanova

**German language in the era of globalization in the
language image of the world**

Summary

This article is devoted to judgment of problems of "globalization" of the modern world. Essential signs of the concept "globalization" are marked out. This cultural and historical phenomenon is considered through a prism of the main directions of human activity. The attention to a ratio of the concepts "globalization" and "German language in the era of globalization" is paid. Some conclusions concerning a state and tendencies of globalization process at the present stage are drawn. Globalization process of the global economic, political and cultural integration and unification. Rapprochement of business and consumer culture between the different countries of the world and growth of the international communication is characteristic of cultural globalization. Without knowledge of a foreign language it is almost impossible to apply for higher office status and the more so to get prestigious, highly paid job, from here presently and huge desire at students to seize speech activity in a foreign language. In it they have to be helped by a practical training on a foreign language with a higher educational institution. The foreign language is closely connected with all spheres of activity of society: economy, policy, art, education, the military sphere, etc., reflecting mentality, the culture of the country which represents.

Rəyçi: Naibə Camalzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский медицинский
университет
naila.abasova@mail.ru

**К ИЗУЧЕНИЮ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ
СТУДЕНТАМИ-АЗЕРБАЙДЖАНЦАМИ НА ЗАНЯТИЯХ
РУССКОГО ЯЗЫКА**

Açar sözlər: termin, tibb, söz birləşməsi, tərcüməsi, tərcümə, dil, səciyyəvi, sözdüzəltmə, klassik dil, terminyaratma, model.

Ключевые слова: термин, медицина, словосочетание, перевод, язык, специфичный, словообразование, классический язык, терминообразование, модель.

Key words: term, medicine, combination of words, translation, language, specific, word formation, classical language, formation of terms, model.

Работе над словом, усвоению и закреплению лексических единиц, созданию у студентов активного, пассивного, а также потенциального словарного запаса при обучении студентов-азербайджанцев русскому языку уделяется большое внимание. В потенциальный словарный запас входят незнакомые студентам слова, которые могут быть поняты самостоятельно на основе языковой догадки. В процессе формирования навыков догадки первостепенное значение приобретает рассмотрение словообразовательных закономерностей русского языка, а также развитие навыков членения слова и определения его словообразовательной структуры, выявление продуктивных словообразовательных моделей, которые закрепляются в сознании студентов. Тесная связь словообразования с лексикой и грамматикой представляется для методики особенно важной. Изучение словообразовательных отношений, усвоение продуктивных моделей связывается прежде всего с рецептивной речевой деятельностью, в частности, например, когда студент при чтении сталкивается с необходимостью понимания нового, неизученного слова.

«Нельзя упускать из вида те возможности, которые открывает обучение словообразованию в плане репродукции. При изучении словообразовательных моделей создаются дополнительные логические и образные опоры, что способствует более быстрому извлечению из памяти нужного слова»[9, 120].

Как известно, в профессиональной подготовленности врача место занимает знание медицинских терминов. Данная статья посвящена

изучению медицинских терминов студентами-азербайджанцами на занятиях русского языка.

Студенты медицинского университета при чтении текстов по специальности испытывают значительные трудности, связанные с недостаточным словарным запасом и, в первую очередь, терминологическим. Рассмотрение основных словообразовательных закономерностей, особенностей словопроизводства в пределах данного терминологического поля способствует более прочному и быстрому усвоению терминологической лексики. Кроме того, студенты приобретают навыки лучшей ориентации в системе научных понятий данной области знаний.

Важность изучения специальной терминологии в условиях «терминологического потопа» [4, 65] трудно переоценить.

В терминологическом словообразовании, которое базируется на словообразовании общелитературном, можно отметить ряд специфических признаков, которые придают ему определённую автономию. Так, терминообразование – всегда процесс сознательный, не стихийный, что позволяет его контролировать, регулировать. «Процессы терминообразования и терминопотребления не стихийные, а сознательные процессы, подконтрольные лингвистам и терминологам» [8, 104]. Для терминообразования характерна ярко выраженная логико-понятийная направленность. Поэтому процесс образования термина находится в теснейшей зависимости от классификации научных понятий.

Несмотря на то, что терминологическое словообразование базируется на словообразовании общелитературном, терминология располагает более широким набором словообразовательных средств, чем общелитературное словообразование. В терминологии свободнее и проще комбинируются исконные, заимствованные и международные словообразовательные средства. Для терминообразования характерным является активное сближение корневых и аффиксальных морфем в функциональном плане. «Значение того или иного слова во многих случаях может быть раскрыто именно с помощью словообразовательных средств, и в то же время понимание словообразовательной структуры способствует осознанию грамматической формы слова» [7, 161].

Мы рассмотрим некоторые группы терминов-существительных медицинского профиля.

Наибольшую группу составляют интернациональные термины медицинского профиля, восходящие к древнегреческому и латинскому языкам. Это слова классических языков с терминологизированным значением, например: ангина (лат. *angina*), аппендикс (лат. *appendix*), астма (греч. *asthma*).

Другая группа – это термины, образованные из словоэлементов классического происхождения. К примеру, термин *миокард* – *сердечная мышца* складывается из греч. *mys, myos* – *мышца* и *kardia* – *сердце*. Однако знание значений терминоэлементов ещё не обеспечивает полноценность информации. Большую роль здесь играют традиции практического терминообразования и приобретения терминоэлементами специализации. Например, для обозначения головного мозга обычно используется греческий элемент *энцефало-* (греч. *enkephalos*), а спинного мозга – латинский элемент *церебро-* (лат. *cerebrum*): *энцефалит*, но *церебро-спинальная жидкость*. По мнению В.П. Григорьева, подобные термины «создаются путём своеобразного «обратного калькирования» – при помощи элементов международной терминологии (греко-латинской) – русских словосочетаний, обозначающих те признаки, которые представляются авторам новых терминов наиболее существенными» [6, 26].

Суффиксальный способ образования медицинских терминов-существительных, также как и в общелитературном словообразовании, представлен большим количеством словообразовательных моделей, в которых в качестве формантов используются суффиксы, которые практически не встречаются в нетерминологическом словообразовании. Это суффиксы *-ит, -ин, -оз, -ом(а), -оид, -оз(а), -аз(а), -он, -ол* и другие. Группа терминов-существительных, образованных посредством суффикса *-ит* имеет общее значение *носитель предметного признака* и употребляется в медицинской терминологии, обозначая патологические состояния воспалительного характера. Суффикс *-ит* присоединяется к корням, обозначающим воспаленный орган, например: *артрит, неврит, проктит, пульпит, энтерит*.

Термины, созданные по модели, в которой формантом выступает суффикс *-оз*, используются в медицинской терминологии для обозначения патологических состояний невоспалительного характера, например: *лейкоз, невроз, токсикоз, филяроз*.

В медицинской терминологии продуктивна модель, в которой формантом выступает суффикс *-ом(а)*, который относит эти термины к группе наименований опухолевидных патологических состояний, а производящей базой здесь служат основы классического происхождения, например: *хондрома, скотома, неврома, склерома*.

Термины-наименования различных органических веществ класса углеводов образуются с помощью суффикса *-оз (а)*: *лактоза, мальтоза, мелитоза*. При помощи суффикса *-аз (а)* образуются названия ферментов, например: *трансфераза, инвертаза, киназа*. Термины-названия органических веществ различных классов образуются по

моделям, где формантами являются *суффиксы* –ин (инсулин, меланин, лигнин), –ол (индол, скатол), –он (нектон, пептон).

В медицинской терминологии наиболее продуктивны префиксоиды *микро-* (греч. mikros — *малый*), *макро-*(греч. makros — *большой*), *гипер-* (греч. hyper — *сверх*), *экто-* (греч. ektos — *снаружи*), *эндо-* (греч. endon — *внутри*), *амфи-* (греч. amphī — *оба*), *алло-* (греч. alios — *другой*), *анти-* (греч. anti — *против*), *ана-* (греч. ana — *назад, снова*), *пери-* (греч. peri — *вокруг, около*).

Из суффиксоидов, использующихся в образовании медицинских терминов, наиболее активны *-лог(ия)* — греч. logos — *слово*; *-скоп(ия)* — греч. sko-рео — *смотрю*; *-граф(ия)* — греч. grapho — *пишу*; *-фиг(ия)* — греч. philia — *склонность*; *-фоб(ия)* — греч. phobos — " *страх*; *-метр(ия)* — греч. metreo — *измеряю*; *-ман(ия)* — греч. mania — *страсть*; *-грамма* — греч. gramma — *запись*.

Таким образом, в медицинском терминологическом образовании широко используются лексиколизовавшиеся суффиксы, целый ряд аффиксоидов, а также широко употребляются специальные терминологические элементы – интернациональные основы.

При изучении новой медицинской терминологии на занятиях русского языка студентами выполняются упражнения, которые должны давать учащимся возможность свободно понимать то или иное новое производное слово. Исходя из проведенного исследования, для работы над словообразованием медико-биологических терминов можно предложить определенную систему упражнений. В эту систему упражнений включаются как задания, направленные на выработку навыков членения, словообразовательного и морфемного анализа производных лексем, так и на формирование умения синтезировать значение слова-термина по значению его компонентов, заданных научной дефиницией данного понятия.

В заключении необходимо отметить, что работа над терминологической лексикой должна проводиться в тесном контакте со специальными кафедрами. Особенно это касается вопросов отбора лексики и организации ее в системные задания.

Литература

1. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972.
2. Володина М.Н. Термин как элемент системы языкового выражения специальных понятий// Научно-техническая

- терминология: научно-технический реферативный сборник. М., 2001.
3. Григорьев В.П. Так называемые сложные слова в современном русском языке // Вопросы языкознания, 1959, № 1.
 4. Даниленко В.П. Словообразование в производственной терминологии // Вопросы культуры речи. М., 1959, № 2.
 5. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник. Назрань: ООО «Пилигрим», 2012.
 6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961.
 7. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. М., 1980
 8. Петушков В.П. Лингвистика и терминоведение // Терминология и норма. М.: Наука, 1972.
 9. Педанова М.А. Об обучении словообразованию на начальном этапе преподавания второго иностранного языка // Иностранные языки в школе, М.: Высшая школа, 1975, №10.

N.Насијева

Rus dili məşğələlərində Azərbaycanlı tələbələrin tibb terminlərini öyrənməsinə dair

Xülasə

Məqalədə azərbaycanlı tələbələrin tibb terminlərinin öyrənməsinin bəzi aspektləri şərh edilir. Qeyd edilir ki, terminlər və xüsusi sözlər elmi üslubun səciyyəvi əlamətidir. Qədim yunan və latın dillərinə gedib çıxan beynəlmiləl terminlər öyrənilir. Məqalədə qeyd edilir ki, klassik dillərin terminləşmiş mənasında *ameba*, *anqina* və s. sözlər beynəlmiləl tibbi-bioloji terminlər kimi işlənilir.

Digər yol terminlərin klassik mənşəli söz-elementlərdən əmələ gəlməsidir. Məsələn: yunan *mys*, *myos* - əzələ + *kardia* – ürək (miokard, ürək əzələsi). Məqalədə daha məhsuldar terminoloji söz yaradıcılığı modelləri təsvir edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti yalnız öz terminoloji sahəsi çərçivəsində bölünür. Termin yaratma şüurlu prosesdir. Aydın ifadə olunan məntiqi anlam yönümü terminlərin yaradılmasının xarakterik xüsusiyyətidir.

N. Hajiyeva

**To the study of medical terms by azerbaijani students at the
russian lessons**

Summary

Some aspects of study of medical terms by Azerbaijanian students are illuminated in this article. The article notes the terms and special words are characteristic sign of scientific style of speech. International medical terms ascending to the ancient Greek and Latin languages are studied in this article. The article notes the words of classic languages with terminologized meaning act as international biomedical terms: amoeba, angina etc. Another way – formation of terms from classical origin elements of word.

For example, Greek mys, myos – a muscle + kardia – a cardio (myocardium). The most productive terminological word-formative models are also described in this article. Should be borne in mind many international terms are splited just within its own terminological field. The article notes formation is a conscious process. The brightly expressed logic-concept orientation is characteristic for it.

Rəyçi: Nəsirağa Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FATMA BAGIROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ ALMAN DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİNƏ TARİXİ BAXIŞ

Açar sözlər: qloballaşma, xarici dil, tədris, metod

Ключевые слова: глобализация, иностранный язык, обучение, метод

Keywords: globalization, foreign language, teaching, method

Getdikcə qloballaşan dünyamızda mədəniyyətlər arasında olan ünsiyyət ən mühüm sosial, siyasi və iqtisadi məqsədlərdən biridir. Bu mənada qloballaşma müxtəlif səviyyələrdə baş verir: 1) multikultural olan və ya multikulturallaşan cəmiyyətlər daxilində lokal olaraq; 2) çoxmillətli institutlarda regional səviyyədə və ya transkontinental ittifaqlarda; 3) dünya təşkilatlarında (xüsusilə iqtisadiyyat, səhiyyə, təhsil, idman və bank sahələrində); 4) virtual aləmdə beynəlxalq səviyyədə. Bu vaxt bütün bu qloballaşma cəhdləri eyni zamanda artan paradoksallığın bir hissəsini təşkil edir. Böyük sosial və iqtisadi problemləri onların səbəblərinin bir-biri ilə qlobal səviyyədə sıx əlaqəli olmasına baxmayaraq məhz elə qlobal səviyyədə də həll etmək zərurətində, “mədəni kimliyin” yox olması təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün mürtəce səylərə qarşı çıxırlar. Bir tərəfdən həqiqi və nisbi məsafələrin bu formada qısaldılması və sərhədlərin aşılması müxtəlif mənşəli insanların birgə yaşayışını və ünsiyyətini indiyədək görünməmiş intensivlikdə tələb və ya məcbur edir, digər tərəfdən multikultural cəmiyyət idealına vaxti ilə belə cəmiyyətlərin yaradılması nəticəsində ənənəvi hesab olunan müqavimət hərəkatları qarşı çıxırlar. Güc hesabına yaradılan və ya böyük hərbi güc vasitəsilə qorunub saxlanılan multikultural cəmiyyətlər üzərlərində təzyiq olmadan davam gətirmirlər və bu təzyiqin nəticəsi olaraq daha çox kəskin mədəni qarşıdurmalar yaratmağa meyl edirlər. Demokratik yolla yaradılan multikultural cəmiyyətlər də çox vaxt multi-kultural dözümlü mərhələsindən mədəniyyətlərarası tolerantlıq və birgəyaşayışa keçid üçün çoxlu vaxt və enerji tələb edir. Avropadakı sağçı-populist hərəkatları, Afrika və Asiyadakı etnik qarşıdurmalar göstərir ki, bəzən cəmiyyətlərin tolerantlıq və beynəlmilləşmə tələbləri altında başqa məsələlər ortaya çıxır. Etnosentrizm, xaricilər və yadlara qarşı nifrət, sağçı populizm, irqçilik, ayrı-seçkilik, terrorizm, vətəndaş müharibəsi, kütləvi insan qırğını, soyqırım siyasi və iqtisadi motivli multikulturalizmin təsirinə baxmayaraq aradan qalxmamışdır.

Multikulturalizm modellərinin geniş miqyasda uğursuzluğa düşər olması onu göstərir ki, ortaq məxrəcin tapılması üçün zəruri olan səylər olmadan mədəniyyətlərin əmr və ya məcbur edilmiş birgə yaşayış forması dayanıqlı tolerantlıqla nəticələnmək əvəzinə daha çox gərginliyi artırır. Mədəniyyətlər arasında vasitəçilik (mediasiya) üçün səmərəli üsullar çatışmır. Bu mediasiya prosesində dillərin üzərinə xüsusi rol düşür, çünki bu ünsiyyət mədəni sərhədləri aşaraq başlayır və bu vasitə ilə də daim fəaliyyətdə olur. Dil bütün problemləri həll edə bilməz, ancaq o mədəniyyətlərarası mübadilənin ərsəyə gəlməsində açar rolunu oynayır və bu rol dil sistemlərinin strukturlarına hakim olmaqdan daha dərin məna kəsb edir. Bu funksiya dil sistemlərinin struktural xüsusiyyətlərindən daha çox mədəniyyətlərarası vasitəçiliklə əlaqədardır və təkcə bir ünsiyyət dili vasitəsilə heç cür yerinə yetirilə bilməz. Dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi həqiqətdə qloballaşma və beynəlmilləşmə dövründə ən vacib siyasi alətlərdən biridir. Bununla belə, dil dərsi və dil öyrənməyə müəllim və öyrənənlər tərəfindən eyni dərəcədə çox vaxt digər mədəniyyətlərə çıxış vasitəsi olaraq yox, qrammatik biliklərə yiyələnmə kimi yanaşılır. Xarici dilə yiyələnmənin mədəni aspektləri faktların çatdırılması ilə məhdudlaşdırılırsa və ya dillərin struktural aspektləri ön plana çıxarsa, mühüm öyrənmə və ünsiyyət potensialları istifadə edilməmiş qalır. Bu zaman yalnız ölkə və onun mədəniyyəti haqqında olan biliklər inkişafdan qalmır, əksinə, ilk növbədə mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün labüd olan semantik, pragmatik və semiotik biliklər əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır. Əgər bugünkü gündə interkultural səriştələr təcili surətdə tələb olunursa, o zaman dil tədrisi və dilə yiyələnmə zamanı geniş mənada dillərin və ünsiyyətin daha çox mədəni aspektləri nəzərə alınmalıdır. Ancaq bunun üçün dillərin mədəniyyətdən asılılığı və mədəniyyətin dillərdən asılılığının daha dərindən dərkə tələb olunur. Bunlar da nəticədə çoxdilliliyi süni şəkildə rekonstruksiya etmək və arxivləşdirmək istəyən yox, əksinə, çoxdilliliyin və çoxmədəniyyətliliyin boşluqda olan təbii resurslarını təbii yolla, dinamik və effektiv şəkildə istifadə edə bilən, mədəni incəlikləri nəzərə alan öyrənmə və tədris üsullarında özünü büruzə verməlidir. Buna görə də, gələcəyin öyrənmə və tədris tədqiqatının əsas diqqəti dilə yiyələnmənin və dil idarəçiliyinin ətraf mühit və iqtisadiyyat kimi aspektlərinə yönəldilməlidir. Ancaq bu o deməkdir ki, dilə yiyələnmə və çoxdilliliyin tədqiqatı bu günə qədər olduğu kimi təkcə eklektik formada yox, dilə yiyələnmənin və dil idarəçiliyinin idrakı və mədəni-həssas aspektlərinə istiqamətlənməlidir. Bu məqalənin məqsədi də bu sahədə görülmüş mühüm işləri təqdim edərək bu tapşırıqların eskizini cızmaqdan ibarətdir.

Dilə yiyələnmə və dil tədrisinin mədəniyyətlərarası aspektlərinin araşdırılmağa başlanması təhsil siyasətinin məqsədləri və hermenevtik

mülahizələr fonunda baş vermişdir. Ədəbi janrlar gündəlik danışiq dilinə olan kommunikativ tendensiyanı tarazlamağa kömək etməli və bununla da eyni zamanda yadları anlama və xarici dil didaktikası üçün yeni, oxucu tənqidi nəzəriyyələrinə əsaslanan impulslar verməlidir (müq. et: Hunfeld 1997; Wierlacher 1987; Krusche & Krechel 1984; Weinrich 1971). Lirik mətnlərə ilkin meyl digər janrlara da yayıldı və ədəbiyyatın xarici dil dərində yenidən kəşfi 1980-ci illərdə artıq elitaya çevrilən kommunikativ didaktika paradigmasını yenilədi. İndi Wylie, Bégué & Bégué-nin (1970) məhz interkultural yanaşma tələbini və Müller-Jacquier (1981) tərəfindən əvəllər irəli sürülmüş konfrontativ semantika fikirlərini müqayisə edək. Dövrü olaraq sosiallaşmış dilçilik peşəsi üçün bunun xarici dil didaktikasının yeni, interkultural, və ya ən azından 3,5-ci versiya, kommunikativ-interkultural dördüncü nəslı olması artıq qətiləşmişdir. Bununla belə bu eyforiya hər yerdə, dilə yiyələnmanın daha yaxşı başa düşülməsi və dil tədrisinin daha effektiv istiqamətləndirilməsi mənasında, interkultural aspektlərin intensiv, sistemətik refleksiyasına gətirib çıxarmadı. Yalnız o vaxtdan zaman getdikcə qısalan dərslık istehsalında ilkin eyforiya nisbətən tez yox oldu. Görünən odur ki, Dil Biliklərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Ümumavropa Təsnifatı (GER) və onun sələfi olan Avropa Şurasının kəndər layihəsi (*threshold level project*) nəticəsində (bir çox hallarda səhv başa düşülmən) unifikasiya tendensiyaları standartlaşdırmalar səbəbindən 3 və hətta 2,5-ci nəsil didaktikada birləşirlər. Yad perspektivin dərslıklərə salınması çox vaxt yad mədəni artefaktların səthi müqayisəvi təsvirləri ilə məhdudlaşıb və hazırda da məhdudlaşır. Mədəni və coğrafi aspektlərin araşdırılması əvvəlki kimi yalnız hesab edilən çatışmayan tədris saatından irəli gəlir.

Xarici dilin, xüsusilə də alman dilinin tədrisi ənənəvi olaraq müvafiq dövrün və cəmiyyətlərin tendensiyalarının hər şeydən əvvəl təhsil-siyasi, pedaqoji, psixoloji və sosioloji təsəvvürlərinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu aspektlər son nəticədə alman dilinin tədrisini linqvistik və ya öyrənmə-linqvistik biliklərə istiqamətləndirmək üçün bəzi hallarda edilən cəhdləri əvəzləyir. Bu mənada qrammatika tərcümə metodunun uzunömürlü olması geniş yayılmış, ancaq empirik olaraq təsdiqlənməmiş, şagirdin idarə edilə bilən olması, töhfənin nüfuzu və elitar təhsil məqsədlərinin əhəmiyyəti kimi təsəvvürlərin sayəsindədir. Audio-linqvistik və audio-vizual metodlar vasitəsilə dil öyrənmənin elitar səviyyədən ayrılması və adiləşməsi baş verir. Əsasən gündəlik danışiq dilində istifadə olunan metodlar birbaşa, lakin öz zəmanəsinin biheviolistik öyrənmə modellərinin və hərbi tələblərinin kiçildilmiş təsvirləridir. Kommunikativ yanaşma cəmiyyətlərin demokratikləşmə səyləri tərəfindən müəyyən olunur. Onun əsas öyrənmə məqsədi olan kommunikativ şəriştə Frankfurt məktəbinin sosioloji nəzəriyyəindən götürülmüşdür (Habermas 1981). Dil Biliklərinin

Qiymətləndirilməsi üzrə Ümumavropa Təsnifatı yeni bir didaktik metod deyildir, bununla belə özünün birgə inkişaf edən və mobil Avropa əmək bazarının pragmatik və utilitaristik tələbinə istiqamətlənməsi vasitəsilə Avropada siyasi və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən arzu olunan birləşmə prosesinin zamanının ruhunu təsvir edir, bu səbəbdən də paradigmatik və tədrisə digər didaktik yanaşmalarla müqayisədə daha güclü formada norma tətbiqedici təsiri bağışlayır. Onunla Xarici Dil Müəllimlərinin Amerikan Şurası (ACTFL) öz növbəsində - audiolinqvistik metod kimi - ABŞ ordusunun dil məktəblərinin tələbatının güclü təsirinə məruz qalmış peşəkarlıq göstərişi (Proficiency-Guidelines) arasında açıq-aşkar oxşarlıqlar mövcuddur. O, özündə öyrənmə-linqvistik və ya ciddi linqvistik baza xüsusiyyətini əks etdirmir. Zaman cərəyanlarına nəticə etibarilə təməl istiqamətin istənilən formasında heç bir halda və ya cüzi olaraq nəzərə alınan bütün metodlar məxsusdur. Suqestopediya, bədənin tam reaksiyası (Total Physical Response), sakit yol (Silent Way), kollektiv (dil öyrənmə) yanaşma (Community (Language Learning) Approach) kimi alternativ və ya kənar metodlar dil tədrisinin, xüsusilə cəmiyyətin unudulmuş mahiyyətinə toxunmalı olan və ya onun tərəqqiyə olan inamının tənqidini dilə gətirməli olan müasir üsulların axtarışını əks etdirir. Metodlar barədə hiss edilən həqiqət fərziyyələrin elmi-tənqidi yoxlanılmasının çatışmaması ilə eyni vaxtda xarici dil didaktikasının və metodikasının mütləq şəkildə ziddiyyətlərə, inkişafdan qalmaya və məyusluğa gətirib çıxaran natamam mənzərəsini əks etdirir. 60 və 70-ci illərin dil öyrənmə texnologiyasından sürətli şəkildə imtina edilməsi, alternativ metodların sayının kəskin azalması, kommunikativ didaktikanın inkişafının zəifləməsi və ya ticari dil proqramlarının yeni-bihevioristik formada yaranması bu dilemmanın simptomlarına aiddir. Qrammatik tərcümə metodunun və nümunə üzrə çalışma (pattern drill) üsulunun eklektik çalışma formalarının tədris və dərslikdə düşünülməmiş formada davam edən yayılması nəzəri və empirik olaraq əsaslandırılmış kommunikativ didaktikanın yaradılması cəhdlərin davamlılığının nə qədər az olduğunu göstərir. Mədəniyyətlərəarası dil didaktikasının və “dərsliklərin dördüncü nəslinin” (Neuner & Hunfeld 1993) meydana gəlməsi ilə əsas fənlərdə dəyişiklik yaranmağa başladı. Artan miqrasiya və qloballaşma tendensiyaları müvafiq açılışı zəruri etdi. Ancaq bu ilkin cəhdlər də özünə dərsliyin və dil tədrisinin hüdudlarında eynilə qrammatikanın və dilin elmi əsaslı modelləri kimi məhdud şəkildə yer edə bildi. Bunun əvəzində dərs metodikası, didaktikanın elmi əsasları ilə ciddi surətdə məşğul olmadan, çox aktiv şəkildə müvəqqəti yeniliklərlə (məs., yeni media, istinad çərçivəsi, qrammatik modellərin rəngarəng təsviri) və məlum aspektlərin (şifahi mətnlərin mənasının məzmununa istinad və onların müzakirəsi) yenidən aşkarlanması ilə məşğul olur. Comenius-un 17-ci əsrdə

məzmun əsaslı öyrənmə ilə bağlı irəli sürdüyü təkliflərə və ya ötən əsrlərin dil islahatçılarının təkliflərinə, eləcə də 20-ci əsrin 70-ci illərinin modellərinə qısa baxış fənn və dilin birgə mənimsənilməsi (*Content and Language Integrated Learning - CLIL*) metodu ilə bağlı son müzakirələri yeni perspektivdən işqılandırırdı. Comenius hələ 1623-cü ildə bir xristian aliminə istinadən qeyd edir: "Hər hansı bir dili bilmək keç kimi dahi etmir, o yalnız yer kürəsinin digər, canlı və ya ölü sakinləri ilə ünsiyyət qurmağımıza xidmət edir; buna görə də çox dil bilən biri, həm də digər yararlı şeyləri öyrənmədiyi halda hələ alim hesab olunmur. (Comenius 1970: 269)

Bununla da Comenius dil öyrənmə və ümumi yetkinləşmə proseslərini (uşağın təxəyyülü və intellekti) əlaqələndirir və Jean Piaget-in idrakı inkişaf modelini və eyni zamanda öyrənmə ardıcılığının dil öyrənmə tədqiqatında oturmuş, idrakı inkişaf mərhələlərini nümayiş etdirən konsepsiyalarını qabaqcıdan bildirir. Bundan başqa o, dil öyrənmədə və dil tədrisində vizual materialların istifadəsini sisteməlik olaraq nəzərə alan (Comenius 1981) dərslik də (*Orbis sensualium pictus*) tərtib etmişdi. 19-cu əsrin ortalarında sənaye və sosial dəyişikliklər kontekstində meydana gələn xarici dil tədrisinin təhsil-siyasi və metodik əsaslı islahat hərəkatı, Comenius-un əsərləri və müasir didaktik metodların məzmununa istinad edən və fəaliyyət istiqamətli öyrənilməsinin elementləri arasında didaktik körpü rolu oynamasına baxmayaraq, elmi məqsədlər güdmür. O, daha çox xarici dilləri hər hansı bir eksklüziv elitanın ixtiyarına vermək əvəzinə hər kəs üçün əlçatan etmək, gündəlik və iş həyatının, eyni zamanda məktəb fənlərinin məzmununu xarici dil tədrisinə daxil edərək (məsələn, dalma üsulu ilə öyrənmənin müxtəlif üsullarında) onu klassik ədəbiyyat dərslərinin hüdudlarından daha çox uzağa aparaq üçün çalışır.

Bu hərəkatın yaradıcıları və tərəfdarları olan Jespersen (1922), Passy (1899), Sweet (1899), Gouin (1892), Berlitz (1887), Viëtor (1882) islahat hərəkatını müxtəlif praktiki istiqamətli ideya, model və tədris metodları ilə formalaşdırıblar. Stern (1983) öz təsirli giriş sözündə bu mərhələni aşağıdakı kimi adlandırır: "19-cu əsrin son onillikləri Qərbi dünyasının bir çox ölkələrində (a) xarici dilləri öz üsulları ilə məktəb və universitet kurikulumuna gətirmək, (b) müasir dilləri klassik dillərlə müqayisədən tədrisən azad etmək və (c) qərarlı şəkildə dil tədrisi metodlarının islahatını aparmaq kimi qətiyyətli səylərin şahidi oldu." (Stern 1983:98)

Müxtəlif metodlar 20-ci əsrin 20-ci illərində (40-cı illərə qədər) əvvəlki müzakirəyə "praktiki cavablar" olaraq yaradılmışdır: bunlara çatdırma metodu (İngiltərə), oxu metodu (İngiltərə) və İngilis dilinin əsasları (*BASIC English* - Britaniya / Amerikan / elmi / beynəlxalq / ticari) aiddir. Bunlar dil öyrənməni sadələşdirmək və rasionallaşdırmağa cəhd edirlər. İlkin yanaşmalar bu metodlarla dərs prosesini, dil bazasını, bacarıqların

yoxlanılması, öyrənmə və öyrətmə davranışını müxtəlif pilot tədqiqatları vasitəsilə sistemativ olaraq araşdırmağa başlayır (bunlara həm də Müasir Dillər üzrə Amerika və Kanada Komitəsi-nin, 1924 - 1928, *Müasir Xarici Dillərin Tədqiqatı* aiddir, bax: Bagster-Collins, Werner & Woody 1930). Bu tendensiya 40-cı və 50-ci illərdə linqvistikanın formalaşması ilə daha da intensivləşdirildi. Bunlara Osgood, Sebeok, Gardner, Carroll, Newmark, Ervin, Saporta, Greenberg, Walker, Jenkins, Wilson & Lounsbury (1954) tərəfindən redaktə edilmiş *Psixolinqvistika: nəzəriyyə və tədqiqat problemlərinin araşdırılması*, Skinner-in (1957) *Verbal davranış* və Lado tərəfindən koqnitiv linqvistikanın ilk dəfə sistemativ olaraq qeydə alındığı *Mədəniyyətlərarası linqvistika: Dil müəllimləri üçün tətbiqi linqvistika* (1957) kitablarının nəşr edilməsi kimi açar rolunu oynayan hadisələr aiddir. Əldə etdiyi nailiyyətlər sonradan qızgın mübahisələrə səbəb olan *Amerikan Hərbi Metodu* dil dərslərinin ənənəvi məktəb metodları olmadan, daha böyük qruplarla və daha qısa zaman kəsiyində effektiv təşkil ediləcəyini sübut etməyə çalışdı. Biheviyistik ideologiyanın nəticəsi olaraq xüsusilə ABŞ-da audiolinqval və Fransada audiovizual tədris metodları inkişaf etdirildi. Bu metodlar uzun müddət dil dərslərində dominantlıq etdilər və həm də dil laboratoriyası texnologiyasının irəliləməsinə təkan verdilər. Bir-birinə zidd olan empirik faktların olmasına baxmayaraq, bu metodlar bu günə qədər elektronik vəsaitlərin müvafiq istifadəsinin əsasını təşkil edir (məsələn, *Rosetta Stone* və ya *Tell me more* kimi proqramlarda).

Linqvistik tədqiqatların davamlı inkişafı və psixolinqvistikanın çoxprofilli tədqiqat sahəsi kimi yaradılması, dil öyrənmənin biheviyistik davranışın formalaşması metodlarından yaranan problemlərinin müəyyənləşdirilməsinə önəmli töhfə verdi (məs., River-in nüfuzlu kitabı olan *Psixoloq və xarici dil müəllimi*, 1964). İntuitiv metodların getdikcə artan tənqidinin nəticəsi olaraq - bu günə qədər əsasən qaydalara bağlı, sistemativ öyrənmə olaraq yalnız başa düşülən - koqnitiv öyrənmə sonda münasib üsullarla bağlı olan müzakirələrdə önəm qazandı. Bir tərəfdən Xomskinin nativist nəzəriyyəsi, digər tərəfdən isə sosiolinqvistik və praqmalinqvistik cərəyanlar bunun davamı olaraq əsasən öyrənmə tədqiqatı və yeni metodik üsulların inkişafını formalaşdırdı. Xomskinin ilkin fərziyyəsinə görə uşaqlarda anadangəlmə dil (ana dili, L1) formalaşması bacarığı var. Uşaqlar ilk dəfə dili eşidəndə ümumi dil tanıma və dildən istifadə prinsipləri işə düşür. Bunlar ikisi birlikdə Xomskinin dil öyrənmə aparatını (Language Acquisition Device - LAD) təşkil edir. LAD eşidilən dilin qavranılmasını idarə edir və uşağın danışılan dilin qrammatikasını təşkil edən müvafiq qaydalardan nəticə çıxarmasını təmin edir. Bu vaxt cümlələrin müvafiq dildə necə qurulmalı olduğunu ümumiləşdirmələr müəyyən edir. İkinci dilin öyrənilməsində LAD-in diapozonu sadəcə olaraq

yeni dilə tətbiq edilir. Xarici dil üçün isə dil öyrənmənin nativistik nəzəriyyələri öyrənmə və tədris konsepsiyalarının inkişafına az təsir göstərib. Onların ən güclü təsiri öyrənmə ardıcılığının tədqiqatı və formalaşmasına olmuşdur. Bunun tam əksi olaraq, 1970-ci illərdən başlayaraq paralel surətdə valens qrammatika, praqmatik qrammatika (danışqı aktı nəzəriyyəsi, diskurs təhlili), funksional linqvistik, mətn linqvistikası, psixolinqvistik və digər koqnitiv elmlərə əsaslanan müxtəlif tədqiqat istiqamətləri formalaşmışdır. Bununla belə, bir neçə istisnaları çıxmaq şərtilə, bu tədqiqat sahəsi də davamlı olaraq öyrənmə və öyrətmə təcrübəsinə təsir edə bilməmişdir. Tədris materialları və üsullarının inkişaf etdirilməsi üçün elmi nəticələrin sisteməlik istifadəsi cəhdləri arasında aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

1. valens qrammatikasını didaktik qrammatikanın əsası kimi təqdim etmək üçün edilən qısamüddətli cəhd (məsələn, ADİD-dərsliyi olan *Deutsch Aktiv*);
2. praqmatik öyrənmə tədqiqatının elementlərinin dərslək istehsalında eklektik istifadəsi (ADİD -dərsləkləri olan *Tangram, Schritte international-a* baxın);
3. bir dil bilikləri əsasında digər oxşar bir dili anlama (*Interkomprehension*) didaktikasının aspektlərinin tədris üsullarında nəzərə alınması (EUROCOMM);
4. dil dərslərinin fəaliyyət nəzəriyyəsi və konstruktivist prinsiplər əsasında təşkil edilməsi (ssenari didaktikası, hadisəyə əsaslanan öyrənmə, ixtisas dili dərsləri)

Xarici dil dərsləri hələ də əsasən fərdi öyrənmə sahəsi kimi qəbul edilir. İlk dillərin digər dillərin öyrənilməsində sisteməlik tətbiqi bu günə qədər yalnız qismən düşünülür və istifadə edilir. Çoxdillilik didaktikası, alman dilindən ingilis dilinə və ya bir dil bilikləri əsasında digər oxşar bir dili anlama didaktikası kimi anlayışlarda xarici dil didaktikasının yeni nəslinin carçıları özünü göstərib. Əgər ziddiyyətli müqayisələrdə donub qalmaq istəmirsə, onda bu didaktikanın əsasları hələ araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

10. Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. М. : Прогресс-Традиция, 2005. 304 с.
11. Бирюкова, М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур // Философские науки. 2004. № 4. 423 с.
12. Вайнрайх, Е. Глядя на Запад. Культурная глобализация и российские молодежные культуры.

13. Chomsky, Noam (1959), Verbal Behavior by B. F. Skinner. Language 35: 1, 26 – 58.
14. Chomsky, Noam (1965), Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: MIT Press.
15. Das Nürnberger Trainingsverfahren zur phonologischen Bewusstheit. Donauwörth: Auer.
16. Forster, Maria & Martschinke, Sabine (2001), Leichter lesen und schreiben lernen mit der Hexe Susi.
17. Huber, Oliver(2002),Hyper-Text-Linguistik. TÄH: Ein textlinguistisches Analysemodell für Hypertexte. München: Elektronisch veröffentlicht an der Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität München (Univ., Diss.-München, 2002).
18. Rolle interindividueller Fähigkeitsunterschiede. Zeitschrift für Experimentelle Psychologie 46: 3, 164 – 176.

Ф.Багирова

**Немецкий язык в эпоху глобализации и исторический анализ
методов обучения**

Резюме

Данная статья посвящена осмыслению проблем «глобализации» современного мира. Выделены существенные признаки понятия «глобализация». Данный культурно-исторический феномен рассматривается через призму основных направлений человеческой деятельности. Обращается внимание на соотношение понятий «глобализация» и «немецкий языка в эпоху глобализации». Сделаны некоторые выводы относительно состояния и тенденций глобализационного процесса на современном этапе. Глобализация процесс всемирной экономической, политической и культурной интеграции и унификации. Для культурной глобализации характерно сближение деловой и потребительской культуры между разными странами мира и рост международного общения. Без знания иностранного языка практически невозможно в наше время претендовать на более высокий служебный статус, и тем более устроиться на престижную, высокооплачиваемую работу, отсюда и огромное желание у студентов овладеть речевой деятельностью на иностранном языке. В этом им должны помочь практические занятия по иностранному языку в высшем учебном заведении.

Иностранный язык тесно связан со всеми сферами жизнедеятельности общества: экономикой, политикой, искусством, образованием, военной сферой и т.д., отражая менталитет, культуру страны, которую представляет.

F.Baqirova

Summary

German language in the era of globalization and and historical analysis of teaching methods

This article is devoted to judgment of problems of "globalization" of the modern world. Essential signs of the concept "globalization" are marked out. This cultural and historical phenomenon is considered through a prism of the main directions of human activity. The attention to a ratio of the concepts "globalization" and "German language in the era of globalization" is paid. Some conclusions concerning a state and tendencies of globalization process at the present stage are drawn. Globalization process of the global economic, political and cultural integration and unification. Rapprochement of business and consumer culture between the different countries of the world and growth of the international communication is characteristic of cultural globalization. Without knowledge of a foreign language it is almost impossible to apply for higher office status and the more so to get prestigious, highly paid job, from here presently and huge desire at students to seize speech activity in a foreign language. In it they have to be helped by a practical training on a foreign language with a higher educational institution. The foreign language is closely connected with all spheres of activity of society: economy, policy, art, education, the military sphere, etc., reflecting mentality, the culture of the country which represents.

Rəyçi: Aslanova Şəmsinur
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VÜSALƏ AĞABƏYLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ MƏDƏNİ FAKTOR

Açar sözlər: gender, mədəniyyət, dil, cins, qadın, linqvistika

Key words: gender, culture, language, sex, feminine, linguistics

Ключевые слова: пол, культура, язык, секс, женское, лингвистика

Hər bir mədəniyyətin tarixi inkişaf nəticəsində formalaşan özünə-məxsus gender stereotipləri vardır. Mədəniyyətlər daxilində inkişaf edən stereotiplər insanların təfəkkürünə və oradan da dillərə sirayət edərək müəyyən gender balansını yaradırlar. Çünki dil insanın ən yaxın əhatəsi və əsil həqiqətidir.

1968-ci ildə ABŞ-da Robert Stollerin ‘Sex and Gender’ (Cinsiyyət və Gender) əsərində qadın və kişinin sosial durumlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün ilk dəfə gender anlayışı ortaya qoyuldu. İngiltərədə Ann Oakley 1972-ci ildə ‘Sex, Gender and Society’ (Cinsiyyət, gender və cəmiyyət) adlı əsərində isə cinsiyyət və şəxsiyyət, cinsiyyət və zəka arasında əlaqələri araşdıraraq gender rollarının öyrənilməsi metodlarını müəyyən-ləşdirdi. Gender terminoloji kontekstdə deyil, ideya kimi ilk dəfə 1949-cu ildə Simon de Bovuarın “İkinci cins” əsərində səslənən “Qadın doğulurlar, qadın olurlar” şüarında səsləndi. [1, s.30]

Gender terminoloji kontekstdə deyil, ideya kimi ilk dəfə 1949-cu ildə Simon de Bovuarın “İkinci cins” əsərində səslənən “Qadın doğulurlar, qadın olurlar” şüarında səsləndi. Gender anlayışının ortaya çıxması cinslərə biodeterminist yanaşmanı kölgədə qoydu və feminist tədqiqatçılara öz fikirlərini daha aydın şəkildə ifadə etməyə imkan verdi.[2,s.35]. Çünki cinslərin sosial rol və funksiyalarını ifadə edən gender anlayışı, artıq bioloji cinsləri bildirən cinsiyyət (sex) anlayışından ayrıldı. Bu elmə gətirilən yeni terminalogiya olmaqla yanaşı, həm də feminist nəzəriyyələrin ideyalarını əks etdirən yeni bir metod və yeni sosial elm sahəsi oldu.

Mədəniyyət bəşər cəmiyyəti tərəfindən yaradılan ikinci bir dünyadır. Mədəniyyət bütün dövrlər üçün qüvvədə olan ümumtarixi kateqoriyadır. Bu o deməkdir ki, bəşəriyyət tarixində elə bir dövr yoxdur ki, onun barəsində mədəniyyət kateqoriyası nəzəri mənə kəsb etməsin. Mədəniyyət cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının təhlilində və eləcə də, hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə mühüm iqtisadi, siyasi və ideoloji inkişaf meyllərinin öyrənilməsində nəzəri və metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Vaxtilə, V. Hegel

demişdir ki, xalqların müdrikliyini öyrənməyin yeganə açarı mədəniyyətin əlindədir.

Dil və mədəniyyət əlaqələrini izah edərkən tez-tez “dil mədəniyyətin güzgüsüdür” metaforasını işlədirlər. Əslində dilin güzgüyə bənzədilməsi təsadüfi deyil, çünki bizi əhatə edən sosial reallığı qəbul edərkən çox vaxt metaforik terminlərdən istifadə edirik, amma məsələnin həqiqət və ya yalan olması məcazın sərhədləri xaricindədir, çünki o məsələnin bir tərəfini işıqlandırır digərini kölgədə saxlayır. Hər bir dildə sözlər vasitəsilə real həyatda olan məfhum və ya predmetlər ifadə olunur [9, s. 122].

Xalqların yaşadıqları şərait, iqlim, məkan mədəniyyətlərinə təsir göstərir. Mədəniyyətlər fərqləndikcə isə dünyanı dərk etmək forması, təfəkkür də fərqlənir. Real dünyanın şəkli insandan xaricdə olan obyektiv aləmdir. Mədəni və ya anlam xəritəsi isə idrak vasitəsilə obyektiv dünyanın insan beyninə, hiss üzvlərinə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni xəritə spesifik olub bir sıra faktorlar – təbii şərait, iqlim, coğrafiya, tarix, sosial mühit adət-ənənə, din, həyat tərzini kimi faktorlara əsasən fərqlənir [9, s. 123].

Ümumiyyətlə, hal-hazırda “gender bərabərliyi” mövzusu çox aktualdır. İctimai, siyasi, mədəni və digər sahələrdə kişi-qadın bərabərliyini kimi başa düşülən və qəbul edilən bu anlayış hal-hazırda demək olar ki, cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Cinsi ayrı-seçkilik özünü daha çox rəhbər vəzifələrdə idarəçilikdə və ailədə, cəmiyyətdə söz sahibi olmaq, fikir bildirmək lazım olan məqamlarında büruzə verir. [3, s. 56].

Əgər biz genderlər arası münasibətlərin mədəni təhlilini aparsaq aydın olur ki, burada biz genderin mədəni quruluşu və mədəni təhlili dedikdə kişi və qadın təfəkkür üslubları, maskulin və feminin dərk etmə və fikir bildirmə məsələlərini də ilk növbədə araşdırmalıyıq. Ümumiyyətlə qadın cinsi nümayəndələri kişi hökmü və kişi məntiqini, onların qoyduğu qayda-qanunu qəbul edərək formalaşır və ya dəyişir, özünütəhlil və müqayisə apararaq cəmiyyətdə öz rolunu müəyyənləşdirir. Bu baxımdan da, kişi və qadın düşüncə tərzini, onların üslublarını və genderlər arası mədəni münasibətləri araşdırmaqda bədii ədəbiyyat çox önəmli və zəngin bir vasitədir.

Əvvəlki dövrləri müasir dövrlə müqayisə etsək açıq-aydındır ki, əvvəllər cinslərarası münasibətlərdə daha çox gender bərabərsizliyi özünü göstərir. Təbii ki, genderlər arasındakı mədəni münasibətlərin formalaşmasında ənənələrin və milli mentalitetin rolu mühümdür. Əslində, bədii əsərlərdə də görürük ki, Azərbaycan qadınının hüququ geniş və çoxşaxəli olmayıb. Lakin buna baxmayaraq, həmin əsərlərdə, qadına hörmət, ehtiram, zərif cinsin nümayəndəsi olaraq dəyərli hesab edilməsi tarixən bizim milli mentalitetimizdən irəli gələn əsas meyar kimi götürülüb.

M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənşiminli, N.Nərimanov və s. kimi müəlliflərin əsərlərindən görmək olar ki, qadın ictimai həyatın hələ kişilərlə bərabər iştirakçısı deyil. Şəhər və mərkəzlərdə yaşayış tərzinin kənd və rayonlardan fərqi olduğu kimi, bu fərq həm də özünü genderlər arası mədəni münasibətlərdə də göstərir. Bəzi əsərlərdə görürük ki, əslində kənd və ya rayon mühitində yaşayan qadınlar şəhərdəki qadınlara nisbətən ictimai həyatda müəyyən azadlıqdan istifadə edə bilməmişlər. Məsələn, M.F.Axundovun komediyalarında qadınlar kişilərin üstünlüyü, dominantlığı mövcud olan mühitdə zirəkdiyə, yeri gəldikdə, kişilərə ağıllı məsləhətlər verirlər. [7].

Azərbaycan yazıçıları gözəl qadını və onun cizgilərini qızılgülə, laləyə, hind söz ustaları isə lotos çiçəyinə bənzədiblər. Bədii əsərlərdə metaforaların işlənməsi tərcümə işində müəyyən qədər çətinliklər yaradır. Bayronun “Abidos gəlini” əsərində işlənmiş metaforalara nəzər salaq: The light of love, the purity of Grace, The mind , the Music breathing from her face! Verilmiş şeir parçasında “The light of love” (the light of sun), “The purity of grace” (the purity of water) metaforaları Bayrona qədər işlənmiş və hətta danışıq dilinə keçmiş metaforalardır. Bunlar Bəxtiyar Vahabzadənin tərcüməsində konkret olaraq aşağıdakı şəkildə verilmişdir: Musiqi səslənirdi onun xoş nəfəsində, Çaylar nəgmə deyirdi onun titrək səsində.[6,s. 44].

Sosial statusundan, yaşından, cinsindən asılı olaraq diskurs iştirakçıları arasındakı münasibətlər də fərqli olaraq təqdim olunur. Məs., kişi danışarkən jestlərdən çox istifadə edir. Ancaq mimikasını, yəni üz cizgilərini, göz qaşını oynadıb – tərpətmir, qadın belə imkanı qətiyyənlə əldən vermir. O istəyir ki, qəşəng danışmaqla yanaşı, həm də gözəl təsir bağışlasın. Deməli, qadınlar, xüsusən qızlar danışa-danışa özünü istəyib ürəklərə yol açıb, qarşısındakının inamını qazanmaq istəyirlər. Bu xüsusiyyətinə görə qadın söz, səs və görünüş – ifadə tərzinə görə çox güclü, təsirli məxluqdur. Teatr tamaşalarında, kinoda, xüsusən pantomimada və səssiz kinoda qadın obrazını yaratmaq kişi obrazından qat-qat çətinidir. [8].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Абубикирова Н.И. Что такое гендер? // Общественные науки и современность. -1996. -№6. 22-32 с.
- 2.Андреева А. А. Некоторые проблемы феминистской философии // Вестник СПб ГУ, серия № 6. 1992 ,33-43с.
- 3.Rüstəmov A. İctimai inkişaf və dil. Bakı, “Təknur”. 2012 ,142 səh.
4. Водак Р. Дискурс. Язык. Политика. Волгоград, 1997,139с.
- 5.http://education.gender-az.org/index_az.shtml?id_main=1&id_sub=1&id_sub_sub=8

6. Yunusova Şölə. METAFORALARIN DİLDƏ ROLU VƏ ONLARIN BƏDİİ ÜSLUBDA İŞLƏNMƏSİ, SDU, «ELMİ XƏBƏRLƏR» Cild 10 Sosial və humanitar elmlər bölməsi №4 2014
7. <http://genderi.org/derslik-elave-olunmus-ve-redakte-edilmis-ikinci-nesri-v3.html><http://genderi.org/derslik-elave-olunmus-ve-redakte-edilmis-ikinci-nesri-v3.html?page=71>
8. <http://azkurs.org/gender-ve-tehsil-insan-ve-cemiyet.html?page=6>
9. Şükürova A. Dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransının materialları (7-8 iyun 2012). Bakı: ADU, 2013, s. 122-123

V.Aghabayli

Cultural Factor in Gender Relations

Summary

To study the relationships between men's and women's thinking and speaking styles, masculine and feminine paradigms in the gender analysis of culture is one of the necessary factors in gender linguistics. The participants of discourse are distinguished depending on the social status, age, gender.

Generally, women develop or change by adopting men's logic and men's judgment and the rule they set, and identifying their role in society by making self-analysis and comparisons. From this point of view, fiction literature is a very important and rich way in investigating male and female styles of thinking, intercultural relationships among genders.

Of course, the role of traditions and national mentality is crucial factor in intercultural relationship between genders. Analyzing fictions we understand that the Azerbaijani women's rights were not broad and varied. Nevertheless, it was historically considered as the main criterion for our national mentality woman was regarded as a delicate, respectful and smart representative of a society.

Культурный фактор в гендерных отношениях

Резюме

Чтобы изучить отношения между мужским и женским мышлением и стилями речи, мужские и женские парадигмы в гендерном анализе культуры являются одним из необходимых факторов гендерной лингвистики. Участники дискурса различаются в зависимости от социального статуса, возраста, пола.

Как правило, женщины развиваются или изменяются путем принятия мужской логики и суждений мужчин и правил, которые они устанавливают, и определения их роли в обществе путем проведения самоанализа и сопоставлений. С этой точки зрения литературная литература является очень важным и богатым способом изучения мужского и женского стилей мышления, межкультурных отношений между полами.

Конечно, роль традиций и национального менталитета является решающим фактором в межкультурных отношениях между полами. Анализируя фикции, мы понимаем, что права азербайджанских женщин не были широкими и разнообразными. Тем не менее, исторически считалось, что основным критерием для нашей национальной менталитет женщины считался деликатный, уважительный и умный представитель общества.

Rəyçi: Mahirə Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

СЕВИДЖ ГАСАНОВА
доктор философии по филологии
Азербайджанский Университет Языков
sevincjhasanova@yahoo.com

РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ключевые слова: процесс глобализации, английский язык, культура

Açar sözlər: process of globalization, the english language, culture

Key words: qloballaşma prosesini, ingilis dili, mədəniyyət

Изучение иностранного языка и культуры становится все более важным условием благополучного сосуществования и взаимодействия различных народов в современном мире. В условиях глобализации как никогда важно добиться понимания между представителями разных культур, во-избежании и без того неугасающих на мировой арене межэтнических и межкультурных конфликтов. Разноаспектное изучение языка иной страны, целью которого является более глубинное понимание культуры и ментальности социума этого языка в определенной степени, способствует решению актуальной задачи - осуществлению более эффективной коммуникации между различными народами.

Этим целям, в частности соответствует когнитивный подход в современной лингвистике, сочетающий в себе проблематику психолингвистики, прагматики и других областей научного знания, так как именно такой подход помогает лучше понять особенности мышления людей, говорящих на иностранном языке.

Ставя перед собой столь глобальные цели, как попытку более глубоко понять особенности мышления представителей другой культуры в период мировой интеграции и унификации, необходимо определиться с выбором материала для исследования. Считается, что в современный период глобализации наиболее подходящим материалом для такой работы являются текстовые «смс» и электронные сообщения, а также новая лексика, бытующая на просторах средств массовой информации. Данные контексты сочетают в себе необходимые качества, являясь с одной стороны поле живого, повседневного общения, а также экспонентом речи самых разных слоев общества.

В данной научной новой лексика языка изучается в одном из наиболее сложных и актуальных контекстах, а именно в плане последствий глобализации в том или ином языке.

Под языковой глобализацией принято понимать целый ряд последствий культурного, политического, экономического взаимодействия мирового сообщества основным инструментом которого является английский язык. В данной связи английский язык выступает в роли некоего языка-донора который играя роль проводника наводняет своими единицами лексические просторы языков-реципиентов.

Интерес к анализу языкового последствия процесса глобализации в сфере современного гуманитарного образования определяется необходимостью совершенствования знаний в сфере заимствования и взаимовлияния в языках, что позволяет приобщаться и адекватно интерпретировать унифицированное видение мира.

Исследование таких процессов возникновения новой лексики языка как: заимствования, взаимовлияния, а также неологизмов дает нам возможность, путешествовать во времени и пространстве, обогащая тем самым не только вокабуляр, но и в целом саму концептуальную систему носителей того или иного языка.

Популяризация англо-американской культуры в глобальном сообществе стимулировала возникновение интереса и множество подходов к изучению последствий ее влияния на национальные языки и культуры в частности с призм их лингво - культурологической сущности.

Переход к сознательно-когнитивному исследованию языковых последствий процесса глобализации, определяется введением принципиально новых граней лексикологического анализа, ставящим в центр научного внимания такие понятия как речевое поведение и правила общения в условиях стандартизации и унификации мира.

В современном обществе с каждым днем все больше и больше возрастает значимость знания английского языка, без использования которого немислимо представить многие сферы социальной жизни. Стоит также отметить, что существует целый ряд причин, служащих мотивацией к изучению английского языка, среди них можно выделить следующие:

- ✓ *построение успешной карьеры*
- ✓ *налаживание международного общения*
- ✓ *формирование успешного бизнеса на международной арене*
- ✓ *получение образования в престижных зарубежных университетах*
- ✓ *доступ к нужной информации и материалам в интернете*
- ✓ *использование качественных компьютерных программ и приложений*
- ✓ *участие на международных соревнованиях и конференциях*

✓ *получение доступа к неискаженной литературе в оригинале*

В данном научном исследовании наибольший интерес для нас представляет культурно-языковой план процесса глобализации, который, несомненно, ассоциируется с английским языком и англо-американской культурой. Более того, понятие глобализации часто называют масштабной «американизацией». Причиной подобного отождествления служит целый ряд ярко выраженных факторов. К примеру, ключевую роль в процессе культурной глобализации играет повсеместное распространение интернета, который в свою очередь, всецело является американским «детищем». Именно в США зародились такие мировые компьютерные корпорации как: Microsoft, IBM, Intel, HP, Apple, Google, а также популярные во всем мире социальные сети Facebook, Twitter, Instagram, Yahoo и многие другие.

Стоит также выделить немаловажную роль американской киноиндустрии; Голливуд, несомненно, удерживает мировую «гегемонию» в плане количества, масштабности и всемирной популярности своей продукции, которая почти одновременно выходит на экраны во многих странах мира.

Данную плеяду можно также продолжить книгами - бестселлерами, которые массово переводятся на множество иностранных языков и тем самым становятся популярными у читателей в самых разных уголках мира. Еще одним эффективным инструментом процесса «американизации» или «европеизации» культур являются средства массовой информации (СМИ), так для многих людей, скептически настроенных на свои местные СМИ, прочитанное либо услышанное по таким весомым источникам как BBC, CNN, Euro News, Reuters, The Times, Guardian и прочие является самой достоверной и объективной информацией.

В ходе данного научного исследования, мы приходим к такому заключению, что в основе современного процесса глобализации лежит не сугубо американская модель общества, с ее политикой, экономикой и культурой, а именно англо-американская. В совокупности, эти две культуры формируют гигантский потенциал повсеместного внедрения и распространения своей ментальности, своей системы ценностей, этики и эстетики, одним словом своей концептосферы. Так, в тандеме политическая, экономическая, культурно-историческая мощь англо-американской культуры, порождает мощнейший инструмент глобализации, под названием английский язык, который, не дав ни единого шанса, ни одному искусственному языку, в том числе и эсперанто, претендует на роль первого за всю историю человечества всемирного языка.

Опираясь на высшие изложенные факты можно сделать заключение, что процесс глобализации влечет за собою популяризацию отдельных видов национальной культуры, в частности «англо-американской», по всему миру, формируя тем самым, некий « этнопланетарный » тип мышления у людей. А именно, воспитание в людях понятия « житель Земли», нежели житель той или иной страны. Однако, процесс популяризации международной культуры способен вытеснять национальные культуры, также как и превращать их в интернациональные, что безусловно чревато утратой уникальных, национально-культурных ценностей. [2,с.97]

Согласно Игнатенко И.И. Глобализация приводит также к тому, что в национальных языках усиливается тенденция к так называемому двуязычию наряду с усилением тенденции к защите национальных языковых ценностей. Парадоксальным образом глобализация в языке может стимулировать развитие диалектов и малых языков.

Как это справедливо отмечает автор, в повседневной сфере национальных языков процесс интернациональной унификации идет не только через заимствования, но и через формирование интернационального, космополитичного «лингвопсихотипа», когда поп-тексты, публикуемые в прессе, становятся абсолютно идентичными в изданиях на совершенно разных языках, например, журнал "Cosmopolitan". Более того, во многих языках появились схожие «слова-паразиты» , не несущие прямой семантической нагрузки, но придающие сообщению более размытый, обобщенный смысл. [3,с.26]

Столь важная роль, а соответственно и статус английского языка напрямую связаны с такими историческими процессами его распространения как завоевания и колонизация. К примеру, политическое, экономическое и военное владычество Англии в период XVI-XX веков привело к массовому билингвизму населения Индии, где использованию английского языка и по сей день дается большее предпочтение, нежели своему родному.

На сегодняшний день, английский язык достиг научного, технического, экономического и культурного господства в современном обществе и мирового первенства в функциональном плане. Так став некогда международным языком, английский язык, впоследствии преобразовался в глобальный, по той причине, что страны, которые на нем говорят, обладают внушительным авторитетом и властью. Согласно Добросклонской Т.Г., определённый интерес представляет концепция языкового империализма (linguistic imperialism), возникшая в рамках западноевропейской академической традиции в начале 90-х годов XX века как реакция на целиком позитивную оценку глобальной

роли английского в современном мире. Автор подчеркивает, что сформулированная английским исследователем Робертом Филлипсоном в книге “Linguistic Imperialism” концепция языкового империализма рассматривает доминирующую роль английского языка в современном мире как экспансию по отношению к другим языкам и культурам. Автор считает, что “мировое господство” английского языка обусловлено в основном социально-экономическими и политическими причинами, а также продвижением национальных интересов самых мощных англоязычных стран - США и Великобритании.

Концепция же лингвистического империализма, согласно Т.Г.Добросклонской, сформулирована по аналогии и является частью уже устоявшейся в англоязычной гуманитарной науке концепции культурного империализма - cultural imperialism, с помощью которой содержание социально-экономического понятия “империализм” распространяется на сферу культуры. Термин cultural imperialism используется для обозначения доминирующего влияния той или иной культуры, прежде всего культуры англоязычной, американской в современном мире. Способы культурного влияния многочисленны и разнообразны: это средства массовой информации, кино и видеопродукция, реклама, молодежная культура и популярная музыка, а также целенаправленное воздействие в области образования. [2,с.117]

Список использованной литературы:

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. - Москва: РГГУ, 2001,315с.
2. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика, М: Флинта,2008, 263 с.
3. Игнатенко И.И ,Языковые и коммуникативные процессы в эпоху глобализации ,Нука и школа №3,2009,с.24-27
4. Blommaert Jan, The Sociolinguistics of Globalization, Cambridge University Press, 2010,229 p.
5. Fairclough Norman, Language and Power, USA: Routledge, 2013, 240 p.

S.Həsənova

Qloballaşma prosesində ingilis dilinin rolu Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə qloballaşma prosesində rolu tədqiq olunub. Məqalədə qloballaşma prosesinin psixoloji, mədəni və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin

insanların qarşısına qoyduğu ən çətin məsələlərdən biri, dünyada mövcud olan “sosial asimmetriya” problemdir ki, onun nəzərə çarpmaması məqsədlə ingilis dilinin xüsusi vahidlərindən geniş istifadə olunur.

Beləliklə, müasir dövrdə ingilis dili qloballaşma prosesinin mühüm alətinə çevrilərək kütləvi informasiya vasitələrində, sosial, siyasi, iqtisadi, reklam mətnlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən birinə, və hətta bəzi hallarda ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Xarici mədəniyyətinin və mentalitetin öyrənilməsi xarici dillərin müasir tədrisinin ayrılmaz hissəsidir və məhs bu səbəbdən öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

S.Hasanova

**The role of the English language in the process of globalization
Summary**

The article deals with the investigation of the role of the English language in the process of globalization. It also touches upon the specific features and different peculiarities of social, psychological and cultural aspects of the process of globalization.

One of the main concerns of people in the contemporary period of globalization and unification of the world is to solve the problems of the so-called “social asymmetry”. Provided that people are not capable of coping with the social injustice and inequality, they make an attempt to verbally disguise or camouflage that asymmetry with the help of language units.

Overall, we can say that the English language has become a powerful weapon of the process of globalization in terms of social, political, economic, mass media, commercial context becoming the integral category of global communication. Thus, learning of foreign culture and mentality is considered to be an inseparable part of the modern language education.

Rəyçi: Amil Cəfərov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
ADTU-nun dosenti
huseynova.10@mail.ru

**AZƏRBAYCAN TOPONİMİKASINA DAİR
(Qubadlı toponimləri)**

Açar sözlər: toponimika, ərazi, etimologiya, tarixi fakt, erməni işğalçıları, Qubadlı toponimi, xalqın tarixi, türk mənşəli yer adları

Key words: toponymy, area, etymology, historical fact, Armenian invader, toponymy of Gubadli, the history of people, turkish origin place names.

Ключевые слова: топография, территория, этимология, исторический факт, армянские оккупанты, Губадлинский топоним, история народа, названия мест происхождения Турции

Onomastika elminin bir şaxəsi olan toponimika coğrafi adları tədqiq edir. *Topos* yunan sözü olub, "yer, sahə, relyef" mənasını verir, *onoma* isə "ad" deməkdir. Toponimiya ayrı-ayrı ərazilərin coğrafi adlarının cəmi, toponimika isə toponimiyayı öyrənən elm sahəsidir. Toponimika tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovşağında durur, bu elmlərin birliyinə söykənir. Araşdırma zamanı düzgün elmi nəticə əldə edilməsi üçün bu elmlərin hər birinə istinad olunmalıdır.

Toponimik araşdırmalar müxtəlif mənbələrin tədqiqi ilə başlanır:

1. Yazılı mənbələr
2. Epiqrafik abidələr
3. Folklor mətnləri

Toponimika sahəsində Budaq Budaqov, Ağamusa Axundov, Vilayət Əliyev, Qara Məşədiyev, Qiyasəddin Qeybullayev, Tofiq Əhmədov, Roza Eyvazova və b. dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Bu gün respublikamızın ərazisində mövcud coğrafi adların araşdırılması xüsusilə diqqətdədir. Yaşayış məntəqələrinin adları, onların yaranması, formalaşması və mənşələrinin öyrənilməsi, tədqiqata cəlb olunması ən vacib məsələlərdən biridir. Əlbəttə, iyirmi faiz torpağı erməni işğalı altında olan respublikamızın yer adlarının mənşəyi və mənası haqqında qəti fikir söyləmək, rəy vermək olduqca ciddi və məsuliyyətlidir. Xüsusilə də mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilməsində izah verərkən dəqiq faktlara söykənmək şərtidir. Azərbaycan ərazisində elə toponimlərə təsadüf edilir ki, onların yaşını müəyyən etmək çətinidir. Toponimlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, müasir türk dilləri və s. məsələlərlə bağlı maraqlı faktlar ortaya qoya bilər.

Dünyada mövcud olan bütün coğrafi obyektlərin adları və bu adların da müəyyən mənası vardır. Adı olmadığı halda hansısa məkanı fərqləndirmək mümkün deyildir. Hətta insanlar bəsit izahatlar verməklə, "xalq etimologiyası" da yaradırlar. Bu cür izahlar da tədqiqata cəlb edilir (5, s. 244-249). A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, "əgər ölkənin qəbilələri, kəndlərinin binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır" (4, s. 29). Xalqımıza məxsus olan yer-yurd adlarının etimologiyasını araşdırarkən bu sözlərin istər bütöv halda, istərsə də komponentlərinə ayrılmış halda izahının verilməsində qədim türk lüğəti, M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it türk" əsəri, "Dədə Qoqud kitabı" ən dəyərli mənbədir.

Təəssüflə qeyd edək ki, Sovet dövründə qədim yer-yurd adlarımız dəyişdirilərək qondarma adlarla sənədləşdirilirdi - qədim Gəncəyə S.M.Kirovun adı verilmiş, 28 Aprel, Sovet, Komsomol kimi yer adları önə keçirilmişdi. Bu gün ən vacib araşdırmalardan biri indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin öyrənilməsi məsələsidir. Bəlli olduğu kimi, indiki Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanda göstərilir: Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan torpaqları xəritədən silinmişdir.

B.Budaqov Özbəkistan, Qazaxstan, Türkmənistan, Ural, Altay, Qərbi Sibir və s. türk mənşəli toponimlərin qohumluq əlaqələri və toponimik paralelləri haqqında bəhs etmişdir (3). Onun Q.Qeybullayevlə birgə yazdığı "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" (1998) əsərində Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olan toponimlərin etimologiyası araşdırılır və sübut olunur ki, indiki Ermənistan tarixən Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində hələ orta əsrlərdə yaranmış dastanlarda on minlərlə coğrafi adların - dağ, düz, meşə, çay, qalaların adları çəkilir. Bu mənbələr sübut edir ki, Azərbaycan toponimiyası olduqca qədimdir. Azərbaycanın coğrafi adlarına Strabonun əsərində rast gəlinir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi sayılan "Dədə Qorqud" dastanları Azərbaycan coğrafi adlarının öyrənilməsi üçün əvəzsiz xəzinədir: Qazılıq dağı (Qafqaz dağı), Alınca qalası (Əlincə qala), Düz mürd qalası, Bərdə, Qaradağ və s. Bərdədə Alpout, Qubada Alpon oymaqlarına diqqət edək. "Dəli" anlamını ifadə edən alp sözü "Dədə Qorqud" dastanlarında da igid, qəhrəman mənasında dəfələrlə rast gəlinir.

Toponimlər dil vahidlərindən fərqli olaraq, siyasi və ictimai xarakter daşıyır. Təxmini hesablamalara görə, Azərbaycanda toponimlərin sayı 25-30 milyondur.

Azərbaycan tarixinin və xalqının mədəniyyətinin öyrənilməsində toponimika elminin əhəmiyyəti böyükdür. Xalqımızın tarixi, etnogenezi, dil tarixi, dialektologiya, etnoqrafiya, diyarşünaslığı və s. məsələlərlə bağlı olan digər problemlərin həllində toponimlər etibarlı mənbədir. Xalqımızın uzaq keçmişindən bu günədək peşəsi, məşğuliyyəti, məişəti, adət-ənənəsi, dini baxışları və s. Azərbaycan toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Araz çayının 2700 il, Kür çayının adının isə 2500 ildən artıq yaşı vardır. Bu gün bir sıra yer adları vardır ki, onlarda türk etnoslarının adları öz əksini tapmışdır: Kəngərdağ, Xunan, Xəzəryurd, Qalasavir və s. Saatlı, Pirsaat kimi yer adları sakatlı qəbilələrin adı ilə bağlıdır. Professor E.Əzizov yazır ki, Saka adlanan tayfaların müəyyən bir hissəsinin dili Azərbaycan dilinin mənbələrindən olmuşdur.

Professor Qara Məşədiyev toponimik araşdırma zamanı dəqiq elmi təhlil aparılmasının vacibliyini göstərir. SMOMPK məcmuəsində Salyan və Salahlı toponimləri haqqındakı şərhin rəvayətçilikdən başqa bir şey olmadığını qeyd edir. Göstərir ki, Sal komponenti Salur tayfasının adı ilə bağlıdır.

"Qara" və "sarı" sözləri ilə əmələ gəlmiş toponimlər də diqqəti çəkir: Qaradolaq, Qaradonlu, Sarısu, Sarı tala və s.

Toponimlərin bəziləri, peşə sənətkarlığını, bəziləri yer, bəziləri bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nəsil və tayfa birləşmələrini bildirir.

Yaranma üsuluna görə də toponimlər müxtəlifdir:

1. Morfoloji toponimlər: Borçalı, Sabunçu.
2. Say tərkibli: Birinci Şıxlı, Birinci Milli, İkinci Albəyli,
3. Mürəkkəb tərkibli toponimlər: Dərələyəz, Əliabad,
4. Leksik yolla düzəlmələr: Pirqulu.
5. Sintaktik yolla düzəlmələr: Axundun bağı, Ağalıq yeri, Lətifin yurdu

və s.

Qədim türk sözlərindən ibarət elə coğrafi adlar vardır ki, müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Xalqın tarixinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsində toponimlər ən etibarlı mənbədir. Adətən kök hissədən ibarət olan paleotoponimlər dilin qədim vəziyyətini bizə çatdırır: Araz, Kür, Kiş, Qəbələ və s.

Azərbaycan toponimiyasının qədim tarixi vardır. Rus və Avropa səyyahları, ərəblər, farslar, yunanlar daim bizim coğrafi adlarımıza dair fikirlər söyləmişlər. Hətta erməni mənbələrində Bərdə, Tovuz, Qazax, Ağstafa kimi toponimik adlara aid fikirlər vardır.

Qədim abidələrimiz, folklor mətnlərimiz toponimik mətnlərlə zəngindir. Lakin onlar geniş, hərtərəfli tədqiq edilməyib. Toponimlər təkcə respublikanın ərazisi ilə məhdudlanmamalı, digər dövlətlərin tarixi və coğrafiyası ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb edilməlidir. Toponimik

tədqiqat nəticəsində hətta kiçik bir kəndin əhalisinin keçmişdə hansı tayfaya, xalqa mənsub olduğunu aydınlaşdırıla bilər.

Azərbaycan toponimiyası hələ tam monoqrafik planda öyrənilməyib. Ayrı-ayrı zona toponimiyasının öyrənilməsinə son zamanlar diqqət edilir. Bu mövzuda ilk araşdırma Ə.Əliyevin "Azərbaycanın Qərb rayonlarının toponimiyası" (1975) dissertasiyası olmuşdur. Əsərdə Qazax, Tovuz, Gədəbəy rayonlarının yer-yurd adları təhlil edilir. Müəllifin B.Budaqovla birgə yazdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" və toponimlərimiz ("Elm və həyat", N-3, Bakı, 1986) məqaləsində də maraqlı faktlar vardır.

S.Mollazadənin də toponimlərin regional araşdırmasında xidmətləri olmuşdur. O, Oğuz, Qəbələ, Qax, Balakən, Şəki, Quba və Xaçmaz ərazisinin yer-yurd adlarını toplamış, toponimlərin mənşəyi haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir (9).

Qarabağ bölgəsindən toplanaraq 10 cildə nəşr edilmiş "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" çoxcildliyində müşahidə edilən, bu torpağın təsvirini verən yer-yurd adlarının sayı-hesabı yoxdur. Tədqiqatçı N.Həsənova təkcə bayatı mətnlərində xeyli sayda toponimik adları qeyd etməklə cəlb etmişdir (6, 55-61). Bu adların araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki "Azərbaycan toponimlərinin tarixi Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin tarixi deməkdir" (9, s. 3).

Mənbələrdə Qarabağ sözünün "şimal-qərb" bağı kimi izahına rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu sözün sırf Azərbaycan adı olduğu qeyd edilir. Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə", Əhməd bəy Cavanşirin "Qarabağ xanlığının tarixi" əsərlərində Qarabağ zonasında olan toponimlərə aid qiymətli məlumatlara rast gəlirik.

Bu gün erməni işğalı altında olan yer-yurd adlarımızın tədqiqi xüsusilə vacibdir. Oudur ki, Qubadlı rayonu və bir sıra kəndlərinin adını təhlilə cəlb etdik:

Qubadlı toponiminin yaranması və etimologiyası ilə bağlı bir necə fərziyə vardır. "Vikipediya" saytında yerləşdirilən məlumatlara əsasən, bu ad qubadlı tirəsindən yaranıb. Lakin həmin tirə nə vaxt, necə yaranıb və ad nədən alınıb – burada izahı verilmir və bu cür yanaşmadan bir sıra suallar yaranır.

Fərziyələrdən birinə əsasən, Qubadlı adı ilk dəfə İkiçayarası bölgəsində mixi yazılarda müşahidə olunur. Məlumatla görə, İkiçayarası ərazisində yerləşən Qubadlı hazırda Beybaxan adlanır. Müəllif göstərir ki, bu ad türk mənşəlidir. Aşşurbanipal Anşan çarı Tuman-Humban-İnşuşinakın ölümündən sonra onun əmisi oğlu Ortaq İnşuşinakın kiçik oğlu Tummurati Qubadlı şəhərinə hakim qoyulmuşdur. Azərbaycandakı Qubadlı toponiminin və İkiçayarası Qubadlı şəhərinin adındakı eynilik onların eyni köklü olduğunu göstərir (10). Lakin burada da müəllif tərəfindən Qubadlı adının izahı verilmir.

Tədqiqatçı Natiq Babayev yazır: "Əvvəla onu xüsusi qeyd edək ki, Qubadlı ərazisi Babəkin başçılığı ilə cərəyan edən xürrəmilər hərəkətinin əsas ərazilərindəndir. Bizim tədqiqatlar isə onu göstərir ki, Babəkin başçılıq etdiyi qoşunun əsası vaxtı ilə kəspi, kadusi və alanların yaşadıkları ərazilərin əhalisindən toplanmışdı, həmin türk tayfaları həmişə bütün yazılı qaynaqlarda öz döyüşkənliyi ilə fərqləniblər. Bu, Qubadlı əhalisinin türk olmasına işarə edən birinci və danılmaz faktlardandır. Öz növbəsində bu fakt bizə həmin adın məhz türk arealında axtarılmasına imkan yaradır.

"Qubadlı" adının bura qızılbaş-şahsevənlərlə birlikdə gəlməsi haqqında da mülahizələr var. Qaynaqlara əsasən, onların gəlişi bura I Şah Abbas dövründə baş vermişdir. Həmin vaxt şahsevənlər Azərbaycanın hər iki hissəsində, əsasən də Muğan çölündə yaşayırdılar. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, həmin vaxt şahsevənlər üç qola bölünmüşdülər. Birincisi Yunsur paşanın başçılığı ilə sərxañlı, qocabeyli, bəndəlibeyli, poladbeyli, quzatbeyli bölmələrdən ibarət idi. Kürd bəyin üç oğlu, şahsevənlərin məşhur nəslin başçıları Polat-bəy, Dəmir-bəy və Kozlat-bəyin adları ilə Polatlı, Dəmirçi və Kozlatlı boyları adlandı. Bundan əlavə Kürd bəyin başçılığı ilə ikinci qol talış-mikayılı, xəlfəli, muğanlı, udullu, zərgər və digərlərindən ibarət idi. Nəhayət, Yunsur-paşanın başçılığı ilə olan üçüncü qol da pirheybətli, korabbaslı, bərgüşad, pusian, milli tayfalardan ibarət idi" (2, 16.).

M.V.Vəliyev (Baharlının) yazdığına görə isə həmin şahsevən tayfalarına tezliklə Türkiyədən gələn iki tərəkmə-səlcuqlu nəslə də qoşuldu. Bunlar bəkdili və ipollu nəsiləri idi. Bəkdili nəslindən də sonra Cilovlu və Kobadlı oymaqları yarandı (11, s. 36-37). Göründüyü kimi, burada adları çəkilən tayfa adları türk "-lı/-li/-lu" mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranmışdır.

Mənbələrin təhlili nəticəsində Kobatlı/Qubadlı adının bəkdili nəslə ilə əlaqələndirməsi bu torpaqların bilavasitə türk yurdu olmasını bir daha təsdiqləyir, çünki Bəkdili Oğuz xanın Yıldız xandan olan nəvəsidir (8, s.192). Bu türk tayfası haqqında yazan Fəzlullah Rəşidəddin isə Xarəzmşahlar sülaləsinin əsasını qoyan Ənuştəkinin məhz bu nəsilədən olmasını göstərir (7, s.18).

Çərəli kəndi. Dağlıq ərazidədir. Yaşayış məntəqəsini sofulu tayfasına mənsub ailələr Çərəli adlı ərazidə salmışlar. Qazax rayonunun İkinci Şıxlı kəndində çərəlilər nəslə yaşayır. Ağstafa rayonunun Sadıxlı kəndində Çərəlinin dəyirmanı adlı mikrotoponim qeydə alınmışdır. Cənubi Azərbaycanda da eyniadlı kənd mövcuddur (1, s.192).

Çərəlilər Bərdə rayonunun Mollalı inzibati ərazi vahidində də yaşayırlar. Qarabağ düzündədir. Yaşayış məntəqəsini Qubadlı rayonunun Çərəli kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması haqqında məlumat verilir (1, s. 537).

Gödəklər kəndi. Bərgüşad çayının sol sahilindədir. Yaşayış məntəqəsi keçmişdə Mil düzündə yaşamış gödəklilərə mənsub bir qrup ailənin burada məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (1).

Beyləqan rayonunun Bünyadlı inzibati ərazi vahidində də Gödəklər adlı kənd vardır. Düzənlikdədir. Yaşayış məntəqəsi keçmişdə yayı Bazarçay sahilindəki Güney adlı yerdə, qışı isə Mil düzündə keçirmiş xələclərin gödəkli tirəsindən kəlbəliklər və nəzərli nəsillərinin özlərinə məxsus qışlaq yerində məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

1933-cü ildə İmişli rayonunun Xələc i.ə.v.-də Güdəklər adlı yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Gödəklilər Şəkiddə və Zaqatalada məhəllə adlarıdır.

İşıqlı kəndi. Həkəri çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Keçmiş adı Ciyeyi olmuşdur. Zəngilan rayonunda Ciyeyi dərəsi adlı yer də qeydə alınmışdır. Kənd sonralar Şeyx Şərif adlı şəxsin adı ilə Şıxlı adlanmış, sonralar təhrifə uğrayaraq İşıqlı formasına düşmüşdür.

Balahəsənli kəndi. Bərgüşad çayının sahilində, Qarabağ yaylasının ətəyindədir. Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə, kəndi 1918-ci ildə Ermənistan ərazisindəki Ağvanlı kəndindən didərgin salınmış ailələr bina etmişlər. Kənd balahəsənli nəslinin adını daşıyır (1, s. 107).

Xəndək kəndi. Həkəri çayı sahilində, dağətəyi ərazidədir. Kəndin adı X əsrdə Orta Asiyada Çu çayının vadisində və Talas Alatausu ərazisində yaşamış və sonra Səlcuq oğuzlarına qoşulmuş türk-xandak tayfasının adı ilə bağlıdır (1). Yaşayış məntəqəsini Cənubi Azərbaycanın Xəndək kəndindən gəlmiş Hacı Məmməd adlı şəxs salıb. Şabran rayonunda da bu adda kənd vardır. Yerli camaat bu adın mənasını bəzən *xəndək*, *arx*, *quyu*, *tirə* mənasında da yozur.

Daşlı kəndi. Həkəri çayının qolu olan Şəlvə çayının sahilində, rayon mərkəzindən 54 kilometr şimal-qərbdə, Çalbayır silsiləsinin ətəyindədir. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında yaşamış qaraçorlu tayfasının əliyanlı qolunun qışlaqlarından biri olmuşdur. Qışlaq daşlı ərazidə salındığına kənd belə adlandırılmışdır. Oronimdəki daş sözü “çınqıl”, “qumdaşı”, “Xırda daş” mənalarda işlənir.

Qayalı kəndi. Qarabağ yaylasında, rayon mərkəzindən şimalda, Bazarçayın sol sahili yaxınlığında yerləşir. Qədim adı Qarıkahası olub. XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın Sisyan rayonundakı Qayalı kəndindən zəirxanlı, alıxlı, eyvazlı və xələfli nəsilləri köçüb burada məskunlaşdıqdan sonra Qarıkahalı Qayalı adlanmışdır. Tədricən qarıkahalı sözü ixtisara düşmüşdür və nəticədə kənd Qayalı adlanmışdır. “Qaya” termini ilə bağlı çoxlu oronimlər mövcuddur.

Qaya toponimi “qaya” və “-li” komponentlərindən ibarətdir. Qaya relyef mənası bildirən termindir. Kəndin qayalıq ərazidə yerləşdiyini bildirir.

Ballıqaya kəndi. Keçmiş adı Mahmuduşağıdır. Vaxtilə sofulu tayfasının qışlaq yeri olmuşdur. “Bal arısının yuvası olan qaya” mənasındadır. Ağdam, Goranboy və Xızı rayonlarında da bu adda kəndlər vardır.

Altınca kəndi. Həkəri çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Keçmiş adı Altınca Qiyaslı, yaxud Narlı Qiyaslı olmuşdur. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, XIX əsrdə Naxçıvanın Nehrəm kəndindən qiyaslı nəslinə mənsub ailələr Narlı (Narlı-dərə) adlanan bu əraziyə keçərək kəndin bünövrəsini qoymuşlar.

Aşağı Mollu kəndi. Həkəri çayının sağ sahilindədir. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, kəndi XVI-XVIII əsrlərdə Cənubi Azərbaycandakı Mollu kəndindən gəlmiş ailələr salmışlar. Mol sözü türk dillərində bir çox mənalarla yanaşı "torpaq bənd; qumdaşı" mənasını da ifadə edir. Kəndin çay sahilində yerləşməsi mollu sözünün məhz bu mənası ilə bağlılığından xəbər verir. Buradakı birinci komponent yaşayış məntəqəsini eyni-adlı digər məntəqədən fərqləndirməyə xidmət edir.

Başarat kəndi. Kiçik Həkəri çayının sağ sahilindən bir qədər aralı, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Oykonom baş (yuxarı) və arat (dincə qoyulmuş sahə) komponentlərindən düzəlib. Görünür, royonun ərazisində bir vaxtlar Aşağı Arat adlı kənd də mövcud olmuşdur.

Dəşdaha kəndi. Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Yaşayış məntəqəsini vaxtilə Böyük "at (indiki Hat) kəndindən ayrılmış ailələr Dəşt adlanan yerdə saldığına görə belə adlandırılmışdır. Oykonom dəşt (İran dillərində "çöl") və Hat (toponim) komponentlərindən düzəlmiş bu coğrafi ad "çöldə yerləşən Hat kəndi" mənasındadır.

Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, region toponimiyasının, xüsusilə işğal altında olan torpaqlarımızın, qədim yer-yurd adlarımızın tədqiqi işində gecikməməli, araşdırmaları davam etdirməliyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimləri, Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999
2. Babayev N.Q. Kəlbəcər-Laçın regionu oykonimlərinin ərazi-məkan xüsusiyyətləri. Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis., Bakı, 2017.
3. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994, 272 s.
4. Bakıxnov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951
5. Əliyeva A. Qarabağın bəzi toponimləri haqqında xalq etimologiyaları. Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2012, s. 244-249
6. Həsənova N. Folklor onomastikası (Qarabağdan toplanmış bayatı mətnləri əsasında). "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər". Elmi-ədəbi topla, Bakı, 2017, 134 s.

7. Rəhimov A.R. “Midiya” və “maq” sözlərinin mənşəyinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri I buraxılış. Bakı: Maarif, 1983, s. 154-159
8. Mızı-Ulu I. Merkezi Gafgazın etnik tarixinin köklərinə doğru. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 241 s.
9. Molla-zadə S.M. Toponimiya severnıx rayonov Azerbaydjana, B., 1979, 206 s.
10. Seyidov M.M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: 1994, 232 s.
11. Vəlili M. (Baharlı). Azərbaycan: Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azər nəşr, 1993, 208 s.

М.Гусейнова

**On toponymy of azerbaijan
(toponymy of gubadli)**

Summary

Toponyms are a product of a long historical period. Each toponym is a valuable resource in exploring our past history. Thus the investigation of toponyms is closely linked to the history, geography, culture and language of the people. Studying geographical names in the regions is one of the important issues to learn more about Azerbaijani toponyms to day. Especially the toponymic investigation of our occupied territories by Armenian armed forces is more difficult in recent years.

The article emphasizes the importance of investigating toponyms and the importance of investigating the names of our geographical areas under temporary occupation. The etymology of the name of the occupied Gubadli region is mentioned. It is shown that the study of place names is to respond consistently to historical facts to the Armenians who claim territorial claims against Azerbaijan.

M.Hüseynova

**По топонимии Азербайджана
(Губадлинский топоним)**

Резюме

Топонимы являются продуктом длительного исторического периода. Каждый топоним является ценным источником в изучении нашего исторического прошлого. Таким образом, исследование топонимов тесно связано с историческим прошлым народа, географией, культурой и языком. Сегодня одним из важных вопросов является подробное изучение азербайджанских топонимов и изучение географических названий в регионах. Особенно в последние годы затруднились топонимическое исследование наших оккупированных территорий армянскими вооруженными силами.

В статье упоминается важность изучения топонимов, и важность серьезных исследований названий наших географических районов под временным оккупацией. Описывает этимологию оккупированного Губадлинского региона. Показано, что изучение названий географических районов из исторических фактов является ответом на территориальные претензии армян.

Rəyçi: Nigar Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZAMİQ TƏHMƏZOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
zamiqtehmezov2007@gmail.com

**Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin
inkışafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir
Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil/1-2016-1(26)-71/07/5**

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİT KEÇİDLƏRİ (“KİTABI-DƏDƏ
QORQUD” DASTANLARININ MATERIALLARI İLƏ
MÜQAYİSƏDƏ)**

Açar sözlər: samit, Oğuz, türk diyəri

Ключевые слова: согласные, Огуз, тюркские языки

Key words: consonant, Oguz, Turkish languages

Ümumi dilçilikdə və türkologiyada samitlərlə bağlı maraqlı məsələlərdən biri də samit keçidləridir. Ayrı-ayrı dillərdə səs keçidlərindən danışarkən onun iki istiqamətini fərqləndirirlər: o spontan və kombinator səs dəyişmələri.

Səslərin spontan dəyişmələri tarixi mahiyyət kəsb edir və bu problem diaxron və müqayisəli-tipoloji araşdırmalarla izah oluna bilər. Müasir dil materialları həmin problemin izahında çox zaman köməyə gəlmir.

Kombinator dəyişmələr isə, səslərin biri-birinə təsiri nəticəsində baş verir və bu məsələ müasir dil səviyyəsində öz həllini tapa bilər. Fonetik hadisələr məhz kombinator dəyişmələrə aiddir. İndi isə biz burada spontan səs dəyişmələrindən bəhs edəcəyik.

Spontan səs dəyişmələri, onun mahiyyəti və baş vermə səbəbləri haqqında türkologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksəriyyət türkoloqlar hesab edirlər ki, “bir sıra hallarda labilizasiyanın (keçidin) törəməsi substrat təsiri ilə, bəzən də fonemlər sistemində tarixən baş verən daxili dəyişmələrlə bağlıdır” (47; 191, 3; 94, 48; 31, 35; 83, 10; 70; 22; 87).

Bizsə, yuxarıda göstərilən fikri əsas tutaraq belə düşünürük ki, səs dəyişmələrinin (samit keçidlərinin) əmələ gəlməsində ekstralinqvistik vasitələrin rolunu və substrat təsirlərini nəzərdən qaçırmaq olmaz, amma samit keçidlərinin yaranmasında B.Xəlilovun dediyi kimi, “dilnin daxili imkanları, səslərin diferensiallaşması əsas olmuşdur” (28; 3-6).

Həqiqətən də, B.Xəlilovun bu məsələ barədə fikirləri daha dəqiq və elmi cəhətdən səmərəlidir. Ona görə biz də öz növbəmizdə professorun

fikirləri ilə razılaşıyıq. Həmin fikir səs yuvaları baxımından da öz təsdiqini tapır.

Oğuz qrupu türk dilində samit keçidləri, onların xarakteri, keçmə istiqamətləri və həmin faktların müasir səviyyədə necə mühafizə olunması da çox maraqlı problemlərdən biridir.

P>b samit keçidi. P samitinin b samitinə keçməsi türk dillərində ən geniş yayılmış hadisələrdən biridir. Biz hələ əvvəlki səhifələrdə qeyd etmişdir ki, "Dədə Qorqud"da sözünü mövqedə p samitilə b samiti müvazi işlənir. ANCAQ riyazi hesablama apararaq şahidi olduq ki, türk dillərində eyni bir neçə söz b ilə daha çox işlənir, nəinki p ilə.

A.Məmmədov bunu, b samitinin pratürkcədə sözünü mövqedə kar samitlərlə eyni səviyyədə işlənməsilə izah edir (35; 103). F.Cəlilov isə həmin məsələni türk dillərində cingiltiəşməyə olan meyillə əlaqələndirir (10; 53-54). Biz də öz növbəmizdə A.Məmmədovun fikrini daha qənaətbəxş hesab edirik.

P>b keçidi oğuz qrupu türk dillərindən türkmən və Azərbaycan dillərində sözünü mövqedə daha geniş yayılmışdır. Yəni həm "Dastan"da, həm də türk və qaqauz dillərində p ilə başlanan bir çox sözlər türkmən və Azərbaycan dillərində "b" ilə işlənir; məs.: pişirmək /KDQ/, bişirmək /Azərb./, pişirmək /türk/, bişirməx /türkm./, pişirməə /qaq./; parmaq /KDQ/, barmaq /Azərb./, parmaq /türk/, barmaq /türkm./, parmaa /qaq./; içüp /KDQ/, içib /Azərb./, içip/türk/, içüv /türkm./, içif/qaq./; pirçək/KDQ/, birçək/Azərb./, pirçək /türk/, bürçək /türkm./, pirçək /qaq./ və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində isə ədəbi dilimizdən fərqli olaraq b ilə başlanan sözlər çox zaman p ilə tələffüz olunur; məs.: putax, pıçax, pixov, piitlin, piçin, pişdi, pişirməx', pitki, pisix', potulkə və s. (45; 80)

T>d keçidi. Oğuz qrupu türk dillərində eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud"da ən geniş yayılmış samit keçidlərindən biri də t>d keçididir. Bu keçidin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həm tarixən, həm də müasir səviyyədə d samiti sözünü mövqedə t samitinin refleksi kimi çıxış edir.

"Dastan"da əksər sözlərdə t samitilə d samiti sözünü mövqedə paralel işlənilir: taş /KDQ/, daş /Azərb./, taş /türk/, da:ş /türkm./, taş /qaq./; tayamaq /KDQ/, dayamaq /Azərb./, tayamak /türk/, dayamax/türkm./, tayamaa /qaq./; tayaq /KDQ/, dayaq /Azərb./, tayak /türk/, tayax /türkm./, tayaa /qaq./; tağ /KDQ/, dağ /Azərb./, tağ /türk/, da:ğ /türkm./, taa /qaq./ və s.

Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dilində t ilə başlanan bəzi sözlər vardır ki, onlar türk və qaqauz dillərində d ilə başlanır; məs.: tökmək /Azərb./, dökme /türk/, dökme /qaq./; tikan /Azərb./, diken /türk/, diken /qaq./; tək /Azərb./, dek /türk/, dəək /qaq./.

T>d samit keçidi Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində də geniş yayılmışdır; məs.: dutmax, dəpməx, dər, dərbənməx; duş və s.

B>m samit keçidi. Türk dillərində hələ ta qədimlərdən ən geniş yayılmış samit keçidlərindən biri də b>m dəyişməsidir. Bildiyimiz kimi, b samiti ən güclü səslərdən olduğundan preporizyon mövqedə m samitinə keçir.

E.Əzizov b>m keçidini səs keçidi yox, türk dillərində dialekt fərqi kimi qiymətləndirir. Bunu o, m samitinin qırpaq dillərində üstünlüyünə və M.Kaşğarlıya əsasən söyləyir (23; 121).

Oğuz qrupu türk dillərində də b>m keçidi geniş yayılmışdır və həmin dəyişmə Azərbaycan dilində daha məhsuldardır; məs.: bən /KDQ/, mən /Azərb./, ben /türk/, men /türkm./, beŋ /qaq./; bin /KDQ/, min /Azərb./, bin /türk/, min /türkm./, bin, /qaq./; kibi /KDQ/, kimi /Azərb./, kibi /türk/, kibi /türkm./, kipi /qaq./ və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində b samitinin m samitinə keçməsi o qədər də geniş yayılmamışdır. Ancaq bütün dialekt və şivələrimizdə bu işarə əvəzliyi hallanmasında b>m keçidinə təsadüf edirik; məs.: munun, muna, munu, munda, mundan və s. (45; 81)

“Dastan”da və oğuz qrupu türk dillərində b>m keçidilə əlaqədar onu da demək olar ki, p>b>m dolayı keçidi də mövcuddur; məs.: bin /KDQ/, min /Azərb./, bin /türk/, min /türkm./, pin /qaq./; kibi /KDQ/, kimi /Azərb./, kibi /türk/, kibi /türkm./, kipi /qaq./ və s.

M.Yusifov oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində b və m samitilə başlanan bəzi sözlərin qaqaüz dilində p ilə başlanmasını p>m keçidi kimi qeyd edir (48; 44).

Güman edirik ki, müasir qaqaüz ədəbi dilində az da olsa, müşahidə edilən p>m keçidi əslində p>b>m keçididir ki, qaqaüz dilində mühafizə olunmuşdur.

K'>x>q samit keçidi. Məlumdur ki, k', q, x, ğ samitləri mənşəcə eyni yuvada birləşirlər və ona görə də bu samitlər həm tarixən, həm də müasir səviyyədə biri-birinə keçmişlər ki, həmin keçidin izini həm “Kitabi-Dədə Qorqud”da, həm də oğuz qrupu türk dillərində gətirmək mümkündür; məs.: qırk' /KDQ/, qırx /Azərb./, kırk /türk/, k'ırk /türkm./, klrk /qaq./; bak'ar /KDQ/, baxar /Azərb./, bak' /tlirk/, baqar /türkm./, baker /qaq./; katun>xatun /KDQ/, qadın /Azərb./, hatun /tlirk/, katun /türkm./, hatın /qaq./; qovar /KDQ/, qovar /Azərb./, kovar /türk/, kovla /türkm./, koola /qaq./ və s.

Sözgedən samit keçidi hal-hazırda türk dillərində ən geniş yayılmış tarixi səs dəyişmələrindəndir. Onun izini Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində müşahidə etmək mümkündür. Məs.: kadın, kara, kuru, kılınç, kış, karpız və s. (22; 93) Həqiqətən də, göstərilən samit keçidi bir daha sübut edir ki, ki, k, q, x, g samitləri eyni yuvadan törəmişlər.

G>v samit keçidi. G samitinin y samitinə keçməsinə “Dastan”ın dilində tez-tez rast gəlsək də, oğuz qrupu türk dillərində vəziyyət fərqlidir. Belə ki, g samiti Azərbaycan və türk dillərində yaxşı inkişaf etdiyindən həmin səs keçidi bu dillərdə az və ya çox dərəcədə müşahidə edilir, ancaq müasir türkmən və qaqauz dillərində g samiti işlənmədiyindən o dillərdə g samitinin yerinə v samiti işlənir; məs.: əsdigündə /KDQ/, əsdiyində /Azərb./, esdigində/türk/, əsdiqde /tlirkm./, essiqde /qaq./; gögdən /KDQ/, göydən /Azərb./, gögden /türk/, bəg /KDQ/, bəy /Azərb./, bey /türk/.

Qeyd etməliyik ki, g>y keçidi, əsasən, sözortası və sözü müvafiqlərdə müşahidə edilir ki, bu səs keçidi Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində geniş yayılmışdır: ignə, dliqmə, igdə, dügün, gögəm, əgri, igirmi, cigər və s. (45; 90)

Q>h samit keçidi. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, türk dillərində sonradan fonemə çevrilən samitlərdən biri də h samitidir, və bu səs də q, k', x, g samitlərinin törədikləri yuvaya daxil olur. Ona görə də h samiti müvafiq mövqedə ya “q” - ya da “x” samitinə keçə bilər. Hətta bu samitlə bağlı (k'>x>h) dolayı keçid də mövcuddur; məs.: kağan>xaqan>han, kop>xop>hep, kanqı>xanqı>hansı (9; 40).

Q samitinin h samitinə keçməsinə “Dastan”da sual əvəzliliklərinin işlənməsində rast gəlirik. Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan və türk dillərində h samiti xeyli inkişaf etdiyindən bu dillərdə tarixən q>h keçidi baş vermişdir; məs.: qanı /KDQ/, hanı /Azərb./, hani /türk/, xanı /türkm./, xanı /qaq./; qaçan /KDQ/, haçan /Azərb./, haçan /türk/, xaçan /türkm./, qaçan /qaq./; qauğı /KDQ/, hansı /Azərb./, hangi /türk/, xen,si /türkm./, xaası /qaq./ və s.

K>q samit keçidi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə etdiyimiz samit keçidlərindən biri də k>g keçididir ki, bu keçidin izini müasir oğuz qrupu türk dillələrində və dialektlərində görmək olur; məs.: keyik /KDQ/, geyik'/türk/, görgəc /KDQ/, görcək /Azərb./; kölgə /KDQ/, gölgə /tlirk/ və s.

Qeyd etməliyik ki, k>g samit keçidi oğuz qrupu türk dillərindən, əsasən, türk dilində və Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində yayılmışdır; məs.:

Könül>gönül, gobud, geçi, keçmiş, geşdi və s. (40; 96)

R>z keçidi. R samitinin z samitinə keçməsi türk dillərində ta qədimdən mövcud olan fonetikxüsusiyyətlərdəndir. Elə buna görədir ki, bu məsələ əksər türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir ki, burada da əsas problemi r, yoxsa z variantının qədim olması problemdir. Deməliyik ki, bu məsələnin həll olunmasında tarixi mənbələr də o qədər tutarlı material verilmir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un da dilində həm r, həm də z variantı paralel işlənir. Ancaq bir məsələ var ki, müqayisədə z variantı daha çox işlənir, r isə qısır

sözündəki sır/sız morfemində, er morfemində, doyurmaq və s. kimi vahidlərdə mühafizə olunmuşdur.

Oğuz qrupu türk dillərində də r>z keçidi bu və ya digər səviyyədə müşahidə edilməkdədir; kəz /KDQ/, kərə//dəfə /Azərb./, kez /türk/, kəz /türkm./, kere /qaq./; gözükmək /KDQ/, görünmək /Azərb./, gözükmək /türk/, qözükmək /türkm./, qözükme /qaq./; doyur/KDQ/, doyur /Azərb./, doyur/türk/, doyuz /türkm./, doyuz /qaq./; gəlməz /KDQ/, gəlməyə /gəlməz /Azərb./, gelmez /türk/, qelmer /türkm./, qelmz /qaq./ və s.

Bu məsələylə bağlı geniş araşdırma aparan Ə.Abdullayev yazır ki, müasir türk dillərində işlənən “göstərmək” feli gor>göz>gös dolayı keçidi vasitəsilə əmələ gəlmişdir və türk dillərinin həm tarixi, həm də müasir səviyyədə müqayisəsi sübut edir ki, r variantı daha qədimdir” (6; 246).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da və oğuz qrupu türk dillərində samit fonemlər sistemini araşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, “Dastan”da işlənən samitlər cüzi dəyişikliklərlə müasir oğuz qrupu türk dillərində öz eyniyyətini saxlamışlar. Eyni zamanda “Dastan”da sözəvvəli mövqedə kar samitlərin müvafiq cingiltili qarşılıqları ilə müvazi işlənməsi müasir oğuz qrupu türk dillərində fərqli şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, əgər Azərbaycan və türkmən dillərində sözünü mövqedə əsasən cingiltili samitlər mühafizə edilmişsə, türk və qaqauz dillərində isə əksinə vəziyyət müşahidə olunur. Eyni zamanda “Dastan”ın dili ilə müqayisədə müasir oğuz qrupu türk dillərində işlənən samit fonemlərin sayında da müəyyən dəyişikliklərin olduğunu görürük. Məsələn, müasir türk ədəbi dilində 21 samit fonem, Azərbaycan dilində 23, türkmən dilində 21, qaqauz dilində isə 22 samit fonem olduğu halda, “Dastan”ın dilində 25 samit səsi müəyyənləşdirmək olur.

“Dastan”ın verdiyi materiallar və oğuz qrupu türk dillərinin materialları bir daha sübut edir ki, samitlərin samitlərə keçməsinə əsas prinsip, güclü səslərin zəif səslərə keçməsindən ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə və oğuz qrupu türk dillərinin materiallarına əsasən söyləmək olar ki, p, t, k' və b samitləri ən güclü samitlərdir. Ona görə ki, həmin samitlərdən bir neçə samitə birbaşa keçidlər mövcuddur.

“Dastan”da və oğuz qrupu türk dillərində müşahidə etdiyimiz samit keçidləri y, x, h, v, f, ş, z, n, c kimi samitlərin sonradan fonemə çevrildiklərini bir daha faktlaşdırır.

Müqayisə nəticəsində görürük ki, Ə.Dəmirçizadənin “Dastan”da müşahidə etdiyi “dz” səsi dialekt səviyyəsində Azərbaycan və türkmən dillərində mühafizə olunmuşdur. Və yaxud nq (sağır nun) samiti oğuz qrupu türk dillərinin dördündə də mövcuddur. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində müasir türkmən ədəbi dilində, türk dilinin Diyarbəkir

dialektində, qaqaüz dilinin Koşrat dialektində η , samiti mühafizə olunmuşdur: qara η , ta η rı /KDQ/, ma η ja, sa η ja /Azərb./, be η , se η /türk/, me η je, se η je /türkm./, dö η je, qö η je /qaq./ və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un, eyni zamanda oğuz qrupu türk dillərində müşahidə olunan “n,” samiti də digər burun samitləri kimi söz əvvəlində işlənmir ki, bunu da həmin samitlərin müvafiq mövqedə çətin tələffüz olunmaları ilə etmək olar.

Ç>q keçidi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində qeydə alınmış, tez-tez müşahidə olunmayan samit keçidlərindən biri də ç>q keçididir ki, bu səs keçidi səs yuvası baxımından, nə də dialekt fərqləri kimi izah oluna bilmir.

“Dədə Qorqud”la eyni dövrün abidəsi olan sənədlərin dilində də ç>q keçidi müşahidə olunmur; məs.: çağırmaq>qağırmaq, çağırdım>qağırdım I və s.

Maraqlıdır ki, ç samitinin q samitinə keçməsi hadisəsinə oğuz qrupu dillərində də təsadüf olunmur. Ancaq Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonunun Təkələ kənd şivəsində ç>q keçidi qeydə alınmışdır; məs.: çala>qala, çalov>qolov, çopur>qopur və s. (23; 90)

Sözügedən samit keçidi məhz “Dastan”ın dili üçün xarakterik olan səs keçidlərindəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində müşahidə olunan samit keçid oğuz qrupu türk dilləri kontekstində araşdırandan sonra belə bir qənaətə gəlirik ki, “Dastan”ın dilində, əsasən, güclü samitlər zəif samitlərə, yəni kar samitlər cingiltili samitlərə keçir. Bu da cingiltiləşmə prosesini yaratmış olur.

Burada müşahidə olunan samit keçidlərinin xarakterini nəzərə alaraq demək olar ki, onların iki istiqaməti gözə çarpır. Birincisi, xalis səs keçidləri (p>b, t>d, k>q və s.) kimi formalaşır, ikincisi isə dialekt fərqi (r>z) xarakterindədir.

“Dədə Qorqud”un dilində müşahidə olunan samit keçidləri ilə bağlı maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bu proses özlüyündə fonetik hadisə və qanunlar üçün zəmin hazırlamış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962, 160 s.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973, 108 s.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, 301 s.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984., 416 s.
6. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, 330 s.

7. Баскаков А. Ведение в изучении тюркских языков. Москва, 1969, 196 с.
8. Бишев А. Первичные долги гласные в тюркских языках. Уфа, 1963, 208 с.
9. Bangüloğlu T. Türk qrameri I bölüm. Ses bilgisi. Ankara, 1959, 213 s.
10. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, 285 s.
11. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı, 1983, 186 s.
12. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985, 247 s.
13. Черкасский А.М. Тюркский вокализм и синграмонизм. Москва, 1965, 306 с.
14. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili". Bakı, 1959, 156 s.
15. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1979, 278 s.
16. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1960, 203 s.
17. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, 348 с.
18. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, 1962, 476 с.
19. Dəmircan Ö. Türkiyə türkceçinin ses düzümü. Türkiyə türkcesində sesler. Ankara, 1979, 203 s.
20. Emre E.A. Türk lehcelerinin mükayiseli qrameri. I kitab fonetik. İstanbul, 1949, 674 s.
21. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994, 194 s.
22. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 199, 356 s.
23. Hüseyinov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1979, 284 s.
24. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1976, 191 s.
25. Xəlilov B. fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, 219 s.
26. Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilin köklərin fono-semantik inkişafı. Bakı, 1995, 124 .
27. Xəlilov B. Əski türkcədən diferensiallaşmanın səbəbləri. I məqalə, "Dədə-Qorqud" jurn. № 2 (4, Bakı, 2002) s. 3-6.
28. Xudiyev N Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1995, 490 s.
29. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1963, 247 s.
30. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, 311 s.
31. Грамматика тюркского языка. Ашхабад, 1970, 500 с.
32. Qeldimuradov İ.A. Türkmən edebi dilində varinatlaşma. Aşxabad, 1983, 191 s.
33. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1980, 394 s.
34. Мамедов Н. Тюркские согласные: анлаут икомбинаторика. Бакы, 1985, 258 с.
35. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 374 s.
36. Mollazadə M. Qax rayonunun şivələri. Bakı, 1966, 208 s.

37. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, 318 s.
38. Məmmədov A., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, 416 s.
39. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, 2003, 211
40. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964, 316 с.
41. Поцелуевский. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1952, 217 с.
42. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961, 261 s.
43. Ряснин М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955, 241 с.
44. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, 416 s.
45. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, 293 s.
46. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, 386 с.
47. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984, 149 s.

З.И.Тахмазов

**Разговорные проходы на турецком языке
(по сравнению с эпосом Китаби- Деде Коркуда)**

Резюме

В статье рассматриваются согласные отрывки в огузской группе тюркских языков и сравниваются с материалами книги «Китаби-Деде Коркуд». В список также включены диалектные материалы тюркских языков огузской группы. Наблюдается переход к огузской группе тюркских языков в контексте приходим к такому выводу, что "Повесть" языке, в основном, сильные согласные, то есть глухие согласные звонкий *samitləgə* проходят слабо *samitləgə in* после изучения эпоса "Китаби Деде Горгуд" на языке согласные. Это создаёт *cingiltələşmə* процесс.

Здесь наблюдается учитывая характер переходов согласных можно сказать, что их два направления бросается в глаза. Во-первых, чистая за переходы (п-в, t-d, к-л и т.д). Как формируется, а во-вторых, *arakterindədir* диалектная разница (р-з).

"Деде Горгуд" наблюдается интересная одной из особенностей заключается в том, что данный процесс сам по себе событие и законы, подготовил почву для бывает переходов согласных науку.

Z.I. Takhmazov

**Conversational passages in Turkish
(Compared to Kitabi-Qorqud epos)**

Summary

The article discusses consonant passages in the Oguz group of Turkic languages and compares it with the materials of the book *Kitabi da Korkoud*. The list also includes dialect materials of the Turkic languages of the Oguz group.

Oguz group of turkish languages in the context of strong consonants vowels and consonants, that is mainly observed in transition after studying the language of the "Epos" of "Kitabi Dede" Qorqud come to the conclusion that we are weak to go to the voiceless consonants in the language of consonants. It also sets a cingiltileşmə process.

Here, observed consonants, given the nature of the transition can be said that their two directions, there is. First, the passages of (k-q p-b, r-e, etc) pure sound. As the difference (r-e) in dialect, and the second character is formed.

"Gorgud "observed in connection with one of the interesting feature is that the process itself is fonetik events and laws, paving the way for transition consonant language of flour.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
ATU-nun Azərbaycan dili kafedrası,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elnara.mammadova.69@mail.ru

MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LÜĞAT İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Açar sözlər: Divan, Türk dilləri, feil, təsriflənməyən formalar, şəkildilər, morfemlər

Key words: Divan, M.Kashgarli, Turkish languages, verb, non-conjugated forms of verb, participle, verbal adverb, suffixes, morphemes.

Ключевые слова: Диван, М. Кашгари, турецкие языки, глагол, неспрягаемые формы глагола, причастие, вербальное наречие, суффиксы, морфемы.

10 ildən artıq türklərin yaşadığı geniş əraziləri gəzib-dolaşmış M.Kaşqarlı 40-a qədər müxtəlif ləhcədə danışan insanlarla ünsiyyət saxlamış, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini, hadisələrə münasibətini öyrənmiş və bütün bunları özündə əks etdirən, türk varlığının mahiyyətini özündə ifadə edən bir əsər yaratmağa çalışmışdır. Əslində başqa məqsədlə - ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə əsər yazmaq istəyən müəllif çox fundamental, türk həyatının bütün sferalarını əhatə edən bir abidə yaratdı. Bu əsər yalnız adi lüğət olmayıb, türk bədii təfəkkürünün, siyasi, iqtisadi, hərbi yaşıntılarının və s. kompleks şəkildə ifadəçisidir.

“Divanü lüğat it-türk” əsərindəki sözlər nitq hissələrinə mənsubluğu baxımından da rəngarəngdir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Feil hərəkət, proses bildirməsi etibarilə leksik layın içərisində daha geniş sferanı əks etdirir, qrammatik kateqoriyaların zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir, idarəetmə qabiliyyəti və cümlədə fikir özəyini bildirməsi baxımından əsas öncül yeri tutur. V.Humbolt feili “cümlənin canı” adlandırır (73: 199). V.Vinoqradov isə göstərir ki, feil predikat olaraq bütünlükdə cümləyə həyat və ruh verir, belə ki, feil konstruksiyaları cümləyə həlledici təsir göstərir (70: 337).

Məlumdur ki, feillər təsriflənən və təsriflənməyən olmaqla iki qrupa bölünür. Təsriflənən formalar feilin şəkilləri, təsriflənməyən formalar isə məsdər, feili sifət və feili bağlamadır. V.Əliyev feilin təsriflənməyən formalarını qatlararası vahidlər kimi götürərək, onları ikili xüsusiyyətə malik forma və məzmunca tam formalaşmış müstəqil vahidlər adlandırır (22:6;23:5).

Dilçilikdə məsdərlər müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. M. Kaşqarlı əsərində onu “məsdər” adlandırır və göstərir ki, “Məsdər bütün feillərdə vahid qayda üzrə yaranır, kökündə *-ke* və *-ğ* sözlərlə tox və ya qalın ahəngli sözlərdə kökə *-mak* şəkilçisi artırılır. Tərkibində *-ke* olan və hər üç hərəkəsi ilə ahəngi incə olan sözlərdə *-ka* yerinə *-mək* əlavə olunur” (II c., s.62). Məsələn: *yay kurmak, sağmak, ögmək, sərmək* (II c.,s.62).

Əsərdə məsdərlə bağlı başqa qeydə də rast gəlirik. Bir az sonra müəllif yazır: “Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: feilin üzərinə qalın ahəngli *-ğ* və *ka-lı* sözlərdə *-ka* və *-ı -kı*, yumşaq sözlərdə isə *-ke* və *-ı-ğı* şəkilçisi artırılır” (II c., s.63). Müəllif belə misallar verir: *Anınq ış kılığı bəlgülüg* “Onun iş işləməsi məşhurdur”, *Sökəl tınığı ortak* “Xəstənin nəfəs alması pisdır” (II c., s.63); *Anınq yarmak tərifi kör* “Onun pul yığmasını gör” (II c., s.64) və s.

M.Kaşqarlıdan gətirdiyimiz ikinci sitat bir cəhəti ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif məsdərlərin isim yerində işlənməsini deməklə əslində onlarda ikili cəhətin – həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərinin olduğu fikrini müdafiə etmişdir.

“Divan”da isim yerində işlənən feillər cərgəsində *-ğu*, *-ğü* şəkilçisi də qeyd edilir. Müəllif “ismi-məkan”, “ismi-zaman” adlandırdığı bu tip sözlər haqqında yazır: “Başqa türklərin dilində isə bu məsdərdə bəzi fərqlər var” (II c., s.84). Deməli, müəllifin özü bu dil faktını iki cür adlandırmış, məsdər olduğunu qəbul etmişdir. Məsələn: *Sənin bargunq kaçan* “Sənin getməyin nə zamandır”, *Mənim barğum yaktı* “Mənim getməyim yaxınlaşdı” (II c.,s.84).

Bəzən *-sık²* şəkilçisi də məsdər, daha dəqiqi, hərəkət adları yaradan şəkilçi kimi də təqdim olunur (88: 10-11; 24:283). Qeyd edək ki, hər iki müəllifin nümunələri məsdər yox, feili sifət səciyyəlidir: *qulsığ ər* “qula bənzəyən adam”, *gün toğsuk* “gün doğar” və s.

“Divan”da geniş şəkildə təqdim olunan feil formalarından biri də feili sifətdir. Qrammatik cəhətdən feil xüsusiyyətlərini daşıyan feili sifətin yaranma formaları da geniş və rəngarəngdir.

Müasir türk dillərində, xüsusən də Azərbaycan dilində *-an²* feili sifət şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Bu fakt “Divan”da da öz əksini tapmışdır. M.Kaşqarlı *-an²* şəkilçisinin oğuzlarda olduğunu, bunun müqabilində digər türk dillərində *-ağan²* olduğunu söyləyir. Məs: *baran ol// barağan ol* “evə gedəndir”, *uragan// uran* “vuran” (I c., s.170).

Abidədə feili sifət düzəldən *-ğan*, *-gən* şəkilçisi daha çox diqqəti cəlb edir. Əslində funksiyası etibarilə *-an²* və *gan²* şəkilçiləri bir-birindən fərqlənmir. Məs.: *arıtğan* “təmizləyən” (I, 209); *bəzətğan* “bəzədən” (II, 309); *kəvşəngən* “gövşəyən” (II, 255) və s. Qeyd edək ki, bu şəkilçidən bəhs

edərkən M.Kaşqarlı feili sifət terminindən istifadə etmir, “hal və hərəkətin davam etdiyini bildirmək üçün bu şəkilçidən istifadə etdiyini söyləyir və misal olaraq “*ol atığ közətgən ol*” “O, daim atı gözətəndir”, “*ol əvin bəzətgən ol*” “O, daim evini bəzədəndir” cümlələrini verir (II, 309).

Dilçilər *-qan, -kən* şəkilçisinin *-andan* əvvəl olduğunu, hətta ikincilərin birincidən yarandığı fikrini söyləyirlər (56: 248; 77: 296).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilimizdə feildən sifət düzəldən *-qan, -kən* leksik şəkilçisi vardır. Bunları qarışdırmaq olmaz. Feili sifət olan sözlər feilə aid qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir, feildən düzəlmiş sifətlərdə isə bu cəhət olmur.

Abidədə müasir dilimizlə səsləşən feili sifət şəkilçilərindən biri *-miş⁴* şəkilçisidir. “İsmi-məful”dan danışarkən müəllif yazır: “Bütün bölmələrdə qayda birdir. Əmri-hazır şəkli üzərinə *-miş/-miş* əlavə etməklə yaranır. *Yay qur* mənasına uyğun gələn *ya kur* cümləsindəki *kur* sözü məful halda *kurmuş ya* şəklinə düşür ki, bu da “qurulmuş yay” deməkdir (II,76). Eyni fikri müəllif başqa nümunələrlə əsərin digər yerində də verir (II, 183). Burada M.Kaşqarlı feili sifət yaradan *-miş⁴* şəkilçisi ilə feilin keçmiş zamanını yaradan *-miş⁴* şəkilçisinin fərqli qrammatik mövqeyə malik olduğunu göstərir və uyğun misallar da verir (II c., s.77).

“Divan”da işlənən, müasir dilimizdə isə qeyri-məhsuldar olan feili sifət şəkilçilərindən biri də *-ar², -ir⁴, -r* şəkilçisidir. Demək lazımdır ki, daha çox zaman məzmunu yaradan bu şəkilçilərin feili sifət yaratması qədim dövrdən zəif olmuşdur (42: 246). “Divan”da da bir neçə faktda buna rast gəlirik: *kaynaz öküz keçiksiz bolmas* “Coşqun (qaynar) su keçidsiz olmaz” (I-290); *külər ər katrundi* “Gülən adam dayandı” (II, 249).

Qeyd edək ki, şəkilçi inkarlıq şəkilçisi ilə də işlənib feili sifət yaradır: H.Mirzəyev göstərir ki, “iki morfemdən (inkarlığı bildirən *-ma, -mə və -ar, -ər, -r* şəkilçilərindən) əmələ gələn *-maz, -məz* şəkilçisi feili sifət düzəldərkən iki tərkib hissəyə ayrılmadığı halda, feilin qeyri-qəti gələcək (müzare) zamanı ifadə edərkən ayrılır” (41: 250).

Yazmas atım yağmur, yanqılmas bilgə yanqku “usta adım yağış, yanılmaz bilgin isə əks-sədadır” (III, 328).

“Divan”dakı feili sifət şəkilçilərindən biri də *-duk, duğ, -t* mənsubiyyət şəkilçisidir. Qədimdə də, bəzi müasir türk dillərində də məhsuldar olan bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində *-dığım⁴* feili sifətinin tərkibində qalmışdır. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar *-dıq* formasının feili sifət şəkilçisi kimi Azərbaycan dili tarixi abidələrində işlənmədiyini göstərir. Abidədə həmin feili sifətlərə aid misal: *Sənin gördüğüng körmədüğüng bir* “Sənin gördüyün və görmədiyini birdir” (II, 65)

-ası², -ğu, -gü, -ku, -kü şəkilçiləri də abidədə feili sifət formalaşdırın şəkilçilər kimi təqdim olunur. M.Kaşqarlı *-ası, -əsi* şəkilçisinin oğuz, qırçaq,

bəçənək, bulğar dillərində, *-ğu, -gü, -ku, -kü* şəkilçisinin isə digər türk dillərində (cigil, yağma, toxsi, arğu, uyğur) işləndiyini göstərir. Maraqlı orasıdır ki, müəllif özü ikinci şəkilçini isim (ismi-alət) düzəldən şəkilçi adlandırır (II,84). Lakin bu iki şəkilçinin eyni qrammatik anlamda təqdimi onların feili sifət olduğunu söyləməyə əsas verir. Məsələn: *Ol bizgə kalgü boldı* “Onun bizə gəlmə zamanı oldu” (II, 84); *Səninq barğunq kaçan* “Sənin getmənin nə zamandır” (II, 84);

R.Əskərin kitabında feili sifət yaradan şəkilçilər içərisində *-daçı, dəçi, -taçı, təçi, habelə -ğuçı, -güçi, -kuçı* şəkilçiləri də verilmişdir (24: 287). M.Kaşqarlı özü bu sözləri feildən yaranan sifətlər “(ismi-faillər)” adlandırır (II, 58). Məsələn: *kəldəçi ər* “gələn adam”, *tuttaçı* “tutan”, *turğuçı* “duran”, *koy sağkucı* “qoyun sağan” və s. Buna baxmayaraq hər iki tip şəkilçidə *-çi* morfeminin iştirak etməsi onların leksik şəkilçi mövqeyinə keçməsinə şərait yaradır. Müasir dilimizdəki *-ici*⁴ şəkilçisi məhz bu yolla yaranmışdır.

Qeyd edək ki, R.Əskərin monoqrafiyasında feili sifət düzəldən xeyli şəkilçi verilmişdir ki, fikrimizcə, bunların hamısı ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, *-guluk, -gülik, -gusuz, -ğlı, -ğlık* və bunların variantları, mənəcə, qrammatik yox, leksik şəkilçilərdir.

Məlumdur ki, eyni bir mənə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər vasitəsilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *toxucu* və *toxuyan* sözlərini müqayisə etsək, görürük ki, hər ikisi toxuma prosesini həyata keçirən insan anlayışını ifadə edir. Funksional baxımdan da bunlar eyniləşə bilər: *toxuyan qız – toxucu qız*. Lakin bunları qrammatik baxımdan eyniləşdirmək olmaz. Daha doğrusu, *toxuyan* sözündə feil əlamətləri – təsriflənmək, inkar şəkilçisi ilə işlənmək, təsirli-təsirsiz olmaq, qrammatik mənə növlərinə düşmək və ətrafına söz birləşdirmək kimi xüsusiyyətləri qəbul edir. *Toxucu* sözü haqqında bu fikirləri söyləmək olmaz. Təbii ki, çünki birinci söz feili sifət, ikincisi feildən düzələn isimdir.

“Divan”da feili sifət düzəldən şəkilçilər içərisində *-ındı* şəkilçisini qeyd etmək olar. Bu şəkilçi də feillərə artırılaraq xalis feili sifət yaradır. M.Kaşqarlı bu tip feillər haqqında yazır: “Feil köklərinə *-ındı* şəkilçisi artırmaqla onlardan isim düzəldilir. Bu halda sözün mənası “bir şeyin artığı” demək olur, yaxud ismi məful mənasına gəlir”. Daha sonra göstərir ki, bu forma feil kökü ilə *-dı/-tı* keçmiş zaman şəkilçisi arasına *-n* artırmaqla yaranır və belə misal verir: *süzündi suv* “süzülmüş su” (II, 440).

Bildiyimiz kimi, müasir dilimizdə feildən isim düzəldən *-tı*⁴ və *-ıntı*⁴ şəkilçiləri vardır: *görüntü, çöküntü*. Müasir dilimizdəki sözlərin isim əvvəlində söz kimi işlənməsi nadir halda olur, lakin “Divan”da müəllifin özünün də ayrıca verdiyi və digər sözlərin atributivliyinin olması onların bir vaxtlar feili sifət olduğunu, sonralar isim kimi formalaşdığını göstərir. Məsələn: *saçındı nənq* “saçılan əşya”, *kazındı toprak* “qazılmış torpaq” (II,

439). Amma eyni yerdə belə misal da verilir: *qırındı* “hər hansı bir şeyin qırıntısı” (II, 439). Deməli, hələ XI əsrdə bu şəkilçi vasitəsilə isim yaradılmışdır.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədimdə də feili bağlama formaları zəngin rəngarəng olmuşdur. Abidədə ən çox diqqəti çəkən feili bağlama şəkilçisi $-ip^4$, $-p$ şəkilçisidir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi cinigiltili samit variantı ilə qeydə alınır. Abidədəki bu feili bağlama müasir variantından fərqlənmir. Məsələn: *Kanı yazup turuktı* “Qanı çox axıb duruldu”,

Balığ bolup tağıktı “Yaralanıb dağa çıxdı” (I, 240)

Abidədə işlənmiş $-iban$, $-ibən$, $-uban$, $-übən$ şəkilçisi müasir dilimizdə

işlənməsə də, tarixən işlənmişdir və bəzən dialektlərimizdə də buna rast gəlmək olur. Bu şəkilçi də $-ib^4$ şəkilçisinə sinonim olub, ondan az işlənir. Məsələn:

Ərdəm ilə ögrənübən bolma küvəz “Ərdəm dilə, öyrənib olma lovğa” (I, 285).

Feili bağlama yaradan şəkilçilərdən biri də $-ğınça$, $-ginçə$, $-künçə$ -dir. Bu da məhsuldar şəkilçilərdəndir və $-mca^4$, $-dıqca^4$ şəkilçilərinin funksiyasını həyata keçirir. Məsələn: *Tükməgincə önməs, tiləməgincə bulmaz* “Dikmədikcə bilməz, axtarmadıqca tapılmaz” (24: 48).

Feili bağlama şəkilçilərindən biri də $-ğal$, $kalı$, $-gəli$ şəkilçiləridir: *Süvlin ədhərgəli əvdəki takağu içğınma* “Çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma” (I, 437). Bu tipdən elə misallar da var ki, onlar müasir dilimizdən çıxmaq üzrə olan $-alı$, $-əli$ feili bağlaması ilə yaxındır və güman edirik ki, eyni şəkilçidir: *Yakadakı yalğağalı əhgdəki çığınur* “Yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən qarına heç nə getməz” (I, 286).

Abidədəki $-a$, $-ə$, $-u$, $-ü$ feili bağlama şəkilçisi müasir dilimizdəki $-araq^2$ şəkilçisi ilə ekvivalentdir: *kaya tübi kaka turur* “Qaya dibini döyərək durur, hüy döyür” (I, 141); *Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə* “Ağzın gülərək ona yaxşıqla bax” (I, 186); *Könqül berü yaymadınq* “Könül verərək meyl etmədin” (III, 231). Qeyd edək ki, bu şəkilçi $-yu$, $-yü$, $-layu$, $-ləyü$, $-laşu$, $-ləşü$ variantlarında da çıxış edir və eyni funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn:

Kəldi əsin əsnəyü “Gəldi əsinti əsərək” (II, 229).

Yumurlayu erkənin, sütin sağar (I, 389).

H.Mirzəzadə $-yü$, $-yu$ feili bağlama şəkilçilərinin Azərbaycan dili abidələrində geniş işləndiyini göstərir (42: 177).

Kəldi əsin əsnəyi “Əsinti əsərək gəldi” (II, 229).

Bəzən iki müxtəlif feili bağlama eyni cümlədə bir-biri ilə əlaqələnir:

Tün-kün turup yığlayın,

Yaşım məninq sivrulur (II, 235).

Müasir dilimizdə olan *-madan²* feili bağlama şəkilçisi abidədə -*madhip,-mədhip* formasında təqdim olunur. Məsələn: *Yakın yağuk körmədhip mənqni kodhür* “Yaxını-yavuğu görmədən öz malını görər” (III, 27).

Müasir dilimizdə feili bağlama yarıdan *-arkən²* abidədə parçalanmış şəkildə, daha doğrusu, ilkin variantda – zaman şəkilçisi və *ikən* sözü ilə işlənir. Həm də bu zaman *-ar²* yox, *-ir⁴* şəkilçisi ilə. Məsələn:

Ər barır ikən kadıttı “Ər gedərkən qayıtdı” (II, 295);

Ol manqa yarmak berur ərkən katrundi “O mənə pul verərkən bundan vaz keçdi, çəkindi, qaçındı” (II, 249).

Y.Seyidov *-kən* formantını ayrılıqda feili bağlama şəkilçisi hesab edir. Digər tərəfdən, göstərir ki, başqa feili bağlama şəkilçilərindən fərqli olaraq, bu şəkilçi zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillərə qoşula bilir (52: 362). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, zaman təsriflənən, feili bağlama işə təsriflənməyən formadır. Onların hər hansı bir feildə işlənməsi mümkün deyil. Digər tərəfdən isə, *ikən* yalnız feillə yox, digər nitq hissələri, xüsusən adlarla da işlənə bilər. Bu onu göstərir ki, *ikən* ayrılıqda feili bağlama şəkilçisi kimi götürülə bilməz. Ə.Əbdullayev *idi, imiş* və *ikən* morfemlərini ədat adlandırır (1: 181), Y. Seyidov *ikən* morfemini qoşma hesab edir (52: 135).

Göründüyü kimi, feilin təsriflənməyən formaları sahəsində də müasir dilimizlə səsleşən və səsəlməyən cəhətlər vardır.

M.Kaşqarlı “Divan”ında feilin təsriflənməyən formalarının türk dillərində çox qədim dövrlərdən mövcud olduğu və onların hərtərəfli araşdırılması tarixi-leksikoloji tədqiqatlar üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Atalay Besim. Divanü Luğat-it-türk Tercümesi, I,II və III cildlər, 1939-1943
1. Əbdullayev Ə. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1981
2. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları (məsdər), Bakı:1990
3. Əskər R. M.Kaşqari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, 2008. 432 səh.
4. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. B. 1986, 320c.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.

6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2006. 368 səh.
7. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). Nəşrə hazırlayan, redaktoru və ön sözün müəllifi M.Qırçaq. Bakı: 2008. 354 səh.
8. Виноградов В.В. Русский язык. Москва – «Высшая школа», 1972
9. Гумьболт В. Язык и философия культуры. М.Прогресс, 1985
10. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва, Издательство АН СССР, 1962.
11. Мамедов М.Т. Отглагольные имена в азербайджанском языке, АКД, Баку: 1985.

E.Mammedova

**Non-conjugated forms of verb in
“divanu lugat it-turk” by mahmud kashgari
Summary**

In the work of Divani-luğati-it turk, feats have a specific weight. Verbs whole heartedly gives life and spirit. It is known that the feud is divided into two parts, which are conformed and uncircumcised.

In the article on the basis of the concrete material are analyzed the non- conjugated forms of verb in "Divanu lughat it-Turk" by M.Kashgarli (XI century) - the outstanding Turkish philologist and lexicographer. He collected, systematized and generalized the richest historical-cultural, ethnographic and linguistic material in his work that contents the most valuable information about phonetic, morphological phenomena and specific character of dialectal forms of the ancient Turkish languages. The suffixes of participles and verbal adverbs, their structural-semantic peculiarities are thoroughly analyzed. Also he explained their productive, unproductive, archaic suffixes and suffixes preserved in the modern Azerbaijani language and its dialects are revealed. Is given the critical review of the different scientific conceptions and opinions about this problem; are emphasized the wealth and variety of verbs forms in “Divan” by M.Kashgarli. The M.Kashgarli’s Divan is important for the research that existed in ancient times in the Turkish languages.

**Неспрягаемые формы глагола в
«дивану лугат ит-тюрк» махмуда кашгари**

Резюме

В работе “Divani-luğati- turk” глаголы имеют определенный вес. Глаголы дают жизнь и дух предложениям. Известно, что глаголы делятся на две части: неспрягаемые и спрягаемые глаголы.

В статье на основе конкретного материала анализируются несопряженные формы глагола в «Divanu lugat it-Turk» М. Кашгари (XI век) - выдающегося турецкого филолога и лексикографа.

Он собирал, систематизировал и обобщал богатый историко-культурный, этнографический и лингвистический материал в своей работе.

Здесь содержится самая ценная информация о фонетических, морфологических явлениях и специфике диалектных форм древних турецких языков.

Суффикс причастий и словесных наречий, их структурно-семантические особенности тщательно анализируются.

Также он объяснил свои продуктивные, непроизводительные, архаичные суффиксы и суффиксы, сохранившиеся на современном азербайджанском языке, и выявлены его диалекты.

Дается критический обзор различных научных концепций и мнений по этой проблеме. Подчеркиваются богатство и разнообразие форм глаголов в «Диване» М. Кашгари.

Rəyçi: Dürdanə Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ИРАДА АЛИЕВА
Кафедра иностранных языков
АМУ
mehman_aliyev1970@mail.ru

**О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ОБУЧЕНИЯ НОВОЙ
ЛЕКСИКЕ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ЗАНЯТИЯХ
РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

Açar sözlər: söz, ünsiyyət, leksika, leksik minimum, leksika üzrə iş, sözün mənası, çoxmənalı söz, beynəlmiləl leksika, tibb terminləri, tibb terminləri, rus dili, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: слово, общение, лексика, лексический минимум, лексическая работа, значение слова, многозначные слова, интернациональная лексика, медицинские термины, русский язык, азербайджанский язык.

Key words: word, communication, vocabulary, lexical minimum, lexical work, meaning of the word, multi-valued words, international vocabulary, medical terms, Russian language, Azerbaijan language.

Главная цель обучения русскому языку студентов-азербайджанцев в Азербайджанском медицинском университете – сделать русский язык средством общения для будущих специалистов-медиков.

Основные задачи обучения следующие:

- а) расширение и закрепление имеющихся языковых знаний; б) обучение новой специальной лексике;
- в) развитие у студентов умения выражать свои мысли на русском языке; умения отвечать на заданный вопрос, вести беседу;
- г) выработка у студентов умений и навыков пользования оригинальной литературой на русском языке (как общей, так и специальной).

Для практического овладения русским языком как средством общения большое значение имеет работа над лексическим (словарным) минимумом. Говоря о лексическом минимуме, мы, с одной стороны, имеем в виду количественный минимум русских слов, необходимых студенту, а с другой стороны, реальные возможности студентов, изучающих русский язык. Следовательно, получив для обучения определённый контингент, группу студентов, преподаватель должен протестировать обучаемых и выявить уровень их языковых знаний. Успех в работе над лексикой в немалой степени зависит от умения

выделить те вопросы, которые представляют наибольшую трудность для студентов-азербайджанцев, изучающих русский язык, и вместе с тем необходимы для практического овладения речью. Так как большинство слов любого развитого языка характеризуется многозначностью, работа над семантической структурой слова имеет важное значение. «Смысловое значение слова относительно редко исчерпывается одним значением: в большинстве случаев оно раскрывается как совокупность ряда значений» [5, с.40]. Лишь после решения этих задач преподаватель может определить характер и направление занятий со студентами и, в частности, характер лексической работы. Необходимо учитывать также и индивидуальные способности студентов: у одних студентов больше развиты зрительные представления, у других – слуховые восприятия, у третьих – моторные. Студенты также отличаются друг от друга степенью глубины и быстроты восприятия. Необходимо учитывать и возрастные особенности студентов, их интеллектуальные интересы, окружающую их языковую среду, что оказывает большое влияние на накопление лексики и во внеаудиторных условиях. Следует отметить, что словарь студентов обогащается и при работе над грамматическим материалом, при выполнении различных тренировочных упражнений. Учёт всех вышеуказанных факторов помогает преподавателю правильно организовать лексическую работу в аудитории. Основным источником накопления лексики для студентов, изучающих русский язык в АМУ, являются изучаемые тексты. Перед тем, как приступить к изучению текста, в аудитории проводится лексическая работа, в проведении которой есть необходимый подготовительный этап – это предварительный словарно-фразеологический анализ изучаемых текстов. Он позволяет преподавателю установить и следующие очень важные факторы: тематическую целесообразность и практическую необходимость новых слов, их важность для беседы и создания определенной языковой ситуации, сочетаемость новых слов, способность их вступать в синтаксические связи с другими словами и образовывать определенные синтаксические конструкции. Лингвистический анализ лексического материала изучаемых текстов на занятиях русского языка в АМУ выявил четыре специфические группы русских слов по степени их усвоения азербайджанскими студентами.

Первую группу слов составляют слова, одинаковые по значению и совпадающие по форме в обоих языках. Это в основном интернациональная лексика. Для студентов-азербайджанцев слова этой группы с точки зрения усвоения их содержания особой трудности не представляют. Ко второй группе слов следует отнести слова, совпадающие по значению, но не сходные по форме в азербайджанском

и русском языках. Слова этой группы являются непроизводными, единицами отвлеченного характера, по своей тематике и структуре они разнородны, поэтому усваиваются с трудом. Третью группу составляют многозначные слова. Слова этой группы особенно трудны для усвоения студентами-азербайджанцами, так как объём значений этих русских слов не совпадает с объёмом значений их эквивалентов в азербайджанском языке, и студенты под влиянием интерференции, норм родного языка переносят объём значений слов родного (азербайджанского) языка на соответствующие слова русского языка, искажая тем самым их смысл. Трудность изучения многозначных слов связана с тем, что слова одного языка не всегда имеют соответствие в словах другого языка. Примером тому может служить азербайджанское слово *sürünmək*, которое на русский язык переводится, как ползать. Но в азербайджанском языке понятие ползать выражается ещё и словом *iməkləmək*. Таким образом, когда мы говорим о взрослых, а так же, например, о змеях, слово *iməkləmək* употреблять нельзя. Здесь нужно использовать слово *sürünmək*, так как слово *iməkləmək* означает двигаться на четвереньках. Кроме того, если мы возьмём русские выражения о словом ползти, такие как «слухи ползут» или «тучи ползут», ни одно из них не может быть переведено с помощью слова *sürünmək*. Приведённый пример говорит о том, что понятия, характерные для русского и азербайджанского языков, по-разному отражают действительность. Следовательно, даже эквивалентные слова русского и азербайджанского языков в большинстве случаев не являются однозначными и полностью совпадающими. Поэтому студенты-азербайджанцы, изучающие русский язык, даже зная эквивалентные слова, часто затрудняются выразить свою мысль на русском языке. Четвёртую группу составляют медико-биологические термины. В лингвистической литературе отмечается подвижность и сложность производственной лексики и особенно производственной терминологии как составной части производственной лексики. Процесс введения нового слова в аудитории сопряжен с определёнными трудностями. Во-первых, преподаватель должен провести предварительную работу по выявлению слов, незнакомых студентам. Во-вторых, недостаточно объяснить значение слова лишь в данном контексте, необходимо объяснить и его основное значение (если они разнятся). Наиболее целесообразным считается беспереводное раскрытие значений новых слов.

Современная педагогическая наука определяет наглядность в обучении как дидактический принцип, по которому обучение строится на конкретных примерах и непосредственно воспринимается студентами.

Опыт работы в аудитории подтвердил, что значения слов, содержащих конкретные понятия, хорошо раскрываются с помощью наглядности, путём показа изображения или самих предметов. Наглядным путём эффективнее объяснить глаголы действия, значения предлогов и т.д.

Раскрытие значений новых слов с помощью синонимов и антонимов заставляет студентов мыслить на русском языке. Работа с антонимами способствует не только отчетливому уяснению значения нового слова, но и более чёткому пониманию содержания высказывания и всего изучаемого текста. Раскрывая значения слов с помощью синонимов и антонимов, следует указать и на новые оттенки, связанные с заменой, и на случаи возможности замены и невозможности замены.

Литература

1. Аулина М.В. О взаимодействии языков на территории Азербайджанской Республики // Вестник Кемеровского государственного университета, 2014, с. 136-138.
2. Борзенко С.Г., Колодий О.Л., Сулимов В.А. К вопросу о системе занятий по введению в язык специальности при обучении в медицинском вузе // Русский язык для студентов-иностранцев. М.: Русский язык, 1982, №21, с.98-103.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // В.В. Виноградов. Избранные труды. М.: Наука, 1977, с.162-189.
4. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. М.: Русский язык, 1980, 252 с.
5. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л.: Наука, 1965.
6. Колесникова А.Ф. Проблемы обучения русской лексике и норма. М.: Русский язык, 1977, 80 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 13-е изд., испр./ Под ред. Н.Ю. Шведовой. М: Сов. Энциклопедия, 1981, 816 с.
8. Русско-Азербайджанский словарь /под редакцией А. Оруджева. Баку, Институт Лингвистики, 1990.
9. Азербайджанско-Русский словарь /под редакцией Х. Азимбекова. Баку, 1984.
10. Толковый словарь Азербайджанского языка. 4-е тома. Баку: «Восток-Запад», 2005.

I,Əliyeva

**Rus dili məşğələlərində azərbaycanlı tələbələrə yeni leksikanın
öyrənilməsi haqqında
XÜLASƏ**

Məqalədə rus dili məşğələlərində azərbaycanlı tələbələrə yeni leksikanın öyrədilməsinin bəzi aspektləri nəzərdən keçirilir. Leksik (lüğət) minimum üzərində işin xüsusən vacib olduğu qeyd edilir. Tibb universitetinin tələbələri üçün yeni leksikanın yığılmamasının əsas mənbəyi rus dilində öyrənilən mətnlərdir. Öyrənilən mətnlərin qabaqcadan lüğət-frazeoloji təhlili leksik işin keçirilməsində zəruri hazırlıq mərhələsidir. Öyrənilən mətnlərin leksik materialı linqvistik təhlili rus dilində sözlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinin 4 qrupunu aşkar edir. Birinci qrupa hər iki dildə mənasına görə uyğun sözlər daxildir. İkinci qrupa mənasına görə uyğun leksik formasına görə ayrı sözlər daxildir. Üçüncü qrupu çox mənalı sözlər təşkil edir. Dördüncü qrup sözlər isə terminlərdir. Məqalədə həmçinin leksik işi aparmaq üçün müxtəlif növ tapşırıqlar verilir.

I,Aliyeva

**Some aspects of study of new vocabulary by azerbaijani
students russian lessons in azerbaijan medical university
summary**

Some aspects of study of new vocabulary by Azerbaijanian students are illuminated in this article. The special importance of work on lexical minimum is underlined in the article. This article notes the studied texts are the main sources of accumulation new vocabulary for students learning Russian language in Azerbaijan Medical University. The article notes preliminary vocabulary-phraseological analysis of the studied texts is the necessary preparatory stage in realization of lexical work.

The linguistic analysis of lexical material of the studied texts educed four specific groups of words on the degree of their mastering by students. Each of this groups is illuminated in this article. The first group of words is the words consilient by value in both languages. The second group of words is the words consilient by value, but not similar in a due form. The multiple-value words make the third group of words. The fourth group of words is terms. The various types of tasks and exercises for realization of lexical work are also offered in the article.

Rəyçi: Nailə Hacıyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

QUBAD CƏBRAYILOV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gubad88@mail.ru

DİLDƏ ƏŞYA ANLAYIŞININ FƏLSƏFƏ VƏ LİNGVOPSİXOLOGİYA BAXIMINDAN ARAŞDIRILMASI

Açar sözlər: əşya anlayışı, dil işarəsi, əsas nominativ element, dil vahidi, anlayış təfəkkürü səviyyəsi, dərkətmə funksiyası, ictimai-tarixi təcrübə, ontoloji xüsusiyyət, dil fenomeni, hissiyyat orqanları.

Ключевые слова: понятие предмета, языковой знак, основной номинативный элемент, языковая единица, уровень понятийного мышления, познавательная функция, социально-исторический опыт, онтологическая особенность, языковой феномен, органы чувств.

Key words: notion of object, language sign, key nominative element, language unit, comprehension level, comprehension function, public-historical practice, ontological properties, language phenomenon, sense organs

Əşya anlayışının insan tərəfindən dərk olunması, dərk olunmuş məlumatın yadda saxlanması arasından məhz lazım olanın seçilməsi və ondan müvafiq şəkildə istifadə edilməsi müəyyən mərhələlərlə baş verir. Əşyanın dərk olunması semantik fəlsəfə baxımından çox mürəkkəb bir prosesdir. Dil hər hansı bir əşya modelini, hər hansı bir reallığı əks etdirir. Bu əşya modeli, bu reallıq dil sistemində öz rəngarəng əksini tapır.

Semantika-ümumi əşya işarəsidir. Semantikanı ingilis alimi Çarlz Morris əşya işarəsi adlandırmışdır. Müasir semantika nəzəriyyəsinin kökləri məntiqi əməllərə söykənir. Bu mövzuda Avropa alimləri Ç.Pirsin, Dyuinin və Midin əsərləri diqqətəlayiqdir. Əşya anlayışının ümumi işarə nəzəriyyəsi məntiqin sintaktik və semantik baxımdan araşdırılmasına əsaslanır. Semantik fəlsəfəyə əsaslanan anlayışlar əsas təhlil obyektinə çevrilir. Bu təhlil obyektini dil işarəsinin hərtərəfli tədqiqinə əsaslanır. Dildə işarə nəzəriyyəsi ilk növbədə insan amili ilə əlaqədardır. Yəni əşyanın dildə işarəsi insana, onun ətraf mühitlə əlaqəsinə əsaslanır. Fəlsəfi semantikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Çarlz Morris sintaktik, semantik və pragmatik baxımdan işarə nəzəriyyəsini izah etməyə çalışır. Onun fikrincə, semioz prosesi yəni əşyaya əsaslanan işarənin funksiyası və mənanın funksiyası bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bütün bunlar isə məntiqi sintaksisin və məntiqi semantikanın əsaslarını təşkil edir. Bu baxımdan da semiotika fəlsəfənin əsas hissəsi hesab olunur. Çarlz Morris yazırdı: “Semiotikada əşyanın insan həyatında rolunu, konkret əşyanı dərk etmənin insanın fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olduğunu qeyd etmək lazımdır.”

Semiotika fəlsəfənin inkişafında təkanverici rol oynayacaqdır və gələcəyin fəlsəfəsi semiotik əsaslı olacaqdır.[1.274-276]

İnsanlar arasındakı ünsiyyət prosesi və onunla bilavasitə əlaqədar olan işarə nəzəriyyəsi semantika, işarə və məna kimi kateqoriyaların araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu kateqoriyaların təhlili sübut edir ki, kommunikasiya prosesində işarə və məna məhz dil faktları əsasında təhlil olunur. İnsanın həyat və fəaliyyətində konkret əşyalar müəyyən şəraitdə işarə kimi funksionallaşır, dildə müəyyən mənalar kəsb edir. Bu baxımdan dil və nitq semantik tədqiqatlarda əsas kateqoriyalar səviyyəsində öyrənilir. Bu səbəblə də konkret əşyaları ifadə edən sözlərin kommunikativ funksiyasını fəlsəfi baxımdan araşdırmaq lüzumu yaranır.

Bizi əhatə edən maddi aləmdə əşyalar dil və nitq vasitəsi ilə ifadə olunur.

Bəs dil və nitq dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq?

Dil sivil cəmiyyətdə əsas ünsiyyət formasıdır. Dildə dil işarəsinə və onun təkamülünə müxtəlif faktorlar təsir edir. Dilin təyində müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. Bir qrup dilçilər dilin fonetik aspektini, digərləri isə semantik mahiyyətini izah etməyə çalışırlar. Müxtəlif sahələrdə çalışan alimlərin hər biri dili öz nöqteyi-nəzərindən izah edir. İlk növbədə dilin səsli ifadəsi, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri qeyd olunur.

Dil dedikdə ilk növbədə səsli dil nəzərdə tutulur. Səsli dil fikirləri, konkret əşyaları ifadə edən, maddi aləmi əks etdirən söz işarələri sistemidir. Bu dil işarələri sistemi əşyaların subyektiv dərk olunmasını, ictimai ünsiyyətdə ifadəsini əks etdirir. Bu zaman səsli dil söz işarələri sistemi olub, qrammatik, sintaktik və semantik qanunlara tabe olan artikulyasiya olunmuş səslərdir. [2.51-57] Bu baxımdan hər bir artikulyasiya olunmuş səs yalnız bir dil sistemi daxilində mənaya çevrilir. Dil təfəkkürlə əlaqədardır, əşyalar olan maddi aləmin subyektiv təfəkkürdə əks olunmasına əsas verir. Əşyanın insan beynində obrazlarla əks olunması və kommunikasiya prosesində digər insanlara ötürülməsi dilin əsas funksiyalarından biri hesab olunur.

Səsli dil insanlar arasındakı kommunikasiya prosesinin əsas ünsiyyət vasitəsi olub, obyektiv aləmdəki konkret əşyaların adlarının ötürülməsinə şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, səsli dil artikulyasiya olunmuş səslər və söz işarələrindən ibarətdir və bu dil təfəkkür və ünsiyyətin əsasını təşkil edir. [3.141-144] Əşyaların və onların obrazlarının təfəkkürdə canlanaraq müəyyən mənalar kəsb etməsi prosesi iki amillə şərtlənir:

1. Dil və təfəkkürün maddi aləmə münasibəti;
2. Dil və təfəkkürün kommunikasiya prosesinə münasibəti.

Əşyaların semantikasından danışarkən biz onu fəlsəfənin və məntiqin dilçilik aspektlərindən təcrid edə bilmərik, çünki bu aspektlər problemin elmi vəhdətini təşkil edir. [4.121-124] Əşya semantikasına fəlsəfi baxımdan

yanaşarkən, onun əsas məna tutumunu qeyd etmək lazımdır. Semantik fəlsəfə öz əsasını fəlsəfi təhlildən götürmüşdür. Neopozitivistlər qeyd edirdilər ki, dil fəlsəfi təhlilin yeganə obyektidir. Burada ilk növbədə dilin təfəkkür sistemindəki konsepsiyası əsas götürülür. [1.246-278] Əşya anlayışının dərk edilməsində bəzən anlayış və söz eyniləşdirilir və üstünlük sözə verilir. Əşyanın mənası bir dil fenomeni kimi deyil, adlarla ifadə olunmuş hissiyyat obrazı kimi təqdim olunur. Bu cür izahlara qədim yunan filosoflarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Qədim yunan alimləri qeyd edirdilər ki, “daxili nitqlə və fikirlə səs arasında hissiyyat obrazı adlandırılıla biləcək bir keçid mövcuddur. Obraz, məna və səs bir-biri ilə əlaqəlidir. Əşyanın obrazı və səsli nitqlə ifadəsi arasında əlaqə mövcud olsa da onlar maddi aləmə münasibətdə fərqli səciyyə daşıyır. [1.21-28]

Antik dövrlərin və orta əsrlərin filosofları əşya haqqındakı ümumi anlayışların insan beynində əks olunma xüsusiyyətlərini nəzərə almırdılar. Orta əsrlərin filosofları da əşyaların təfəkkürdə əks olunmasında Aristotelin mücərrədlik nəzəriyyəsinə əsaslanırdılar. [1.41-44]

Realist filosoflar isə Aristotelin mücərrədlik nəzəriyyəsinə rədd edərək, bu qənaətə gəlmişdilər ki, əşyaların dərk olunmasında əsas problem əşya obrazlarının ümumiləşdirilərək təfəkkürdə canlandırılmasıdır. Bu fəlsəfi cərəyanın əsas nümayəndəsi ingilis alimi Con Lokk idi. Con Lokkun nəzəriyyəsinə əsasən təfəkkürün bütün zənginliyi hissiyyatla əlaqədardır. O qeyd edirdi ki, əşyaları ifadə edən sözlər yalnız öz işarətmə funksiyaları ilə seçilir. [1.68-74]

Con Lokk yazırdı: “ Dillər elmlərdən çox-çox əvvəl, alimlər tərəfindən deyil, sadə insanlar tərəfindən yaranmışdır. Bu sadə, bəzən hətta savadsız insanlar dildə əşya ifadə edən sözləri yaradarkən və onlara müəyyən mənalara verərkən, forma və mahiyyət barədə fikirləşmirdilər. Bu insanlar əşyaları adlandırarkən hissi obrazlara əsaslanırdılar.

Beləliklə, bütün dillərdə əşyalar hissi obrazlara əsaslandırılır. [5.102-106]

Bu barədə professor M.Əsgərovun fikirləri maraqlandırılır: “Dil və dərk etmə müşahidə olunan qarşılıqlı, ikitərəfli əksətdirmə qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgüləri xatırladır. Dil və dərk etmə sanki qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülər kimi bir-birinə ardıcıl silsilələrlə əks etdirir. Dil və təfəkkür müəyyən cəhətləri ilə bir-birinə bənzəsə də, onlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq vardır. Gerçəklik elementi və onun intellekt obrazı bir-birindən nə qədər fərqlənirsə, təfəkkür və dil, intellekt kodu və nitq, intellekt obrazı və söz bir-birindən ən azı o qədər fərqlənir.” [6.51-54]

Böyük filosof və dilçi alim olan V. fon Humboldt dili ölü məhsul yox, yaradıcı proses hesab etmişdir. V. fon Humboldtun fikrincə, dil həm stabil, həm də daima dəyişkəndir. Dil fəaliyyətin məhsulu yox, fəaliyyətin

özüdür. Beləliklə, əşyalar fikri formalaşdırıcı orqan, yəni dil ilə ifadə olunur və adlandırılır. Dil fikri formalaşdırıcı orqandır, intellektual fəaliyyət tamamilə ruhidir.

V. fon Humboldt yazır: “İntellektual fəaliyyət tamamilə ruhidir, daxildir, izsiz yox olandır, nitqdə səsin köməyi ilə neytrallaşır və hiss orqanları ilə qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən intellektual fəaliyyət və dil vəhdət təşkil edir. Subyektiv fəaliyyət təfəkkürdə obraz yaradır. Təsəvvürlərin heç biri əvvəlcədən verilmiş əşyaların tam mənimsənilməsi deyil. Hiss orqanlarının fəaliyyəti ruhi fəaliyyətlərin daxili prosesləri ilə sintetik əlaqədə olmalıdır.” [7.21-26]

Əşyaların insan tərəfindən dərk edilməsində söz və forma gerçəklik elementi kimi çıxış edir. Əşyaların dərk edilməsi prosesində, onun mahiyyətində üç əsas amil mövcuddur: əşya-dil-təfəkkür. Dildə gedən dəyişikliklər real həyatda olan inkişafın əksidir. Dərketmə obyektiv maddi varlığın subyektiv əksidir. Dil təfəkkürün ifadəsi, təfəkkür isə maddi aləmin əksidir.

Söz işarələri digər işarə sistemlərindən fərqli olaraq məhz obrazlı təfəkkürlə bağlıdır. [8.121-124]

Söz işarəsi maddi aləmin insan beynindəki mücərrədləşmə prosesində xüsusi funksiyalara malikdir. Maddi aləmdəki əşyaların dil sistemində əks olunması heç də təfəkkürdə onların mexaniki surətinin çıxarılması deyildir. Dil sisteminin təfəkkürə münasibətində və insanın ətraf aləmdəki əşyaları dərk etməsindən danışmaq lazım bilirik.

İnsanın ətraf mühiti dərketmə xüsusiyyətinə müxtəlif faktorlar: psixoloji təkamül, psixopatologiya, antropologiya və s. təsir edə bilər. Çünki onların hər biri öz-özlüyündə əşyaları dərketmə funksiyalarının inkişafına şərait yaradır, dil-təfəkkür münasibətlərinin dialektikasını və dərketmə qanunlarını izah edir. Professor M.Əsgərov L.Viqotskiyə istinadən yazır: “Söz yalnız nitq və təfəkkürün vəhdəti deyil, eyni zamanda ümumiləşdirmə və ünsiyyətin, kommunikasiya və mənimsəmənin vəhdətidir. Sözlün, nitq və təfəkkürün vəhdəti və vahidi olması məsələsinə münasibətimizi artıq qeyd etmişik. Amma qeyd etmək lazımdır ki, söz geniş mənada ümumiləşdirmə və ünsiyyətin vəhdətidir. Belə ki, sözlün və nitqin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Bundan başqa, söz istənilən halda hər hansı konkret əşyaya yox, əşyalar qrupuna aid olur. Hər bir söz psixoloji baxımdan ümumiləşdirmədir.” [6.96-100]

Əşyanı ifadə edən söz ümumiləşdirici mahiyyətə malikdir, gerçəkliyi(əşyanı) özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Deməli, gerçəklik elementi olan əşyaya ekvivalent olan birinci intellekt obrazının yaranması əsas şərtidir.

Dil yüksək psixoloji fəaliyyət formalarından biridir və iki funksiya yerinə yetirir: birincisi, ayrı-ayrı insanların təcrübəsini və fəaliyyətini koordinasiya edən sosial vasitə kimi; ikincisi düşünənin aləti kimi çıxış edir. Biz daima hansı isə bir dildə düşünürük.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, birinci intellekt obrazı dərk olunan minimal vahiddir. [8.102-107]

V.P.Zinçenko “Теоретические проблемы психологии восприятия” (“Mənimsəmə psixologiyasının nəzəri problemləri”) adlı əsərində dərk etmə vahidini subyekt tərəfindən həyata keçirilən bu və ya digər əməli tapşırığı yerinə yetirərkən müəyyənləşdirilən məzmun kimi başa düşür. [9.104-107]

Əşyalar insan psixologiyasında onun fəaliyyətinə uyğun şəkildə əks olunurlar. Əşyaların insana təsir edən xarici effektləri birbaşa əşyaların özündən yox, bu əşyaya yönəlmiş fəaliyyətindən asılıdır.

E.F.Marasov əşyanın dərk olunma prosesində əşyaya yönəlmiş fəaliyyət dedikdə, məhz dərk olunan minimal vahid anlayışını nəzərdə tutur. [10.121-124]

Xarici aləmdə mövcud olan əşyaların insan tərəfindən dərk olunması, ətraf mühətdə müşahidə olunan əşyaların insan beynində inkişafına şərait yaradan elementləri müxtəlif alimlər fərqli terminlərlə adlandırmışlar.

W.Vundt bu elementləri “təfəkkür elementi” ; A.A. Leontyev “Psixolinqvistika” əsərində “diferensial element və ya kinakem” ; L.S.Vıqotski “Psixologiya” kitabında “çevrilmiş söz” adlandırmışlar. [11. 28-32; 12. 51-54]

Ətraf mühətdəki əşyaların dərk olunmasında dərk olunan minimal vahid gerçəklik elementi, dərk etmə və təfəkkürün apelyativ vahidi intellekt obrazı qeyd edilmişdir. Əşyaların insan tərəfindən dərk edilməsi prosesi ayrı-ayrı fazalar şəklində müşahidə olunur. Birinci fazada hiss orqanlarına təsir yolu ilə gerçəklik elementi haqqında məlumat qəbul edilir və ona ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır; ikinci fazada bu məlumat yadda saxlanılır; üçüncü fazada bu məlumat xatırlanaraq aktiv yaddaşa köçürülür; dördüncü fazada fəaliyyətə uyğun olaraq obraza çevrilməklə bu məlumatdan istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. История философии. М., 2011.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.
3. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – В кн.: Новое в лингвистике. М., 1970, вып. М.
4. Васильев Л.М. Значение в его отношении к действительности, системе языка и акту коммуникации. Уфа, 2012.

5. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. М., 2008.
6. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, 2011.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
8. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры языка. М., 1969.
9. Зинченко В.В. Теоретические проблемы психологии восприятия. М., 1964.
10. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. М., 1987.
11. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. М., 1969.
12. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1959.

Губад Джебраилов

**Исследование предметности с точки зрения
философии и лингвopsихологии**

Резюме

Знаковая репрезентация языка представляет собой специфическую, присущую только человеку как мыслящему существу форму опосредованной идеализации реального мира средство его отражательной и коммуникативной деятельности. Благодаря этому своему свойству язык с одной стороны, классифицируя даст наименования предметам, явлением объективного мира, дифференцируя и идентифицируя их свойства и отношения, с другой, храня, передавая и преумножая при помощи знаков информацию предшествующего общественно познавательного опыта, обеспечивает речемыслительную деятельность, удовлетворяя тем самым коммуникативным и прагматическим потребностям. Поэтому словесные знаки, как основные номинативные элементы любого языка – не простые названия, а психофизиологические сущности, представления и понятия, одетые в языковую форму и ставшие для носителей данного языка сигналами действительности.

В философии значения предмета интерпретируется как единственная форма мышления, а языковые знаки (слова) понимаются как концептуальные символы констатирующие объективную действительность. Способность обобщенного абстрактного мышления свойственная человеку и лежащая в основе опосредованной репрезентации реального мира, приписывается самим знакам.

Языковые знаки в силу этого определяются как непосредственно связанные с присущими уровню понятийного мышления процессами дифференциации и интеграции с актами идентификации предметов в про-

цессе коммуникативной и классификационно-номинативной деятельности человека. В значениях языковых единиц, вообще лексических в особенности представлена идеальная форма существования предметного мира, его свойств и отношений. Главной отличительной чертой человеческого языка является его познавательная функция – свойства выражать, закреплять и хранить результаты социально-исторического опыта и познавательной деятельности его носителей. Второй не менее отличительной онтологической чертой языкового феномена является антропологический принцип его устройства. Язык объективен, социален по своему назначению (как средство общения между членами общества) и по происхождению (как создание и творение общества).

Gubad Jabrayilov

**Study of the notion of object in language in terms of philosophy and
linguopsychology
Summary**

Indicative feature of language only belongs to humans who are able to think and come to logical results. Only human's real life is related to his comprehension and communicational activity. The language denotes the items and events in the material world and differentiates them on one hand, while on the other hand generalies information and public thinking practice and meet the communicative needs of community and humans. Word is the key nominative element. Words are the forms that are of psycho-physiological nature and can change into certain signals for the speakers of the language. The notion of object is expressed by way of thinking, and the language signs change into conceptual symbols that express objective reality. The generalized abstract consciousness belongs to human and express the real environment. With regard to the differentiation and integration processes of notion and thinking, the language is related to human's identification processes.

The language signs describe the properties and characteristics of objects. Main different characteristics of the language is specified by its function of comprehension, which is related to the comprehension practice of the human society and comprehension activity of the language speakers. The second and most important ontological property of language is related to its anthropological principles. The language is objective and public, and is a tool of communication for humans and society.

Rəyçi: Zemfira Əliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

GÜNAY SÜLEYMANOVA
Bakı Slavyan Universiteti
gunayenglish@gmail.com

QƏDİM İNGİLİS DİLİNƏ LATİN TƏSİRİ

Açar sözlər: Tevtonlar, Keltlər, Romanlar, alınma sözlər, yer adları, xristianlıq.

Key words: Teutons, Celts, Romans, borrowed words, place-names, Christianity

Ключевые слова: Тевтоны, Кельты, Римлянина, заимствованные слова, географическое название, Христианство

İngilis dili Hind Avropa dilləri ailəsinin ən böyük qruplarından biri olan German dilləri qrupuna aiddir. Bu dil V əsrin ortalarından etibarən tədricən Britaniyanı ələ keçirən german tayfalarının (anqlo-saksonların) dili kimi qeyd olunur. Britaniyadan bu dil əvvəlcə İrlandiya ərazisinə, daha sonralar isə müstəmləkə dövründə Britaniya imperiyasının bütün müstəmləkələrinə yayılmışdır. Bir qayda olaraq, ingilis dilinin tarixi inkişafını üç dövrə bölürlər:

1. Qədim ingilis dili dövrü (V-XI əsr)
2. Orta ingilis dili dövrü (XII –XV əsr)
3. Yeni ingilis dili dövrü (XII –XVIII əsr)

Qədim dövr ingilis dilinin lüğət tərkibində bir-birindən mənşəyinə, xarakterinə və həcminə görə əsaslı şəkildə fərqlənən iki təbəqə mövcuddur: *german mənşəli sözlər və alınma sözlər*. Bu dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər dövrlərə nisbətən xeyli azdır və alınmaların miqdarı cəmi 10.000 söz təşkil edir. Qədim dövrün alınmaları əsas iki mənbədən: *latin və kelt* dillərindən mənimsənilmişdir.

İngilis dilinə yol tapan ilk Latin sözləri qitədə olan Roman və German tayfalarının arasındakı erkən əlaqə nəticəsində qəbul olunmuşlar. Erkən tarixdə müxtəlif Tevton dialektlərində yüzlərlə Latin sözləri tapılmışdır, onlardan bəziləri yalnız bir dialektə, bəziləri isə bir neçə dialektə mövcud olmuşdur.

Qədim dövr alınmalarının əsas hissəsini latin dilindən alınmış sözlər təşkil edir. Qədim ingilis dilindəki alınma latin sözlərini üç xronoloji dövrə bölürlər: 1) germanlar tərəfindən qitədə alınan latin mənşəli sözlər 2) kelt dilləri vasitəsilə alınan latin mənşəli sözlər 3) xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latin mənşəli sözlər.

Germanlar tərəfindən qitədə alınan latin mənşəli sözlər. Bu sözlər ticarətlə bağlı olan ümumi anlayışları, ölçü vahidlərini və germanlara bəlli olmayan ticarət mallarının adlarını bildirir. **a)** Ticarətlə bağlı olan ümumi

anlayışlar. Tevtonlar yantar, xəzlər və qullarla alver edirdilər. Aşağıdakı sözlər və ifadələr də, görünür, buradan yaranıb – O.E *-cēapian, cēap, cēapman* və *-manzian, manzunz, manzere* (ticarət etmək, alver etmək; iş, mübadilə; xırdavatçı, tacir) latın dilində - tacir mənasında işlədilər – *-caupo* və *-mango* sözlərindəndir. Roma tacirləri, səyyar satıcıları həm də *-mango* adlanırdı. O.E *mangere* – Mod. Eng. *monger* – buradan törənib: *fishmonger* – balıqsatan; *ironmonger* – dəmir məmulatları satan; lat. *vīnum* – O.E *wīn* – Mod. Eng. *wine*;

b) Ticarət mallarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının adları ilə bağlı alınmalar: Tevtonlarla Romalıların ticarətində ən əsas yeri tutan sahələrdən biri də şərabçılıq idi. İngilis dilində aşağıdakı sözlər buradan yaranmışdır: *wine* (lat. *vīnum* – O.E *wīn*) (şərab), *must* (təzə şərab), *eced* (sirkə), *flasce* (butulka). Bu dövrə həmçinin bu sözlər də aid edilə bilər: *cylle* (Latın: *culleus*-dəridən torba); *cyrfette* (Latın: *circurbita*-boranı) və *sester* (banka, səhəng). – O.E *meolc* – Mod. Eng. *milk*; lat. *būtyrum* – O.E *butere* – Mod. Eng. *butter* (yağ); – lat. *cāuseus* – O.E *cýse* < *cīese* – Mod. Eng. *cheese* (pendir).

c) Tərəvəz məhsullarına gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar: – lat. *caulis* – O.E *cāwl* – Mod. Eng. *cole* (kələm); – lat. *beta* – O.E *bete* – Mod. Eng. *beet* (çuğundur); – lat. *planta* – O.E *plante* – Mod. Eng. *plant* (bitki). Müəyyən ərzaq üçün Tevtonlar aşağıdakı Roman sözlərini də qəbul etmişdilər: *cuse* (Latın: *caseus*, pendir), *spelt* (buğda), *pipor* (istiot), *senep* (xardal, Latın: *sināpi*), *popig* (lalə), *cisten* (şabalıd ağacı, Latın: *castanea*), *cires* (beam-gilas ağacı, Latın: *cerasus*), *butere* (yağ, Latın: *butyrum*), *ynne* (leac) (Latın: *unio*, soğan), *plume* (gavalı), *pise* (Latın: *pisum*, noxud) və *minte* (Latın: *mentha*, nanə). [4, 135].

d) Ölçü vahidləri və saxlama qabları: Lat. *pondō* – O.E *pund* – Mod. Eng. *pound* (funt); Lat. *uncia* – O.E *ynce* – Mod. Eng. *Inch* (12-lik); Lat. *moneta* – O.E *mynet* – Mod. Eng. *mint* (zərbxana, sikkəxana), *to mint* - metalı kəsmək, sikkəyə naxış vurmaq, sonradan eyni kök ikinci dəfə orta əsrlər dövründə fransız dilindən - *moneys, money* – pul formasında alınıb.

IV əsrdə yaşayan Roma imperiyasında yaşayan almanların sayı bir neçə milyona çatırdı. Onlar, qullardan başlayaraq, Roman ordularının rəhbəri olan mühüm vəzifələrə qədər cəmiyyətin hər sinfinə aid idilər. Almanlar şimal sərhədləri boyunca da bu imperiyalarda yayıldıqları qədər çox idilər. Bu, Rayn (the Rhine) və Dunay (the Danube) çayları və alman ərazisinin sərhədləri boyunca olan bir yer idi. III və IV əsrlərdə Qaulda ən çox inkişaf etməkdə olan və sərhədə yaxın şəhər Treves (*Treves*) idi. Burada artıq çox gözəl əzəmətli Xristian kilsələri, 8 hərbi yol, mərkəzi və ümumiyyətlə, Roma mədəniyyətinin bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən bir sıra yerlər Tevtonların nəzarəti altında idilər. Həm Romalı, həm də Alman tacirləri buraya gəlib gedirdilər və alman gəncləri qayıdarkən özləri ilə Roman həyatının və Roma şəhərinin qaynarlığını gətirirdilər. Bu iki xalq arasındakı bele gediş-gəliş, şübhəsiz, bir dildən digərinə sözlərin keçməsinə zəmin yaradır. Roma hərbi əməliyyatları az-

az hallarda Anql və Yutlar tərəfindən işğal olunmuş ərazidən uzağa getmirdi. Lakin Sezar Qaulu (Gaul) zəbt etdikdən sonra, Roma tacirləri Alman ərazisinin hər yerinə, hətta Skandinaviyaya da tezliklə yol tapdılar, belə ki, bu uzaq bölgələrdə yaşayan Tevtonlar heç bir vəchlə Roma təsirindən qurtara bilmirdilər. Bundan əlavə, müxtəlif Tevton tayfaları arasındakı qarşılıqlı ünsiyyətin artması Latın sözlərinin bir tayfadan digərinə keçməsinə imkan yaradırdı. Hər halda, Latın dilindən təxminən 50 sözün ingilislərin əcdadlarına keçməsi güman edilə bilər. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı almanların imperiyadakı əsas işi müharibə idi və bu da aşağıdakı sözlərdə öz əksini tapmışdır: *camp* (döyüş); *segn* (bayraq); *pil* (dəmir çubuq); *weall* (divar); *pytt* (quyu); *stræet* (yol, küçə); *mile* (ölçü vahidi) və *miltestre* (kurtizanka).

Ev və ev əşyaları, həmçinin də, geyimə aid olan bir çox söz vardır: *cytel* (çaydan, Lat. *catinus*), *mese* (stol), *scamol* (Latın: *scamellum*, skamya, stul), teped (xalça, pərdə; Latın: *tapetum*), *pule* (Latın: *pulvīnus*, yastıq), *pilece* (Latın: *pellicia*, dəri), Lat. *catillus* (balaca boşqab,) Lat *cytel*, *cetel* (kettle – qəhvədan), *sigel* (boyunbağı, Latın: *sigillum*).

Romalılar *tikinti-inşaata* aid aşağıdakı sözləri müəyyənləşdirmişdilər: Lat. *calcis* – OE *cealc* – Mod. Eng. *chalk* (təbaşir); Lat *tēgula* – OE *tīzle* – Mod. Eng. *tile* (kafel); *copor* (mis), *pic* (qatran) və s.

Sifətlərə isə: sicor (Latın: *securus*, təhlükəsiz) və *calu* (latın: *calves*, keçəl), *segne* (balıq toru), *pipe* (musiqi aləti), *cirice* (kilsə), *biscop* (yepiskop), *casere* (imperator), *Sæternesdæy* (Şənbə günü) aid edilə bilər [4, 135]. *Təlimlə bağlı olan sözlər:* Təhsil ilə əlaqədar olan müəyyən bir qisim söz kilsə təsirinin digər tərəflərini əks etdirir. Bu qəbildən olan alınma sözlər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Lat. *schola* (Gr. *skhole*) – O.E. *scōl* – Mod. Eng. *school* (məktəb)
- Lat. *scholāris* – O.E. *scōlere* – Mod. Eng. *Scholar* (alim)
- Lat. *māzister* – O.E. *māzister* – Mod. Eng. *master* (müəllim) [4, 137].

Roma müdafiə sisteminin digər bir xüsusiyyəti işğal olunmuş ərazilərdə müdafiə vasitələri ilə təchiz olunmuş hərbi düşərgələrin yaradılması idi. Belə ki, romalıların saldıqları hərbi məskənlər sonradan şəhərlər oldular. Latıncadan mənəsi *-castra* olan bu düşərgələr artıq anqlosaksların işğalınadək geniş yayılmışdı. *Caster* ismi bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir: *Chester* (Çester), *Colchester* (Kolçestr), *Dorchester* (Dorçestr), *Manchester* (Mançestr), *Winchester* (Uinçestr), *Lancaster* (Lankastr), *Doncaster* (Donkastr), *Gloucester* (Qloster), *Worcester* (Vuster) və s. Bir neçə başqa sözün də müəyyən səbəblərdən bu dövrə mənsub olduğu düşünülür: *Port* (liman, dəmir qapı, şəhər) sözü Latın dilindən olan *portus* və *porta* sözlərindən, *munt* (dağ) - Lat. *mōns*, *montem*, *torr* (qüllə, qaya) ola bilsin Kelt, ola bilsin Latın *turris* sözündən; *wic* (kənd) - Lat. *vicus* sözündəndir. Bu sözlərin də hamısı coğrafi-adların bir hissəsi kimi işlənir.

Çox güman ki, Tevtonların qitədə əldə etdikləri Latın sözlərinin bəziləri *street* (Lat. *strata via*), *wall vine* və s. həmin sözlərin Kelt dilində olması nəticəsində daha da möhkəmlənmişdir. [4, 134-136]. Onların bəziləri Roma düşərgələrinin olduğu yerlərin adı olsa da, demək olmaz ki, adı bu sözlə bağlı olan şəhərlərin hamısı Romalıların məskunlaşdığı yeri göstərir. İngilislər bu sözü yaşayış üçün münasib olan hər bir yer üçün işlədirdilər. Heç bir şübhə yoxdur ki, Anglo-Saksonlar İngiltərəyə gəlməmişdən əvvəl kilsələri qurmuş və yepiskoplarla əlaqədə olmuşlar. Lakin Qədim İngilis dilində kilsə və onun xidmətləri ilə əlaqədar olan, doğma mənşədən olmayan sözlərin əksəriyyəti o vaxtlar alınmışlar.

Xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın sözləri içərisində ə din və kilsə, təlim ilə bağlı olan sözlər üstünlük təşkil edir. Belə sözlərə aşağıdakılar aiddir: *Anthem* (himn), *ark* (yeşik), *Arian* (Arian), *abbot* (abbat), *alms* (sədaqə), *angel* (mələk), *candle* (şam), *canon* (kanon), *cleric* (din xadimi), *cowl* (keşiş cübbəsi), *deacon* (dyakon), *disciple* (şagird), *altar* (mehrab), *epistle* (namə), *hymn* (kilsə himni), *litany* (litaniya), *manna* (manna), *martyr* (şəhid), *mass* (kütlə), *minster* (rahiblər kilsəsi), *noon* (günorta), *pope* (keşiş), *priest* (keşiş), *nun* (rahibə), *offer* (təklif), *organ* (orqan), *pall* (örtük), *shrine* (məqbərə), *shrive* (ürəyini açıb söyləmək), *shrift* (tövbə etmə), *stole* (oğurlamaq), *synod* (ruhanilər cəməsi), *relic* (iz), *rule* (qayda), *temple* (məbəd), *tunic* (mundir) və s. Bunlardan bəziləri yenidən təqdim olunmuşdur. Ancaq kilsə də xalqın məişət həyatına təsir göstərmişdir. Bunu geyim və ev əşyası adlarının: *cap* (kepka), *sock* (corab), *silk* (ipək), *purple* (al-qırmızı rəng), *chest* (səndiq), *mat* (həsir), *sack* (torba); qida məhsulu adlarının: *beet* (çuğundur), *caul* (kələm), *lentil* (O.E.lent) (mərçimək), *millet* (OE: mil) (darı), *pear* (armud), *readish* (turp), *doe* (dişi heyvan), *oyster* (OE. ostre) (istridya) *lobster* (omar), *mussel* (midi); ağac, bitki və ot adlarının: *box* (həmişəyaşıl şümşad), *pine* (şam ağacı), *aloes* (aloe bitkisi), *fennel* (razyana), *hyssop* (issop), *lily* (zanbaq), *mallow* (əməkəməci), *marshmallow* (gülxətmi), *myrrh* (ətirli qətran), *rue* (sədəfotu), *savory* (kəklikotu) və ümumi olan *plant* (bitki) sözünün qəbul edilməsində görmək olar. [6, 41]. Yuxarıda qeyd olunan misallarda sitat gətirilmiş sözlər əsasən isimlərdir, lakin Qədim İngilis dilində bir sıra feillər və sifətlər də alınma sözlərdir: Məs: *āspendan* (sərf etmək, L-expendere); *bemūtian* (mübadilə etmək, L-mūtāre); *dihtan* (bəstələmək, L-dictare); *pinian* (əzab vermək, L-poena); *pinsian* (çəkmək, L-pēnsāre); *pyngan* (deşmək, L-pungere), *sealtian* (rəqs etmək, L-salfre); *temprian* (təmizləmək, L-temperāre); *trifolian* (itiləmək, L-tribulāre) və s. [4, 138]. Britaniyanın Xristianlaşması nəticəsində, 450-yə yaxın Latın sözü Qədim İngilis dövründə olan ingilis yazılarında meydana çıxmışdır. Buraya düzəltmə sözlər və ya xüsusi adlar daxildir. 450 sözdən təxminən 100-ü dərindən tədqiq edilib öyrənilmiş və xüsusiyyətlərinə görə, onların ingilis

lüğətinin bir hissəsi olmadıqları fərz edilir; belə güman edilir ki, qalan 350 söz isə lüğətə daxildir, çünki onlar dildə yenidən təqdim olunmuşlar, həmçinin də, onların çoxu tam olaraq dilə daxil olmuşlar. Sözlərin dildə mənimsənilməsi həmçinin konkretismi abstrakt ismə çevirməklə, ona *-dōm*, *-had*, *-ung* suffiksləri artırılmaqla göstərilir (martyrdōm, martyrhad) Mürəkkəb sözü yaratmaq üçün xarici sözün işlənməsi də eyni şeydir. “Church” sözü 40-dan çox mürəkkəb və düzəltmə sözə daxildir. (*churchyard*, *church-book*, *church-door*, etc.) [6, 43-44]. Bəzi mürəkkəb sözlər isə, məsələn, *ciricezeard* (NE churchyard – qəbiristanlıq); *mynster-hām* (lit. ‘monastery home -‘monastr’); *mynster-man* (monk – rahib) sözləri Latın-İngilis hibridləridir [4, 138]. İngilis dilinə Latın təsiri mədəniyyətin inkişafında da mühüm rol oynayıb.

Ədəbiyyat

1. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 1989.
2. Бруннер К. Истриоя английского языка (в двух томах), Москва, 1955-1956
3. Baugh A, Cable Th. A History of the English Language, London, 1978
4. Расторгуева Т.А. А History of English. Москва 1983, 347 стр.
5. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. “Курс лекций по истории английского языка” Выпуск III и IV. Москва, 1972, 176 р.
6. Əlizadə N.M. Ali məktəblərdə ingilis dili tarixinin tədrisinə dair metodik vəsait. Bakı, 1999.
7. Gaziyeva M.U. and others. This is Great Britain. Baku, 2006.
8. Collingwood R.G. Roman Britain, New York, 1932
9. Collingwood R.G. Roman Britain and the English Settlement, Oxford, 1936
10. Ilyish B. A History of the English Language, Leningrad, 1973
11. Roman Britain. New York, 1932.

G, Suleymanova

latin influence on the english language Summary

This article deals with Latin Influence on the English language. The impact of Latin on the OE vocabulary enables us to see the spheres of Roman influence on the life in Britain. Early OE borrowings from Latin indicate the new things and concepts which the Teutons had learnt from the Romans; these words belong to war, trade, agriculture, building and home life. The greatest influence of Latin upon Old English was through

Christianity was brought to Britain in 597. There was a systematic effort from the part of Rome to convert Britain into a Christian country. It was St. Augustine along with forty monks came to England. Christian missionaries coming to Britain in the 6th century and 7th century brought with them Latin religious terms which entered the English language: *abbot, altar, apostle, candle, clerk, mass, minister, monk, nun, pope, priest, school, shrive*. The populations close to the northern border were the most numerous; there were Christian churches set in military roads and trade with the Romans. The Germanic tribes adopted words from the more advanced Roman civilization and they were later adopted by Old English.

Г.Сулейманова

Влияние латинского языка на английский язык

Резюме

В статье говорится о влиянии латинского языка на английский язык. Влияние латинского языка на древнеанглийскую лексику позволяет нам увидеть сферы римского влияния на жизнь в Британии. Ранние древнеанглийские заимствования с латыни указывают на новые вещи и концепции, которые тевтонцы изучали у римлян; эти слова относятся к войне, торговле, сельскому хозяйству, строительству и домашней жизни. Наибольшее влияние латыни на английский язык было вызвано христианством, которое было принесено в Великобританию в 597 году. Со стороны Рима систематически пытались превратить Британию в христианскую страну. Это было Святой Августин вместе с сорока монахами пришли в Англию. Христианские миссионеры, пришедшие в Великобританию в VI веке и в VII веке, принесли с собой латинские религиозные термины, которые вошли в английский язык: *настоятель, алтарь, апостол, свеча, клерк, масса, служитель, монах, монахиня, папа, священник, школа, крест*. Население, близкое к северной границе, было самым многочисленным; были христианские церкви, установленные на военных дорогах и торговля с римлянами. Германские племена приняли слова из более развитой римской цивилизации, и позднее они были приняты старым английским языком.

Rəyçi: Firuzə Kərimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYNUR MEHTIYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aynur_mehtiyeva@unec.edu.az
RUHIYYƏ ƏHMƏDOVA
ruhiyye_ahmedova@unec.edu.az

NORMAN İŞĞALININ İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Norman zadəganları hakimiyyətdə, anqlo-sakson zadəganları, Kral Stefenin dövründə vətəndaş müharibəsi.

Ключевые слова: норманнская аристократия у власти, англо-саксонские дворяне, гражданская война в период правления Короля Стефена

Key words: Norman Aristocracy in power, Anglo-saxon aristocracy (Nobles), Civil war in the region of King Stephen

Müxtəlif dillərdə danışılan bir çox ölkələrdə insanların bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət dili kimi çıxış edir. İngilis dili dünyanın bir çox ölkələrində bu dilin təqribən neçə milyondan artıq insanın danışdığını nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, ingilis dili hamı üçün ümumi dildir.

Bir çox məlumatlara əsaslanaraq biz dəqiq bilirik ki, dünyada heç bir dil təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır. Bu o, deməkdir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan başlayaraq mövcud olmuşdur. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın əsasında xalqlar arasında müxtəlif iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələr yaranmışdır. Və beləliklə, bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Nəticədə, bu faktlara əsaslanaraq xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür.

Mövzumuz ingilis dili və müxtəlif tarixi dövrlərdə digər xalqlarla siyasi-ictimai və mədəni əlaqələr nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün dil əlaqələri və dildə söz alınması bu dil zəmnində araşdırılaraq müxtəlif prizmalardan işıqlandırılmışdır. Qeyd olunan bir çox məlumatlar əsasında ingilis dili əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Konkret olaraq 1 dilin ingilis dilinə təsiri haqqında məlumat veriləcək.

Norman dilinin təsiri. Normanların İngiltərəni işğal etməsi 1066-ci ildən başlayır. Bu hadisə ingilis tarixində dönüş yaratmışdır. Mövzu ingilis

dilinin tarixi ilə bağlı olduğuna görə qeyd etmək lazımdır ki, bu işğal ingilis dilinə də öz böyük təsirini göstərmişdir.

Normanlar mənşəyinə görə skandinav tayfası idi. IX əsrdən başlayaraq onlar Fransanın şimalını işğal etdilər. Bir müddət sonra isə Sena çayının hər iki tərəfindən əraziləri zəbt etdilər. 912-ci ildə normanların Rollo ilə Fransız kralı Çarlz arasında imzalanmış müqavilə əsasında bu ərazi Normandiya adlanmağa başladı. 150 il ərzində yəni normanların Fransada məskunlaşması və onların İngiltərəni işğal etməsi müddətində onlar Fransa mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qaldılar. Kanutun ölümündən və hakimiyyətinin dağılmasından sonra anqlo-saksonlar öz hakimiyyətlərini bərpa etmiş, lakin bu çox uzun sürməmişdir.

Fransada tərbiyə almış yeni ingilis şahzadəsi Edvard bir çox norman zadəganlarını özü ilə İngiltərəyə gətirmişdir. O, ingilis torpaqlarını onlara vermiş, xəzinəsini isə narazi anqlo-sakson zadəganları arasında bölüşdürmüşdü. O, norman zadəganlarını hakimiyyətdə və kilsə ierarxiyasında yüksək vəzifələrə təyin etmişdi. Şahzadə Edvard nəinki özü fransızca danışır, həm də tələb edirdi ki, saraydakı zadəganlar bu dildə danışsınlar. Normandiya hersoqu Vilyam onun sarayına gəlmiş və deyilənlərə görə Edvard onu özünün varisi elan etmişdi. Edvard norman işğalından çox əvvəl normanların İngiltərəyə daxil olması üçün şərait yaradırdı.

Hakimiyyət həmdə anqlo-sakson feodallarının (lordlarının) əlində idi. 1066-cı ildə Edvardın ölümündən sonra İngiltərədə hakimiyyətdə olan Haroldu İngiltərənin kralı elan etdilər. Tezliklə xəbər Vilyama çatdı və o, torpaq ərazisi və qarət hesabına əldə olunmuş xəzinələri paylamağı söz verərək böyük bir ordu yaratdı. Onun ordusunun üçdə bir hissəsi normanlar, qalanları isə bütün Avropa ölkələrindən olan tacirlər idi və Müqəddəs Atanın köməkliyi ilə Britaniyaya gəldi.

1066-cı ildə Hasting döyüşündə Harold öldürüldü və İngiltərə məğlub oldu. Bu tarix norman işğalının tarixi kimi qeyd olunur. Ölkənin hərbi işğalı bir neçə il davam etmişdir. Hastingdəki qələbəsindən sonra Vilyam Londonu şimaldan ayırmış və onu kral elan etmişdi. Vilyam və onu baronları kəndləri və əraziləri yandıraraq İngiltərə torpaqlarını bərbad vəziyyətə salmışdılar. Onlar qəddarcasına tabe olma siyasəti aparırdılar. Normanlar işğalçılara qarşı üsyan qaldırmaq istəyən (Nossxa) Norsambriya və Mersiyanın əhalisinə divan tutmuşdular. Əvvəllər anqlo-sakson lordlarının əlində olan torpaqlar indi Norman baronlarının əlində idi. Vilyamın öz ərazisi ölkənin üçdə bir hissəsi idi. Normanlar kilsədə, hakimiyyətdə və orduda əsas vəzifələr tuturdular.

İşğaldan sonra yüzlərlə insan Fransada kanalı keçərəkən Britaniyada məskunlaşmışdılar. Britaniya kralları həmçinin Normandiya hersoqları idi. Onlar təqribən yüz ildən sonra Fransanın bütün qərb hissəsini hakimiyyətləri

altına aldılar və İngiltərəni kontinentlə yaxın əlaqəyə gətirdilər. Fransa monarxları, satıcıları və sənətkarları cənub-qərb şəhərlərində məskunlaşmışdılar. əhalinin nəinki ali təbəqəsi, hətta orta təbəqəsi də fransızlardan ibarət idi.

Yüksək rütbəli anqlo-sakson zadəganlarının sayı getdikcə azalırdı. Onlardan bəziləri döyüşlərdə və üsyanlarda həlak olmuş, bəziləri e'dam olunmuş, qalanları isə mühacirət etmişdilər. Bu zadəganlar norman baronları ilə əvəz olunmuşdu. Vilyamin hakimiyyəti dövründə (1066-1087) 200 min fransız İngiltərədə məskunlaşmışdı. Kral Stefenin dövründə (1135-1154) vətəndaş müharibəsi və o bununla bağlı hərc-mərcliyin yaranması ingilis torpaqlarını ələ keçirən norman baronlarının axınına səbəb oldu. Kral Con Lokland Normandiyada mövqeyini itirdikdən sonra bir çox normanlar öz ölkələrini tərk edib İngiltərəyə gəldilər.

Bir neçə il ərzində aparıcı dil fransız dili idi. Bu dil məhkəmə, dövlət, hüquq məhkəməsi və kilsə dili idi. İngilis dili aşağı ictimai təbəqədə işləndi. Kəndli və şəhərlilərin əsas kütləsi fransız dilində danışdı. Norman işğalı Sakson ədəbi dilinin üstün müvqeyinə son qoydu. XII və XIII-cü əsrlərdə bütün ingilis dialektləri bərabər hüquqlu idi və bir-birindən asili deyildi. Onlardan bəzilərinə xüsusilə şimal dialektində skandinav dilinin lüğət tərkibinə təsiri daha bariz şəkildə özünü büruzə verirdi.

Belə bir şəraitdə hər iki dil bir-birinə öz təsirini göstərirdilər. Bu proses üç əsr davam etmişdir: 1. İngilis və Fransız dili arasında ingilis dilinin xeyrinə nəticələndi. 2. İngilis dili bu mübarizədə ciddi dəyişikliyə uğradı. 3. onun lüğət tərkibi fransız dilinin təsiri nəticəsində zənginləşdi və onun qrammatik quruluşu hiss olunacaq dəyişikliyə məruz qaldı.

1066-cı il Norman işğalından sonra İngiltərədə vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

1. Ölkə iki təbəqəyə ayrılmışdı. Anqlo-norman dilində danışan feodal ali təbəqə, hakimiyyət, məhkəmə əhalinin əsasını təşkil edən və ingilis dilinə dayaq olan kəndli və şəhərlilər.

2. Ərazi dialektlərindən heç biri digərindən üstün deyildi.

3. Hər iki xalqın nümayəndələrindən ibarət təbəqə mövcud idi ki, onlar hər iki dildə danışdı.

Belə bir vəziyyət konfliktə gətirib çıxarırdı. Bunun nəticəsi isə orta əsr İngiltərədə müxtəlif ictimai təbəqənin müvafiq hakimiyyətindən asili idi. İki dil arasında mübarizə üç əsr boyu davam etmişdir. Bu mərhələnin axırında ingilis milli dilinin formalaşması üçün geniş imkanlar yaranmağa başladı. Bu dövrdə İngiltərədə hər iki dilin adını və elementlərini daşıyan anqlo-norman dialekti yaradıldı. Anqlo-norman dialekti İngiltərədə XIV əsrin sonuna qədər mövcud olmuş və bundan sonra izi tamamilə itmişdi. XIV əsrdə bu dil nəinki əhalinin, həmçinin bədii ədəbiyyatın dili idi. (lakin buna aid ədəbiyyat az idi). Anqlo-norman dili dəftərxana yazışmasının dili

idi. XII –XIII əsrlərdə anqlo-norman dili İngiltərənin dövlət dili idi. Norman işğalından sonra german mənşəli sözlər fransız formasında ingilis dilinə daxil olmuşdur. Bə'zən eyni köklü söz ingilis dilində başqa səslənmə mə'na ilə artıq mövcud idi.

Məsələn, bizim əsl ingilis sözü hesab etdiyimiz “yard”, “garden” sözləri həmdə alınma sözlər hesab olunur. Fransız dili vasitəsi ilə alınan sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: marshal (german dilində marahskalk), waiten (german dilində wahten) və s.

Norman işğali nəticəsində farsız dilinin şimal dialekti norman dialekti anqlo-sakson dialekti ilə anqlo-norman dialekti yaranmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq ingilis dili öz milli müstəqilliyini saxlamış və artıq XV əsrdən ingilis dili müstəqil olaraq inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Алексеева Л.С. “ Древноанглийский язык” Москва 1985
- 2.Звегинцев В.А. “ История народа и развитие языка”. Иностраннные языки в школе № 3 Москва 1953
- 3.Ярцева В.Н. “Развитие национального литературного английского языка” Москва 1969
- 4.Brook G.Z. “ A history of the English language” London 1958
5. Gerspensen O. “ Growth and structure of the English language” Oxford 1945

А.Мехтиева

Р.Ахмедова

Изучение исторического развития английского языка и ее роль языковые отношений в жизни народа.

Резюме

Не один язык в мире не развивается изолированно. Окружающий мир постоянно воздействует на него, оставляет привлекающие внимание следы в самых различных его областях. Любые или все эти изменения которые происходят на некоторых этапах развития языкового слоя, ограничиваются только его внутренними законами развития.

Лондонский диалект основание английского языка, подвергался различным влияниям политической и общественной жизни того времени. Также произошел процесс изменения лексических процессов в истории английского языка. Если мы обратим внимание на любой англоязычный этимологический словарь, которые широко рас-

пространено мнение о том, как доступны разные слова на других языках.

Иностранный язык попадающий в языковую среду, меняет свою форму в соответствии с языком внутреннего развития этого языка и подчиняется к фонетическим нормам этого языка.

В среднее века содержание английской лексики начало развиваться внутренними и полученными словами. На сколько статья связана с историей английского языка, следует отметить что оккупация оказала большое влияние на английский язык.

A. Mehtiyeva

R. Ahmadova

**Studying of the historical development of the English language
and its role of language relations in the life of the people.**

Resume.

In the world neither of the languages improved isolatedly. Around world always impress it and involved attention in its different epochs. Any or all of these changes that occur at some stages of the development of the language phases are limited only by its internal laws of development.

The London dialect, that based of the English language was exposed to various influences of political and social life at that time. The positions of changing lexical processes in the history of English has also taken place. If we look through at any of the English language etymological dictionary , may be a wide spread sense of how different words in other languages are available.

The foreign language falling into another language environment change its form according to the language of inner development of that language and is subject to the phonetic norms of English language. In the middle ages the vocabulary content of English begun to improve both internal and external words. This article that related to the history of English language it should be noted that occupation has had a great impact on English language.

Rəyçi: Sevinc Bağirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ARİFƏ YUSİFOVA
ATU, Azərbaycan dili kafedrası
arifə.@mail.ru.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ VƏ ÜMUMDİLÇİLİK TARİXİNDƏ
FRAZEOLGİZMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ,TƏDQIQATI VƏ ONUN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Frazoloji birləşmələr ,qohumluq terminlər,şivələr,dialekt sözlər, toponimik adlar.

Key words : Phraselological units ,kinship terms ,accents,dialect words , toponymy names

Ключевые слова : Фразеологические соединения ,родственные термины,диалектные слова ,говоры ,топонимические названия

Fazeologiya yunanca phrasis (ifadə) loqos (təlim) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.Məlum olduğu kimi ,fazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir. «Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri,əsas etibarilə qeyri-sabit ,daha doğrusu ,qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir...»Dildəki sabit söz birləşmələrinin (frazoloji birləşmələrin)öyrənilməsi ilə frazeologiya elmi məşğul olur.Bu sahənin banisi Ş.Balli hesab olunur.Belə ki ,«dildə möhkəm sürətdə daxil olan birləşmələri öyrənilməsini xüsusi üsullarının zəruriliyini ilk dəfə Ş.Balli əsaslandırmışdır.O fazeologiyanın dilçiliyin xüsusi bölməsi kimi kontur və vəzifələrini göstərmişdir».. Fazeologoyanın dilçiliyin bir şöbəsi kimi formalaşmasında akademik V.V.Vinaqradovun böyük xidmətləri vardır. Frazoloji vahidlərin düzgün təsnif edilməsində ,onların dərin elmi təhlilinin verilməsində V.V.Vinaqradov xüsusi işlər görmüşdür. O, rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərinin təsnifini vermişdir ki, həmin bölgü bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir..Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyasına dair bir sıra əsər və məqalələr yazılmışdır . Bu məsələ ilə bağlı ilk dəfə professor M.Hüseynzadə təşəbbüs göstərərək ,«Müasir azərbaycan dili » kitabında ayrıca olaraq frazeologiya bölməsi ayırmışdır. Professor Ə.Dəmirçizadə « Azərbaycan dilinin üslubiyyatı » kitabında idiomlar ,yaxud iduomatik ifadələr» başlığı ilə frazeoloji birləşmələr üslubi cəhətdən tədqiq etmişdir.- Professor Y.Seyidov« Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri »kitabında Sərbəst və sabit söz birləşmələri » adı altında frazeoloji birləşmələrə

münasibətini bildirmişdir. Professor A.Qurbanov da Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin əmələ gəlməsini, onların mənə növlərini və mənaca qruplarını geniş şəkildə izah etmişdir. M.Rəhimzadə bir sıra frazeoloji vahidlərin çoxmənalı olmasının səbəbini belə izah edir: «Çoxmənalı ideomatik ifadələrin yaranmasında çoxmənalı sözlər böyük rol oynayır. Məlumdur ki, sonuncular öz əsas mənaları ilə birlikdə həm də məcazi mənalar və mənə çalarlıqları kəsb edir. Əsas mənalarla bağlı olan əlavə mənalar müəyyən birləşmələrin daxilində qalır. Bunlar bu əlavə mənaların böyük hissəsini əks etdirir. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrinin də lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini yaşadan sözlər-tarixizmlər işlənməkdədir. Tarixizmlərin öyrənilməsi, araşdırılması, dilimizin, eləcə də xalqımızın tarixini, onun qohum və ya qohim olmayan dillərlə və xalqlarla əlaqəsini meydana çıxarmaq üçün böyük qiymətə malikdir. Çünki, bu sözlərin bir qismi dilimiz üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizin aktiv fonduna daxildir. Dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrində də tarixi dövrlərin izləri adı altında tayfa adları, yer adları (toponimik adlar), qohumlar bildirən adlar, köhnə fəsil və ay adları, köhnə quruluşla əlaqədar adlar və köhnə ölçü adlarından bəhs olunur. A.A. Bakıxanov yazır: Nəinki əsrlər, hətta min illər belə bu ölkənin bir çox yerlərinin və tayfalarının adlarının adlarını məhv edər bilməmişdir. Bu cəhətdən dialekt və şivələrimizdə yer, tayfa və nəsil adlarının araşdırılması iri əsas məsələlərdən biridir. Bu iş yalnız dilçilik elmi üçün deyil, eyni zamanda tarix, etnoqrafiya və s. elm sahələri üçün də faydalıdır. Tayfa və nəsil məfumu çox zaman həmin nəsildən olan bir şəxsin adı ilə adlandırılır. Tirə, öylat, nəsil uşaq, məhlə sözlərinin əvvəlinə həmin nəsil təccəssüm etdirən şəxsin adı artırılır. Bəzi tayfa adları isə nəsildə ulu babanın məşğul olduğu sənət sahəsi və ya dini rütbə ilə fərqləndirilir. Məsələn, Salamabad kəndində Hacıismayılı məhəlləsi Həccə getmiş Hacı İsmayıl kişinin adı ilə adlandırılır. Həmidli məhəlləsi isə bu məhəllədə yaşayanların ulu babası Həmid kişinin adı ilə belə adlanır.

2. Toponimik adlar.

Məlumdur ki, toponimik adlar coğrafiyanın obyektidir. Lakin onların mənası dilçilər tərəfindən açılır. Məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün mənbəyə çevrilir. Deməli, toponimika elminin müxtəlif sahələri olan - tarix, coğrafiya, arxeologiya, etnoqrafiya ilə bağlı olmaqla yanaşı, dilçilik, dil tarixi və dialektologiya ilə sıx əlaqədardır. Buna görə də toponimik adların öyrənilməsi bu sahə ilə maraqlanan müxtəlif tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur və müxtəlif cəhətdən araşdırılır. Dialektoloqlar da bu vacib məsələyə özünəməxsus yöndən yanaşırlar. Çünki yer adlarının dialektoloji aspektdən öyrənilməsi şivələrin dil xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına kömək edir. Aran rayonlarından biri olan Yevlaxın səthi

düzənlikdən ,torpaqları boz çəmən torpağı və şoranlıqdan ibarətdir.Buna görə də burada təbii mikro-toponimlərə ,oronimlərə az təsədüf edilir.

Qohumluq və ailə münasibətləri bildirən adlar.

Leksikanın qədim qatlarına aid olan sözlərin bir qismi də qohumluq terminləridir.Qohumluq əlaqəsi bildirən adlar qəbilə dövrünün izlərini əks etdirən sözlər sırasına aiddir.Yevlax şivələrində müşahidə olunan qohumluq terminlərin bir çoxu ,ədəbi dildə və digər dialekt və şivələrdə işlənən sözlərlə ümumilik təşkil edir. Bu terminlərin bəziləri sinonim cərgələr yaradır.Şivələrdə təsadüf edilən ,qohumluq terminlərinin bir qismi digər türk dillərində də işlədilir.

Yevlax şivələrində rast gəlinən qohumluq terminləri

ana (büt .şiv.)|| nənə(əks.şiv.) || ciji (Yev.)-anaata(büt .şiv.)|| lələ(A.Qar.,-Qm.)|| əmi(Yev.)-ata

qardaş(büt .şiv.)|| qaqaş(əks.şiv.)-qardaş;qaga(Yev.,Yeni.,Ək.)-böyük qardaş

bajı(büt .şiv.)-I.bacı,2.qardaş arvadı,3.ögey ana,baba|| bava|| dədə(əks .şiv.)-baba

nənə (büt .şiv.) -nənə,cəddaba(əks .şiv.)-nəsildə ulu babaoğul ||oğul-uşax || bala||züryət(Qm.Qğ.,Xal)-övlad;qoja nənə(Qğ.,S.,V)-atanın və ya ananın nəvəsi

əmi(büt .şiv.)-atanın qardaşı;mama(büt .şiv.) -atanın bacısı

bibi(büt .şiv.)-əminini və ya dayının arvadı;xala(büt .şiv.)-ananın bacısı

nəvə ||nüə(A.Sal.)-oğlun (qızın)övladı;nəticə(büt .şiv.)-nəvədən olan uşaq

kötücə|| kötux 'cə-nəticədən ilan uşaq;kirvə(büt .şiv.)-sünnət olunan uşağı tutan adam

qohum-öylat || əğraba (əks .şiv.)- qohum;simsar(əks .şiv.)-nisbətən uzaq qohumsüd anası (büt .şiv.)-uşağı anasının əvəzinə əmizdirən qadın

Frazeologizimlər dilin xalq fizionomiyası ,onun orjinal vasitəsi ,varlıq və zəka zənginliyidir.Onların həm məzmun ,həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeologizimlər daxili mənə qurluşunun və xarici strukturunun ,onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması ,tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi,millə və beynəlmiləl mahiyyətinin şəhri,onların işlənmə xüsusiyyətinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri ,həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Frazeoloqizimlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq ,qısa və idiomatik ifadə etmək imkanı verir.Onlar məhfumu dolaylı olsa da ,konkret ifadə edir. Frazeologizimlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı , emosional,ifadəli olmasıdır.Belə ki, frazeologizimlər dilin ekspressivliyində

onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeologizimlərdən həm bədii həm publisist ,həm də digər üslubdan istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə ,əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə,xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyükdür,bədii əsərin emosionallığını , üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizimlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizimlər isə mətnin.Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizimlər bu və ya surətin danışığını fərdiləşdirmək ,tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır.Frazeologiyanın belə iki mənə ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur.Dilin leksik tərkibi leksika ,leksikadan bəhs edən şöbə leksikologiya adlandırıldığı kimi ,frazoloji tərkibi bildirmək üçün frazeologiya haqqında biliyə isə “frazeologiya” adlandırmaq lazımdır.Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur; məsələn , leksəm və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi həm ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Frazeoloji birləşmələr nitqdə ifadəlilik , obrazlıq gətirən ,fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir.Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir.Bir qayda olaraq ,frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur.Məsələn : ürəyi düşmək , qəlbinə toxunmaq ,özündən çıxmaq ,zəhləsi getmək ,burnunu sallamaq və s.

Ədəbiyyat

- 1.S.Cəfərov Müasir Azərbaycan dili B.,1982,s.99
- 2.Prinsipii opisaniya yazıkov mira M.,1976, s .461-462
- 3.Y.S.Stepanov Osnovi obşeqo yazıkoznaniya M.,1975
- 4.Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin üslubiyatı ,Bakı ,1962,5.s 168

А.Гусейнова

Фразеологические соединения

Резюме

В статье рассматриваются семантические и грамматические свойства префиксов на современном английском и азербайджанском языках а также их структуры в словах и словосочетаниях. Слова соединений внутри подковы из бывает первичным и лексическими я независимые компоненты словори я с защитили сохраняет независи-

мость; Например: Мотор машины, трактора ,любовь ,любовь к родине, когда вам письмо прочел книгу дерева , садовник лесной школы , голос,и т.д. Свободное соединение стороны я и так и с точки зрения грамматики связаны друг с другом. Номинативная сторона я и синтаксических связей между сторонами наблюдается высокая . Если бы они ни были,их отдельными словами,наряду пришлось бы включить словарям и словарь языка в составе соединения на готовом виде свободно.В нашем языке свободно соединений не они сами ,устройства имеются модели.В процессе формирования и включаются в фразе создается на основе моделей берутся эти слова , речи языка словарь из состава признан целесообразным.

A.Kuseynova

**Phraselogical units
Summary**

Components consist of words and these words preliminary i lexical compound within the horseshoe is to independent -I protected the independence of sets the ;Ex:School, the tress of the forest ,tractor motor vehicle ,love love, when you read the letter and s ,home ,book ,voice gardener who belongs.Free group parties and I and grammatical point of view is associated with each other.Parties nominative i and syntactic relations between the parties is clearly observed.Free compounds in the language in the ready form ,if it would be individual words in the vocabulary necessary to include them along,dictionaries and language was if they would.Fluent in our language compounds,there are not themselves build models. Speech process is taken from the vocabulary of the language appropriate words,these models are included in the sentence compounds is created and was elected on the basis. The article deals with semantic and grammatic characteristics of the prefixes in contemporary English and Azerbaijani, also their structure in the words and phrases.

Rəyçi: Tamilla Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAİZƏ SALMANOVA
GÜLNAR NAĞIYEVA
AAHM
naizə-gülnar.@mail.ru.

**QLABOLLAŞAN DÜNYADA QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR İNGİLİS
DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ONUN BEYNƏLXALQ ORTAQ DİL
STATUSU QAZANMASI AMİLİ**

Key Words – leading, study, world, language, business, negotiations

Ключевые слова – ведущий, обучение, мир, язык, бизнес, обсуждения

Açar sözlər – aparıcı, tədris, dünya, dil, biznes, müzakirə

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da İngilis dilini öyrənmək istəyənlərin sayı günü – gündən artmaqdadır. Beləliklə, bu sahəyə olan tələbat insanları bu dili öyrənməyə yönəldir. Hər kəs artıq başa düşür ki, ingilis dilini bilmədən intellektini, təhsilini professional şəkildə mənimsəyə bilməz. Odur ki, həm şagirdlər, həm tələbələr, həm də digər peşə sahibləri bu dili öyrənməkdə maraqlıdırlar.

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevirilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis dili 24 müxtəlif dilin hər birində bir milyondan artıq insanın danışdığı bu ölkədə hamı üçün ümumi dildir.

İngilis dilinin kökləri haradan gəlir? Nə üçün bu dil bu qədər populyar bir dil olub? Bu suallara cavab vermək üçün beş min il bundan əvvəl cənub-şərqi Avropada Qara dənizdən şimal bölgələrə tarixi ekskurs etməliyik.

Ekspertlər bu bölgədəki insanların proto-hind-Avropa dilində danışdığını söyləyir. Bu dil artıq mövcud deyil və buna görə də mütəxəssislər onun nə cür səsləndiyini bilmir. Amma Avropa dillərinin çoxunun əsasında məhz proto-hind-Avropa dili durur. Buraya qədim yunan, alman və latın dilləri daxildir. Latın dili danışıq dili kimi artıq mövcud deyil. Lakin müasir ispan, fransız və italyan dillərinin kökü latın dilində gəlir.

Qədim alman dili holland, Danimarka, Alman, Norveç, İsveç və ingilis dilinin formalaşmasına gətirib çıxarmış dillərdən birinin əsasını təşkil edir.

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İşğalçılar Avropanın şimal sahilləri boyu ərazilərdə məskunlaşmışdı.

İlk istilalar min beş yüz il bundan əvvəl anqlar tərəfindən həyata keçirilmişdi. Anqlar İngilis kanalını (La Manş) keçən german tayfalarının üzvləri idi. Sonradan Britaniyaya daha iki tayfanın üzvləri keçdi. Bunlar saksonlar və yutlar idi. Bu qruplar Britaniyada bir neçə min il yaşayan keltlərlə qarşılaşdı. Keltlər və işğalçılar arasında müharibə başladı. Bu savaqlarda keltlərin böyük əksəriyyəti öldü, ya da qula çevrildi. Bəziləri sonradan Uels adlandırılan yerlərə köçdü. Uzun illər ərzində saksonlar, anqlar və yutların danışdığı dillərin qarışığı nəticəsində anqlosaks, ya da qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır.

Qədim ingilis dilini başa düşmək üçün olduqca çətindir. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir. Bu dövrdən bir neçə yazı nümunəsi qalıb. Bu, qəhrəman krala həsr olunmuş “Beovulf” poemasıdır. Tədqiqatçılar poemanın 7-8- ci əsrlərə aid olduğunu bildirir. Poemanın müəllifinin kim olduğu məlum deyil.

Təxminən min yüz il bundan əvvəl Britaniya yenidən, bu dəfə şimaldan vikinqlər tərəfindən istila edilir. Danimarka, Norveç və başqa şimal ölkələrindən gələn vikinqlər ticarət yollarını genişləndirmək və qul bazarları tapmaq istəyirdi. Onlar bəzi bölgələrdə güclənərək, müvəqqəti bazalar yaratmışdı. Lakin sonradan bu bazaların bir hissəsi gücləndirilib daimi məskunlaşma məntəqələrinə çevrilmişdi. Vikinqlər Britaniyada da məskunlaşmışdı. İngilis dilində bu gün mövcud olan bir sıra sözlər vikinqlərdən alınmışdır. Məsələn, “sky”(səma), “leg” (ayaq), “egg” (yumurta), “crawl” (sürünmək), “lift” (qaldırmaq) və “take” (götürmək) kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir.

1066-cı ildə isə Britaniya daha bir istilaya məruz qalmışdı. Tarixdə bu Norman İşğalları adlanır. Bu işğallara istilacı Vilyam başçılıq edirdi. Normanlar Fransanın şimalında Normandiya dan çıxmışdılar. Onlar Britaniyanın hökmdarları olmuş və bir neçə yüz il ərzində fransızca danışmışlar. O zaman ən mühüm dillərdən biri hesab edilən fransız dilində savadlı adamlar danışırdı. Adi insanların dili isə əvvəlki kimi qədim ingilis dili olaraq qalırdı.

Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. Məsələn, “damage” (zərər), “prison” (həbsxana) və “marriage” (evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən gəlib. İngilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən gəlib. Bu sözlərə “Jury” (jüri), “parliament” (parlament) və “justice” (ədalət, ədliyyə) kimi sözləri göstərmək olar.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Ekspertlər dilin tarixində bu dövrü Orta ingilis dili adlandırır. Zaman keçdikcə normanlar artıq əsl fransız dilində danışa bilmirdi. Onların işlətdiyi dil fransız və orta ingilis dilinin qarışığından ibarət idi.

Orta ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, lakin onu indi başa düşmək çox çətindir. O dövrdən bir çox yazılı abidə qalmışdır. Lakin həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsərin 1400-cü illərdə Londonda yaşamış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənzum “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlər toplusu şəklində yazılıb.

İngilis dili mütəxəssisləri Ceffri Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırılır. Onlar Çoserin “Kenterberri hekayələri” nin o dövr Britaniyada yaşayan insanların həyatının əsl mənzərəsini yarada bildiyini deyir.

Sonrakı dövrlər Orta ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir.

Bizim istəklərimizdən asılı olmayaraq dünya qloballaşır. Qloballaşan dövrdə İngilis dilini öyrənmək və onun imkanlarından istifadə etmək mütləq bir prosesə çevrilib. Zaman bunu bizdən tələb edir. Biz də əgər zamanla və müasir dövrlə ayaqlaşmaq istəyiriksə ingilis dilini öyrənərək onun üstünlüklərindən yararlanmalıyıq. Hazırkı dövrdə əhəmiyyətliyinə görə rus dilinin yerini ingilis dili tutub. Əgər biz ingilis dilini bilməsək o zaman dünyada gedən proseslərdən geridə qalacaq, qloballaşmanın bizi silib-süpürməsinə şərait yaradacağıq. Bu gün ingilis dilinə öyrənmək bir sıra səbəblərə görə zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq orta dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortağı ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir..

İkincisi, qloballaşan təhsilin ən vacib amillərdən biri kimi ingilis dilinin çıxış etməsidir. Dünyanın ən aparıcı on universitetləri siyahısında yer alan ali məktəblərdə təhsil almaq istəyən şəxs ingilis dilini bilməsə buna nail ola bilməz. Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir.

Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzedilməz funksiya ifa edir. Bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlis bilən mütəxəssislərə daha çox üstünlük verirlər. Dünyanın ən böyük təşkilatlarının, qurumlarının rəsmi dillərində ingilis dili birinci yerdədir. İngilis dili beynəlmiləl bir dildir. Hazırda dünyada elə bir yer yoxdur ki, orada ingilis dilini bilməsinlər.

Həmişə məlumdur ki, ingilis dilinin vətəni İngiltərədir. Dünya tarixində gedən proseslər nəticəsində bu dil dünyanın, demək olar ki, bütün hissələrinə yayılmışdır. İngilis dili İngiltərə, ABŞ, Kanada, Avstraliyada və bir sıra xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir. İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna mənsubdur. Qrammatik quruluşuna görə analitik quruluşa malikdir. İngilis dilinin tarixi 3 dövrə bölünür: I dövr – 449-1150- ci illərə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə german qəbilələri Böyük Britaniyanı fəth etmiş və orada yerli qəbilələrin dilləri sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Bu zaman burada gəlmə qəbilələrin dili hökm sürmüşdür. İngilis dilində çox sözlərə rast gəlmək olar ki, onlar öz fəqli tələffüsü ilə alman dilindəki sözlərə oxşayır. Məsələn: mutter – mother – ana, winter – winter – qış. I dövrdə, X əsrdə skandinavlar Britaniyanı fəth etmişlər və bu zaman ingilis dilinə çoxlu sözlər keçmişdir: sister, call, window və s.

II dövr – 1150-1500- cü illərə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə fransız dilində danışan normanlar Britaniyanı fəth etmişlər. Bu dövrdə də ingilis dilinə fransız sözləri daxil olmuşdur. Məsələn: battle-döyüş, chief-başçı, army-ordu.

III dövr -1150-ci ildən bu günkü günə qədər olan dövrüdür. Bu dil ildən ilə daha da inkişaf etmiş və daxili inkişaf qanunlarına əsasən formalaşmış, inkişaf etmiş və daha da təkmilləşmişdir.

İngilis dilinin əsasını London dialekti təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Н.Н.Красюк «Так говорят по- английски»
2. Антонов О.И. Английский язык для бизнесмена М. 1991.
3. Business Listening and Speaking.
4. The Intermediate Modern English Course. Moscow Higher School 2005.

**Н.Салманова,
Г.Нагиева**

**Роль и значение изучения английского языка во всем мире
Резюме**

Данная статья о том, что английский язык является самым ведущим языком, преподаваемым во всем мире. Настоящее время английский язык является языком политических и бизнес переговоров. Основные научные и медицинские исследования ведутся на английском языке. В данной статье рассматривается роль и значение Английского языка в коммуникации межкультурной связи, изучается история развития изучения Английского языка отдельных народов и нации, анализируются мысли и высказывания ученых-лингвистов о роли изучения Английского языка так и в Европе, в Азии, так и во всем мире. Английский язык является межкультурной общений не только в Америанском континенте, так и в Европе, в Азии, и в том числе в Азербайджане.

**N.Salmanova,
G.Nagieva**

**English as the best leading study language in the world
Summary**

In the article the role and significance in communication This article is about English as the best leading study language in the world. Now days English is the language of political and business negotiations.

The mail researches in medicine science are conducted in English. bycultural relation is investigated, the history of progress of separate nations and peoples is learned, the ideas and thoughts of translator linguists and sientists are noted. Also some borrowed words used in varians newspapers and magazines of the republic are looked through, their translation into the native language is analized in the article.

The given article speaks about the relative connection of action English and borrevd words from Azerbaijan, and other western-European languages used in its content.

**RƏYÇİ: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

TAMARA ƏLİZADƏ
ADTU-nun müəllimi
alizade64@mail.ru

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: cümhuriyyət, dil, təhsil, parlament, nitq, alınma sözlər, qərar, inkişaf, dövr.

Key words: republic, language, education, parliament, speech, penetrated words, order, development, period.

Ключевые слова: республика, язык, образование, парламент, речь, заимствованные слова, решение, развитие, период

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şərq tarixinə daxil olmuş ilk demokratik respublika, parlamentli dövlət olmuşdur. Bu dövlətin bütün atributları - bayrağı, himni, dövlət dili və s. mövcud idi. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan dilində qərarların verilməsi, bütövlükdə kargüzarlıq işlərinin dövlət dilində aparılması ədəbi dilin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqillik tarixi üçün zəmin yaratmışdır. A.Axundov yazırdı ki, iki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsrlərdən ibarət olan dövrlər silsiləsində ona ayrıca yer verilməsi zahirən qeyri-adi görünsə də, təsadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mənəvi həyatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rola, gördüyü və görmək istədiyi işlərin yüz illərin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ilə bağlıdır. Heç olmazsa, ona görə ki, o nəinki xalqımızın ümumən qoca Şərqi tarixinə daxil ilk demokratik respublika, Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli dövlət olmuşdur" (1, s. 370).

Bu gün Cümhuriyyətin yaranmasının 100 illiyi münasibətilə bir sıra vacib məsələlər yenidən daha geniş planda tədqiqat müstəvisindədir. Araşdırılmasına zəruri ehtiyac olan problemlərdən biri Cümhuriyyət dövrünün dil xüsusiyyətlərinin ön planda işlənilməsidir. Müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə dövlət dili haqqında qərar verildi. Beləliklə də, Azərbaycan tarixində ilk dəfə dövlət dili Azərbaycan dili elan edildi. Bu məsuliyyətli ifadəni işlətmək üçün əsasımız hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili olmasının həmin dilin əsas təhsil vasitəsi, tədris fənni kimi işlənməsi məsələsinin vacib şərt hesab edilməsidir.

Dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə dair ilk sənəd olan həmin qərara diqqət edək:

"Dövlət dili haqqında

28. Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək, müvəqqəti hökumət müəssisələrində rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında

Hökumət 27 iyun 1918-də verdi :

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin".

Bu tarixi gün Azərbaycan tarixində olduqca əlamətdar bir hadisədir.

Hətta 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılmasının müzakirəsinə həsr edilən iclasda çıxışçıların xüsusi diqqət yetirdiyi məsələ dil məsələsi idi. M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: "Vəqtilə bu darülfünun get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər, orada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiriləcək və öyrədiləcək. Rus və ya əcnəbi bir lisanda təhsil etdiyi bir elmi öz dilində ifa edə biləcək. Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu mümkün degil. Onlar öz lisan və mühitlərindən məcburiyyətində olduqları halda darülfünumuz tələbələri isə təhsil etdikləri elmlərlə bərabər, xalq arasında olacaqlar ki, bunun da bizə çox faydası dəgəcəyi təbiidir" (5). Ümumiyyətlə, M.Ə. Rəsulzadə düşünürdü ki, tarixdə əksər millətlər ilk olaraq heç də birbaşa öz dillərində universitet təhsilinə yiyələnmişdir. Odur ki, biz də qorxmadan universitet açmalı və zamanla öz dilimizdə tədrisə keçid almalıyıq: "Darülfünun hər dildə olsa da olsun, açıb oxumalıyız". Muxtar Əfəndizadə M. Ə. Rəsulzadənin fikirlərinə cavab olaraq söyləyirdi ki, Məmməd Əmin əfəndi eyi təsvir etdi ki, ülum bitərəfdir. Hanki dildə olmuş ola elmdir. Lakin onu bilməlidir ki, tarixi-ədibə bir elmdir ki, onu ana dilindən başqa bir dildə örgətmək olmaz (7). Dil məsələsinə münasibətdə Abdulla bəy Əfəndizadənin də fikirlərinə diqqət edək: "Bir şəxs ki, darülfünunu ikmal etdi... edadidə tədris edəndə də darülfünundan özünə götürdüyü elmləri lazımdır ki, gözəl ədəbi türk dilində tədrisə müqtədir olsun" (6). Göründüyü kimi, A.Əfəndizadə tədris işində dövlət dilinin zəruriliyinin tam tələbkarı kimi çıxış etmişdi (3, s. 66) .

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay zamanı qəbul olunan və bütün türk dünyasında istifadə olunan "Birləşmiş türk əlifbası" adı ilə verilən əlifba A.Əfəndizadənin hazırladığı "Son türk əlifbası" əsasında tərtib edilmişdi. Hətta bütün türk dünyasında və Azərbaycanda bu gün istifadə edilən əlifba cümhuriyyət dövründə Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanan "Son türk əlifbası"ndan bir neçə hərf fərqi ilə hazırda istifadə edilməkdədir (8, s. 168).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbi ilin inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Xüsusilə bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, yazılı dillə şifahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Belə ki, sənədlərin, təkliflərin dili ümumi, bəlkə də, məcburi bir prinsipə əsaslanmış, şifahi nitqdə isə, bir qayda olaraq, sərbəstliyə imkan verilmişdir. Azərbaycan

dilinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi öz həqiqi təcrübi tətbiqini geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamentinin dilində tapdı (12, s. 23). Parlamentdəki nitqlərdə və dövlət sənədlərinin dilində işlənən və dövrün dil normasını ifadə edən bir sıra nümunələrə diqqət edək: mübariz, müsaidə, əqd olunmaq, intişar tapmaq, intixab, ixtilal, yekvücut və s. Akademik A.Axundov yazırdı: " AXC-nin dövlət dili, başqa sözlə, sənədlərin və parlamentin dili XX əsrin birinci rübündə Azərbaycan ədəbi dilinin hakim sinifyönlü mətbuatın dili və rəsmidəftərxana üslubunda olan bir dil idi. Bu dil əksər cəhətlərdən osmanlı dilinə olduqca yaxın idi, bəlkə də həmin dilin eyni idi" (Seçilmiş əsərləri, B., 2012, s. 71).

Məlumdur ki, Azərbaycan parlamenti həmin dövrdə 7 dekabr 1918-ci ildən 27 aprel 1920-ci ilədək mövcud olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi parlament üslubu ilk dəfə Cümhuriyyət dövründə yaranmışdır. "Qərara əsasən, parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə adətən parlamentin sədr müavini Həsən bəy belə bir məzmununda dərkənar qoyurmuş: "Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır" (10, s. 61).

Ümumiyyətlə, həmin dövrün dil mənzərəsini həmişə olduğu kimi, bədii əsərlərin dilindən və mətbuatın dilindən aydın müşahidə etmək mümkündür. Cümhuriyyətin rəsmi mətbuat orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində hökumətin əmr və qərarları, siyasi məzmunlu yazılar çap edilir, reklam və elanlar yer alır. Beləliklə, alınma sözlər, neologizmlər ilk olaraq burada öz əksini tapır. Dövrün dil mənzərəsini izləyərkən Azərbaycan ümumxalq dili ilə yanaşı, osmanlı dilinə üstünlük verildiyini görürük. Türkiyə türkcəsinə məxsus fəal işlənən dil faktlarına diqqət edək: *həp, həpimiz, əvət, iştə, işbu, şu, kəndi, əfəndi, kaç, yarın, şimdi, şimdilik, nerdə, bulunmaq, yapmaq, sıcaq, köy* və s. Morfoloji əlamətlərdən - təsirlik halın, indiki zaman şəkilçisinin, əmr formasının birinci şəxs tək və cəminin, feilin birinci şəxs cəmində -z işlənməsinin və s. halların müşahidə edildiyi bəllidir. Məsələn, *kapıyı, geliyor, bakalım, söylemeliyiz, anlayamam* və s. O cümlədən tələffüz məsələlərində də türkcə tələffüzə üstünlük verildiyini izləmək mümkündür: *kibi, böylə, yigirmi, mayıs* və s.

Həmin dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri 3 qrupa ayırmaq olar: Türkiyə türkcəsindən keçən sözlər, ərəb və fars sözləri, rus-Avropa dillərindən keçən sözlər. Maraqlı faktdır ki, alınmaların əksəriyyəti öz sözlərimizlə paralel işlənirdi. Şeirdə qarşılıqlı ola-ola ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin işlədilməsinə münasibət bidirilməsinə Əhməd Cavadın "Dilimiz" (2013) şeiri tutarlı cavabdır:

Baxaq dilimizə nələr görünür?
Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
Yazan düşünmədən yazsa da belə,
Oxucu beş-on gün gərək düşünə.
Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsmı?
O ki qaldı mənə... anlayan hanı.
Çoxları anlamaz millətdən, aydın,
Bircə parçasını şair yazanın.
Gün oldu şairlər göyə çıxdılar,
Bu yazıq millətə ordan baxdılar.
"Od" etmədi, yağdı "atəş" başına,
"Siyah" qondardılar, "qara" qaşına.
Alınır "dil"ləri, "zəban" verilir,
İsərlənib "baran", "yağmur" kəsilir.
"Ağ"ları "bəyaz"a, "sarı"sı zərd"ə
Döndü. Can dayanmaz bu ağır dərdə.

Dilçi alim İ.Kazımov "Salam Türkün bayrağına" başlıqlı məqaləsində yazır ki, məhz belə bir dövrdə şeir dilinin əlamətlərinə geniş baxış, onun bədii gözəllik baxımından dərkinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməsi sənətkarlıq problemlərinə, ilk növbədə də sənət dilinə düzgün yanaşmanın ifadəsi kimi olduqca maraqlıdır. Təbii haldır ki, bədii yaradıcılığın forma, dil və üslub kimi komponentləri mündəricə ilə sıx əlaqədə qavranılıb mənalandırıldığı üçün bu məsələ - poeziyanın dili də ədəbi prosesin inkişafında aparıcı meyillərdən biri kimi geniş estetik kateqoriyaya çevrilir (9, s. 4).

Məktəblərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilini bilməyən bir çox uşaq təhsildən kənar qalırdı. Buna görə də Hökumətin 1918-ci il noyabrın 13-dəki xalq təhsili haqqında qərarına görə bir orta təhsil olan şəhərlərdə Xalq Maarifi Nazirliyinin icazəsi ilə yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq paralel şəkildə rus bölməsinin də açılmasına razılıq verilirdi. Eyni tipli bir neçə təhsil ocağının fəaliyyət göstərdiyi şəhərlərdə isə təhsil rus dilində aparılırdı. Lakin həmin məktəblərin hamısında Azərbaycan dili məcburi fənn kimin tədris olunmalı idi. həmin qərarda azərbaycanlı uşaqlardan yalnız milliləşdirilmiş, yaxud milliləşdirilməsi nəzərdə tutulan məktəbdə oxumaları tələb olunurdu (4, s. 5).

Bununla yanaşı, Bakıda milli siniflərin müəllimləri üçün pedaqogikanın və metodikanın əsasları fənnini Azərbaycan dilində tədris edilən xüsusi kurslar da açılmışdı (sən. N-122) (4, s. 7). M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Məktəblərin çoxusunda ana dili dərsi varsa da, dərsin özü və müəllimlərinin qədr və heysiyyəti yox dərəcəsidir. Ana dili dərsi o dərəcə əhəmiyyətsizliyə düşər olmuşdur ki, hər mütəəllim bilatənbih dərindən

qaçdığı kimi bir çox müəllimlər də artıq bir qeydsizlik büruzə verdilər və indi də çoxları qabaqkı surətlə davam etməkdə və müəllimliklərini ləng etməkdədirlər. Nə maarif idarəsi tərəfindən bir həmiyyəti-kəmalə, nə cəməət tərəfindən bir qeydkeşlik görən ana dilinin rəsmi varlığı həqiqi yoxluq dərəcəsinə gəlmişdi. Demək olar ki, hənuz indi də bu haldadır" (11, s. 225).

Orduda da dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında S. Mehmandarov tələb qoymuşdu ki, bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılığını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər (3, s. 67).

Bütün bu münasibətlər göstərir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin vacibliyi Hökumətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan dilinin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi geniş şəkildə ilk dəfə ADR dövründə əksini tapmışdır.

Qaynaqlar

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, I cild, Bakı, Nurlan, 2013
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Elm, Bakı, 1998
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Təhsil siyasəti (sənədlər toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 468 səh., s.
5. Azərbaycan Respublikası NS yanında OPMDA, f. 893, siyahı 1, iş 9
6. Azərbaycan Respublikası NS yanında OPMDA, f. 893, siyahı 1, iş 12
7. Azərbaycan Respublikası NS yanında OPMDA, f. 893, siyahı 1, iş 18
8. İbrahimov E. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti: Dil məsələləri, Bakı, "XAN" nəşriyyatı, 2018, 208 s.
9. Kazımov İ. "Salam Türkün bayrağına". "Kredo" qəzeti, 31 may 2018.
10. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990
11. Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər. Əsərləri, I cild, Bakı, 1992
12. Sadıqova S., Həsənli-Qəribova Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-2018). Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2018, -488 səh.

T. Alizadeh

Language issues during the republican period

Summary

It's certain that the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev has signed an order on the celebration of the 100th anniversary of Azerbaijan Democratic Republic. So a series of action plans are being implemented in and out of the Republic. Much work has been done, scientific sessions and conferences have been organized, articles has been written, a large number of books have been published in this way.

The article examines the language issues of the republican period. The attitude of the parliament to the language, the language of the press, language-style features in the works of writers and poets of that period are considered in the article. Growth of the vocabulary content in terms of purchase words is reported on the base of the examples, words which penetrated from Turkish into Azerbaijan language.

On this issue the views of prominent intellectuals of the period are compared. It is clearly shown that the government of Azerbaijan Democratic Republic pays special attention to the state language issue.

Т.Ализаде

Языковые проблемы в республиканском периоде

Резюме

Как известно, 16.05.2017 году Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал заказ о столетии Азербайджанской Народной Республики. Тем самым в стране и за рубежом реализуется серия планов действий. В этом направлении проделана большая работа, были организованы научные сессии и конференции, статьи написаны, было опубликовано большое количество книг.

В статье расследуются языковые проблемы в республиканском периоде. Отношение парламента к языку, язык прессы, в произведениях писателей и поэтов того периода изучаются особенности языковых стереотипов. Увеличение содержания словаря за счет заимствованных слов и турецкие слова с турецкого языка доводятся до нашего сведения на основе примеров. Мнение выдающихся интеллектуалов эпохи по этому вопросу сравнивалось. Очевидно показано что, Правительство Азербайджанской Народной Республики придает особое значение государственному языку.

Rəyçi: Nigar Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ASİFƏ ƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent
BDU
asife1970 mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FORMALAŞMASI VƏ TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, formalaşma tarixi, tarixi dövrlər, etnogenezis, mənşə, mənbə, elmi-nəzəri.

Ключевые слова: азербайджанский язык, история формирования, исторические периоды, этногенезис, происхождение, источник, научно-теоретический.

Keywords: the Azerbaijani language, history of formation, the historical periods, ethnogenesis, an origin, a source, scientific-theoretical.

Məlumdur ki, dilin varlığını qoruyub saxlayan o dilin daşıyıcısı olan xalqdır. Hər bir millət tarixin kəşməkəşli, enişli-yoxuşlu mərhələlərindən keçərək, özü ilə bərabər, milli dəyərlərini, xüsusən də ana dilini bu və ya digər şəkildə mühafizə edir və bu dəyərli mirası gələcək nəsillərə ötürür. Lakin bunu yer üzərində vaxtilə yaşamış və indi də yaşamaqda olan bütün millətlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, tarix boyu dünyada elə millətlər mövcud olmuşdur ki, müasir dövrümüzə artıq ya onlar öz ana dillərini, ya da bir etnos kimi, öz varlıqlarını itirərək tarix səhnəsindən silinib-getmişlər. Ümumiyyətlə, məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, tarixi inkişaf nöqtəyindən nəzərdən xalqları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: a) öz varlıqları ilə yanaşı, ana dillərini də müasir dövrümüzədək qoruyub saxlamış xalqlar; b) öz varlıqlarını saxlamış, lakin ana dillərini itirmiş xalqlar; c) tarix səhnəsindən silinib-getmiş, lakin dilləri bu gün də yaşayan xalqlar. Onların dilləri tarixən mükəmməl şəkildə yaratmış olduqları sivilizasiyalarda (elmi, mədəni nailiyyətlərdə) mühafizə olunur və işlənməsi baxımından hal-hazırda passivdirlər (məsələn, latın dili).

Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili tarixin kəşməkəşli yollarından uğurla keçərək, millətimizin qətiyyəti, daha doğrusu, qəhrəmanlığı sayəsində öz varlığını mühafizə etmiş və olduğu kimi bugünkü nəslə ötürülmüşdür.

Azərbaycan dilinin formalaşması tarixi bərabərində həm müxtəlif, həm də ziddiyyətli fikirlər vardır. Bu məsələnin ayrıca bir tədqiqat mövzusu olduğunu nəzərə alaraq, bir sıra elmi fikirlər üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində Midiya qəbilələri – Bus, Paratak, Struxat, Arizant, Budi, Mağ və Azərbaycanın şimal hissəsində - Alban, yaxud Ağvan ərazisində 26 müxtəlif dilli qəbilələrlə birlikdə Qas, Qassit, Xəzər, Sak, Skif adlı qəbilələr yaşadığını, eramızın əvvəllərindən isə bu ərazidə Hun, Sabır-Suvar, Oğuz, Qıpçaq adlı qəbilələrin məskən salıb yaşadıklarını, həm də bu qəbilələrin elm aləmində türkdilli qəbilələr kimi dəqiqləşdirildiyini nəzərə alan prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan xalqının etnik tərkibi və formalaşması ilə bağlı üç mərhələnin sintez şəklində olduğunu göstərmişdir:

1. Kiçik Midiya əsasında Atropaten – Azərbaycan dövlətinin yaranması və buradakı qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi; eləcə də müstəqil Alban dövlətinin yaranması, bu ərazidəki qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi və çox müxtəlif dilli tayfalar mərhələsi;

2. Atropaten və Alban ərazisinin, yəni Azərbaycanın cənub və şimal hissələrinin bir dövlət daxilində olması, iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni cəhətdən bu ərazidəki qəbilələrin, tayfaların arasında əlaqələrin artması və yaxın qohum dillilik mərhələsi;

3. Xaricilərə qarşı mübarizədə müttəfiqliyin güclənməsi, türkdilli qəbilə və tayfaların qaynayıb-qarışmada üstünləşməsi və vahid Azərbaycan xalqının, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması mərhələsi.

Prof. Ə.Dəmirçizadə sonuncu mərhələni həlledici hesab edərək yazır: “...üçüncü mərhələ Qafqaza və İrana oğuz, qıpçaq tayfalarının kütləvi surətdə gəlmələri və bu ərazidə əsrlər boyu yaşayan türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaları türk dillərinə mənsub vahid ümumxalq dili halında Azərbaycan dilinin hələ V-VI əsrlərdən formalaşması prosesini, demək olar ki, daha da sürətləndirdi və tamamlamış oldu” (8, s. 49-50).

Akad. Tofiq Hacıyev L.N.Qumilyovun “Türkün yenicə yaranırdı, ancaq türk dilləri Altaydan qərbə doğru quzların, kanqlı və ya peçeneqlərin, qədim bulqar və hunların yaşadığı əraziləri (Zaqafqaziya və bütövlükdə Qafqaz nəzərdə tutulur) əhatə edirdi” fikrini, eləcə də VII əsr ərəb tarixçisi Cürhuminin “Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsi sayılır, türklər çoxdan məskundurlar” (9, s.23.) tezisini daha məqbul hesab edir. Müəllif digər mənbələrə istinadən yazır: “Z.Yampolski sənədlərlə təsdiq edir ki, hələ yeni eradan əvvəl XIV əsrdə – 3 min il yarım bundan əvvəl qədim Azərbaycan torpağı olan Urmiya gölü ətrafında türklər yaşayırmışlar... Assuriya mənbələri bunları “turuklar” adlandırır. Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində yeni eradan əvvəl birinci minilliyin başlanğıcında onların (urartuluların) “tarixi” adlandırdıqları etnoslar yaşayan əyalətlər olduğu göstərilir. Yenə həmin müəllif yunan mənbələri əsasında yeni eradan əvvəl V əsrdə Azərbaycan ərazisində türklərin məskun olduğunu söyləyir (“irki”

sözünün etimoloji təhlili nəticəsində irki-türk uyğunluğu qənaətinə gəlir)” (9, s. 23.).

Prof. Yusif Yusifov Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə.III-I minilliklər);

Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə.V-IV-eramızın X əsri);

Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər);

Yeni dövr (XVIII-XX əsrin əvvəlləri);

Ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü (24, s.166-167).

“Azərbaycan ədəbi dili şifahi olaraq hələ uzaq keçmişdə formalaşaraq, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir”, – deyən AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Afad Qurbanov üç istiqaməti əsas götürür:

I dövr – ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı (XIX əsrə qədər);

II dövr – ədəbi dilin tam sabitləşməsi (XIX əsr);

III dövr – ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi (XX əsrin I rübündən indiyə qədər) (13, s. 587).

Türkoloji araşdırmalara istinad edən prof. Nizami Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixinin aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilməsini məqsəduyğun sayır:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (VII-VIII əsrlərdən XI-XII əsrlərə qədər);

2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XI-XII əsrlərdən XVII əsrə qədər);

3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında yenidən formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər). (11, s.5.)

Akad. Nizami Cəfərovun fikrincə, Azərbaycanda, yaxud qonşu ərazilərdə türklərin, yaxud da onların əcdadlarının nə zamandan bəri yaşamalarından asılı olmayaraq, burada (Azərbaycanda) türklüyün etnik-mədəni sistem kimi möhkəmlənməsi təxminən 2500 ilə qədər (bəlkə də daha çox!) böyük bir dövrü əhatə edir. Müəllif aşağıdakı üç mərhələnin daha real olduğunu göstərir:

1. Qıpçaq mərhələsi (təxminən e.ə.I minilliyin ortaları b.e.I minilliyinin sonu);

2. Oğuz mərhələsi (I minilliyin sonu – II minilliyin ortaları);

3. Azərbaycan millətinin təşəkkülü mərhələsi (II minilliyin ortalarından sonra) (6, s.70-74).

Prof. Buludxan Xəlilov yazır: “Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Bu dilin əsasını qədim dövrlərdən Azərbaycan torpağında məskunlaşmış türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycandakı ayrı-ayrı türk əsilli boy və soy birləşmələri ümumi anlaşma

vasitəsi kimi bu dildən istifadə etmişdir. Azərbaycan dili IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır” (10, s.7-8).

Türk tayfalarının və tayfa birliklərinin sayı müasir türk millətlərinin sayından qat-qat çox olmuşdur. Heç ən qədim və qədim türk dövrünü nəzərə almadan, təkcə V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” kitabındakı türk dillərini müqayisəyə cəlb etməli olsaq, bu deyilənlərin düzgün olduğunu görə bilərik. Belə ki, V.V.Radlovun lüğətindəki türk dillərinin adlarını (düzdür, V.V.Radlov o dövrün terminologiyasına uyğun olaraq türk dili yox, türk ləhcələri ifadəsini işlətməmişdir) nəzərdən keçirsək, fərqləri görə bilərik.

XIX əsrdəki türk dillərini // ləhcələrini əks etdirən bu adlarla müasir dövrümüzdəki türk dillərinin adlarında olan fərqləri aydınca görmək mümkündür. Deməli, V.V.Radlovun verdiyi türk dillərinin //ləhcələrinin bəzilərinin tarix səhnəsindən çıxdığını, bəzilərinin assimilyasiya olunduğunu, bəzilərinin isə müasir türk millətlərinin yaranmasında tarixən iştirak etməli olduqlarını görürük. Əgər V.V.Radlov dövründən indiyə qədər türk dilinin // ləhcələrinin sayı, miqdarı arasında fərqlər varsa, onda ən qədim və qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədərki vəziyyəti də bu istiqamətdə müqayisə etməli olsaq, nə qədər fərqi olduğunu da söyləmək məcburiyyətində qalar. Bu mənada az, xəzər, oğuz... etnonimlərinin azərbaycanlıların formalaşmasında oynadığı rolu nəzərdən qaçırmamalıyıq. Yəni bu etnonimlər də tarixin müəyyən dövrlərində işlənsə də, sonralar Azərbaycan türklərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Orta türk dövründə oğuz sözü ümumiləşdirici etnik ad kimi daha geniş işlənmişdir. Oğuz sözü ilə az, xəzər, uyğur və s. sözlər də əlaqəli olmuşdur. Az sözünün “az xalqı” mənası haqqında birbaşa və dolayısı yolla qiymətli mülahizələr yürüdülmüşdür. (23, s.85; 4, s.129 və s.). Bu sözün “az xalqı” kimi işləndikdə hansı anlamda olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məsələyə türk məfkurəsindən diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, az morfemi “az xalqı” mənasında VII əsr yazılı abidələrində işlənmişdir. (20, s. 362.). Bizə belə gəlir ki, *az* morfeminin “az xalqı” mənası variantlarında asemantikləşmişdir. Çox güman ki, *azıq*//*azıx*//*azık* variantlarının tarixən *azı* forması da olmuşdur. Doğrudan da akademik V.V.Bartold *azı* formasının mövcud olmasından bəhs etmiş və belə hesab etmişdir ki, İli, Çu çayları ərazisində yaşamışdır (5, s. 485). Onun fikrincə, özü ilə bərabər sözünün də mövcudluğu ehtimal oluna bilər (5, s. 485). Maraqlıdır ki, V.V.Bartold həm də bu sözlərin *az* sözü ilə olan əlaqəsini diqqətdən qaçırmamışdır.

Azəri dili barəsində yanlış fikirlər mövcuddur. Bəzən Azəri dili düzgün olmayaraq fars ləhcəsi kimi göstərilmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “Azərbaycanda əskidən bəri işlədilən yerli ləhcəyə X – XIII əsr islam

müəllifləri – Məsudidən Yaqut Həməviyə qədər azəri adını verirlər. Onlar bu ləhcəni səhv olaraq fars ləhcələrindən biri kimi göstərirlər. Yalnız Yaqubi IX əsrdə azəri sözünü Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı olaraq işlədir. Ancaq, sonrakı müəlliflərdə sözün bu mənada işlədildiyini görmürük. Buna görə sözünün ibtidai etnik bir anlatma mənasında işlədildiyi halda, dilə xas olan bir termin mahiyyəti aldığı təxmin edilməkdədir” (17, s.21). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azəri fars ləhcəsi deyildir. Eyni zamanda bu söz Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı kimi də başa düşülməməlidir. Azərbaycanda iranlı tat xalqı yaşayır. Bu xalqın adı da göründüyü kimi tattır. İranlı tat xalqı ilə arasında heç bir genetik yaxınlıq yoxdur. Bunların tarixi kökləri, dil qaynaqları bir-birindən fərqlənir. Azəri türkləri ilk növbədə Oğuz mənşəlidir. Ona görə də azərilərin digər türk xalqları ilə tarixi kökləri bir olsa da, onların dili müstəqil bir dildir. Özü də M.Fuad Köprülünün qeyd etdiyi mənada ləhcə yox, məhz müstəqil dildir. Bu dilin özünün dialektləri və şivələri mövcuddur. Ədəbi dil kimi XIII əsrdən üzə bu yana zəngin yazılı abidələri vardır. Oğuz qrupuna daxil olan türk, türkmən, qaqaüz dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Sözü Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan türklərin adı olmuşdur. M.F.Köprülü yazır: Cənubi və Şimali Azərbaycan (Arran və Şirvan) əraziləri XII-XV əsrlərdə tamamilə türkləşdikdən sonra azəri sözü buralarda yaşayan türklərin ləhcəsi kimi ifadə edilmişdir” (17, s.21). Bu söz görünür ki, Azərbaycan türklərinin adı kimi qədim dövrlərdə işlənmişdir. sözü ilə paralel olaraq sözü dil adı kimi başa düşülmüşdür. Lakin sözü ümumiləşdirici söz olduğu halda, sözü isə Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin adı olmuşdur. Bu barədə M.F.Köprülünün fikri maraqlıdır: “XIX əsr İran və Avropa müəlliflərindən bəziləri sözün əski məfhumunu bilmədikləri üçün azəri sözünü sadəcə “Azərbaycanın əski Türk ləhcəsi” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdilər” (17, s.21). sözü bəzən “azərbi” və “türkcə” kəlməsi ilə də işlənmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “...Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayədə adı çəkilən azəri kəlməsi şübhəsiz səhv olaraq “zəbani türkan”, yəni “türkcə” tərcümə edilmişdir” (17, s.21). Əslində isə Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı söhbətdən məlum olur ki, onların danışdığı dil dili olmuşdur. sözləri eyni dilin adlarıdır.

M.F.Köprülü ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr barəsində yazırdı: “Bu gün Azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr şudur: əvvəla cənubi Qafqasiya (yəni əski Aran) türklərinin məskun olduqları Qafqas Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı ki, Azəri türkləri burada pək mühüm bir kəsafətə (sıxlığa-B.X.) malikdirlər; saniyəm dağınq bir halda Həmədan həvalisi, Farsistan, Xorasan və Tehran vilayətləri, İraq və Şərqi Anadolu əhalisinin mühüm bir qismi üçün Azəri ləhcəsi bu gün sadəcə təkəllüm lisani mahiyyətində (danışq dili mahiyyətində - B.X.) qalmış, osmanlı hakimiyyəti

– siyasiyyəsi altında yaşadıkları cəhətlə mərkəziyyət təsirilə İstanbulun mənəvi və lisanı nüfuzu ədəbi lisan üzərində hökmran olmuşdur” (18, s.12).

Azərbaycan türklərinin dili İran qrupuna daxil olan dil deyildir. Bu dilin fars ləhcəsi ilə də heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. Buna baxmayaraq , bəzən siyasi məqsəd güdərək azəri dilini İran qrupuna daxil olan fars ləhcəsi hesab etmişlər. Azəri dilinə belə münasibət XX əsrin 60-cı illərində də mövcud olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərində “Azərbaycan” sözü əvəzinə “azəri” sözündən daha çox istifadə olunmuşdur. Həmin dövrdə də kəlmələri geniş yayılmışdır. Lakin XX əsrin 60-cı illərində o dövrün ideologiyası kəlməsinin işlənməsinin qarşısını almışdır. Ona görə ki, siyasi rejim belə bir təbliğat aparmışdır ki, guya İran mənşəli xalqdır. Belə olduğu üçün bu addan imtina olunmuşdur. Halbuki, azəri dilinin İran dil qrupu, fars ləhcəsi ilə heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. İkinci bir tərəfdən, əgər azərilərin dili İran qrupuna daxildirsə, bəs onların dili nə üçün fars dilindən kəskin şəkildə fərqlənir?! Deməli, XX əsrin 60-cı illərində bu məsələni ortalığa atmaqla Azərbaycan xalqına və dilinə qarşı bir repressiya aparılmışdır. Onu da qeyd edək ki, M.F.Köprülü də azəri dili ilə fars dilinin bir-birindən kəskin fərqləndiyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “Azərbaycandakı yerli danışq dilinin, yəni azəri ləhcəsinin İrandakı digər ləhcələrdən və xüsusilə yeni farsca dediyimiz ümumi ədəbi dildən çox fərqli olduğunu göstərən müxtəlif şahidlərə maliklik: Hakim Nəşiri Xosrov 438 (1046/1047)-ci ildə Təbrizdə məşhur şair Qətran ilə görüşdüyünü anladarkən onun fars dilini yaxşı bilmədiyini, hətta Mancik və Dəqiqi kimi bəzi şairlərin divanlarında başa düşmədiyi yerləri ondan soruşub öyrəndiyini qeyd edir...Qətran haqqındakı bu ifadəni azəri ləhcəsinin ədəbi farscadan çox fərqli olması ilə izah etmək lazım gəlir. Yenə bu dövrdə yaşamış Xətib Təbrizi ləqəbi ilə tanınan Əbu Zəkəriyyə Yəhya bəy Əliyə aid bir hekayədə Təbriz xalqının danışq dilini azəri deyə adlandırır. (17, s.23).

Hal-hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşmiş fonetik, leksik-semantik və qrammatik normaları vardır və dilimiz Dövlət dili kimi müxtəlif funksional üslublarda maneəsiz olaraq işlənməkdədir. Yeni dövrün ən böyük və önəmli xüsusiyyətlərindən biri, Azərbaycan ədəbi dilinin milli-mənəvi diriliyimizə səylə xidmət etməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989
3. Азерб. ССР, серия истории, философии и права. 1986, № 1

4. Алиев И. “Несколько слов о скифо-сакской проблеме”. Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. 1986, № 1
5. Бартольд В.В.. Сочинения. II т., I ч., М., 1963
6. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999
7. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988
8. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007
11. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991
12. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
13. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004
14. Qurban R. “Azəri”, “Atropaten”, “Azərbaycan” sözləri haqqında. Azərb.SSR EA xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1968, N3, s.85
15. Kazımo Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Nurlan, 2010
16. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003
17. Köprülüzadə M.F. Azəri (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000
18. Köprülüzadə M. F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996
19. Onullahi S., Həsənov A. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. ADU-nun Elmi əsərləri, Sosial elmlər seriyası, 1974
20. Малов С.Е. Памятник древнетюркской письменности. М.-Л., 1951
21. Radlov V.V. Opit slovaryu tyurskix nareçiy. I t., I c., SPb., 1893
22. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. 2 cildə. II cild. Bakı: Nurlan, 2006
23. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989
24. Yusifov Y. Dilin tarixi qatları. Azərbaycan toponimlərinin eyni jür dövrləşdirilməsi. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987

А.Алиева

Формирование и история азербайджанского языка

Резюме

В статье говорится об истории формирования азербайджанского языка. Здесь анализируются мнения ученых по поводу периодизации истории развития нашего языка. Отмечается, что существуют различные и, в то же время, противоречивые мнения об истории формирования азербайджанского языка. К исследованию привлечены

суждения проф. А.Демирчизаде, акад. Т.Гаджиева, проф. Ю.Сеидова, проф. Б.Чобанзаде, акад. Н.Джафарова, проф. Г.Кязимова, проф. Б.Халилова по вопросу об истории и периодизации нашего языка. В статье раскрывается взаимосвязь истории нашего языка с историей азербайджанского народа, а также рассматриваются в научно-теоретическом ракурсе различные мнения о происхождении слова «Азербайджан».

В заключении подчеркивается, что в настоящее время азербайджанский литературный язык, обладая стабильными фонетическими, лексико-семантическими и грамматическими нормами, беспрепятственно используется в качестве государственного языка в различных функциональных стилях. Служение азербайджанского литературного языка национально-духовному подъему нашего общества и присвоение этому языку статуса государственного языка является одной из наиболее значительных особенностей нового времени. В статье указываются соответствующие ссылки на научную литературу по данному вопросу.

A.Aliyeva

**Formation and history of the azerbaijani language
summary**

The article deals with the history of formation of the Azerbaijani language. Here are analysed opinions of scientists about periodization of development history of our language. It is noted, that there are various and inconsistent opinions on the Azerbaijani language history of formation. Prof. A.Demirchizadeh, Acad. T.Hajiyev, Prof. J.Seyidov, Prof. B.Chobanzadeh, Acad. N.Jafarov, Prof. G.Kazimov, Prof. B.Khalilov's judgments on the history and a periodization of our language are involved in the research. In the article is reveals the interrelation of history of our language with history of the Azerbaijan people, and various opinions on an origin of a word "Azerbaijan" are considered in a scientific-theoretical foreshortening.

In the conclusion, is underlined that now the Azerbaijan literary language possessing stable phonetic, lexico-semantic and grammatical norms, is free used as a state language in various functional styles. Service of the Azerbaijani literary language to national-spiritual rising of our society and assignment to this language of the status of a state language is one of the most considerable features of modernity. In the article are specified corresponding references to the scientific literature on the given question.

Rəyçi: Nailə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMİRƏ ORUCOVA
filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent
BDU
o.samira@mail.ru

ALİ MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ BİRİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ GÖRƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: feli birləşmələr, leksik-semantik, qrammatik, tədris, şəkilçi, söz, feil,

Ключевые слова: глагольные сочетания, лексико-семантический, грамматический, обучение, аффикс, слово, глагол.

Keywords: verbal combinations, lexico-semantic, grammatical, training, an affix, a word, a verb.

Feli birləşmələr Azərbaycan dilinin qrammatikasında əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan birləşmələr kimi öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi, feli birləşmələrin mahiyyəti onların sadəcə bu cür təriflə izah edilə bilməz. Bu birləşmələrin leksik-semantik, eyni zamanda qrammatik xüsusiyyətlərinin geniş formada açılması, eyni zamanda birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrinin müəyyən edilməsi, mövzunun daha yaxşı mənimsənilməsinə imkan verir.

Söz birləşmələrinin, xüsusilə də feli birləşmələrin tədris prosesi zamanı tərəflərin ifadə vasitələrinin araşdırılması və öyrədilməsi başlıca məsələlərdən hesab olunur. Ali məktəb dərsləklərində feli birləşmələrin birinci tərəfinə görə təsnifatına və tədqiqinə geniş şəkildə yer verilmişdir. Belə ki, bu dərsləklərdə feli birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələrinin tədrisi və izahı ilə yanaşı, onların qrammatik xüsusiyyətləri, qəbul etdikləri şəkilçilər, sözlərlə əlaqəyə girərək birləşmənin tərkib hissəsinə çevrilərkən tərəflərdə baş verən dəyişikliklər də öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, feli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu və ya ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı münasibət öz əksini tapır. Bu baxımdan feli birləşmələrin tərəfləri arasında müxtəlif tipli əlaqələr özünü göstərir: 1) Baş verən proseslə onun icraedici tərəfi-subyektini arasındakı əlaqə: *uşaq oxuyarkən, Əli danışdıqca*; 2) Proseslə üzərində iş icra olunan tərəf-obyekt arasındakı əlaqə: *şagirdi danlamaq, ananı təbrik etmək, vərəqi cırmaq*; 3) Birləşmə daxilində əks olunan proseslə onun zamanı arasında münasibət: *gündüz işləmək, gecə bitirdikdə*; 4) Proseslə onun yeri arasında əlaqə: *irəli çıxmaq, kəndə qayıtmaq*; 5) Baş verən proseslə onun tərzini arasındakı əlaqə: *tez qayıtmaq, astadan danışmaq*; 6) Proseslə onun miqdarı, kəmiyyəti arasında münasibət: *çox yazmaq, az oxumaq*; 7) Proseslə onun baş

vermə səbəbi arasında əlaqə: *istidən qızarmış, soyuqdan titrəyən*; 8) Proseslə onun məqsədi arasındakı əlaqə: *qazanmaq üçün işləmək, oxumağa getmək*.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin yaranması əsas tərəflə felin təsriflənməyən formalarının işlədilməsi ilə əlaqədardır. Lakin, əsas tərəflə yanaşı, asılı tərəf də ifadə vasitələri baxımından çox zəngindir. Ali məktəb dərslərlərində feli birləşmələr asılı tərəfin ifadə vasitələrinə əsasən də qruplara bölünür. Belə ki, bu dərslərlərdə feli birləşmələr birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə asılı tərəfi adlarla, zərflə və feillə ifadə olunması nəzərə alınaraq təsnif edilir.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin içində birinci forma – “ad+feil” formalı feli birləşmələrdən daha çox istifadə olunur. Digər iki formanın işlənmə dairəsi məhduddur. Y. Seyidov feli birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələrinə görə təsnif edərkən qeyd edir: “Əgər feli birinci tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsini əsas alsaq, burada “ad+feil”, “feil+feil” və “zərf+feil” formaları üzrə qruplaşdırma aparmaq lazımdır. Lakin söz birləşmələri təlimində “feil+feil” və “zərf+feil” formaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir; “ad+feil” forması isə, bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub, həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə birləşmələrin əsasında dayanır və ona görə də feli birləşmələr daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsnif edilir”(38, 249). Həqiqətən feli birləşmələr içində birinci tərəfi adlarla ifadə olunan forma ifadə vasitələri və qrammatik dəyişikliklər baxımından daha zəngin və rəngarəndir. Məhz buna görə də, ali məktəb dərslərlərində “ad+feil” formalı feli birləşmələrin izahına geniş şəkildə yer verilmişdir. Həmçinin, ali məktəblərdə tədris prosesi zamanı bu növ feli birləşmələr müxtəlif aspektlərdən öyrənilir.

“Ad+feil” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi əsasən adlarla və ad bildirən, substantivləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bu cür birləşmələrin asılı tərəfi kimi isim (*yazı yazmaq, evdən gəlmək*), substantivləşmiş sifət (*igidi tərifləmək, yaxşını yamanlamaq*), substantivləşmiş say (*altıdan ikini çıxmaq, beşinciləri göndərmək*), əvəzlik (*sən gələndə, biz oxuyanda*) işlənir. Y. Seyidov birinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələri (*oxumağa getmək, deməyə tələsmək*) də asılı tərəfi ad bildirən feli birləşmələr sırasına daxil etmişdir. Alimin fikrinə görə, bu birləşmələrin birinci tərəfinin də, ikinci tərəf kimi feillə ifadə olunmasına baxmayaraq, onları feli birləşmələrin “feil+feil” formasına daxil etmək olmaz. Çünki bu birləşmələrdə asılı tərəfdə işlənən məsdər və feli sifət feilə məxsus xüsusiyyətlərlə deyil, adlara məxsus xüsusiyyətlərlə çıxış edir.

“Ad+feil” tipli birləşmələrin asılı tərəfinin bir neçə sözdən və yaxud, söz birləşməsindən də ibarət olduğu hallara rast gəlmək olur. Məsələn: *ördək balalarını qovmaq, qocalar evinə getmək, pəncərə şüşəsini siləndə və s.*

Nümunələrdən də görünür ki, haqqında danışılan formada olan feli birləşmələrin əsas tərəfi felin təsriylənən formaları ilə ifadə olunsa da, asılı tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Q.Kazımov özünün “Müasir Azərbaycan dili-sintaksis” adlı dərsliyində ad+feil tipli feli birləşmələri tərəflər arasındakı sintaktik əlaqələrə əsasən, qruplara bölmüş və bu bölgünün əsasında da, asılı tərəfin ifadə vasitələrini və formalarını izah etmişdir (21):

1. Koordinativ feli birləşmələr- asılı tərəfi adlıq halda olan və prosodik vasitələrin və söz sırasının köməyi ilə əlaqəyə girərək yaranan feli birləşmələrdir. Məsələn: *mən deyən (məsələ), sən oxuyan (universitet), Əhməd gələndə və s.*

2. Yanaşma əlaqəli feli birləşmələr- bu birləşmələrdə birinci tərəf qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim və ya substantivləşmiş sözlərlə (kitab oxumaq, qayıq düzəltmək, divar hörəndə, yaxşı oxuyan və s.), şəxssiz feillərlə (qaçanda yıxılan, uzananda dincələn, görüşəndə soruşmaq və s.) və bəzi zərflərlə ifadə olunur (tez-tez yerişən, yavaş danışan, cəld tullanaraq, irəli getmək və s.) Yanaşma əlaqəsi vasitəsilə düzələn feli birləşmələrin birinci tərəfi qoşmalı sözlərlə də ifadə olunur; qoşmalar isim və feillərə, söz birləşmələrinə qoşularaq onları feli sifət, feli bağlama və məsdərlə əlaqələndirir: daş kimi yatan, ağaclara qədər getmək, evə sarı yollanmaq və s.

3. İdarə əlaqəli feli birləşmələr- bu birləşmələrdə asılı tərəf rolunda ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan adlar, feli sifətlər, məsdərlər və bəzi zərflər feli sifət, feli bağlama və məsdərlərlə əlaqəyə girir. Məsələn: *təhsil almağı arzulamaq, kitaba baxmaq, ağacları sulayan, qaçanı qovmaq, gedənləri dayandırmaq və s.*

Feli birləşmələrin də komponentləri arasında ismi birləşmələrdə olduğu kimi, tabelilik əlaqəsinin növlərindən istifadə olunur və bu əlaqələr həmin komponentləri bir-birinə bağlayır. Ali məktəblərdə “ad+feil” tipli feli birləşmələri, həmçinin feli birləşmələrin digər növlərini tədris edərkən mütləq tərəflər arasında istifadə olunan və tərəfləri bir-birinə bağlayan sintaktik əlaqələrdən danışılmalıdır.

Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı feillə bilavasitə əlaqəyə girə bilmir. Bu səbəbdən ali məktəb dərsliklərində feli birləşmələrin hallar üzrə qruplaşdırıb sistemləşdirərkən yiyəlik hal təsnifata daxil edilmir və nəzərə alınmır. (1, 252) Lakin bu o demək deyildir ki, yiyəlik hal feillərlə heç vaxt əlaqəyə girmir və digər vasitələrlə əsas tərəflə münasibətə girərək, feli birləşmələrdə tabe söz kimi iştirak etmir. Məsələn: *mənim aldığıım (kitab), sənin tikdiyin (ev)*. Bu birləşmələrdə yiyəlik hal feli sifətlə əlaqəyə girərək birləşmə daxilində iştirak edir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sifətlərin rolu da az deyildir. Bu tip adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında –an, -ən və -dıq

şəkilçili feli sifətlərdən istifadə edilir. Məsələn: *Yaxşı, qızım, qoy sən deyən olsun; Ay tutulan gecədə dəhşətli hadisələr baş verdi; Əhməd oxuduğu məktəb rayon üzrə birincilər sırasındadır. və s.* Y. Seyidovun fikrincə, -an, -ən və -dığım tipli şəkilçilərlə əmələ gələn adlıq hallı feli birləşmələr paralellik təşkil edir və sinonimik xarakter daşıyır: *Aytən artıq sən görən Aytən deyil.* Bu birləşmə formalarını eyni cümlə daxilində bir-biri ilə əvəz etsək, heç bir məna dəyişikliyi yaranmadığını görürük. Eyni zamanda Azərbaycan dilində çox istifadə olunmasa da, adlıq hallı feli birləşmələr içərisində məsdər tərkibi şəklində olanlara da rast gəlmək olar: *Bu əmri hamı eşitmək üçün ucadan oxudular; Oğul ölmək göz tökər, qardaş ölmək bel əyər.*

Təsirlik hallı feli birləşmələri tərəflərin birləşmə daxilində ifadə etdiyi mənaya görə iki qrupa bölmək olar: a) müəyyənlik bildirənlər; b) qeyri-müəyyənlik bildirənlər. Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrdə birinci tərəf şəkilçi ilə işlənir və müəyyən obyektə ifadə edir. Yəni, asılı tərəf müəyyən yiyəlik halda işlənən sözlərlə ifadə olunur: *uşağı danlamaq, pəncərəni bağlamaq, qapını açmaq və s.* Qeyri müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrdə isə, birinci tərəf ümumilik bildirir: *yazı yazmaq, pərdə asanda, su gətirən və s.* Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələri geniş olduğu halda, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrdə məhduddur. Müəyyənlik bildirən birləşmələrin asılı tərəfi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər: İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə: *qan davasını dayandırmaq, Odlar yurdunu qoruyan və s.* üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə: *atasının əlini tutanda, ayının balasını ovlayan, və s.* “Ad+feil” tipli feli birləşmələrin yuxarıda qeyd edilən üçüncü qrupu yönlük hallı feli birləşmələrdir. Bu birləşmələr “yönlük hal + feil” formasında qurulur (1, 67). Bu birləşmələr ümumi semantik məna çalarına görə daha çox, yönəlmə, istiqamət məzmununu ifadə edir. Bu isə, asılı tərəfin ifadə etdiyi mənadan irəli gəli: *evə qayıdan, meşəyə getmək, iclasa gecikəndə və s.* Bu birləşmələrin ikinci tərəfi həm təsirsiz, həm də təsirli feillərə ifadə olunur. Birləşmələrin tərəfləri arasında tərəfləri əlaqələndirən müxtəlif tipli məna əlaqələri özünü göstərir (1, 68):

Qeyd edildiyi kimi, yönlük hallı feli birləşmələrdə daha çox hərəkətə doğru yönəlmə və istiqamət məzmununu özünü göstərir. Ad çəkilən digər məna çalarları da, yönəlmə məzmununu ilə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı olur.

Birinci tərəfi adlarla ifadə olunan feli birləşmələrin digər qrupu, yerlik hallı feli birləşmələrdir. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ismin yerlik halında olur: *suda üzmək, evdə oturanda, dənizdə batmış və s.* Belə ki, bu birləşmələrin asılı tərəfi semantik mənsubiyyətdən və leksik mənasından asılı olmayaraq bütün feillərlə ifadə oluna bilər (1, 70). Ümumiyyətlə, yerlik hallı birləşmələrdə birinci tərəf məkan mənası ifadə edir və ikinci tərəflə vəhdətdə götürüldükdə, bu tip birləşmələr hərəkətin icra olunduğu məkan

mənasını ifadə edir. Lakin, bu tip birləşmələrdə məkan əlaqəsi ilə yanaşı, başqa məzmunlu əlaqə çalarları da özünü göstərə bilər:

Asılı tərəfi adlarla ifadə olunan feli birləşmələr içərisində çıxışlıq hallı birləşmələri də qeyd etmək lazımdır. Birləşmələrin tərəfləri arasında, digər birləşmələrdə olduğu kimi müxtəlif əlaqələr özünü göstərir: 1) Bu birləşmələrin komponentləri arasında **məkan** əlaqəsi başlıca mövqə tutur. Belə ki, birləşmənin birinci tərəfi hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir. Asılı tərəf yer anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci tərəf isə əsasən hərəkət və ya iş feilləri ilə ifadə olunur. Bu birləşmələrdə bəzən yerlik hallı birləşmələr doğru yönəlmə meyilləri özünü göstərir. Həmin birləşmələrə məxsus olan məna çalarlığına malik olur. Bu zaman çıxışlıq hallı feli birləşmələri yerlik hallı birləşmələrə çevirmək mümkün olur: *divardan asmaq-divarda asmaq, küçədən yığdığımız-küçədə yığdığımız, bulaqda gələn su-bulaqdan gələn su və s.* 2) Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin məzmununda **obyekt** əlaqəsi də əks olunur: *səndən soruşanda, evdən çıxmaq, məktəbdən qayıdanda və s.* 3) Səbəb əlaqəsi - birləşmənin birinci tərəfi mücərrəd isimlərlə və məsdərlə ifadə olunur: *istidən pörtmək, soyuqdan titrəmək, qəzəbdən qışqıran və s.* 4) Zaman əlaqəsi - bu əlaqə zamanı birləşmənin asılı tərəfi hərəkətin başladığı vaxtı bildirir və ya zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur: *gecədən xeyli keçmiş, axşamdan qalan, payızdan başlanan və s.* 5) Çıxışlıq hallı feli birləşmələrdə asılı tərəf hərəkətin tərzini də bildirir: *yerindən danışmaq, ürəkdən sevinmək, bərkədən demək və s.*

Ali məktəb dərslərlərində birinci tərəfi adlarla, zərflə və feillərlə (felin təsriylənməyən formaları ilə) ifadə olunan feli birləşmələrlə yanaşı, qoşmalı feli birləşmələrin təhlilinə də yer verilmişdir. Bu tip birləşmələrin dərslərlərdə yer tutması və sintaksis bəhsinin tədrisi zamanı birləşmələrin öyrədilməsinə yer verilməsi feli birləşmələrin birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə növlərinin tam əhatə olunması deməkdir. “Bu birləşmələr qoşmaların köməyiylə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: söz+qoşma+feil. Qoşma ilə onun əlavə olunduğu söz birləşməsinin birinci komponentini, feil isə birləşmənin ikinci, əsas komponentini təşkil edir” (1, 72). İzahdan da göründüyü kimi, qoşmalı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində birinci tərəf kimi müstəqil söz və həmin sözə qoşulmuş qoşmadan istifadə olunur. Məsələn: *evə tərəf gedən, sənin kimi olmaq, ondan ötrü vuruşanda və s.* Təbii ki, bu zaman qoşma birinci tərəfdə işlənmiş adın ismin hansı halında işlənməsindən asılı olaraq seçilir. Məlumdur ki, qoşmalar ismin əsasən yiyəlik, yönlük, təsirlik, qismən də adlıq halında olan sözlərə qoşulur. Bu baxımdan qoşmalı feli birləşmələrdə birinci tərəf əsasən ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan ad bildirən sözlərlə ifadə olunur: *evə (yönlük) tərəf gəlmək, sən (adlıq) tək uğur qazanmaq, pul (adlıq) kimi qızarmış, onun (yiyəlik) qədər işləyən, vətəndən (çıxışlıq) ötrü ölmək və s.*

Qoşmalı feli birləşmələr ali məktəb dərsliklərində dör yerə bölünürlər: 1) Birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənənlər; 2) Birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) Birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) Birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər.

Göründüyü kimi, ali məktəb dərsliklərində birinci tərəfin ifadə vasitələrinə görə feli birləşmələrin tədqiqinə geniş şəkildə yer verilmişdir. Xüsusilə də, uzun illər ali məktəblərdə tədris prosesində istifadə edilən dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində, demək olar ki, bu məsələ tam şəkildə əhatə olunmuşdur. Bu zaman birinci tərəfin ifadə vasitələrini nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirərək tədris etmək, dərs prosesini müqayisəli şəkildə qurmaq daha məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Həsənov A.Q., Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili, dörd cildə, 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1960, 334 s.
3. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 505 s.
4. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
5. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan söz birləşmələri. XIV cild. Bakı: Nizami Adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun nəşrləri, 1960, 471 s.
6. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azərənəşr, 1947, 85 s.
7. Cəfərzadə Ə. M. Bakı – 1501. Bakı: Yazıçı, 1981, 262 s.
8. Əliyev V.H. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı: API, 1986, 86 s.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
10. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. SSR EA, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İn-tu, Bakı: AzSSR EA, 1961, 147 s.
11. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
12. Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
13. Seyidov Y.M. Məmmədov M.T. Azərbaycan dilinin qrammatikası: Morfologiya: nəzəri kurs. Bakı : Bakı Universiteti, 2000, 403 s

**Глагольные сочетания по способу выражения первого компонента
в учебниках для вузов**

Резюме

Статья посвящена теме глагольных сочетаний по способу выражения первого компонента в вузовских учебниках. Отмечается, что глагольные сочетания в грамматике азербайджанского языка определяются как сочетания, главный компонент которых выражен неизменяемой формой глагола. Как известно, такое определение не раскрывает сущности глагольных сочетаний. Подробная интерпретация лексико-семантических и грамматических особенностей этих сочетаний, а также определение семантических связей между компонентами сочетаний способствуют лучшему усвоению данной темы.

В статье также указывается, что как в вузовских, так и в школьных учебниках в большей или меньшей степени говорится о средствах выражения подчиненного компонента глагольных сочетаний и семантических изменениях, вызванных этими средствами в содержании сочетания. В вузовских учебниках особенно широкое место отведено определению и анализу первого компонента глагольных сочетаний. В этих учебниках, наряду с обучением средствам выражения первого компонента глагольных сочетаний и их интерпретацией, также нашли свое отражение грамматические особенности, присоединяемые аффиксы, изменения в компонентах, ставших составной частью сочетания вследствие связи слов.

Verbal combinations by expression of the first component in high schools manuals

Summary

The article is devoted to a theme of verbal combinations by a way of expression of the first component in high-school textbooks. It is noted, that verbal combinations in grammar of the Azerbaijani language are reflected as a combination which main component is expressed by the unchangeable form of a verb. As is known, such definition does not open essence of verbal combinations. Detailed interpretation of lexico-semantic and grammatical features of these combinations and definition of semantic links between its components allow the best mastering of this theme.

In the article also it is underlined, that both in high school, and in secondary school manuals it is to a greater or lesser extent spoken about means of expression of the subordinated component of verbal combinations and the semantic changes caused by these means in the maintenance of a combination. In high school manuals, especially wide place is taken away to definition and the analysis of the first component of verbal combinations. In these manuals, along with training and interpretation of means of verbal combinations by expression of the first component, also have found the reflexion their grammatical features, attached affixes, changes in the components, which have become by a part of a combination owing to communication of words.

Rəyçi: Nailə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİGAR HACIYEVA
BDU
nigar@mail.ru

**ELLIPTİK CÜMLƏLƏR SİNTAKTİK EKSPRESSİVLİK VASİTƏSİ
KİMİ (AZƏRBAYCAN NAĞILLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: cümlə, sintaksis, elliptik cümlə, nağıl, ekspressivlik, cümlə, semantik.

Ключевые слова: предложение, синтаксис, эллиптическое предложение, сказка, экспрессивность, предложение, семантический.

Keywords: sentence, syntax, elliptic sentence, fairy tale, expression, sentence, semantics.

Dilin əsas funksiyası insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil müvafiq struktur və semantik tərəflərin vəhdətində müəyyən informasiyanı əks etdirir. Hər bir dil ən azı iki kommunikativ funksiyanı əks etdirir: biri adi informasiyanın verilməsindən, digəri isə gizli, obrazlı, ekspressiv fikrin ifadəsindən ibarətdir. Söylənən fikrə emosional – ekspressiv münasibət dildə müxtəlif vasitə və üsullarla həyata keçirilir. Həmin vasitələr arasında sintaktik quruluşun, bu quruluşa sığmış cümlə konstruksiyalarının əmələ gətirdiyi ekspressiya xüsusilə seçilir.

Ekspressivliyi meydana gətirən sintaktik quruluşun bir sıra tipləri danışıq dili sintaksisinin nəticəsində ortaya çıxan ellipsis hadisəsidir (12). Bu hadisənin nəticəsi olaraq dildə elliptik konstruksiyalar formalaşır.

K. Abdullayev elliptik cümlələrdən bəhs edərkən onların natamamlığının ancaq formal cəhətdən bitkin olmadığı fikrini qeyd edir: "Ellipsli cümlə quruluşunu yalnız formal xarici görünüş baxımından deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar" (1, 77). Dilçilikdə sabit fikirdir ki, elliptik konstruksiyalarda hər hansı söz və ya ifadənin olmaması fikir yarımçıqlığı yaratmır. Belə ki, "Semantik müstəqillik elliptik cümlələrin əsasını təşkil edir" (11, 59).

Elliptik cümlələr dilin müxtəlif üslublarında olsa da, bədii üslubda bu fakt xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Belə ki, "Ekspressivlik, emosionallıq və situasiya elliptik cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərini, işlənmə məqamlarını müəyyən edən əsas amillərdəndir" (9, 13).

Fikrin müəyyən formada ifadəsi olan elliptik cümlələrdə üzvün olmaması hər hansı bir üslubi məqsədlə əlaqədardır. Məqsəddən asılı olaraq, yalnız baş üzvlər deyil, habelə ikinci dərəcəli üzvlər işlədilməyə bilər. Elliptik cümlələrdə müxtəlif məqsədlər izlənilir; işin icra yerini, zamanını, səbəbini və s. nəzərə çarpdırmaq məqsəd kimi. Məsələn, nağıllardan

götürülmüş *Onu quyuya!*- elliptik cümləsində əsas məqsəd hərəkətin obyektini, *Onun başını bu saat!* –cümləsində icra zamanı ifadə olunmuşdur. Birinci ekspressiv elliptik cümlədə «atmaq» feili, ikincidə isə «kəsmək», «üzmək» feili xəbərlərindən biri ellipsisə uğramışdır.

K.Abdullayev yazır ki, ellipsis başdan-ayağa suppressiv halla əlaqələndirilə bilər və onun əlamətdar cəhəti odur ki, cümlənin tərkibində işlənən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər. Beləliklə, ellipsis, prinsip etibarilə üslubi-ekspressiv bir kateqoriya kimi özünü göstərir (1). Təsadüfi deyildir ki, bizim dilçilikdən fərqli olaraq qaraçay-balkar dilinin elliptik cümlələrindən bəhs edən araşdırıcılar elliptik cümlələrin bir qrupunu ekspressiv elliptik cümlələr adlandırırlar (4).

K.Abdullayev yazır ki, ellipsis başdan-ayağa suppressiv halla əlaqələndirilə bilər və onun əlamətdar cəhəti odur ki, cümlənin tərkibində işlənən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər. Beləliklə, ellipsis, prinsip etibarilə üslubi-ekspressiv bir kateqoriya kimi özünü göstərir (1). Təsadüfi deyildir ki, bizim dilçilikdən fərqli olaraq qaraçay-balkar dilinin elliptik cümlələrindən bəhs edən araşdırıcılar elliptik cümlələrin bir qrupunu ekspressiv

Nağıllarda əmr ifadə edən elliptik cümlələrin sintaktik quruluşunda ekspressivlik daha çox özünü göstərir. Xüsusən də, şahın, padşahın verdiyi əmrlər elliptik cümlələrdən istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Məs.: - *callad, onun başını...* (AN, I), *Padşah əmr elədi ki, tez vəzir bura...* (AN, I). Belə elliptik əmr cümlələrində çağırış da əsas yer tutur. Ekspressivliyi yaradan ictimai şərait əmr, xahiş, arzu və s. mənə çalarlarını da özündə birləşdirir. Belə ekspressivliyi dilin sintaktik quruluşunda həm dildənkənar, həm də dildaxili amillər yaradır.

Azərbaycan dilçiliyində T.Əfəndiyeva dilin digər sintaktik vahidləri kimi, elliptik cümlələrin də ifadəliliyi üzərində dayanaraq yazır ki, elliptik cümlələr qrupuna danışq nitqinin elə cümlələri də daxildir ki, bunlar əmr, hökm, arzu, salam, təbrik mənaları bildirir və formal-qrammatik cəhətdən yarımçıq olsalar da, mahiyyətə bütövlük, tamlıq ifadə edir. Bu cümlələrdə xəbər buraxılsa da, həmin cümlələrə məxsus intonasiya subyektin fikrinin ifadəsi, ekspressivliyi üçün tamamilə kifayət edir. Azərbaycan dili subyektin ifadəsini - əmrini, buyruğunu, xahişini ifadə edən elliptik cümlələrlə zəngindir (7). Ekspressivlik yaradan elliptik cümlələrdən istifadə olunma dairəsi digər cümlə tiplərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə cümlələr nağılların dilində xüsusi nitq şəraitində istifadə olunur. Nitq şəraiti nağılların dilində ekspressiv elliptik cümlələrin işlənmə məqamları ilə əlaqədardır. İşlənmə məqamlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Yalvarmaq, alqış və qarğış etmək məqamında: İbrahim öz-özünə dedi: **“Allah, sənə pənah, görən bu mənim başıma nə oyun gətirəcək?”** (AN, I), - **Allaha şükür, əmin padşah, atan vəzir...** (AN, I).

2) Narazılıq, nifrət məqamında: - : **-Ay cəpəl,üzünə lənət.** (AN, III, 21).

3) Çağırış, müraciət və təklif məqamında: **Sonra qıza dedi: - Dur, düş qabağıma...** (AN, I). Burada “getmək” feili xəbəri buraxıldığı üçün cümlədə ekspressiv çalar üstündür: **Allaha da qurban, qonağına da** (AN, I); **Balaxanım çox sevindi, dedi: sənə bir şələ inci verəcəyəm. O qızı oğurla mənə ver. Qarı dedi:- Günü sabah** (AN, I). Təklifin cavabı kimi işlənmiş «Günü sabah» dialoqun elliptik cümləsi sayıla bilər. Çünki onun məzmunu buraxılmış feili xəbərin (gətirmək) nədən ibarət olduğunu ifadə edir.

4) Dialoqda obrazın dilində elliptik cümlələr işlənir. Bu cür elliptik cümlələri və burada buraxılmış üzvləri konstruksiyadakı üzvlərin məzmunundan bilmək mümkündür. Məs.: - **Mənim ta axır yerimdir. Qardaşdan ayrı (...), şahərimdən ayrı (...), görən məni hansı qurd-quş basıb yeyəcək?** (AN, I). Təkrar olunan birləşmələrdən sonra «düşmək» feili xəbəri ellipsisə uğramışdır. Ekspressiv çalar bu düşmə ilə aktivləşir.

5) Təkid məqamında: **Bu saat döyüşə!** –**Sonra qıza dedi.** (AN, I), **Gülağa dalımızca** (AN, I).

6) Əzizləmə, nəvaziş məqamında: **Gəl işəri,bala,nənən sənə qurban!**(AN, II).

7) Qəzəblənmək mənasında. Nağıllarda ən çox padşah qəzəblənir və bu zaman elliptik cümlədən istifadə edir, qəzəbi artırır. Məs.: «Bulud» adlı bir nağılda oxuyuruq: **Padşaha xəbər apardılar ki, bir belə oğlan gəlib, həmə oğlanı da quyudan çıxartdı, budu gəlir sən qulluğuna. Padşah dedi: - Vəzir, tədbir!** (AN, I). Bu elliptik cümlə padşahın hirsələnməsi nəticəsində yaranmışdır. cümlədə «görmək» feili xəbəri buraxıldığı üçün konstruksiyada çağırış məzmununun ekspressivliyi artmışdır. Qeyd edək ki, həmin nağılın dilində «Vəzir, tədbir!».. elliptik cümləsi tez-tez təkrarlanır.

Həmin nağılda çağırış məqamında «can» elliptik cümləsi işlənmişdir ki, bu da situasiya ilə əlaqədardır. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən belə cümlələrə situativ yarımçıq və elliptik cümlələr də deyilir. «Elliptik konstruksiyaların situasiya və jestlər ilə əlaqəsi həmin konstruksiyaların həm semantikasında, həm də sintaktik quruluşunda öz əksini tapmış olur» (3). Nümunəyə nəzər salaq: **Daşı qovzadı dedi: İbrahim! İbrahim quyudan dedi:- c a n!** (AN, I).

8) Razılıq məqamında: **Səməd gəlib salamdan sonra sözə başladı: Qibleyi-aləm, sizin razılığınız...** (AN, I)

Azərbaycan nağıllarında atalar sözlərindən ibarət olan elliptik cümlələrə də rast gəlirik. Belə atalar sözlərində ismi və feili xəbərlər buraxılır. Buraxılmış üzvləri cümlənin öz məzmununa əsasən bərpa etmək

mümkündür. Məs.:- *Qardaşım, ata qamçı, eşşəyə biz* (AN, I). Burada «vurmaq» feili xəbəri buraxıldığı üçün atalar sözünün bədii-ekspressiv mənası güclənmişdir. Və yaxud, Yeməyə də kömək, işləməyə də kömək(AZ,III).Buataalar sözündə «lazımdır» ismi xəbəri buraxılmışdır. Bu cür atalar sözlərində mübtəda ilə öz ifadəsini tapmış semantik çalar ön planda durur. Bu məna da ekspressivliyə təsir göstərir.

Nağıllar daha çox dialoqlar əsasında qurulur. Dialoqun sual və cavab cümlələrində ekspressiv elliptik cümlələrlə hər an qarşılaşmaq mümkündür. Məs.: *Qız ağlayıb dedi: - Məni hara? (aparırsan)* (AN, I).

Dil vahidlərinin sintaktik funksiyası ünsiyyətin əsas fazası olan cümlələrin qurulmasında onların rolu ilə müəyyənləşir. Kommunikativ və ekspressiv aktın vahidi kimi cümlənin qurulmasında dil vahidlərinin poetikliyi və semantikasını əsasdır və həmin vahidlərin semantikasını ilə funksiyasını sıx əlaqədə olsa da, bəzi dilçilərin təqdim etdiyi kimi, onları eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, sintaksisdə dil vahidlərinin mənasını və funksiyasını arasında olan qarşılıqlı əlaqə əslində semantika və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi kimi öyrənilir (17;129).

Bu qarşılıqlı əlaqə sintaktik vahidlərin nitq situasiyasındakı fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilir. Həmin istiqamətlərin gedişində sintaksisin və onun imkanlarının yeni meyilləri meydana çıxır. Bu üslubiyyətə gedib bağlanır.

Ünsiyyət anı informasiyanın mübadiləsidir. Həmin mübadilə vaxtı görüntülərin ekspressiv boyaları bir sıra faktorlarla yanaşı, elliptik konstruksiyalarla da gerçəkləşir. Ona görə ki, ünsiyyətin motivlərini dərk etmək üçün, əlbəttə, mətnədə bütün cümlə üzvlərinin olub-olmamasını zəruri sayılmır. Əksinə, “ünsiyyət prosesində cümlənin yığcam, lakonik, yarımçıq formalarına meyiletmə daha güclü olur” (11, 5).

Nağıllarda iştirak edən qüvvələrin psixi fəaliyyəti fərdi, emosional və iradi keyfiyyətlərin birliyindən təşkil olunur. Həmin qüvvələrin nitqini təşkil edən elliptik konstruksiyalarda özünü canlı şəkildə göstərən emosiya, hiss və duyğu əsas bir keyfiyyət faktı kimi insanların inkişaf, hərəkət və fəaliyyət sferalarına daxildir. Bu baxımdan nağıl qəhrəmanlarının hiss və duyğuları, emosional əhval-ruhiyyəsi ekspressivliyin formalaşmasında da başlıca nöqtə sayılır. Hadisələrin, obrazların inkişaf əhəmələri ilə ölçülən emosionallıqda hissilik dərəcəsi qüvvətli olduğu halda, ekspressivlikdə ifadəlilik və təsirlilik ölçüsü əsas xüsusiyyət kimi göstərilir. Ekspressivlik isə nağıl dilində ifadə vasitələrinin üslubi məqamlarının əsas vasitələrindən biri kimi diqqəti çəkir.

Nağıllarda ekspressiv boyaları yaradan əhəmə semantik ellipsisin payına düşür. Semantik ellipsis, əsasən, nitq prosesində müşahidə olunur. Bu hadisə məntiqi vurğunun müəyyən komponent üzərinə düşməsi; ekspressiv

rəngarəngliyin yaradılması tendensiyası və təkrara yol verməmək üçün formalaşdırılır və işlədilir .

Bədii-ekspressiv sintaksisdə üslubi məqamın formalaşmasında fikrin müəyyən ifadə forması olan elliptik konstruksiyalar da mühüm rol oynayır. “Ellipsis” yunan mənşəli dilçilik terminidir, ifadənin hər hansı bir elementinin buraxılması-atılması, ixtisarı. Həmin element mətdən və situasiyadan asılı olaraq asanlıqla bərpa edilə bilər (2, 96).

Hər hansı bir cümlə üzvünün, xüsusilə də, xəbərin buraxılması ellipsis hadisəsini doğurur. Bu, prinsip etibarilə üslubi-semantik kateqoriyadır. Semantik-funksional sintaksisdə öyrənilməlidir.

Semantik cəhətdən müstəqil olan elliptik cümlələr yarımçıq cümlənin bir tipi olsa da, məzmun baxımdan ondan fərqlənir. Məna bütövlüyü bu konstruksiyaları yarımçıq cümlənin dialoji və monoloji tiplərindən fərqləndirir. Konstruksiyada fikrin mənası buraxılmış xəbərsiz də aydınlaşır. “Deyilən fikrin mənası xəbərsiz də aydın olduğundan bərpa edilmiş xəbər köməkçi funksiya daşıyır. Elliptik cümlələrə məxsus olan həmin xüsusiyyət onları dilin, xüsusilə də danışq nitqinin, ifadəli bir vasitəsinə çevirir. Bununla belə, digər yarımçıq cümlələrə nisbətən elliptik cümlələrin istifadə dairəsi bir qədər məhduddur. Məsələ burasındadır ki, elliptik konstruksiyalar hər zaman və hər cür nitq mühitində əmələ gəlmir: feili əslində olmayan və onun bərpası mətnin ümumi məzmunu əsasında mümkünləşən elliptik cümlələr birdən-birə deyil, müəyyən nitq şəraitində ciddi üslubi tələbatdan irəli gələrək meydana çıxır. Odur ki, bu tipli cümlələr mahiyyət etibarilə ekspressiv olur və fikrin lakonik, obrazlı ifadəsinə təkan verir” (33, 132).

Elliptik cümlələrdə poetiklik və ekspressivlik semantik və funksional planda meydana çıxır. “Elliptik cümlələrin semantik və funksional vasitələri nitq situasiyasında güclü ekspressiya yaradır, dinamizmi artırır, danışq dilində yığcamlığı təmin edir” (6,114).

Nağıl dilində elliptik cümlənin daha çox xəbəri buraxılmış tipindən istifadə olunur. “Feili xəbəri buraxılmış belə cümlələrin əksəriyyətində müəyyən bir işin icra edilməsi haqqında danışanın təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət və ya çağırışı ifadə edilir, başqa sözlə desək, bunlar əmr xarakterli olur” (1, 180).

Tədqiqat nəticəsində nağılların dilində elliptik cümlələrin bir sıra işlənmə məqamları müəyyənləşdirilmişdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Nağılların sual cümlələrində elliptik cümlələr işlənir və ekspressivliyi təmin edir: *Arvad dedi: - Bıy, ağız, başıma nələr?... (AN, I, 125); - Şah, bizə görə qulluq? Yənə hansı fağırın başını kəsəcəyik? (AN, I, 87).*

2. Subyektin iradəsini - əmrini, buyruğunu, xahişini və arzusunu ifadə etmək üçün işlədilir: *Dəyirmançı evdə olmadı, kağızı onun atasına verib*

dedilər: - Atamızdan sizə kağız...(AN, I, 231); Allah sənə ömür! (AN, I, 354); Mənə bir yer, bu gecəni qalım burda (AN, I, 53).

3. Bədii təsvir vasitəsi kimi işlənir. Ellipsis sayəsində əmələ gələn təsvir olduqca ekspressiv və obrazlıdır. Bu zaman güclü ümumiləşdirmələr və təsvirlər yaradılır. Məs.: *Əhməd görür bu elə qızdı ,yemə, içmə, xətti-xalina, gül camalina tamaşa elə. Alma kimi yanaqları, lalə kimi dodaqları, saçlar qara, gözlər qara. (AN, V, 207).*

4. Nitqin tonunu, axıcılığını və musiqiliyini təmin etmək üçün işlədilir: Şah Abbas gülə-gülə dedi: - Bu da vəkilin gəlini... (AN, I, 97). “Oldu” sözü buraxıldığı üçün nitqin tonu, axarı və musiqiliyi yüksəlmişdir.

5. Obrazların irəli sürdükləri hökmlərin qəti şəkildə icrasını tələb etmək məqsədilə: *Padşah dedi: - Vəzir bu saat öz pulunna bir gəmi qayırtır. Bir taxtası gümüş, bir taxtası qızıl (AN, I, 92). Paççah dedi: - Bu saat onun boynunu! (AZ, I, 45)*

T. Əfəndiyeva bu tipli cümlələrin olduqca ekspressivliyə malik olduğunu, onların fikrin yüksək hiss-həyəcanla ifadəsinə xidmət etdiyini göstərir (32, 136).

Elliptik konstruksiyalarda verilən hökm qüvvətli və yumşaq ola bilər. Bu zaman ekspressiv ifadə tərzində güclü və yumşaq tərzdə ifadə olunur. Məsələn, şahın əmri (“cəllad!”) bu hökm qəti və ciddi; ekspressivliyin tonu da qüvvətlidir. Məsləhət, buyruq, xahişlə edilən təkliflərdə isə ekspressiv çalar nisbətən zəifdir: Mənə bir qab yemək! tipli elliptik strukturda olduğu kimi. Ümumiyyətlə, ekspressivliyin elliptik cümlələrlə verilməsinin güclü-zəif nöqtələri nağılın tematikası və ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Nağıllarda elliptik konstruksiyalar müxtəlif ekspressiyaların təzahüründə istifadə olunur ki, bu da geniş spektiri təşkil edir:

1) Sevinmək, istəyə, vüsala çatmaq, qovuşma ekspressiyası üçün: - *Dədə, neçə ildi ki, məni yeşikdə dustaq eləmişdilər, həmin bu keçəl məni qurtardı. Padşah keçəli görüb dedi: - Məni istəyən keçələ xələt! (AN, III, 64).*

Ümumiyyətlə, nağıllarda elliptik cümlələrdən padşahların nitqində daha çox istifadə olunur. Sevinc assosiasiyası bu tip cümlə ilə formalaşır. Məs.: *Padşah camaatı yığıb dedi: - Məni istəyən, buna xələt! (AN, III, 74).*

Hadisələrin yenidən təkrarı nəticəsində, yəni Əhməd ikinci əjdahanı öldürəndə padşah camaata elliptik cümlə vasitəsilə müraciət etmir: *Padşah Əhmədi görən kimi yanına çağırıb, alından öpüb dedi: - Məni istəyən, buna xələt versin! (AN, III, 76).*

Bu ekspressiyada elliptik cümləni söyləyənin psixoloji durumu da əsasdır. Məsələn, susuzluqdan əziyyət çəkən: - *Hələ heç dinmə, susuzdan yanırım, mənə bir az su! (AN, III, 69).*

2) Hörmət ekspressiyası üçün: *Sən sağ, mən salamat (AN, II, 82).*

3) Xahiş ekspressiyası üçün: cəmiyyət dedi: - *Qarı nənə, bizə yer, biz qonağıq, yerimiz yoxdu* (AN, II, 72).

Nağıllarda bir çox hallarda rica, xahiş ekspressiyalı elliptik cümlələr üslubi məqsəd üçün təkrar olunur. Məs.: *Böyük qız dedi:- Mənə bir dənə soğan qabığından köynək...*

Ortancıl qız dedi: - Mənə bir dənə zər-qumaşdan çarğat!

Kiçik Mazarat dedi:- Mənə bir dənə pişik! (AN, II, 111).

Hər üç elliptik cümlədə “almaq” feili xəbəri buraxılmışdır.

4) Yalvarış ekspressiyası üçün: Nağılların qəhrəmanı müəyyən şəraitdə çətinə düşəndə bu ekspressiyadan istifadə edir. Məsələn: *Əhməd gördü ki, at onu öldürəcək, ağacı salıb atın boynunu qucaqladı. Hər yetənə qışqırırdı ki, cilov, cilov!* (AN, III, 78). *O yalvarırdı ki, bəlkə atın cilovunu bir adam tutub onu qurtara.*

Dialoji nitqdə yalvarış ekspressiyalı elliptik cümlələrə tez-tez rast gəlmək olur: -*Qarı nənə, Allahdan gizlin deyil, səndən nə gizlədim. Mən Süsənin dərdindən bu günə düşmüşəm. Mənə əlac!* (AN, III, 99); *Nisə dedi: - Mənim ərimə bir çarə!* (AN, I c., 200); *Odu ki, bir dəstə camaat yığışib, şah Dəşküvara şikayətə gəldilər ki, bəs uşaqlarımız itir. Bizə bir əlac!* (AN, II, 30); *Qız bir o yana baxdı, bir bu yana baxdı, bir ah çəkib dedi:- Mənə kömək ol, ey sübhü-sadiq. Qarnımdakı sənə nəzir!...* (AN, II, 116).

5) Mərhəmət ekspressiyası üçün: *Çar-naçar getdi kişinin yanına ki:- Mən sənə nökar* (AN, II, 123).

6) Nəvaziş ekspressiyası üçün: - *Buy, qarı nənə, sənə qurban, niyə getmirəm* (AN, III, 82);

7) Həyəcan, hiss, duyğu ekspressiyası üçün: - *Həyəcanlanaraq: nə yaxşı!* (AN, II, 32).

8) Arzu, istək ekspressiyası üçün: *Qaraqaş birdən atılıb yükün üstündən dedi: - Mənə pəpə!. Arvad bir nimçə sıyıq çəkib qoydu ortalığa. Bir də onu gördü bir nimçə sıyıq aş qurtardı. Qaraqaş dedi:- Mənə pəpə!* (AN, II, 8). *Qız dedi:-Üzük səndən istəyirəm,mən göyərçin ,bir də pişik bu evnən keçəlin yanına,qalanları yerdə* (AZ,III,71)

9) Alqış ekspressiyası üçün: -*Sən mənim dədəmdən qorxmazsan. Dədəm yekə bir ilandı. Elə ki, ona dedim, bu adam məni qurtardı, o sənə deyəcək ki, nə istəyirsən verim, sən deyərsən: «Sağlığımı»* (AN, III, 64); *Padşah təkrar soruşur: - Keçəl, indi mənə nə istəyirsən? Keçəl deyir: - Sağlığımızı!* (AN, III, 64). Bu bir neçə dəfə təkrar edilir. Elliptik cümlənin dialoji şəraitdə təkrarı ekspressivliyə yol açır və onun məzmununu genişləndirir: *Padşah yenə dedi: -Mənnən nə istəyirsən? Keçəl dedi:- Sağlığımızı!* (AN, III, 64). Qeyd edək ki, bu təkrar məqsədli təkrardır, padşahın qızının keçələ başa saldığı mətləblə əlaqədar meydana gələn situasiyadır. Sonuncu təkrarda elliptik cümlə bütöv söz birləşməsi

komponentində çıxış edir: *Keçəl nə istəyirsən? Keçəl dedi:- Padşahın sağlığım!* (AN, III, 65).

10) Minnətdarlıq ekspressiyası üçün: *Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyəninin. Siz sağ, mən salamat* (AN, I, 313).

11) Əzizləmə ekspressiyası üçün: - *Ay ev yiyəsi, qonaq istəyirsənmi?- Qonağına da qurban, özünə də qurban!* (AN, I, 349).

12) Təbrik ekspressiyası üçün: *Təbrik! Təbrik! Vəzir* (AN, I, 54).

13) Nifrət, qarğış, narazılıq ekspressiyası üçün: *Qara vəzirə ölüm!* (AN, III, 43); *Ölümə ölümlə, qardaşoğlu!* (AN, I, 85).

14) Çağırış, müraciət ekspressiyası üçün: - *Sənə demədim səbr elə. Padşah dedi: - Vəzir, buna tədbir!* (AN, II, 14);- *Vəzir, nə deyirsən, mənə bir tədbir, yoxsa qız əldən çıxar* (AN, II, 56); *Bunu görən padşah vəziri çağırıb deyir: - Vəzir, tədbir! İbrahim gəlib çıxdı, almaları da özü ilə gətirdi* (AN, II, 58); *Xan-xani cin dedi: - Vəzir, tədbir! Yoxsa qız əldən çıxır, özüm də padşahlar yanında xəcil olaram* (AN, II, 42).

Müxtəlif nağıllardan seçilmiş bu nümunələrdə padşah vəzir arasındakı müraciətin bir növü də elliptik cümlə ilə edilir və «tədbir» sözü padşahın leksikonunda əsas söz kimi işlədilir. Dialoji şəraitdə, əsasən, vəzirə bu elliptik cümlə ilə müraciət olunur, vəzir də cavabı elliptik cümlə ilə verir: *Gəldi Qəmər vəzirin yanına ki:- Bəs bu nə hekayətdi? Vəzir, mənə bir tədbir! Qəmər vəzir dedi:- Bu saat* (AN, II, 266).

15) Təəccüb ekspresiyası üçün: -*Ay bala, sən hara, padşah hara? O, sənə qız verməz* (AN, III, 66); *Durdum ayağa ki: -Əmi qızı, hara!* (AN, II, 226). Bu ekspressiya sual səciyyəli elliptik cümlələr üçün xarakterikdir.

16) Razılıq ekspressiyası üçün: *Padşah İbrahimdən xəbər aldı ki, niyə gəlmisən?- Gəlmişəm qızın Pərinuşu sağaldam.- Padşah. Çox yaxşı. Neçə günə? Nə şərtlə?* (AN, II, 56); *Lotu Abbas bunu eşitcək toxdadı; baş üstə, deyib çıxdı* (AN, II, 67); *Mən bir yana getsəm, məndən heç bir şey xəbər alma. -Rüstəm dedi:- O da mənim gözüüm üstə!* (AN, II, 239); *Balaxanım çox sevindi, dedi:- Sənə bir şələ inci verəcəyəm. O qızı oğurla mənə ver. Qarı dedi:- Günü sabah* (AN, I, 164).

17) Şərt ekspressiyası üçün: - *Gedin baxın, əgər oğlum gəlsə, çobana xələt xələt üstündən, yox, gəlməsə, çobanı qiymə kimi doğradacağam* (AN, II, 82); *Mən sizə bir ov verərəm, ancaq iki şərtlə...* (AN, II, 89).

18) İcazə, möhlət məzmunlu ekspressiya üçün: *Kəl Həsən belə deyəndə padşah dedi:- Üç gün mənə möhlət!* (AN, II, 174).

19) Qəzəb ekspressiyası üçün: *Padşah İbrahimin əlindən təngə gəlib dedi: - cəllad!* (AN, II, 59).

20) Nəticə ekspresiyası üçün: *Bir vaxt gözün açıb gördü, lələ köçüb, yurdu boş...* (AN, II, 128); *Aslan tutdu, qaplan yırtdı. Dərvişdən bir tük qaldı, bir sümük...* (AN, II, 116).

21) Əmr ekspresiyası üçün: *Axır Şahzadə Mütalibin qollarını bağlatdırıb saldı qabağına, əmr etdi, birbaşa meşəyə...* (AN, II, 122); *Dərviş qızın üzünə baxdı, acıqlı-acıqlı dedi: - Düş qabağıma!* (AN, II, 116); *Padşah dedi: -Buna tədbir! Bu qarqız nə olan işdi? Mələk xanımın bu tədbirlərindən padşah çox şad olub əmr verdi ki: - Məni istəyən buna xəlat!* (AN, II, 242).

22) təkid ekspresiyası üçün: *Kəl Həsən nəyə çəkib dedi: - Məna at!* (AN, II, 167).

Beləliklə, saysız-hesabsız ekspresiyaları yaradan elliptik cümlələr nağıl dilində qüvvətli sintaktik-üslubi vasitə kimi çıxış edir, canlı nağıl dilini oxunaqlı edir. Məhz nağıllarımızı sevdiren də fikrin daha yığcam, obrazlı, qənaətlə və təsirli ifadəsini təmin edən bu vasitələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.364 s.
3. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı: Maarif, 1975, 390 s.
4. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М.: Наука, 1972, 119 с
5. Вагіров Q. Bədii əsərlərdə danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ-nin nəşri, 1978,95 s.
6. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. Москва: Наука, 1984,
7. Əfəndiyeva T. Yarımçıq cümlə // Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər, Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşri, 1963, 120 s.
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001. 183 s.
9. Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. . Nam. diss. avtoreferatı, Bakı, 2008, 21 s.
10. Мамедов А.Я. Эллипсис в азербайджанском языке. Диссер. Канд. филол. наук, Баку, 1981.
11. Vəliyev S. Dialoji və monoloji nitqin sadə cümlələri. Bakı: Elm, 1999, 90 s

12. Харченко В.Г. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова//Русский язык в школе, № 3, Москва, 1976, с.57-68

Н.Гаджиева

Эллиптические предложения как средство синтаксической экспрессивности (на основе азербайджанских сказок)

Резюме

Статья посвящена изучению эллиптических предложений как средства синтаксической экспрессивности на основе азербайджанских сказок. Отмечается, что язык выполняет, по меньшей мере, две коммуникативные функции: передачу обычной информации и выражение образной, экспрессивной мысли. Эмоционально-экспрессивное отношение к высказываемой мысли осуществляется в языке различными средствами и способами. Среди этих средств особенно выделяется экспрессия, порожденная синтаксическим строем и заключенными в нем синтаксическими конструкциями.

Как известно, в эллиптических предложениях, являющихся определенной формой выражения мысли, пропущен член предложения, что связано со стилистическими целями.

В зависимости от цели в таких предложениях могут отсутствовать не только главные, но и второстепенные члены. В эллиптических предложениях преследуются разные цели выполнения действия: места, времени, причины и т.д.

В сказках семантический эллипсис традиционно является носителем создания оттенков экспрессивности. Семантический эллипсис, в основном, проявляется в процессе речи. Это явление формируется и используется для усиления логического ударения на определенном компоненте, тенденции создания экспрессивного многообразия и исключения повторов.

N.Hajiyeva

**Elliptic sentences as the way of syntactic expressiveness
(bases on the azerbaijani fairy tales)**

Summary

The article is devoted to the study of elliptical sentences as one of the way of syntactic expressiveness on the basis of the Azerbaijani fairy tales. It is noted, that the language is derived from the average two communicative functions: it transmits the usual information and former an expressive thought. Emotional expressive relationships are directly translated into the language in various ways and with the exception. These tools are especially emphasized by the expression of the synthesized structure and the constructed syntax.

Obviously, in elliptical sentences, which are one of the forms of thought expression, is missing member clauses and that were associated with stylistic suggestions. In the same sentences not only the main, but also the auxiliary members may be out. In elliptical sentences several types of actions are performed: place, time, time, etc.

In fairy tales semantic ellipse is traditionally the bearer of creating shades of expressiveness. Semantic ellipse found at the speech process. This phenomenon is formed and used to enhance the logical stress on a particular component, the tendency to create expressive diversity and avoid repetitions.

Rəyçi: Nailə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

УЛЬКЕР МИРЗОЕВА
Бакинский государственный университет
Ulkermirzoyeva@mail.ru

МЕТАФОРИЗАЦИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ СОМАТИЗМОВ

Ключевые слова: метафоризация, термин, соматизм, лексикология.

Açar sözlər: metaforizasiya, termin, somatizm, leksikologiya.

Keywords: metaphorization, term, somatism, lexicology.

Как известно, пословицы и поговорки отражают национально-культурную специфику языка. В них запечатлена многовековая история народа, его верования, обряды, традиции, ритуалы. Практически нет ни одной области жизни, которая не нашла бы отражения в пословицах и поговорках. Неслучайно пословицы и поговорки считаются «зеркалом нации». Они играют особую роль в создании языковой картины мира. «Природа значения пословиц и поговорок тесно связана с фоновыми значениями носителей языка, с практическим опытом, культурно-историческими традициями народа. Своей семантикой они направлены на характеристику человека и его деятельности». Пословицы и поговорки рассматривают как один из основных «кодов» культуры, как «язык веками сформировавшейся обыденной культуры», передающейся из поколения в поколение и отражающей все категории и установки жизненной философии народа – носителя языка. Пословицы – «автобиография народа», «зеркало культуры». Изучая пословицы того или иного народа, можно многое узнать о самом народе и его культуре. Каждый язык имеет особую картину мира, и языковая личность обязана организовывать содержание высказывания в соответствии с этой картиной. Понятие картины мира (в том числе и языковой) строится на изучении представлений человека о мире. Представители когнитивной лингвистики справедливо утверждают, что наша концептуальная система, отображенная в виде языковой картины мира, зависит от физического и культурного опыта и непосредственно связана с ним.

Действительно, каждый народ по-своему расчленяет многообразие мира и называет его фрагменты. Своеобразие конструируемой картины мира определяется тем, что в ней опредмечивается индивидуальный, групповой и национальный (этнический) вербальный и невербальный опыт. Как верно отмечает концептосфера – это упорядоченная совокупность концептов народа, информационная база мышления. Концепты о менталитете отражаются в пословицах, поговорках и фразеологических оборотах народа. Базовое стереотипное ядро знаний,

или когнитивная база народа, образуется из индивидуальных концептосфер как из некоторых их частей, в разной мере присвоенная всеми членами лингвокультурного сообщества. Безусловно, во всех языках мира, в том числе и в русском, пословицы и поговорки содержат богатейший лингвокультурологический материал, который составляет значительную часть не только национального языкового сознания, но и воплощает в себе весьма самобытные черты культуры народа. Как справедливо отмечается пословицы как малые художественные формы своими значением и могуществом равны художественному произведению, где конкретное событие, конкретная картина мира предстает в свой обобщенно – философской интерпретации. Пословицы и поговорки - гениальные произведения гениального автора. Народ – великий сочинитель, безусловно, способный на создание непревзойденной книги жизни. Такая книга никогда не умирает. Возраст такого творения измеряется не годами, а меркой мудрости, симфонией мысли, содержащейся в ней.

Основным признаком языковой картины мира, создаваемой пословицами и поговорками, является её антропоцентричность. Следует отметить, что за последнее время значительно усилился интерес к антропоцентрическому направлению в лингвистике, которое сосредоточивает своё внимание на системном изучении человеческого фактора в языке. Современные тенденции в развитии антропологической лингвистики связываются с понятием языковой личности, которая рассматривается как совокупность способностей человека создавать и воспринимать речевые произведения, поэтому изучение особенностей языковой личности будет способствовать построению языковой модели мира. Как показали наши наблюдения над материалами словарей, и в русском языке имеются пословицы и поговорки, в состав которых входят соматизмы. Поскольку в рамках одной магистерской диссертации невозможно охватить все имеющиеся пословицы и поговорки с компонентом «соматизм», ограничимся рассмотрением лишь некоторых из них, представляющих, на наш взгляд, особый интерес.

Голова

Чужая голова подобна тыкве.
Голова болит, как в огне трещит.
Голова большая, а глупая.
Голова велика, а мозгу мало.
Голова дракона, а хвост змеи
Голова завита, да не делом занята.
Голова на месте.

Голова не знает своей макушки, черепаха – своего панциря.
Голова не карниз – не приставишь.
Голова плешива, зато душа тонка.
Голова с лукошко, а мозгу ни крошки.
Голова с печное чело, а мозгу совсем ничего.
Голова с пивной котел, а ума ни ложки.
Голова с поклоном, сердце с покором, язык с приговором, ноги с подхо
дом, руки с подносом.
Голова у ног ума не просит.
Голова что чан, а ума ни на капустный кочан.

Глаза

Одни глаза и плачут, и смеются.
Свой глаз – алмаз, а чужой – стекло.
Глазами плачет, а сердцем смеется.
Два только глаза, да и те за носом.
Глазам видно, а ногам обидно.
Очи орлиные, а крылья комариные.
Глаз – не очки, выбьешь – не купишь.
Глаза впереди, а видят сзади.

Уши

Уши обманывают, глаза правдивы.
Пьяному море по колено, а лужа по уши.
Пьяному лужа по уши.
Пусти уши в люди – всего наслушаешься.
Дуй не дуй, а и тебе придет карачун.
Продуть уши.
Его слушать – уши вянут.
Подсказки слушать – лопухом вырастут уши.
Плохому по уши, удалому по колена.
Он бьет баклуши, а ты развесил уши.
Засел (или: погряз) по уши (или: по горло).
Обласкан по уши кумой, пошел без ужина домой.
Имеющий уши да услышит.
Держи уши пошире, а рот – поуже.

Нос

Нос вытащит – хвост увязит; хвост вытащит – нос увязит
Этот нос на просторе взрос.
Если ты сердисься, укуси свой нос.
Не по человеку спесь нос не по чину.
Спасается, а кусается богослов, да не од нос лов.
Спица в нос, не велика – с перст (то же).

Щелкни кобылу в нос – она махнет хвостом.

Спрос не бьет в нос.

Зубы

Аркан – не таракан: зубов нет, а шею ест.

Бежал от волка, а попал медведю в зубы.

Беззубому каша – папаша, а кисель – брат родной.

Был бы хлеб, а зубы сыщутся.

В зубах не удержал, а в губах не удержишь.

Видит Москву фашистское око, да зуб неймет.

Вранья на зуб не положишь.

Волос/волосы

Поневоле волос вянет, когда за него тянут.

У него стыда, что волос на камне.

Соломы в оглоблю, волос в дугу, а сноп в стог.

У него семь волос – и все густые.

Волос-то у него на полторы драки осталось.

Волос долог, да ум короток.

Волос долог, а язык длинней (у бабы).

Волос глуп – везде растет.

Поневоле волос вянет, когда батька за чуб тянет.

Дай хватить за один волос, а он и за всю голову.

Не время волос белит, а кручина.

Пирует до седых волос, а все и наг и бос.

Таким образом, как видно из вышеприведенных примеров, наибольшее количество пословиц и поговорок с соматизмами *голова, глаза, уши, нос, язык, зубы, волосы, руки, ноги, спина*. Пословицы и поговорки же соматизмами *щека, шея, палец, плечо, губы, лоб, ноготь, грудь* составляют меньшинство.

Как известно, менталитет формирует картину мира, а также проявляется в языковой картине мира, что говорит о существовании языкового менталитета. То, что пословицы и поговорки хранят в себе знания о мире и о человеке, позволяет ученым говорить о пословичном представлении о мире. Пословичный менталитет – это не менталитет пословицы, а отраженный в пословичном фонде менталитет народа, точнее, определенных социальных групп народа. Мировидение народа и его миропонимание опредмечиваются в языке в системе характерных для него образов, эталонов, стереотипов, символов и т.п. Большинство символов национально специфичны. Отдельные элементы фразеологизмов, пословиц и поговорок становятся символами. Например, во фразеологизмах *утереть нос, прищемить нос, хоть кровь*

из носу, а также в поговорке любопытной Варваре на базаре нос оторвали нос является символом уязвимого места в человеке.

Список использованной литературы

1. Аркадьев П.М., Крейдлин Г.Е. Части тела и их функции (по материалам русского языка и русского языка тела) // Слово и язык. М., 2011.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1993.
3. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977.
4. Дмитриева О.А. Об этнокультурной специфике пословиц и афоризмов // Языковая личность: Культурные концепты: Сб. науч. тр. Волгоград, 1996.
5. Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. /На мат-ле русского языка/ М., Наука, 1990.
6. Пермяков Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. М.: Наука, 1968.
7. Зимин В.И., Спирин А.С. Пословицы и поговорки русского народа. М., 1996.

Ü.Mirzəyeva

Semotizmlərin mertaforikləşməsi və terminləşdirməsi

Xülasə

Məqalədə smotizm komponentli atalar sözləri və zərb-məsəllər araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri və zərb-məsəlləri müxtəlif dil klişələrinə aid edilir (sabit söz birləşmələri). Onlar öz semantikasında uzun proses keçərək nəsildən nəsilə ötürülən mədəni anlayışları və stereotipləri özündə ehtiva edir. Burada geniş faktoloji material əsasında somatizm komponentli atalar sözləri və zərb-məsəllər qruplaşdırılır və tədqiq olunur. Konkret olaraq göstərilir ki, hansı çoxluq, hansı isə azlıq təşkil edir. Hər hansı bir xalqın atalar sözlərini öyrənilməsi həmin xalq və mədəniyyəti haqda çox şeyi öyrənmək olar. Hər bir dilin xüsusi dünya mənzərəsi var. Və dil şəxsiyyəti ifadənin məzmununu həmin mənzərə ilə təşkil etməyi məcburiyyətindədir. mənzərə anlayışı insanın dünya təsəvvürləri üzərində qurulur. Koqnitiv dilçilik nümayəndələri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dünyanın dil mənzərəsi qismində təsvir olan bizim konseptual sistemimiz, fiziki və mədəni təcrübədən asılıdır və onunla da bağlıdır.

U.Mirzayeva

**Metaphorization and terminologization of somatisms
Summary**

This article discusses proverbs and sayings, the components of which are somatisms. It should be noted, despite the fact that proverbs, sayings and idioms refer to all sorts of language clichés (stable verbal combinations), all of them reflecting in their semantics the long process of developing the culture of a people, they fix and transmit from generation to generation cultural attitudes and stereotypes. On the basis of extensive factual material, numerous proverbs and sayings, the components of which are somatisms, are thematically grouped and explored. Specifically, it is indicated which of them constitute the majority, and which - the minority. Studying the proverbs of a people, you can learn a lot about the people and their culture. Each language has a special picture of the world, and the linguistic person is obliged to organize the content of the utterance in accordance with this picture. The concept of the picture is based on the study of a person's ideas about the world. Representatives of cognitive linguistics rightly argue that our conceptual system, displayed as a linguistic picture of the world, depends on physical and cultural experience and is directly related to it.

Rəyçi: Sevinc Məhərrəmova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ТАИРА ЗАИРОВА
БУА
tahira_khafa@yahoo.com

ГЛАГОЛЫ СО ЗНАЧЕНИЯМИ «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ» И «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ОТНОШЕНИЕ» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: валентность, лингвистические исследования, глагол, эмоциональное состояние, эмоциональное отношение.

Açar sözlər: valentlik, linqvistik tədqiqatlar, feil, emosional vəziyyət, emosional münasibət.

Key words: valency, linguistic researches (studies), verb, emotional state, emotional attitude.

В лингвистических исследованиях проводится большое количество исследований по роли существительного в организации текстового контента. Однако роль глагола, передающего смысл в текстовой структуре не исследовалась достаточно глубоко, в частности связь между глаголом и его постоянным коллокатом - существительным в функции субъекта. Лингвистические исследования были проведены с целью изучения роли глагола в структуре английского предложения. Глагол рассматривается как один из основных языковых единиц в текущих лингвистических исследованиях. С точки зрения парадигматики и синтагматики ее можно охарактеризовать набором грамматических и семантических признаков.

При распространении идей в области семантического синтаксиса предполагается, что глагол является структурным и семантическим центром предложения. В рамках этого подхода считается, что структура предложения лежит в семантике вербального предиката. Глагол не только называет какое-либо конкретное действие, т. е. является единицей лексической, концептуальной номинации, но также предсказывает значение общей ситуации. Другими словами, глагол предсказывает набор участников ситуации, их статус роли и иерархию. В лингвистической литературе способность глагола совмещать с другими элементами предложения, определяющего их семантико-говорящую роль, называется валентностью. Количество элементов, совпадающих с глаголом в терминах его семантически-синтаксической роли, определяется лексико-семантическим классом глагола. Понятие «валентность» имеет разные значения в различных системах. Мы

предполагаем, что для настоящего исследования наиболее подходящей является интерпретация валентности в семантическом подходе. Он опирается на соотношение между объективной реальностью, ментальной структурой и языковой семантикой. В соответствии с этим подходом существуют три основных типа валентности:

- ✓ Синтаксическая валентность;
- ✓ Логическая валентность;
- ✓ Семантическая валентность.

По словам Р. М. Гайсиной, синтаксическая валентность реализуется на поверхностно-синтаксическом уровне предложения, где вербальные предикаты сочетаются с соответствующими формами глагола [5, 45-47]. Синтаксическую валентность словесного предиката можно определить как количество дополнений, которое требуется. Термин «дополнения» означает те элементы, которые удовлетворяют требованиям валентности словесного предиката на формальном синтаксическом уровне (Helbig, 1992). Логическую валентность можно определить как целый набор логических позиций (аргументов), с которыми сталкивается вербальный предикат. Стоит отметить, что логическая валентность носит универсальный характер и отражает отношения между неязыковыми явлениями (Helbig, 1992). Семантическая валентность - это уровень, который дополняет логический и отражает семантическую связь между вербальным предикатом и его аргументами. Это относится к характеру аргументов (там же).

Благодаря исследованиям в области семантики в современном языкознании все прочнее устанавливается связь между грамматической категорией и лексическим значением слова. Особенно актуальным этот вопрос является в изучении глагола – богатой грамматическими категориями части речи и довольно сложной в описании его лексического значения. Эмоциональное состояние представляет собой как бы «часть» более обширной категории состояния, одним из средств выражения которой являются предикаты. По мнению И. Н. Яковлевой [1], основные способы выражения эмоционального состояния при помощи предикатов в языке могут быть сведены к трем основным синтаксическим моделям: глагольной, адъективной и причастной и предложно-падежной. Глагольная модель используется говорящим в случае, когда требуется подчеркнуть «активность» субъекта при переживании того или иного состояния, т. е. состояние субъекта выражается в его поведении

Одним из актуальных направлений современных лингвистических исследований является изучение механизмов языкового обозначения эмоциональных переживаний человека. Это привело к формированию новой лингвистической дисциплины - эмотологии (или, как ее еще

называют, эмотиологии, эмотивной лингвистики), т. е. науки о языковых средствах выражения эмоций и чувств. На сегодняшний день в лингвистике четко дифференцируется язык описания эмоций и язык выражения эмоций. Критериями для такого деления стали функции языковых единиц: языковые средства описания эмоций выполняют номинативную функцию т. е. эмоции, чувствам, настроениям, переживаниям даются, прежде всего, словесные номинации (радость, печальный, любить, грустно и т. д.); языковые средства выражения эмоций выполнен эмоционально-экспрессивную функцию, т. е. говорящий «говорит». Свое эмоциональное состояние (ого, супер!, фу, вот это да!) либо дает эмоциональную оценку предметам и явлениям окружающей реальность (свинья, тряпка, солнышко, дружище 'о человеке'; Ну и характер!). Одним из дискуссионных вопросов эмотивной лингвистики является разграничение понятий «эмоциональность» и «эмотивность». В настоящий момент эмоциональность рассматривается как психологическое понятие т. е. как способность индивида испытывать эмоции и чувства и выражать их различными способами (через мимику, жесты, нейро-физиологические реакции, а также вербально). Эмотивность является языковой категорией и объединяет только языковые средства выражения эмоций. Однако в различных исследованиях можно заметить как узкое, так и широкое понимание самой категории эмотивности. В первом случае в нее включаются лишь языковые средства непосредственного выражения эмоций, во втором - все возможные средства вербального выражения эмоций (и средства выражения, и средства названия эмоций).

Эмотивные глаголы можно объединить в две лексико-семантические группы: «глаголы эмоционального состояния» и «глаголы эмоционального отношения». Под лексико-семантической группой (ЛСГ) мы понимаем группу слов одной части речи (в нашем случае глаголов), объединенных общим семантическим компонентом. В ЛСГ «эмоциональное состояние» вошли глаголы с общим значением «испытывать определенное эмоциональное состояние; быть, находиться в определенном состоянии». Особенность этих глаголов заключается в том, что они называют протяженные во времени, замкнутые в субъекте эмоциональные состояния, напр.: to enjoy, to deplore, to rage, to sad, to worry etc. Значение этих лексем можно представить с помощью семантических формул «Я испытываю / нахожусь в каком-либо эмоциональном состоянии» или «Я испытываю / переживаю какую-либо эмоцию». ЛСГ «эмоциональное отношение» объединяет глаголы с общим значением «испытывать определенное эмоциональное отношение к чему-, кому- либо». Глаголы этой группы называют эмоциональные связи человека с другими людьми, предметами,

явлениями окружающего мира, напр.: to adore, to admire, to despise, to hate, to love, to respect, to trust etc. Значение этих глаголов может быть представлено с помощью семантической формулы «Я испытываю какие-либо эмоции к чему- или кому-либо».

ЛСГ «глаголы эмоционального состояния» включает семантически неоднородные глагольные единицы, что дает основания для выделения нескольких лексико-семантических подгрупп (ЛСП). Первая ЛСП включает глаголы, которые обозначают эмоциональные состояния человека, вызванные определенными внешними причинами. В лексическом значении этих глаголов присутствуют семы «чувствовать», «испытывать», «быть в состоянии», которые предаются глаголами feel, be, show, напр.: to deplore - be very upset or annoyed by something; to fear - feel fear, be afraid; to mope - be dejected and apathetic; to pity - feel pity for someone; to rejoice - feel or show a great joy; to sorrow - feel or display deep distress, etc. В ЛСГ «глаголы эмоционального состояния» выделяются также ЛСП в зависимости от того, положительные или отрицательные эмоциональные состояния человека обозначают глаголы. К ЛСП «глаголы положительных эмоциональных состояний» относятся глаголы, которые называют положительные эмоции. Под положительными эмоциями вообще понимаются те, при которых человек испытывает приятный эмоциональный фон, которые переживаются как удовольствие. К положительным эмоциональным состояниям относятся радость, гордость, удовлетворение, счастье, блаженство, чувство безопасности и др. Для называния таких эмоциональных состояний в современном английском языке используются глаголы to enjoy - get pleasure of something ; to exult - show or feel elation or jubilation ; to glory - rejoice, pride yourself; to luxuriate - enjoy oneself in a luxurious way, take self-indulgent delight; to rejoice - feel or show great joy. ЛСП «глаголы отрицательного эмоционального состояния» объединяет глаголы, которые называют отрицательные эмоции, возникающие при неудовлетворении каких-либо потребностей. К отрицательным эмоциям относятся печаль, горе, тревога, боязнь, страх, ужас, гнев, отчаяние, неудовольствие, злоба, разочарование, раскаяние, возмущение, отвращение, омерзение, досада, ненависть, стыд, угрызения совести и др. Для называния этих эмоциональных состояний в английском языке используются такие глаголы, как to despair - feel despair; to grieve - feel grief; to fear - feel fear; to mope - be dejected and apathetic; to rage - be very angry; to repent - feel or express sincere regret, etc. Также к ЛСГ глаголов эмоционального состояния относятся лексемы, называющие нейтральные эмоциональные состояния, т. е. те, которые не связаны с переживанием

удовольствия или неудовольствия. В психологии к нейтральным эмоциям относятся удивление, изумление. В английском языке эти состояния обозначаются глаголами to astonish - surprise or impress (someone) greatly; to wonder - desire or be curious to know something; to marvel - be filled with wonder or astonishment; to surprise - cause astonishment, etc . Все рассмотренные выше глаголы эмоционального состояния являются словами с прямым значением, в семантической структуре которых, кроме сем «чувствовать», «испытывать», «быть в состоянии», присутствуют семы, указывающие на конкретные эмоции и чувства. Как правило, они выражены существительными или прилагательными, напр.: pleasure, pride, fear, grief, disgust, despair, pity; angry, apathetic, glad, deject, etc. Семантическим признаком ЛСГ «глаголы эмоционального отношения» является наличие семы, указывающей на направленность эмоции или чувства на какой-либо объект. В толковании лексических значений таких глаголов эта сема выражается словами somebody, someone, something, a person. Как и у глаголов эмоционального состояния, в семантической структуре глаголов эмоционального отношения присутствует сема, которая указывает на сам эмоциональный процесс и выражается чаще всего глаголом «feel». Конкретное эмоциональное отношение обозначается с помощью существительных и прилагательных, называющих те или иные эмоции и чувства. Глаголы эмоционального отношения можно разделить на несколько лексико-семантических подгрупп. К ЛСП «глаголы положительного эмоционального отношения» относятся слова, называющие такие положительные эмоции, как восхищение, восторг, любовь, симпатия, признательность, интерес, уважение, доверие и др., напр.: to admire - regard with respect for someone; to dote - love to distraction; to love - feel a deep romantic or sexual attachment to someone; to respect - feel or show deferential regard for someone; to sympathize - feel or express sympathy for someone; to trust - believe in the reliability, truth, ability, or strength of someone etc. ЛСП «глаголы отрицательного эмоционального отношения» включает лексемы, обозначающие такие отрицательные эмоции, как ненависть, презрение, жалость, зависть, ревность, возмущение, отвращение и др., напр.: to abhor - regard with disgust and hatred for someone; to despise - feel contempt or a deep repugnance for someone; to disgust - give someone a feeling of disgust; to envy - desire to have a quality, possession, or other desirable attribute belonging to someone else; to hate - feel intense or passionate dislike for someone; to resent - feel bitterness or indignation at a circumstance, action, or person, etc. Среди ЛСГ «глаголы эмоционального отношения» есть и такие слова, которые называют эмоциональные отношения объекта к субъекту, т. е.

эмоциональное отношение объекта вызывается определенными действиями или поведением субъекта. Эти глаголы, как и подобные им единицы в ЛСГ «глаголы эмоционального состояния», являются каузативными, напр.: to annoy - irritate someone, make someone angry; to excite - cause strong feelings of enthusiasm and eagerness in (someone); to interest - excite the curiosity or attention of (someone); to perturb - make someone anxious or unsettled; to sicken - make someone feel disgusted or appalled, etc.

Литература

1. Allerton D. J. Valency Grammar University of Basel, Basel, Switzerland 2006.
2. Reichardt R. Valency Sentence Patterns and Meaning Interpretation The University of Birmingham, 2013.
3. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. Л.: Просвещение, 1966.
4. Вердиева З.Н. Семантические поля в современном английском языке. М.: Высш. шк., 1986.
5. Гайсина Р.М. Специфика значения глагола // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. 1982.
6. Кибардина С.М. Валентностные свойства немецких глаголов, обозначающих эмоции // Структура и семантика предложения и текста в германских языках. Новгород: НГПИ, 1992.
7. Козинцева НА. Конструкции с глаголами речи, мысли, чувств, восприятия, эмоционального отношения и оценки // Семантика и синтаксис конструкций с предикатными актантами. Л.: Наука, 1981
8. Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка В. И. Шаховский. - Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987.

Zairova Tahirə

İngilis dilində "emosional vəziyyət" və "emosional münasibət" bildirən feillər Xülasə

Məqalə ingilis dilində emosional vəziyyət və emosional münasibət bildirən feillərdən bəhs edir. Məqalədə müsbət və mənfi emosional vəziyyəti, müsbət və mənfi emosional münasibət bildirən feillər fərqləndirilir; eyni zamanda bu feillərin mənaları geniş şəkildə araşdırılır.

Müasir dilçilik tədqiqatlarında mövcud tendensiyalardan birinin tətbiqi insanın emosional təcrübəsinin təyin edilməsinin mexanizmlərini öyrənməkdir. Bu gün emosiyaların təsviri dili və duyğuların ifadə dili dilçilikdə aydın şəkildə fərqlənir. Belə bölünmə meyarları linqvistik birləşmələrin funksiyalarıdır: emosiyaların təsvir edilməsi üçün linqvistik vasitələr adlandırıcı funksiyanı yerinə yetirir, yəni emosiya, duyğu, əhval-ruhiyyə verilir; duyğuların ifadə edilməsi üçün linqvistik vasitələr emosional ifadəli funksiyanı yerinə yetirir, yəni spiker onun duyğusal vəziyyətini "ifadə edir" və ya ətrafdakı həqiqətlərin obyekt və hadisələrini emosional qiymətləndirir.

Zairova Tahira

**Verbs With the Meanings “Emotional State” And “Emotional Attitude”
in the English Language
Summary**

The article deals with the semantic structure of English verbs with the meaning of emotional state and emotional attitude; differentiates the verbs of positive and negative emotional state and emotional attitude; gives the definition of the causative verbs of emotional state and emotional attitude. Introduction of one of the current trends in modern linguistic research is the study of the mechanisms of linguistic designation of a person's emotional experiences. Today, language of emotion description and language of expression of emotions is clearly differentiated in linguistics. The criteria for such a division are the functions of linguistic units: linguistic means of describing emotions perform a nominative function, that is, emotions, feelings, moods, experiences are given, above all, verbal nominations; linguistic means of expressing emotions perform an emotionally expressive function, that is, the speaker “expresses” his emotional state or gives an emotional assessment of objects and phenomena of the surrounding reality.

Rəyçi: Həsən Quliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏİDƏ ORUCOVA
SƏİDƏ MEHDİYEVƏ
ADU
o.sayka@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN İKİNCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LEKSİK ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: qrammatik qaydalar, artikl, sözönülü feillər, cümlə quruluşu, gerund.

Key words: grammar rules, article, phrasal verbs, sentence structure, gerund.

Ключевые слова: грамматические правила, артикль, фразовые глаголы, структура предложения, герундий.

Müasir dövrümüzün tələblərindən biri də ingilis dilini bilməkdir. Bu gün yaşından asılı olmayaraq hər kəs bu dili ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə can atır. Bu gün bir çox ixtisaslaşmış müəllimlər məsuliyyətlə bu dili tələbələrə böyük bir zövqlə aşılayırlar. Bu dili aşılasmamışdan əvvəl hər bir müəllim bu dilin öyrədilməsi metodikasına bələd olmalıdır. Ən mühüm amillərdən biri isə müəllim peşəsini seçmək və bu sevginin vasitəsilə tələbələrə öz biliklərini doğru şəkildə çatdırılmasıdır. Xüsusilə böyük bir iş ingilis dilini tədris edən müəllimlərinin üzərinə düşür. Ən əsası da tələbələr bu dilin gələcəkdə onlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaqlarını dərk etməlidirlər.

Hər bir müəllim tələbə ilə işləməmişdən əvvəl dərslər keçəcəyi tələbənin biliyinə, psixologiyasına bələd olmalıdır. Bir sözlə onları tanımalıdırlar. Onların psixologiyasına bələd olmaq onların dünya görüşlərinə, fikirlərinə və həyat baxışlarına yiyələnəndən sonra onlarla ünsiyyət qurmaq daha da asan və effektiv olacaq. Çünki ingilis dilinin öyrədilməsində müzakirələr daha çox rol oynayır. Bu müzakirələr müəllim və tələbə arasında olan dialoqlar əsasında qurulur. Tələbənin daxili dünyasına aqah olan müəllim verəcəyi sualları onların istəklərinə və maraq dünyalarına uyğun şəkildə qurur. Təbii ki, yaş həddi də nəzərə alınır. Əslində bu fikir mübadiləsinin aparılmasında əsas məqsəd onları ingilis dilində fikirləşməsinə və fikirlərini bu dildə izah etməsinə və çatdırılmasına qabiliyyətinə malik olmasına şərait yaradır. Çünki bu zaman onlar bu dili mənimsəyir və sürətli danışmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Təbii ki, bu danışıqların əmələ gəlməsi üçün bu dilin qrammatikasına yiyələnmək lazımdır. Çünki bu cümlələr qrammatika əsasında qurulur. Əsasən də

zamanların öyrədilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ən vacibi isə keçirilən qrammatik materialların təkrarı praktik şəkildə vaxtaşırı müəllim tərəfindən aparılmalıdır. Məsələn, əgər müəllim keçmiş zamanı tələbəyə öyrətmişsə, praktika zamanı verilən sualların keçmişlə bağlı olmasına diqqət yetirməlidir. Çünki bu praktikanın aparılması öyrədilənlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb olur. Qrammatikanın öyrədilməsindən əlavə danışmada işlədilən sözlərin əhəmiyyəti də çox böyükdür. Bu zaman müxtəlif səviyyələrə uyğun şəkildə kitablar tədris olunur. Bu kitablar müxtəlif mövzulara aid olan sözlərlə zəngindir. Tələbələr öz istəklərinə uyğun mövzulara yiyələnə və söz ehtiyatlarını artırma bilirlər. Sözlərin soruşulması daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Burada müəllimlərin üzərinə daha ağır iş düşür. Ən əsası odur ki, bu izahlı şəkildə olmalıdır. Tələbələr bu izahları verərkən öz cümlələrini qurmalı, hətta belə söz birləşmələrini və ifadələri situasiya yaratmaqla müəllimlərinə çatdırmalıdır. Bu proses onlara tədris olunan sözlərin mənimsənilməsinə və onların danışmaq dilində istifadə edilməsinə zəmin yaradır. Şübhəsiz ki, tədris edilənlərin hamısı hərtərəfli və müfəssəl şəkildə təşkil olunmalıdır. Bütün bunların hamısı İngilis dilinin inkişafına gətirib çıxarır.

Qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilinin öyrənilməsi işində dilin aspektləri biri digərini tamamlayır. Tələffüz bölməsi fonetik materialın düzgün oxunuşunu nəzərdə tutursa, leksika bölməsi oxunan sözləri nəzərdə tutur. Qrammatika bölməsi isə bunların hər ikisinin köməyi ilə cümlə düzəldib ünsiyyət yaratmağı nəzərdə tutur. Dilin qrammatik materialları bu dildə praktik olaraq danışmağa kömək edir. Daha doğrusu bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün dilin qrammatik materiallarının rolu böyükdür. Qrammatik materiallar nitqi anlamaq, oxunan mətnin mənasını başa düşmək vərdisləri aşılayır. Məhz buna görə ingilis dilinin öyrənilməsində qrammatik materialların xüsusi yeri və xüsusi əhəmiyyəti vardır.

İngilis dilinin qrammatikasını öyrənərkən nəzərdə tutulan qrammatik materialları şüurlu şəkildə mənimsəmək lazımdır. Əks halda dil öyrənciləri öyrənilən materialları tez unudur və cümlə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Materialları şüurlu şəkildə öyrənmək üçün qaydaya uyğun nümunələr demək, müxtəlif misallar göstərmək lazımdır.

İngilis dilinin qrammatikasında elə mövzular vardır ki, onlar Azərbaycan dilinin qrammatikasına yaddır. Belə qrammatik materialların öyrənilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycanlı öyrəncilər ingilis dilində olan "artikl" (Article) bəhsini öyrənərkən çətinlik çəkirlər. Çünki bu qrammatik məfhum Qərbi Avropa dillərinə xas olan məsələdir. Ona görə də Azərbaycanlı öyrəncilər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklların hansı hallarda işlənməsini və ya işlənməməsini; müəyyənlik artikllarının xüsusi isimlərlə işlənməsini tətbiq edərkən bir sıra səhvlərə yol

verirlər. Digər bir mövzuya nəzər salaq. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində “cerund” (Gerund) məfhumu var. Cerundu öyrənərkən ilk növbədə onu indiki zaman feili sifətindən (Participle 1) ayıran əlamətləri, cümlə daxilində cerundun işlənməsini, onun ismə xas xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.

Məsələn:

1. The constructors enjoyed *building* different houses. (Cerund – enjoy feili özündən sonra cerund tələb edir)
2. They are *building* a new mosque in our city. (Participle 1 - indiki davamedici zaman to be + Participle 1)
3. All *buildings* in our village were destroyed during the war. (isim)

Qrammatik materialların öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də ingilis və Azərbaycan dillərinin cümlə quruluşu ilə bağlıdır. Belə ki, ingilis dilində cümlə quruluşu Subject + Predicate + Secondary Parts of Speech formasındadır. Ana dilimizdə isə cümlə quruluşu mübtədə + ikinci dərəcəli üzvlər + xəbər formasındadır. Cümlələri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya əksinə tərcümə etdikdə bu fərqlərə əhəmiyyət vermək lazımdır. Əks halda tərcümə düzgün alınmayacaq. Sadalanan bütün bu çətinliklərin qarşısını almaq üçün bu mövzularla bağlı müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirilməlidir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də sözdönülü feillərin işlənməsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi bəzi sözdönülü feillər tamamlıq tələb edir və bu tip feillərdə tamamlıq isim ilə ifadə edilərsə, tamamlığı həm feillə sözdönü arasında, həm də sözdönüdən sonra işlətmək mümkündür. Məsələn: Can you *fill* this form *in*, please? və ya Can you *fill in* this form, please?; They have *set* a new company *up*. və ya They *set up* a new company.; Please *switch* your phones *off*. və ya Please *switch off* your phones. və s. Əgər tamamlıq əvəzlik ilə ifadə olunarsa bu zaman tamamlıq yalnız feillə sözdönünün arasında işlədilir. Məsələn: Switch *it off*. (not Switch off it.); Throw *them away*. (not Throw away them.) və ya Turn *it down* (not Turn down it.) və s. Bəzi sözdönülü feillər tamamlıq tələb etsə də feillə sözdönü arasına heç bir söz əlavə etmək olmaz. Məsələn: I *asked for* chicken, not steak.(not I asked chicken for); I’m *looking for* my keys.(not I’m looking my keys for); I don’t *get on with* my sister. (not I don’t get my sister on with) və s. Elə sözdönülü feillər də vardır ki, onlar ümumiyyətlə tamamlıq tələb etmirlər. Məsələn: The plane *took off* two hours late. I *checked in* at the airport and got my boarding pass. Players usually *warm up* before a match starts. və s.

Qeyd etdiyimiz kimi qrammatik materiallar dilin öyrənilməsində ən çətin aspektlərdən biridir. Thornbury özünün “How to teach grammar” kitabında qrammatikanı “dildə olan cümlələrin düzgün qurulmasını idarə edən qaydalar” adlandırmışdır. Dörd dil bacarıq və vərdişlərinin mənimsənilməsi üçün qrammatik materialların düzgün şəkildə öyrənilməsi

vacibdir. Belə ki, qrammatik materiallardan qeyri-düzgün istifadə danışıq, yazı, dinləmə və oxu vərdiş və bacarıqlarının düzgün mənimsənilməsinə gətirib çıxardır. Bütün bunların qarşısını almaq üçün ingilis dilinin öyrənilməsində qarşıya çıxan qrammatik problemlər müəyyənləşdirilməli və bu problemlərin həlli yolları araşdırılmalıdır.

Akademik L.B.Şerbanın dediyi kimi ana dili ilə müqayisə dilin möhkəm öyrənilməsində ən yaxşı üsullardan biridir. Dilin qrammatik qaydalarının müqayisəli öyrənilməsi haqqında prof. N.M.Kazımov yazır: “Öyrəndiyimiz obyektlərlə bizə məlum olan hər hansı bir obyekt arasında nəinki oxşarlığı, habelə fərqi də başa düşdükdə istənilən nəticəni əldə etmək olur. Oxşarlıq və fərqi məhz birlikdə başa düşülməsi yadda saxlamanın müvəffəqiyyətli olmasının şərtlərindən biridir.”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı 1960.
2. Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.
3. Барсу́к Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам. М. «Просвещение» 1965.
4. Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman, 1989.
5. Thornbury S. How to teach grammar, London: Pearson ESL. 2000.
6. <https://www.teach-this.com/ideas/problems-learning-english>
7. oxfordenglishglobal.com/the-difficulties-of-learning-english-as-a-second-language

**Orujova Saida
Mehdiyeva Saida**

Grammatical Difficulties in Learning English as a Second Language Summary

The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Second language learners usually make mistakes in certain grammatical rules. This research aimed to identify and analyse such grammatical difficulties in order to give a contribution to the study of linguistics and help teachers in identifying grammatical errors commonly made by second language learners of English. The result of this research shows that the major kinds of errors

made by the students are related to plural markers, articles, verbs, and tenses. Hopefully these findings would be beneficial to those studying and teaching English to foreign language learners. Observations and clear understanding of the problem enables us to speak about the differences between acquisition and learning and makes it possible to investigate their interrelationship. The authors provide different examples and tries to explain all these examples.

**Оруджова Саида
Мехтиева Саида**

**Грамматические трудности в изучении английского
как второго языка
Резюме**

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. Во-вторых, языковые ученики обычно ошибаются в определенных грамматических правилах. Это исследование предназначалось для выявления и анализа таких грамматических трудностей, чтобы внести вклад в изучение лингвистики и помочь учителям в определении грамматических ошибок, обычно принимаемых учащимися второго языка на английском языке. Результат этого исследования показывает, что основные ошибки, допущенные учащимися, связаны с множественными маркерами, статьями, глаголами и временем. Надеюсь, эти результаты будут полезны тем, кто изучает и обучает английскому языку иностранным языкам. Наблюдения и четкое понимание проблемы позволяют говорить о различиях между приобретением и обучением и позволяют исследовать их взаимосвязь. Авторы приводят разные примеры и пытаются объяснить все эти примеры.

**Rəyçi: Aynur Məmmədžadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

Н.ГАСАНОВА

Старший преподаватель Азербайджанского Государственного
Педагогического Университета
nazli hsnova.57@ mail.ru

**ЦЕЛОСТНОСТЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ
УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ
ДИАЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА**

Açar sözlər: bütövlük, ardıcillıq, professional səriştə, qarşılıqlı asılılıq, yenilik strategiyası

Ключевые слова: целостность, систематичность, профессиональная компетенция, взаимозависимость, инновационная стратегия

Key words: integrity, systematic, professional competence, interdependence, innovation strategy

Максимальный эффект взаимообогащения диалогичности и целостности подготовки будущего учителя иностранного языка может быть достигнут при условии соблюдения следующих принципов: системности и целостности педагогического процесса, диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса, междисциплинарной интеграции лингвистического образования и методической подготовки, развития проблемного мышления при выполнении познавательной деятельности. Разработка положений диалогического подхода применительно к методической подготовке будущего учителя иностранного языка, направленной на формирование его профессиональной компетентности, будет результативна, если эта подготовка представляет собой систему: целостную совокупность целей, содержания и методов, средств обучения, деятельности преподавателей и студентов. Реализация принципа системности и целостности в процессе методической подготовки будущего учителя иностранных языков предполагает решение следующих задач:

- уточнить цели, задачи и содержательные линии методической подготовки студентов в рамках диалогического подхода;
- изучить и отобрать педагогические, информационно-коммуникативные технологии, способствующие реализации системности и целостности процесса подготовки будущего учителя;
- выделить необходимые для обладания будущей профессии специализированные компетенции и разработать систему упражнений;
- определить средства оценивания результатов обучения, формы и виды контроля.

Принципы диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса побуждают нас обратиться к понятию "интерактивность". Интерактивная сторона обучения выступает как межличностное взаимодействие, т.е. совокупность связей и взаимодействий людей, складывающихся в их совместной деятельности. Интерактивная сторона общения представляется не только через обмен информацией, но и через усилия людей по организации совместных действий, позволяющих партнерам реализовать некоторую общую для них деятельность.

Стратегия и тактика взаимодействия могут быть разработаны только на основе анализа процесса взаимопонимания. Стратегия взаимодействия определена характером тех общественных отношений, которые представлены выполняемой социальной деятельностью. И так тактика взаимодействия определяется непосредственным представлением о партнере. В единстве этих двух моментов создается реальная ситуация взаимодействия. Диалогическое взаимодействие проявляется во взаимодействии участников методического процесса, всех компонентов содержания и используемых средств обучения, а также во взаимодействии современных образовательных и информационно коммуникативных технологий. Регулярность контактов между всеми участниками в течении всего периода обучения обеспечивает активную обратную связь и регулярный контроль формируемых компетенций обучающихся, что приводит к повышению эффективности обучения в целом. Реализация данного принципа в настоящей концепции поддерживается использованием современных методов и приемов (коллективное решение проблемной ситуации, ролевая игра, работы в группах и тд), требующих непосредственного контакта на разных уровнях (с преподавателем, между студентами). Поэтому при этом мы руководствуемся с точкой зрения Е. С. Полат, которая считает, что принцип диалогического взаимодействия (интерактивности) должен рассматриваться с двух сторон: взаимодействие участников педагогического процесса и интерактивности как дидактического свойства используемых средств обучения [Полат; 2006, стр. 108]

Способность изучать иностранный язык интерактивно строится на умении организовать познавательную деятельность в решении диалога, когда каждый вовлечен в процесс познания и имеет возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что знают все и каждый. Этот принцип лежит на основе не только взаимодействия участников общения, но и в основе содержания этого общения, которое чаще всего выступает в вид интерактивного текста. Получение нового продукта на основе текста возможно лишь при условии, если студент находится постоянном интерактивном общении с автором исходного

текста, вступая с ним в заочный диалог. В процессе такого диалога у студента может проявиться желание обменяться своими мыслями с другими участниками профессионального общения, разрешая уже в процессе непосредственного взаимодействия, интеракции возникшие противоречия или открытые вопросы. Это взаимодействие может осуществляться в процессе аудирования, чтения. Взаимодействие видов речевой деятельности позволяет будущему специалисту воспринимать предметный мир в его целостности. Это утверждение полностью совпадает с точкой зрения А. А. Леонтьева, который отмечает, что для формирования целостного восприятия предметного мира у студентов преподаватель не может не считаться с фактом взаимодействия разных видов речевой деятельности, особенно при решении коммуникативных задач [Леонтьев: 2004 стр. 436]. И поскольку, как отмечает Леонтьев, текст используется в качестве ориентировочной основы для другой деятельности и выступает в качестве структурного компонента других видов деятельности. [Леонтьев; 2004, стр. 433]. Таким образом формирование методической компетентности будущего учителя иностранных языков построение с учетом принципа диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса, становится социальной формой организации познавательной деятельности. Суть интерактивного обучения состоит в такой организации учебного процесса, при которой практически все обучаемые оказываются вовлеченными в процесс познания. Принцип диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса требует не только изменения содержания учебного предмета, но и его новой организации. В этих условиях учебный предмет следует выстраивать таким образом, чтобы способствовать сознательному активному соучастию учащихся в процессе восприятия и творческого воспроизведения его содержания. Это требует от преподавателя преодоления всей предшествующей традиции обучения. Преподаватель и студент, ведущие диалог в процессе познания, должны выходить на уровень понимания, а понимание, всегда диалогично, т.е. понимание - это взаимопонимание. Преподаватель не воспитывает, не учит, а актуализирует, стимулирует студента к саморазвитию, изучает его активность, создает условия для самодвижения.

Принцип междисциплинарной интеграции методической подготовки Педагогическая интеграция - это разновидность научной интеграции, осуществляемая в рамках теории и практики. Как отмечает В. В. Левченко, применительно к системе обучения понятие "интеграции" может принимать два значения: во-первых, это создание у обучающихся цельного представления об окружающем мире (цель) и во-вторых, это процесс, ведущий к достижению цели, в ходе которого возникают

качественно новые тенденции в учебно-воспитательном процессе. Интеграция как процесс комплексного развития, воспитания и обучения обеспечивает взаимодействие, взаимопроникновение и взаимосвязь всех звеньев учебно-воспитательного процесса. В предлагаемой концепции интегративности показывается как междисциплинарный по содержанию принцип, позволяющий реализовать диалогический подход к формированию методической компетентности будущего учителя иностранных языков, в котором учитываются современные тенденции взаимосвязанного социально-культурного и профессионального становления будущего учителя. Междисциплинарная интеграция - это процесс объединения учебных дисциплин относительно исследования последовательных и технологических проблем. Использование междисциплинарной интеграции во-первых создает условия для осознанного понимания будущим учителем явлений и разрешения конкретных познавательных и профессиональных ситуаций, во-вторых обеспечивает умение студента самому осуществлять междисциплинарную интеграцию, т.е. строить дисциплинарные и целостные модели процессов решения целевых познавательных проблем. В-третьих, способствует целостному развитию личности будущего учителя, его интегрального мышления. В-четвертых, междисциплинарную интеграцию мы интегрируем как средство качественного развития высшего образования. Принцип гуманизации, пронизывающий деятельность современных педагогических университетов, требует повышенной рефлексии сознания в познании человеком самого себя и повышенного чувства ответственности за другого человека. Ведущей задачей преподавателя выступает не воздействие на личность будущего учителя, его сознание посредством выдвижения педагогических требований, а пути и способы вхождения в созданное студентом рефлексивное образовательное пространство, пути и способы его освоения. Принцип педагогической поддержки представляет собой способ гуманистического взаимодействия преподавателя и студента, основанный на расширении и углублении личности. Система педагогической поддержки в рамках предложенной концепции предполагает выделение следующих педагогических условий:

- целостность (используемые средства должны представлять целостную систему);
- систематичность (отобранные средства и методы должны применяться систематично);
- целенаправленность (подбор форм и методов в зависимости от конкретных задач занятий);

Обращение к разработке диалогического подхода как теоритической основы формирования методической компетентности будущего учителя иностранных языков в педогогическом университете носит закономерный характер. Эта закономерность определяется интерактивной направленностью самого образовательного процесса, понимаем комплексного, целостного интерактивного содержания обучения. Концепция диалогического подхода к методической подготовки будущего учителя включает в себя ряд оснований, раскрывающих его сущностные характеристики: Человек может взаимодействовать с другими людьми в различных областях деятельности, в том числе и речевой, поэтому он обладает развитой коммуникативной культурой. Формирование и совершенствование коммуникативной культуры студентов играет в процессе развития личности будущего выпускника ведущую роль. Диалогический подход к методической подготовке будущего учителя иностранного языка рассматривается нами как целостный системный процесс, обладающий всеми наиболее общими характеристиками системы: целостностью, структурностью, взаимосвязью со средой. Диалогический подход представляет собой целостную, инновационную стратегию формирования творческой личности будущего учителя, обеспечивающую универсальность и опережающий уровень знаний, высокую мотивацию самостоятельного поиска новой информации в решении творческих задач

Литература:

1. Палат Е.С. «Некоторые концептуальные положения организации положения организации обучения иностранным языкам на базе компьютерных телекоммуникаций» «Иностранные языки в школе», - 2001 №2 стр. 22-25
2. Бондаревская Е.В. «Вариативность стратегий личностно-ориентированного воспитания» Москва. Инновационная школа 2000 №1
3. Языкова Н.В. «Вопросы подготовки учителя. Цели и содержания методической подготовки студентов педагогического факультета ин. языков» И.Я.Ш – 1995 №3 стр. 38
4. Леонтьев А.А. «Педагогическое общение» М.Знание 1979- стр. 48
5. Горлова Н.А. «Личностно- деятельный метод обучения иностранным языкам .» Учебное пособие. М. МГПУ 2010 стр. 248

N. Həsənova

**Xarici dil müəllimlərinin metodik hazırlığının dialoji yanaşmaya
əsaslanan bütövlüyü
Xülasə**

Məqalənin müəllifi ünsiyyətin zənginləşməsində dialoqun maksimum təsirini və gələcək xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasının bütövlüyünü qeyd edir. Dialoq yanaşmasının prinsipləri ortaya çıxır. Dialoqu aparan müəllim və tələbə anlama səviyyəsinə çatmalıdır. Anlaşma həmişə dialoq hesab olunur. Müəllim bu prosesdə tərbiyə etmir, öyrətmir, lakin tələbəni özünü inkişaf etdirməyə aktuallaşdırır və stimullaşdırır. O, onun fəallığını öyrənir və onun hərəkət etməsi üçün şərait yaradır. Məqalədə fənlərarası inteqrasiyadan da bəhs edilir. Fənlərarası inteqrasiya fənləri birləşdirən prosesdir. Fənlərarası inteqrasiya hadisələri anlamaq və xüsusi peşəkar problemləri həll etmək üçün şərait yaradır. İnteqrasiya həm də gələcək xarici dil müəllimlərin şəxsiyyətlərinin və onların inteqral düşüncələrinin inkişafına yardım edir.

N. Hasanova

**The Integrity of preparation of a foreign language teacher based on
a dialogical approach
Summary**

The author of the article mentions maximum effect on mutual enrichment of a dialogue and integrity in preparation the future foreign language teacher. The principles of the dialogical approach are revealed. The teacher and the student leading the dialogue must go to a level of understanding. Understanding is always logical, that is, understanding is mutual. The teacher doesn't educate, doesn't teach, but actualizes, stimulates the student to self development. He studies his activity, creates the conditions for the development itself. The article also notes interdisciplinary integration. It is an association of academic disciplines. Interdisciplinary integration creates conditions for understanding the phenomena and solving specific professional problems. Integration also contributes to the holistic development of the future teacher's personality and his integral thinking.

Rəyçi: Svetlana Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZENFİRA NİFTƏLİYEVA
ADIU
zenfira@mail.ru

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK, STRUKTUR-MORFOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: Komparativ frazeoloji vahidlər, intensivləşmə, tematik qrup, semantik təhlil, müqayisə, milli leksika, frazeologiya

Ключевые слова: сравнительные фразеологические единицы, интенсификация, тематическая группа, семантический анализ, сравнение, национальная лексикология, фразеология

Key word: comparative phraseological units intensification thematic group semantic analysis comparison national lexicology phraseology

Müasir dilçilik paradıqmaları sırasında müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə böyük yer ayrılır. Frazeologiyanın sistemli öyrənilməsi aspekti həm frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənilməsi, həm də tədqiq olunan dillərin bənzər və fərqli əlamətlərinin öyrənilməsi zamanı böyük maraqa səbəb olur.

Komparativ frazeoloji vahidlərini 3 parametr üzrə sabitliyi, mənanın yeni məna qazanması və ayrı-ayrılıqda formalaşması üzrə tədqiq edərkən alimlər əsaslı olaraq iddia edirlər ki, komparativ birləşmələr yuxarıda sadalana parametrlərə tam uyğun gəlir və buna görə də frazeoloji vahid olaraq qəbul edilə bilər. Sifəti müqayisələr dildə ona görə əmələ gəlirlər ki, ayrı-ayrılıqda götürülən əsas müqayisə komponentləri vasitəsi ilə ötürülən məlumat kifayət etmir və əlavə informasiyanın ötürülməsinə ehtiyac duyulur. Müqayisə olunan komparativ frazeoloji vahidlər həm müsbət, həm də mənfi çalarlar ifadə edə bilər. Komparativlik, əlamət bildirən sözlərin morfoloji forması olaraq hər şeydən öncə sözün mənasının dərk edilməsi və dərəcə kateqoriyasının ümumilikdə ifadə olunma vasitələri ilə bağlıdır.

Sabit komparativ birləşmələri frazeoloji vahidlərin xüsusi tipi kimi dəyərləndirmək olar. Onlar dərəcə və müqayisəni ifadə etmə vasitələri ilə zəngindir. Bu da onların diskurs sistemi daxilində effektiv təsir vasitəsi kimi çıxış etməsinə imkan verir. Komparativ frazeoloji birləşmələr müxtəlif idiomatiklik dərəcəsinə malikdir. Bu isə müqayisənin hissələrindən birində və ya hər ikisində sözlərin semantikasının təsadüfi və ya ardıcıl olmasından asılıdır. Sabit müqayisələr sadəcə dilçilərin deyil, həm də ədəbiyyatşünasların

tədqiqat obyektinə çevrilib, çünki müqayisə metaforqa, metonimiya, sinerdox və s. ilə yanaşı tiplərin növlərindən biridir. (İ.P.Qalperin, B.V.Tomaşevski, Y.A.Nekrasova, D. Faulseit, G. Kühn). Qrammatik xüsusiyyətlərin müqayisəsi zamanı aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olundu ki, komparativ frazeoloji vahidlər mövcud olan sintaktik modellərin əsasında yaranır (M.I.Çeremisina,

V.M.Oqoltseva, W. Fleischer), yəni quruluşuna görə dəyişkən müqayisə konstruksiyalardan fərqlənmirlər.

Komparativ birləşmələr frazeoloji vahidlərə xas olan sabitlik, məhsuldarlıq, obrazlı motivasiya, ekspressivlik kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Sabit müqayisələrin əksəriyyəti tərkibinə daxil olan sözlərin mənasından motivasiya olunan obrazlı birləşmələrdir. Motivasiya olunan komparativ mələrdən, cümlələrdən və A.I.Smimitskinin terminologiyasına əsasən təktərəfli, yəni tərkibində sadəcə bir əhəmiyyətli sözü olan birləşmələrdən əmələ gəlir. Frazeoloji birləşmələrin semantik modellərini ayırdıqda görürük ki, müxtəlif strukturların tərkibində istifadə olunan semantik təkrarlanma nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, daşdığı semantik informasiya və qrammatik struktur arasında daimi uyğunluq müşahidə olunmur.

İngilis və Azərbaycan dillərində komparativ frazeoloji vahidlərin arasında artefakt adlı etalonlar üstünlük təşkil edir. Frazeoloji vahidlər əsasən insanı xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman iki dilin komparativ frazeologiyasında müqayisə üstünlük təşkil edir. Həmin müqayisələr insanın zahiri görünüşünü, onun fizioloji və fiziki vəziyyətini və hərəkətlərini ifadə edir. İngilis və Azərbaycan dillərində sabit müqayisələrdə milli səciyyə daşıyan frazeoloji leksika azlıq təşkil edir. Hər iki dilin komparativ frazeologiyasında insanın xarakteristikası üçün həm heyvan obrazları, həm də artefaktların adları istifadə olunur. Halbuki, cansız əşyaların, situasiyaların, hadisələrin, təbiətdə baş verən hadisələrin xarakteristikası zamanı artefaktlarla bağlı obrazlara üstünlük verilir [7. s. 50]. İnsanı keyfiyyətləri simvolizə edən heyvan və personajların (əsasən, mifik personajların) adlarının Azərbaycan və İngilis dillərində bir çox ortaq cəhətləri var. Bunu hər iki dildə də müqəddəs kitaba müraciətlə izah etmək olar: məsələn, as old as Adam dünya qədər qədimdir, (as) deaf as adder kötür kimi kardır, (as) patient as Job Yaqub qədər səbirli, (as) old as hills – dağlar qədər goca və s.

Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində məsələn, şir cəsurluq, tülkü çoxbilmişlik, pələng vəhşilik, arı – işgüzarlıq, öküz isə güc, qüvvə rəmzi kimi göstərilir. Məsələn, as cunning as a fox tülkü kimi hiyləgər, as fierce as a tiger – pələng kimi yırtıcı, as bold as a lion – aslan-kimi qorxubilməz, as busy as a bee – arı kimi işgüzar, as strong as an ox öküz kimi güclü.

Digər tərəf ən isə iki dilin simvolikasında fərqlər də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində əqli məhdudiyət və keylik “qoyun” və ya “toyuq” sözləri ilə ifadə edilir. İngilis dilində isə bu anlayış “qaz”(goose) və ya “qatır”(mule) sözləri ilə təcəssüm edilir. Azərbaycan dilində çox işləyən insanları ifadə etmək üçün arı ilə və ya at kimi dözümlü və işgüzar heyvanlar ilə müqayisə edirlər. İngilislər isə belə vəziyyətdə quşlarla müqayisədən istifadə edirlər. Azərbaycan dilində yiyələgərlik və çoxbilmişlik “tülkü” və ya “ilan” ilə təcəssüm edilirsə, İngilislərdə bu anlayış Zağca quşu ilə həmahənglik təşkil edir. Azərbaycan dilində “quzu” sözünün insana aid olaraq işlənməsi onun itaətkarlığını, sakitliyini bildirirsə, ingilis dilində bu mənanı ifadə etmək üçün “it, pişik“ anlayışı istifadə edilir.

Frazeoloji müqaisələr 6 tematik qrupa ayrılır:

1. İnsanın xarici görünüşünü, onun fiziki vəziyyətini və hərəkətlərini ifadə edənlər: Məs., (as) black as coal — kömür kimi qara (adətən gözlər haqqında);

2. İnsanın xasiyyətini, şəxsiyyətlərarası münasibətləri ifadə edənlər: Məs., (as) steady as rock qaya kimi sərt (hisslərə yenilməyən, xahiş dinləməyən insan haqqında):

3. İnsanın düşüncəsini və danışq qabiliyyətini ifadə edənlər: two heads are better than one –ağıl ağıldan üstündür; four eyes see more than two [2, s.43]

4. İnsanm maddi vəziyyətini ifadə edənlər: half loaf is better than no bread soğan olsun, nağd olsun;

5. İnsanm emosional vəziyyətini ifadə edənlər: as happy as a lark uşaq kimi xoşbəxt (etdiyi işdən və ya vəziyyətdən razı olan);

6. Cansız əşyaların, vəziyyətlərin, təbii hadisələrin insana xas edilməsi: məs., (as) good as headache baş ağrısı kimi (faydasız insan haqqında) [7, s. 50];

Diqqət yetirsək görürük ki, hər iki dildə də insanın xarici görünüşünə, fiziki vəziyyətinə və hərəkətlərinə aid olan frazeoloji vahidlərə daha çox yer ayrılıb. İkinci yerdə isə cansız əşyaları, vəziyyətləri və təbii hadisələri xarakterizə edən komparativ frazeoloji vahidlər gəlir. Daha sonra insanın düşüncəsini və danışq qabiliyyətini ifadə edən frazeoloji vahidlər müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində hiss və emosionallıq bildirən frazeoloji vahidlər azlıq təşkil edir. İngilis dilində isə bu zəiflik insanın maddi vəziyyətini və fiziki fəaliyyətini bildirən frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Beləliklə, müəyyən bir dildə insanı təsvir edən komparativ frazeologiyanın üstünlüyə malik olması bilavasitə həmin dilin antroposentrik olmasından asılıdır. Söz birləşməsi strukturuna malik olan komparativ birləşmələrinə əsasən sifəti və feli frazeoloji vahidləri aid etmək olar. Zərfi komparativ frazeoloji vahidlərin sayı dildə o qədər də çox deyil.

Sifəti komparativ frazeoloji vahidlər ənənvi olaraq frazeologizimlər sinfinin ayrıca yarım sinfinə daxil edilir. Komparativ

farazeoloji vahidlərin tərkibi strukturunun və onların semantikasının təsviri, onların cümlədə sintaktik rolu haqqında A.V.Kuninin, N.N.Amosovanın, T.V.Şmelyovanın, A.V.Terentyevanın və digər alimlərin dissertasiya tədqiqatlarında ətraflı təqdim olunur. Sifəti müqaisələr üçün mənanın iqiplanlılığı xarakterikdir, yəni ki, bir anlayış digəri ilə müqayisə edilir. Sifəti müqayisələr məhz elə ona görə yaranır ki, dildə əlavə məlumatı çatdırmağa ehtiyac duyulur. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində tərkibində sifət olan, insanı təsvir edən frazeoloji vahidləri çoxsaylı tematik qrupa ayırmaq olar. Lakin önlan ümumiləşdirsək, 3 əsas yanmqrup meydana çıxacaq – 1) müsbət mənə ifadə edən frazeoloji vahidlər; 2) mənfi mənə ifadə edən frazeoloji vahidlər; 3) neytral mənə efədə edən frazeoloji vahidlər. [11,s.119]

Frazeoloji sistemin ümumi semantik asimmetriyasını, yəni frazeoloji vahidlərin mənəsinin mənfi mənəyə meyillənməsini, dilçilər insanların daha kəskin emosiyalı və nitq zamanı düşünmə reaksiyası ilə, əlxəsus da mənfi hadisələrə, stresslərə reaksiyası ilə izah edirlər. Məs.: as deaf as a post daşdivar kimi duyarsız, as ugly as a post günah kimi qorxulu və s. Bu model hərəkəti, onun keyfiyyət xarakteristikasını göstərir və vəziyyəti təyyin edərək ona münasibət ifadə edir. Məs: bleed like a pig · qanamaq, qanlar içində qalmaq, swim like a stone da\$ kimi üzmək (üzməyi bacarmamaq), tit like a glove əyninə görə biçilmək, qutu kimi oturmaq (paltar haqqında), run like a hare – dovşan kimi qaçmaq, quyruğun tutub qaçmaq, agree like cats and dogs – it-pişik kimi yola getmək, süear like a trooper – ağ7m açıb gözün yummaq (söyüb biyabır etmək), drop smb.(smth) like a bot potato kimdənsə(nədənsə) tez bir zamanda can qurtarmaq.

Ədəbiyyat

1. Qulu Məhərrəmli, Rafiq İsmayılov Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti-Altun kitab-2015
2. Nugar Vəliyeva Azərbaycan -İngliscə -Rusca frazeoloji lüğət.Bakı-2006
3. Arrakin V.D. Типология германских литературных языков.М.,1976.s.156-172

Z.Niftalievə

Analysis of some structural–semantic features of comparative phraseological units in english

Summary

In the article features of comparative phraseological compounds in English are analyzed and their equivalents in the Azerbaijani language were presented. An analysis was made of the Comparative phraseological units in both languages, both from a grammatical and syntactic point of view, as well as the quarrels and differences between them. This topic does not lose its relevance, since phraseological units are always in the center of attention of researchers. As a linguistic element, the phraseological unit is the best source of basic knowledge about the way of life of the speakers of the Tongues, their history and geography. Idioms and phraseological units are directly connected with the outlook of a definite people, which certainly reflects the national character of the national culture of the people. It is for this reason that the national lexicon of comparative phraseological units is widely studied in this article.

З.Нифталиева

Анализ некоторых лексико-семантических структурно – морфологических, фразологических единиц в английском языке

Резюме

В статье анализируются особенности сравнительных фразеологических соединений в английском языке и были представлены их эквиваленты на азербайджанском языке. Был проведен анализ компаративные фразеологические единицы в обоих языках как с грамматической, так и с синтаксической точки зрения, а так же были исследованы сходства и различия между ними. Эта тема не утрачивает своей актуальности, поскольку фразологические единицы всегда находятся в центре внимания исследователей. Будучи языковым элементом фразеологическая единица является наилучшим источником базовых знаний об образе жизни носителей языка, их истории и географии. Идиомы и фразеологические единицы не посредственно связаны с мировоззрением определенного народа, что безусловно в себе национальный характер национальной культуры народа. Именно по этой причине в этой статье широко изучается национальный лексикон сравнительных фразеологических единиц.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

NƏRMİNƏ QULİYEVƏ
RUQİYYƏ SƏFƏROVA
ADIU
nərminə,ruqiyyə.@mail.ru.

**SOMATİK TƏRKİBLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏN
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ XÜSUSİ AMİLLƏR**

Açar sözlər: quruluş, zənginləşmək, nitq, mövcud olmaq, başa düşmə, tərcümə, frazeologiya,

Key words: structure, enrich, speech, exist, notion, translation, phraseology, unit

Ключевые слова: структура, обогащать, речь, существовать, понятие, перевод, фразеология, единица

Dilin sisteminin kəmiyyət səciyyəsi özünü daha çox frazeoloji vahidlərdə əks etdirir. Əlavə edək ki, bir çox hallarda, sözlərin işləkliyi müxtəlif dillər üçün eyni deyil. Bu həmin dillərin sisteminin özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Analitik dillərdə belə fellərin (işləkliyi müxtəlif fellərin) iştirakı azalır, onların işlənmə tezliyi isə çoxalır. Tədqiqatlar göstərir ki, german dillərində frazeoloji transformasiya zamanı frazeoloji vahidlərin formalaşmasında iki-üç fel iştirak edir. Bu xüsusiyyətlər ordan irəli gəlir ki, frazeoloji yarım sistem dilin özünəməxsusluğunu göstərən sahələrdəndir. Frazeoloji vahidlərlə dilin sistemi arasında əlaqə, kəmkret frazeoloji yarım sistemlə həmin dilin kəmkret sistemi ilə əks olunur. İstənilən dilin frazeoloji vahidlərinə nəzər salsaq, aydın olur ki, frazeologizmlərin əksəriyyəti sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Aydın olur ki, strukturuna görə eyni olan frazeoloji vahidlər on, yüz, hətta min vahidlərdən ibarət sıra (fel+isim, fel+sözünü+isim, sözünü+isim və s.) yaradır. Yaxud seriyaların mövcudluğu təsadüfi fakt deyil və dilin strukturundan asılıdır. Dilin qrammatik sistemi nə qədər mürəkkəbdirsə, onda o qədər sərbəst, həm də sabit sözbirləşmələri sistemi mövcuddur. Məsələn: Azərbaycan və rus dillərində məhz ismin halının mövcudluğu hal kateqoriyası olmayan dillərdən altı dəfə çox birləşmə formalaşmasına şərait yarada bilər. Dilin transformasiyasında ana dilindən fərqli olaraq dilin frazeoloji tərkibi dilin sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun olmaqla, eyni zamanda müxtəlif dillərdə və müxtəlif aspektlərdə bu xüsusiyyətləri qeyri-adekvat əks etdirir. Frazeologiyaya üçün xarakterik cəhət olur ki, dildə olan bəzi tendensiyalar, meyillər, frazeologiyada dolayısı yolla üzə çıxır. Bir sıra sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərə və mürəkkəb sözlərə çevrilməsi tendensiyası buna misal ola bilər. Kəmkret bir dilin frazeologiyasının

spesifikası və onun həmin dilin sistemi ilə əlaqəsi frazeoloji vahidlərin yaranması üçün bu və ya digər sözdüzəldici tiplərdən istifadə üzə çıxır. Ana dilinə tərcümədə, sözdüzəltmə tipləri frazeologizmlərin struktur elementi ilə səciyyələnir. Dünya dillərinin bir çoxu frazeologiyada sözdüzəltmə tiplərindən istifadədə yüksək dərəcədə seçim imkanlarına malikdir. Sərbəst sözbirləşməsində geniş yayılmış sözdüzəldici elementlər iştirak edir və onlar sabit birləşmələrin yaranmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. Digər tərəfdən bir sıra dillərdə yalnız frazeoloji vahidlərdə istifadə olunan müəyyən morfoloji strukturlar mövcuddur. Bir çox şəkilçilər özlərinin ekspressivliyi, yaxud başqa səbəbdən yalnız frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir və onlara sərbəst sözbirləşmələrində rast gəlmirik. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində, frazeoloji yarım sistemlərdən, dilin sisteminin xüsusiyyətlərinin reallaşmasının özünəməxsusluğu başqa bir cəhətlə də meydana çıxır. Sabit söz birləşmələrinin qrammatik strukturu dil sistemindən müxtəlif şəkildə yayınmalar və arxaizmlərlə səciyyələnir. Lakin bu zaman ayrı-ayrı, tək-tək, frazeologizmlərə aid olsa da bu dil hadisəsi bir sıra hallarda frazeologizmlər qrupunda da müşahidə olunur. Spesifik anomaliya sayılan əlamətlər frazeologiyaya daxilində qanunauyğun hal alır və məhsuldarlıq qazanır. Yəni frazeoloji birləşmənin ana dilinə tərcüməsində transformasiyasının mahiyyətini basa düşmək üçün F.Palmerə müraciət edək: “Biz cümlədəki münasibətlər haqqında ümumi fikir irəli sürə bilirik. Fəal cümlənin passiv cümləyə çevrilməsinə dair fikir söyləyə bilirik: biz isimlərin və ya ismi söyləmənin yerini dəyişib “by” sözü əlavə etməklə onu ikinci cümləyə-passivə çevirə bilirik və eyni zamanda fəal aktivdən passivə bilirik. N. Xomski bunu “transformasiya” adlandırır. “Syntactic structure”-də active-passive münasibətlərini belə şərh edir. Əgər S./ John sees Mary// NP1-Aux-V-NV2 formasında qrammatik cümlədirsə, onda bu formaya çevriləcək.

//Mary was seen by Mary//

NP2-Aux+be+en-V-by+NP1 qrammatik olur.

Simvolların açılışını yuxarıda vermişik. Azərbaycan dilinin materialına tətbiq edəndə bu belə olacaq.

//Con Mariyanı gordu// Mariya Con tərəfindən goruldu//

Göründüğü kimi, /görmək/ felinin məchul növü ilə belə cümlə düzəltmək olmaz.

Bu qrammatik cəhətdən düzgün olmayan “cümlə” olardı. Ancaq /Əhməd məktub yazdı// cümləsini yuxarıdakı model əsasında məchul növdə demək olar; Sadəcə olaraq, burada /Əhməd/ sözündən sonra /tərəfindən/ artırmaq və /yazmaq/ felini məchul növə çevirmək lazımdır:

/Əhməd məktub yazdı // → /Məktub (Əhməd tərəfindən yazıldı//

/NP-NP-V+il+xəbər şəkilçisi/ və /NP-NP-Prep+çığışlıq
hal+V+il+dil/

N.Xomski özünün əvvəlki sintaktik struktur söyləminə (Syntactic-Structure-Phrase) transformasional komponentini əlavə etməklə öz baxışlarında ciddi dönüş yaratdı. Biz qeyd etdik ki, dilçilikdə transformasiya metodu çoxdan işləyirdi. Xüsusilə Z.S.Hərris, N.Xomskinin müəllimi, transformasiyadan geniş istifadə etmişdir. Sintaksisin əsas vəzifəsini leksemlərin ilkin sintaktik səviyyədə işlənməsinin aşkar olunmasını və ilkin işlənməsinin ikinciə uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdə frazeoloji birləşmələrin transformasional qrammatikası çox önəmlidir. Bu cür uyğunluqların müəyyənləşməsi ümumi sintaksisin əsası hesab edilir. J.Kurilo-viç leksemin işlənməsinin ilkinliyinin əsas kriteriyasını ona uyğun qrammatik formanın nişansız olmasında görürdü.Xomski isə öz təhlil modelini sadələşdirmək qaydaları daha da azaltmaq yolu ilə onu təkmilləşdirə bildi

Qrammatika sahəsində - frazeologizm də sözlər kimi morfoloji əlamətlərə malik olur və cümlə üzvü rolunda çıxış edə bilir, onomalogiya sahəsində insanın müxtəlif fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olan obyektiv gerçəkliyin hadisələrini ifadə edə bilir.Tərcümədə somatik frazeoloji birləşmələrin mövcudluğu və inkişafı müəyyən mənada onun tərkibində olan somatizmin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Somatik frazeoloji birləşmələrin komponenti- somatizm özündə leksik vahidə məxsus olan xüsusiyyətləri saxlayır. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı, ingilis və azərbaycan dilində somatizmlərin qarşılıqlı müqayisəsi göstərir ki, bədən üzvlərinin adını bildirən somatizmlər həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində semantik cəhətdən ən zəngin, ən geniş fraza yaratma və sözyaratma qabiliyyətinə malik olan leksemlərə aiddir. Somatizmlərlə adlandırılan sözlər daha asanlıqla seçilir və bu orqanlardan hər birinin funksiyası hər bir insan üçün dəqiq və aydındır. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində somatik frazeologiyanın dilçilikdə obyektinə və onun müxtəlif növləri barədə çoxlu ziddiyyətli rəylər olsa da bir fakt artıq tədqiq edir ki, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr ismi xəbəri somatik tərkibli frazeoloji cümlələr insan bədəninin aşağıdakı üzvlərinin adı ilə yaranmışdır: mouth, foot, hand, eye, ear, heart, neck və s.

Məsələn:

To speak the truth, St. John, my heart rather warms to the poor little soul (Ch.Bronte, "Jane Eyre") - (Doğrusunu desəm, Sent Con, mənim həтта bu yazıq məxluqa yazığım gəlir).

Somantik söz birləşmələrinin leksik-semantik təhlili müxtəlif dillər üçün ümumi xarakterli bir neçə qanunauyğunluğu aşkar etmişdir: sərbəst sözbirləşmələrinin frazeoloji söz birləşməsinə keçməsi ictimai amillərlə

sərtləşməsi ilə eyni zamanda dilin daxili qanunlarına tabe olması ilə bağlıdır. Söz birləşməsi frazeologiya kateqoriyasına keçən kimi semantik struktur cəhətdən məhdudluq ugrayır və frazeologizmə xas olan təkmənalılıq əldə edir. Bu dilin leksik-semantik sisteminə keçdikdə, frazeoloji söz birləşmələrində milli dil parlaq şəkildə özünü göstərir. İngilis dilinə aid dərslikləri, dərs vəsaitlərini və oxu kitablarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dil öyrənmələri lüğət ehtiyatının bir hissəsini atalar sözləri təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, “idiomatik” və “frazeoloji ifadə” adlandırmışlar. Somatik frazeoloji cümlələrin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz somantik frazeoloji cümlə daxilində müstəqil mübtədə kimi çıxış etmir. Bu əlamətinə görə belə konstruksiyalar qrammatik cümlələrdən fərqlənir. İsim və fel modeli əsasında (N+V) ingilis dilində mövcud olan bu cür frazeoloji vahidlərin isim komponenti foot (ayaq), head(baş), mouth(ağız), hand(əl), heart(ürək), eye(göz), kimi somatik sözlər ilə ifadə edilir.

Somatik frazeoloji cümlələrin növləri ilk baxışda feli və ya ismi xəbərlə qrammatik cümlələrə xatırladır. Somatik tərkibli frazeoloji cümlələrin bir qisminin xəbəri fellə, bir qisminin xəbəri isə adlar qrupundan olan sözlərlə işlədilir. Buna görə də belə konstruksiyaları iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) feli xəbərlə somatik frazeoloji cümlələr;
- 2) ismi xəbərlə somatik frazeoloji cümlələr

Feli xəbərlə somatik cümlələr iş, hal vəziyyət ifadə edir və ya səciyyələndirici məzmunu malik olur. Məsələn, Don't blow your nose.(Fırxırma)

Birincilər kommunikativ pozitivlər, ikincilər isə neqativlər adlandırmaq olar. Bunların sırasında sintaktik frazeoloji birləşmələr idiomatik cümlə quruluşları, neqativ və privativ frazeologiya xüsusi yer tutur. Müasir ingilis dilində aşağıdakı idiomatik cümlə strukturları yalnız inkarda işlədilir. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsi zamanı belə neqativ idiomatik cümlə quruluşları Azərbaycan dilinin müvafiq funksional somatik sahələrində də müəyyən yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. “Seçilmiş əsərlər” I. Bakı, Mütərcim, 2009, səh. 219-225
2. H. Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” “Maarif”, Bakı, 1978, səh. 5-49
3. A. В. Кунин. Курс фразеологии современного английского языка. М. Выс. Шк. 1986.

**N.Kulieva,
R.Safarova**

Specific cases in the translation of phraseological units into the native language.

SUMMARY

The article deals with specific cases of phraseological units into the native language. Phraseology is one of the independent branch of the linguistics that study phrasological system of the language.

It must be expressed not only by one word but also by the combination of several words in phraseological structure. Phraseological units fill the gaps in the lexical system of the language so in some cases they are considered as the only maning that give the names of things, processes,cases,situations and so on.

One should be careful while translating these units.Because as these units are stable compounds of the language they are translated according to the regularities of the language. From this point of view the article can be very important for the ones who want to study these units.

**Н.Кулиева,
Р.Сафарова**

Особые случаи в переводе фразеологических единиц в родном языке

Резюме

Статья посвящена конкретным случаям фразеологических единиц в родном языке. Фразеология является одним из независимых ветви лингвистическое, изучающих фразеологические систему языка. Это должно быть выражено не только одно слово, но также с помощью комбинации нескольких слов в фразеологических структуры. Фразеологические единицы заполняют пробелы в лексической системе языка, так, в некоторых случаях они рассматриваются как единственный смысл, которые дают имена вещей, процессов, ситуаций, случаев и так далее.

Надо быть осторожным при переводе этих единиц. Потому что, как эти единицы стабильные соединения языка они переведены в соответствии с закономерностями языка. С этой точки зрения статья может быть очень важно для тех, кто хочет изучать эти единицы.

**Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent.**

QÖNÇƏ KƏRİMOVA
ADIU
qönçə.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİN
LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Açar sözlər: dil, tarix, məna, inkişaf, ingilisi dili, dilin lüğət tərkibi

Key words: language, history, meaning, development, English
language, dictionary composition of the language

Ключевые слова: язык, история, разница, развитие, Английский язык,
словарный состав языка

İngilis soy adlarının meydana gəlməsində ləqəblər əsas mənbələrdən biri olmuşdur. 12 əsrədək İngiltərədə soy adları hələ formalaşmamışdır. Həmin əsrədək ləqəblər geniş şəkildə istifadə edilirdi. Lakin onlar ailə üzvlərinə aid edilmirdi. Norman işğalından sonra yəni 11-14 əsrlərdə İngilis antroponomiyasında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Fransız dilli normanların təsiri altında ingilis soy adları yaranmağa başladı.

Semantik əlamətinə görə ingilis ləqəbləri yer adları ilə (Richard de Cesterir, Aelfweard aet Lanqadune) şəxs adları ilə (Richard le Fitz Joan, Robet Jhons) ümumi isimlərlə (Alwine Vierd, Geoffrey Le Braun, Henry Le Wilde) və s bağlı olurdu. Başqa xalqlarda olduğu kimi ingilislərdə də soyadların böyük bir qismi ləqəblərdən törəmişdi. Ləqəblər mənaca rəngarəng olur. Onlar çox zaman aid olduğu şəxsin görkəmini ifadə edirdi.

Thomas Blac (qara), John Le Brade (enli), Geoffrey Bunch (donqar), Richard Fat (kök), William Short (qısa boylu) və s.

Bəzi ləqəblər şəxsin mənəvi keyfiyyətlərini bildirirdi. Henry Brad (öyünən). Hugh Bullour (yalançı). Robert Le Curteis (nəzakətli) və s.

Gələcək ingilis familiyalarının əsasını əsasən bu ləqəblər təşkil edirdi və məhz bu norman işğalı dövründə reallaşdı. Bu dövrdə ölkədə mülkiyyətin böyük oğula irsən keçməsi haqda qanun meydana çıxmışdı. Bu qanun nəsil adının yəni familiyanın meydana çıxması zərurətini daha da artırırdı. Tədricən feodal lordlarının yüksək rütbəli şəxslərin ləqəbləri familiyalara çevrilirdi. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə familiyalar 12 əsrdə meydana çıxmağa başlamışdı. Bu proses 12-14 əsrlər arasında daha da qüvvətlənmiş və 15 əsrin əvvəlində artıq ölkənin hər yerində və bütün ictimai təbəqələr arasında familiyalar tamamilə formalaşmışdı. Soy adlarını ləqəblərdən ayıran cəhət o idi ki o bütöv ailəyə aid olub onun övladlarına aidiyyəti yox idi.

Etimoloji əlamətlərinə görə ləqəblər kimi ingilis soy adlarını aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür.

1. Yer adlarının əmələ gələn soyadları: Ford, Devereux, Everest, Wesker.

2. Şəxs adlarında düzələn familiyalar: Adam, Adamson, Mac, Neal, Brian Robbins, Robinson.

3. Ləqəblərdən əmələ gəlmiş familiyalar: Longman, Peacock, Young, Fat, Finch.

Amerika familiyaları da ingilislərinki ilə bir sıra ümumi və fərqli cəhətlərə malikdir. Ümumi cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, amerikan ingiliscəsində də familiyaların bir hissəsinin ləqəblərdən əmələ gəlməsi diqqəti cəlb edir. Bu kimi familiyalar ixtisas və peşə bildirən ləqəblərdən yaranmışdır. Baker “çörəkçi”, Miller “dəyirmançı”, Frester “meşəçi” və s.

Lakin Amerikanın familiyalar mənşə etibarını ingilis familiyalırdan fərqlənir. Onların əksəriyyəti qədim skandinav, fransız, alman və başqa dillərə aiddir. Bu tipli familiyaların mənşəyini bir çox hallarda onların əmələ gəldiyi şəkilçilər vasitəsi ilə ayırd etmək mümkündür. Sohn-Peterson (alman)-son, sen-Jansen (holland), Fitz-Fitzgerald(norman,fransız), nen-Ahokainen (fin), ez,es-Gonzales(ispan), De-(Di)-De Vito, Di Maggio (italian) və s. Tələffüzü asanlaşdırmaq və xarici familiyaların düzgün yazılmış qaydalarını təmin etmək üçün onlar orfoqrafik dəyişikliyə məruz qalır. Bura aşağıdakı hallar özünü göstərir :

A) Xarici soyadlar müxtəlif üsullarla ixtisar olunur: O`Sullivan –Sullivan(irl.), Kaunismaki-Maki(fin), Pappadakis_Pappas(yunan), Davies-Davis(vall) və s.

B) Xarici soyadların tələffüzü ingilisləşdirilir : Oblack-Oblack; italyan, Bello-Bellows; alman, Schneider-Snyder; irland, Kerri-Carr;fran;-fransız, jarvi-Jervey və s.

C) Bir sıra xarici soyadları hərfi mınası ingilis dilinə tərcümə olunur: polyak Kuchasz ”aşpaz”-cook, alman König “kral”- king, irlandiya Brehony “hakim”- Judge, finlandiya Kivi “daş”-stone və s.

Haqqında bəhs etdiyimiz ingilis soy adlarının böyük bir qismi tarixən ləqəblərdən yaranmışdır.İlk ingilis ləqəblərini 9-11 ci əsrlərdə ingilis yazılı mənbələrinə kəndlilərin vəzifəli şəxslərin din xadimlərinin və əhalinin digər təbəqələrinin daşdığı görmək olar.Qədim qanun toplularında məhkəmə arxivlərində monastrların qeydiyyat kitablarında və başqa sənədlərdə adlarla yanaşı ləqəblərdə qeyd edilmişdir.9-15 əsrlərdə feodalizim inkişaf etdiyi dövrdə müxtəlif sənətlərin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini fərqləndirmək məqsədi ilə yaranan ləqəblərin çoxaldığını görmək mümkündür.bu dövrdə ləqəblərin ictimai baxımdan fərqləndirici funksiyası xeyli genişlənir. Bəzi hallarda dəftərxana baxan

mirzələr özləri haqqında qeydiyyat apardıqları şəxsə aid xüsusi ləqəblər tapır və onları ingilis dilindən latın və fransız dillərinə tərcümə edirdilər. Lakin sonradan yaranmış soyadlardan fərqli olaraq ləqəblər irsi xarakter daşımırdı və atadan uşağa keçmirdi. Semantik əlamətlərinə görə ingilis ləqəblərini aşağıdakı qruplarla ayırmaq mümkündür.

1. Toponimdən yəni yer adından törənmiş ləqəblər. Bu ləqəblər ingilis, fransız qismən də alman, italyan və başqa xalqlara məxsus yer adlarından yaranmışdır. Qraflıqların villaların, kənd, şəhər, torpaq və meşə sahələrinin, tarlaların adları ləqəblərə çevrilmişdir. məs. Oswig aet Aethelingtune, Aelfward aet Langadune, Richard de Cestesir, Hugo de Montgomeri, Rogerus de Berchalai.

2. Antroponimlərdən yəni şəxs adlarından və onlardan törəmə sözlərdən yaranan ləqəblər. 9-14 əsrlərin sənədlərində qohumluq bildirən ingilis “son” “oğul” ilə yanaşı latın dilindəki eyni mənalı filius qədim fransız dilindəki fiz, fits də işlənmişdir. məs. : Aefic Aelfwines son Godwine Aelwini filius, Alanus filius William, Arnald Williamson və s.

3. Ümumi osomlərdən əmələ gəlmiş ləqəb-epitetlər. Bu adlar toponim və antroponim leksikasına aid deyildir. Qaş keçdi dəmirçi igid saqqal vəhşi və s. Aelfside mid Xham Berde, Alvine Bierd, Ailmar Bar, Robert de Bor, Lefuine Barun, Geoffrey Le Braun , John Baron, Uluricus Wilde və s. Ləqəb-epitetlər leksik mənalılarına görə aşağıdakı qruplara bölünür :

-şəxsin xarici görkəmini bildirən ləqəblər (böyük, kök və s) Thomas Blacqara, John le Brade-enli, Jeoffrey-donqar, Adame Cheke-yanaq, Hugh Cresszərif, Richard Fatt-kök və s.

-şəxsin mənəvi keyfiyyətlərini bildirən ləqəblər- Henry Brad-öyünən, Hüge Bullour-yalançı, robert le Curteis-nəzakətli, Robert LE Meke-sakit və s.

-şəxsin xaraktercə və başqa əlamətlərinə görə heyvan və quşlara oxşadığını bildirən ləqəblər. William bulloe-öküz, Robert Culf-buzov, Jeoffrey Popy-xaşxaş, Richard Wolf-canavar və s.

Ləqəb-epitetləri mənacə daha çox qruplara bölmək mümkündür. Qayelərdə ləqəblər klassik hind-avropa sisteminin dörd tərkibinə bölünmüşdür. Geneoloji ləqəblərdə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu zaman əksər hallarda ata tərəfin nadir hallarda isə ana tərəfin xüsusiyyətlərinə və semantikasına görə ingilis ləqəblərini əsasən aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

İngilis ləqəblərinin soyadlara çevrildiyi yəni onların nəsilədən nəsilə keçdiyi tarixi dəqiqləşdirmək çətindir. Soy adlar əvvələn feodal cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən qəbul edilməyə başlamışdı. Norman işğalından sonra isə ölkədə mülkiyyətin böyük oğula irsən keçməsi haqqında qanun meydana çıxmışdı. Bu qanun nəsil adının yəni soyadın meydana çıxması

zərurətini daha da artırır. Tədrisən feodal lordlarının ağaların cəngavərlərin ləqəbləri nəsilən nəsilə ötürülən soyadlara çevrilirdi. Lakin bu proses şəhər və kəndlərin aşağı təbəqədən olan əhalisi sənətkarlar kəndlilər xırda tacirlər arasında daha gec başlamışdı. Cənubi və mərkəzi qraflıqlarda ləqəblər daha sürətlə nəsilən nəsilə keçməyə başladı. Ölkənin şimalında Şotlandiyada isə bu proses çox ləng gedirdi. Uelsdə bu proses daha gec meydana çıxdı. Fransson və Ribbi kimi tədqiqatçıların fikrincə soyadlar 12 əsrin əvvəlində meydana çıxmağa başlamışdır. BU proses 12-14 əsrlərdə daha da qüvvətlənmiş və 15 əsrin tamamilə formalaşmışdı. Böyük Britaniya ərazisində bu proses hətta sonrakı dövrlərdə də davam edirdi. Bu qərara gəlmək mümkündür ki tam formalaşmış ingilis soyadlarının meydana çıxdığı dövr 11-15 ci əsrləri əhatə edir. Şotlandiya və Uelsdə bu proses 17 əsrdək davam etmişdir. İngilis soy adları əsasən yer adları şəxs adları və ləqəblər arasında formalaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Campbelle R. - Proper Names, oxford, 1968
2. Cottle B. – the Penguin Dictionary of Surnames. Baltimore, 1967
3. Forssner T. Continental Germanik Personel Names in England, Uppsala, 1916
4. Fransson G-Middle English Surnames of occupation 1100 - 1350 . Lund 1935
5. Gardiner A. H-Theory of Proper Names . london, 1940
6. Harisson H-Surnames of United Kingdom . Baltimore , 1969
7. Kolatch A.J. – The name dictionary - Modern English and Hebrew Names

G,Karimova

Classification of nicknames and surnames names in English language Summary

Nicknames had been a magnificent cause for the English surnames to appear gradually during the centuries. Until XL century surnames were not popular among the civilians. But the nicknames had great value, though they did not cover the whole family and weren't inherited by the generation.

After Norwegian surnames began to spread rapidly and it had its highest level during French occupation. This article underlined common situation of the ancient English Language and using nicknames and borroowing some nicknames, from neighbor countries also their comparison with the contemporary English.

Everything the learner says should be encouraged, even if it is fraught with errors. Nicknames are a natural and necessary part of the development of language, they can help the non-speakers to use speech naturally. In this case particular child is using in his or her attempts at constructing meaning in the second language.

Dialogue journals, by their nature, encourage of language in a natural developmental way.

Thus, learning foreign languages, you can get some opportunities to expand your outlook, to communicate with learners.

Г.Каримова

Классификация фамилии и кличек в английском языке

Резюме

Прозвища явились причиной для постепенного появления английских фамилий в течении веков. До 11 века фамилии не были популярны среди граждан, но прозвища имели огромную ценность, хотя не охватывали всю семью и не наследовались следующим поколением. После захвата Норвегией фамилии стали быстро распространяться и поднялись до своего пика во время захвата Францией.

Изучение иностранного языка в основном зависит от создаваемого условия. Это проявляется в результате обучения: во время чтения литературы на английском языке студенты часто встречают nickname (прозвища), так как это дает дополнительную информацию о героях произведения. По прозвищам читатель определяет тип героя, манеры и речь.

В связи с этим надо уделять должное внимание на прозвищу для дальнейшего объяснения в книге.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
Filologiya elmləri namizədi, dosent.

ÇİMNAZ SƏLİMOVA,
NAILƏ HACIYEVA
ADIU
çimnaz-nailə.@mail.ru.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə, nisbi əvəzlik, bağlayıcı

Key words: complex sentence, principal clause, subordinate clause, relative pronoun

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, главное предложение, придаточное предложение, отнесительное местоимение, союз

Ünsiyyət prosesində nitq inkişaf etdikcə insanlar sadə cümlələrlə yanaşı, daha mənalı və rəngarəng mürəkkəb cümlələrdən istifadə etməyə başladılar. Belə ki, uzun cümlələr yorucu və çətin anlaşılan idi, sadə cümlələr isə bəsit səslənirdi. Nəticədə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gəldi. Araşdırmamız tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlıdır. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur və bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur – bu və ya başqa cəhətdən tamamlayır, izah edir. Bu qəbildən olan müstəqil cümləyə baş, tabe cümləyə və ya cümlələrə budaq cümlə deyilir. Budaq cümlələrin növünü müəyyən etmək üçün onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək lazımdır. İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

a) Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlik və ya zərflərlə; məsələn: I was out when she came. It is strange that he didn't call. I don't know what you mean.

b) Bağlayıcısız (yəni intonasiya və ya söz sırasının köməyi vasitəsilə) məsələn: the book you gave me is very interesting. Had I been there, I should have helped him. He said he would come in the evening. Nümunələrdən göründüyü kimi ingilis dilində təyin, şərt və tamamlıq budaq cümlələri bağlayıcısız birləşə bilirlər.

That he has made a mistake is strange. Onun səhvi etməyi çox qəribədir. Whether they will come today is not known yet. Onların bugün gəlməkləri hələ məlum deyil. Who saved his life remained unknown. Onun həyatını kim xilas edib bilinmir. What I know about it is a secret. Mənim bu haqda bildiyim sirrdir. When we shall is uncertain. Bizim nə vaxt çıxacağımız məlum deyil. How this happened is not clear to anyone. Bunun necə baş

verdiyini heç kəs bilmir. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlsə onda baş cümlə formal it əvəzliyi ilə başlanır. Məsələn, It is strange that he has made a mistake. Onun səhv etməyi qəribədir. It is uncertain when we shall start. Hələ məlum deyil, biz nə vaxt çıxacağıq. Mübtəda budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur. Predikativ budaq cümləsi (The predicative clause) tabeli mürəkkəb cümlə deyilir. Predikativ budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır. The suggestion was that no one should interfere. Təklif o idi ki, heç kim qarışmasın. The question is whether they will be able to help. Məsələ ondadır ki, onlar bizə kömək edə biləcəklərmi. The trouble is that I have lost his address. Problem ondadır ki, mən onun ünvanını itirmişəm. The result was that we had gone there. Nəticə o oldu ki, biz oraya getmədik. The weather is not what it was yesterday. Hava dünənki kimi deyil. That is why I have come to you. Buna görə də mən sizə gəlmişəm. Predikativ budaq cümlə ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur. Tamamlıq budaq cümləsi (Object clause) tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin feillə ifadə edilmiş xəbərini tamamlayır. Məsələn, He asked us what we thought of it. O, bizdən o haqda nə fikirləşdiyimizi soruşdu. I don't know whether (if) he will come. Mən onun gələcəyini bilmirəm. Tamamlıq budaq cümləsi bəzən feilin şəxssiz formasına və ya sifətə aid ola bilər, onların mənasını tamamlayır. Məsələn, I'll ask him to find out where they live. Mən ondan onların yaşadığı ünvanı araşdırmağı xahiş etdim. I continued thinking why she was so embarrassed that day. Mən onun niyə belə məyus olduğunu düşünürdüm. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır.

Məs, They laughed at what he said. Onlar onun dediyi hər şeyə gülürdülər. He told me why he did not come. O, mənə nə üçün gəlmədiyini dedi. Time will show if (whether) he is right. Onun haqlı olmağını zaman göstərəcək. I know what he bought yesterday. Mən bilirəm o dünən nə alıb. Today their doctor told them how one renews his health. Bugün onların həkimi sağlamlığı necə bərpa etməyi onlara danışdı. He told us that he felt ill. O bizə dedi ki, xəstələnib. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər. Məsələn, I am afraid I trouble you too much. Bağışlayın, mən sizi çox narahat edirəm.

I hope you are happy now. Ümid edirəm ki, siz indi xoşbəxtsiniz. Tamamlıq budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur. Təyin budaq cümləsi (The Attribute Clause) tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində təyin funksiyası daşıyan budaq cümləyə təyin budaq cümləsi deyilir. Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə, yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir. Məs, Here is the book that you have been

looking for. This is her whom you can believe. Təyin budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlana bilər.

B.İlyiş 8növə, O.Musayev, T.Abasquliyev və D.Yunusov 9 növə ayırır. Dilçi-alim O.Musayevin bölgüsünə əsaslanıb zərflik budaq cümlələrini aşağıdakı qruplara bölürük: Zaman budaq cümləsi; Yer budaq cümləsi; Səbəb budaq cümləsi; Məqsəd budaq cümləsi; Çərt budaq cümləsi; Güzəşt budaq cümləsi;

Nəticə budaq cümləsi; Müqayisə budaq cümləsi; tərzi-hərəkət budaq cümləsi.

Zaman budaq cümləsi (The adverbial Clause of time) Zaman budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin zamanını bildirir. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə when, till, until, while, after, as soon as, since, before və. zərflərlə bağlanır. Məsələn, I was there before I came here. Buraya gəlməmişdən əvvəl mən orada olmuşam. As I was going down the road, I met your sister. Küçədə gedərkən sizin bacınızı gördüm. I won't leave until you come. Sən gəlməyə qədər mən getməyəcəyəm. I'll buy the novel when it comes out. Roman çapdan çıxanda mən onu alacağam. By the time you come, I shall be ready. Sən gələndə qədər mən hazır olacağam. When I come back, I'll call you. Qayıdanda sənə zəng vuracağam. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümləyə when bağlayıcısı ilə birləşən zaman budaq cümləsini when zərflisi ilə başlayan mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələri ilə qarışdırmamaq üçün həmin cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala diqqət yetirmək lazımdır:

Yer budaq cümləsi baş cümləyə where, wherever bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır. Məsələn, she wanted to live where she was born. O, anadan olduğu yerdə yaşamaq istəyirdi. Wherever he went, he was welcome. O, hara gedirsə getsin, onu yaxşı qarşılayırdılar. They stopped where the road turned to the river. Onlar yolun çaya tərəf döndüyü istiqamətdə dayanmışdılar.

Baş cümləyə where bağlayıcısı ilə birləşən yer, mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələrini düzgün fərqləndirmək üçün onların mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala istinad etmək lazımdır:

Səbəb budaq cümləsi (The adverbial Clause of Cause) Səbəb budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində səbəb zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir. Bu növ budaq cümləyə because, since, as, for the reason, that, on the ground that, seeing that və s. kimi bağlayıcılarla bağlanır. Məsələn, I'm late because I was very busy. Mən məşğul olduğum üçün gecikmişəm. Since you feel tired, you should rest. Siz yorğun olduğunuz üçün dincəlməlisiniz. He walked quickly for he was in a great hurry. O ,tələsdiyi üçün tez-tez gedirdi. As there were no porters, we had to carry the luggage ourselves. Orada yük daşıyanlar olmadığı üçün biz yükümüzü özümüz daşmalı olduq. As bağlayıcısı ilə başlayan baş cümlədən

əvvəl gələn səbəb və zaman budaq cümlələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün tabeli mürəkkəb cümlənin ümumi mənasına və budaq cümlənin tələb etdiyi suala diqqət yetirmək lazımdır:

Məsələn, 1.As I was ill I didn't take part in the expedition (səbəb budaq cümləsi) 2.As I was coming here, I met your brother. (zaman budaq cümləsi) Belə budaq cümlələri onların mürəkkəb cümlədə turduqları yerə görə fərqləndirmək mümkün deyildir, çünki hər ikisi baş cümlədən əvvəl gəlir. Belə ki, since bağlayıcısı ilə başlanan səbəb və zaman budaq cümlələrini isə bir-birindən həm tələb etdikləri sual, həm də mürəkkəb cümlədəki yerinə görə fərqləndirmək olar. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl, zaman budaq cümləsi isə baş cümlədən sonra durur:

1.She said that she had to meet the delegates (tamamlıq budaq cümləsi)

2.He stopped that he could help us (məqsəd budaq cümləsi). Nəticə budaq cümləsi (The adverbial Clause of Result) Nəticə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin nəticəsini bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə such... that, so... that bəzən isə so (daha çox danışiq dilində) bağlayıcıları vasitəsilə birləşir. Məsələn, It was such a beautiful picture that nobody could pass by without notifying it. O, elə gözəl şəkil idi ki, heç kəs onu görmədən ötüb keçə bilməzdi. He was so embarrassed that he could hardly understand her. O özünü elə itirmişdi ki, onu çətinliklə başa düşürdü. The weather was so bad that the plane could not start. Hava o qədər pis idi ki, təyyarə uça bilmədi. The snow blew in our faces so we could hardly see. Qar bizim üzümüzə elə vururdu ki, biz güclə görürdük.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev T.İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları. B,2001
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı,2003
3. Müasir Azərbaycan dili. 3-cü cild. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu . B,1981

SH.Salimova,
N.Gadjieva

Compound complex sentences in English and their ways of expression in Azeri Summary

The article deals with the complex sentence in English language and its means of expression in Azeri language. The similarities and differences between the types of complex sentences in distinguished languages are

investigated in the article. Though English and Azeri languages belong to the different language groups there are five types of subordinate clauses in both of them. The sentences with different types of subordinate clauses were selected from the books. Subordinate clauses are connected to the independent clause with a subordinating conjunction, relative pronoun, adverb or intonation. But sometimes object clauses, attributive clauses and adverbial clauses of condition connect to the principal clause with intonation. According to its syntactic function and the word it refers to, the subordinate clause may be placed before, after, or in the middle of the principal clause. Punctuation also depends on these factors. If closely connected, a clause may be joined without any punctuation mark. As it is clear from the examples English subordinate clauses are expressed in our language as simple, composite and complex sentences.

Ч.Салимова,
Н.Гаджиева

**Сложноподчиненное предложение в английском языке и способы
его выражения в азербайджанском языке
Резюме**

В статье рассматривается сложноподчиненное предложение в английском языке и способы его выражения в азербайджанском языке. Также исследуются аналогичные и различные свойства между придаточными предложениями в английском и азербайджанских языках. Несмотря на то, что эти языки принадлежат к различным языковым группам, в обоих из них существуют пять типов сложноподчиненных предложений. Из книг были выбраны предложения с различными типами сложноподчиненных предложений. Они связаны с независимым предложением с подчиненными союзами, относительными местоимениями, наречиями или интонацией. Но иногда дополнительные, определительные и обстоятельственные условные придаточные предложения соединяются с главным предложением с помощью интонации. Придаточные предложение может стоять в начале, в середине или в конце сложноподчиненного предложения. Пунктуация также зависит от этих факторов. Если соединение тесно связано, предложение может быть соединено без знака препинания.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ÇİMNAZ ALXASOVA,
AYTƏN HACIYEVA
ADIU
çimnaz.aytən.@mail.ru.

İNGİLİS XALQININ MƏDƏNİ İNKİŞAFINDA DİLXARİCİ AMİLLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: multikulturalizm ,dil ,kontekst,inkişaf,İngilis dili

Key words: multiculturalism , language , context.development,English

Ключевые слова: мультикультурализм, язык
,контекст,развитие,английский язык

Dillərin yaxınlaşdığı və qarşılıqlı münasibətlərin intensivləşdiyi hazırki dövrdə ictimai-siyasi,elmi-texniki anlayışların yayılması prosesində dünya dilləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə faydalamaqdadır.Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi , ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir.Bu yeniləşmələr dünyada , o cümlədən , dilin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə ddəyişiklik yaradır.Belə ki, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox sözlərin yaranmasına səbəb olur. Bütün dünya dillərində olduğu kimi , müasir Britaniya multikulturalizminin də leksik inkişafında və zənginləşməsində dillərin daxili imkanları ilə bərabər , daxil olan sözlərin də çox önəmli rolu olmuşdur. Tarixin müxtəlif səbəblərdən söz almışdır.” İctimai-siyasi ,iqtisadi şəraitindən asılı olaraq, bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək, müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançılıqla qarşılanmışdır ”[1,s.6].”Medieval multikulturalizm “ nə deməkdir? Zəngin etnoqrafik ədəbiyyat orta əsr əhalisinin yaşadığı multikultural dünyaya baxışını bizə çatdırır. Bu kontekstdə immiqrantlar üçün multikulturalizm siyasi güc, iqtisadi fürsətlər , vətəndaşlığa keçmə kimi imkanları özündə ehtiva edir.İctimai şüur immiqrantların cəmiyyətə daha tez inteqrasiya olmaları kimi əhəmiyyətli məsələ üzərində durur və bəzi əsas prinsipləri önə sürür.İnteqrasiya azadlıq, demokratiya, insan hüquqlarına hörmət, bərabər hüquqlu və hüququn üstünlüyü prinsipləri kimi əsas demokrativ dəyərlərə ehtiramı vacib hala gətirir. Bu mənada bəzi Avropa ölkələrində müvəqqəti immiqrant modeli mövcuddur. Qalıcı immiqrant modeli isə bundan fərqlidir.Orta əsr Britaniya multikulturalizmindən bəsh edərəkən, onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə ingilish parlamenti immiqrantlara güzəştlər edərək, yeni vergi müəyyənləşdirdi.Fərq yalnız onda idi ki, “alien” lər xüsusi fiksəl kateqoriyaya malik oldular. Burada motivasiya müharibələri nəzərə almaqla , yeni fondlar əldə etməkdir.

Həqiqətdə isə məsələ “ requlyasiya “ ilə bağlı idi. Müasir tarixçilərə görə, orta əsrlərdə İngiltərədə yaşayan və işləyən xaricilər üçün bu coğrafi paylaşma , say social status və məskunlaşma demək idi. Bu həmçinin insan intereksiyası demək idi. Qeyd etməliyik ki, bir çox tədqiqatçılar orta əsr Britaniya tarixini 1066-cı illərə təsadüf etdiyini qeyd edir. Bu o zamanlar hesab olunur ki, Fransız işğalçıları ingilis krallığını zəbt etmiş, ölkəni öz hakimiyyəti altına almışdır. Bu gün də Birləşmiş Krallıqda istifadə olunan dil və qayda-qanunlarda bunu asan görmək mümkündür. Bu 1362 -ci ildə “parliamentary decree” də qeyd olunur. Məsələnin məğzində ingilis dilinin doğma və xarici dialektlərin qarışığı olması idi. Bunu da Britaniyanın rəsmi dilində görmək olardı. Mahz elə bu vaxtlar yazıçı Ç. Chaucer öz əsərlərini “ vernacular” ingilis dilində yazmağa başladı. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, ölkənin böyük bir hissəsində onun yazıları sayəsində həmin dil populyarlaşmışdı.

Bu belədir, çünki qədim filosoflar, xüsusən, yunan filosofu platon varlığı və dünya qavrayışını idealistcəsinə izah edirdilər. Platonun yer üzərində bütün canlıları birləşdirən vahid bütöv yanaşması var idi. Bu, bəlkə də, bugünkü elmi nöqteyi-nəzərdən kifayət qədər mubahisəli və müəyyən mənada arxaik hesab olunsa da, möhtəşəm qlobal yanaşma idi. Ancaq Platon artıq təsdiqləyib ki, bu anlayış kütləvi süurdan başqa yarıdan insan təbiətinə xasdır. Yəni, bu həm də qeri-süuri amildir. Bu formula ilə razılaşsaq, belə çıxır ki, bəşəriyyətin inkişafının bütün mərhələlərində multikulturalizm, bu termin və hadisəsin, indi istifadə etdiyimiz mənada, obyektiv dünyaya aid olduğuna dair bir çox nümunələr tapırıq. Və belə demək mümkünsə, dünya heç bir vaxt təzahürdən təcrid olunmayıb. Əgər düşündüyümüz kimi olmasaydı, onda heç vaxt çoxmillətli mədəniyyətlər olmazdı, heç vaxt böyük bəşər mədəniyyətləri olmazdı, çünki özü üçün hər hansı sərhədlər müəyyənləşdirən və yalnız öz hüdudlarında fəaliyyət göstərən hər bir mədəniyyət özünü tənəzzülə məhkum edərdi.

Lakin kataklizmlərə, hansısa sosial, məişət, siyasi xarakterli problemlərə baxmayaraq, bəşəriyyət, dünya inkişaf edir. Biz razılaşmalıyıq ki, bütöv- lükdə intellekt, idrak, şüur və mədəniyyət irəli gedir. Multikulturalizm ümumi bəşər varlığının inkişafının əsaslarından biridir. Bəşəriyyət hər zaman qarşısına məqsəd və hədəflər qoyub. Hal-hazırda qlobal məqsəd çoxmədəniyyətli cəmiyyət, çoxmədəniyyətli məkən yaratmaqdır. Məlumdur ki, etnopsixologiya və ya etnik psixologiya adlanan tədqiqat sahəsi millətlərin psixologiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olduğuna görə bu elm sahəsinə olan böyük maraq siyasi motivlərlə əlaqədardır. Hətta politologiyada etnik psixologiyanın təsviri ilə yaranmış <Etnopolitologiya> adlı xüsusi bölmə mövcuddur. Etnopsixologiya-insanların etnik (mədəni) mənsubiyyəti ilə onların psixologiyası arasındakı əlaqəni öyrənən psixologiya sahəsidir bu

elm sahəsi kimə ne təsir göstərmək işini müəyyən etməyə imkan verir. Fitcerald Skott bir məqaləsində yazır: “Çoxdan anlamaq lazımdır ki, bu dünyada hər şey ümitsizdir, ancaq onu dəyişmək üçün qətiyyəti istəmək lazımdır.” Sosial elmlər sahəsində çalışan müəlliflərin mübahisələrinə səbəb olan elmi debatlar arasında sivilizasiyaların insan şüurunun, cəmiyyətlərin, eləcə də dövlətlərin inkişafında rolunun mühümlüyü mövzusu xüsusi yer tutur. Samuil Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” adlı məşhur məqaləsindən sonra bu nəzəriyyə təkcə alimlərin deyil, bir çox nüfuzlu siyasətçilərin də gündəliyində prioritet məsələlərdən birinə çevrildi. Mədəniyyət millətlər arasında qarşudurmaı önləyir, millətlər və insanlar arasında fərq yaradır. Məlum olur ki, bu əsas çağırışlardan biridir. Mədəniyyət bütün mədəni imkanların mübadiləsinə və həmçinin insanlar arasında fikir birliyinin yaranmasına zəmin yaradır, müharibələrin və münaqişələrin səbəb və əsaslarını aradan qaldırır. Münaqişələrin həllinə nəzarət üçün bu mühüm və ən real yanaşmadır. Əlbəttə, bu elə də asan bir iş deyil. Belə ki, bütün bunlar çox hazırlıq, böyük səy və səbr tələb edir. Yaxşı nəticələrə nail olmağın yollarından biri həmçinin mədəni mübadilələrin faydalarından və üstünlüklərindən xəbərdar olmaqdır, bunun üçün də bir çox yollar vardır. İnglis dilindən hər fi tərcümədə multikulturalizm “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir. Multikulturalizm təkcə musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə etmir, o həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən siyasətə, iqtisadiyyata, dövlət idarəetmə sisteminə, İctimai həyata, elmə və s. təsir edən ictimai fenomendir. Tarixi və mədəniyyəti, hələ multikulturalizm terminin yaranmasından min il qabaq il baş verən mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və dərinlən çuğlaşmasının bariz nümunələridir. Görünür ki, qloballaşma dövründə heç bir ölkə multikulturalizmin təsirindən yan keçə bilməz. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyət öz mədəni, milli və mənəvi dəyərlərini mümkün olan dərin deformasiyalardan qoruyaraq, böyük dəyişikliklər dövrünün çağırışına adekvat cavab verməlidir. Bu gün biz tolerantlıq prinsipləri və mədəni müxtəlifliyə hörmətə əsaslanan bir cəmiyyətdə yaşayırıq. Belə fəaliyyət bütün dünyada sülhüm qorunmasına ən yaxşı zamanətlərdən biridir. Bununla bərabər, dünyanın qurulması və dünya birliyini təşkil edən xalqların əməkdaşlığının inkişafı üçün hər bir insanın dünyadakı unikal məsuliyyətini də unutmaq olmaz. Hər bir dövlət əsas çağırış bu vacib məsələni vətəndaşların şüuruna yerləşdirə bilmək, gənc nəslə tolerantlıq və bərabərlik ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir. Millətlərarası sülh və razılıq göydən enəcək nəsnələr deyil, dövlətin gündəlik siyasət və təcrübəsinin və bizim hamımızın əldə etməyə çalışdığımız nəticələrdir. Bu bazanın əsasını xalqların dini etiqad və dil azadlığı haqqındakı qanunları təşkil edir. Elə dövrlər olmuşdur ki, insan həyatının qiyməti nə yüksək, nə də ən yüksək olmuşdur. Bu, bütün orta əsrlər dövründə də belə

olmuşdur. Məsələn, Dekard deyir ki, bu insan və təbiət münasibətidir. Dekard deyir: <insan təbiətin sahibi və onu ram edəndir>. Deməli, həmişə iki, üç-onlarla müxtəlif mülahizələr olmuşdur. Deməli, deyərlər haqqında mübahisələr vardır və dövr, növbəti dövrə hazır dəyərlər toplusu vermir, məhz bu neçə layihəsi, müasir dillə desək, bir neçə dəyər diskussiyası və s. verir.

Ədəbiyyat

1. Блумфилд Л. Язык М. 1968 с.6
2. James, Furnivall, ed. Originals and Analogues of Some of Chaucer's Canterbury Tales. London: Oxford UP, 1872. Rept. 1928.
3. Langland, William Piers Plowman. Ed. Derek Pearsall. Berkeley and Los Angeles: California P, 1979.
4. Metlitzky, Dorothee. The Malter of Araby in Medieval England. New Haven and London :Yale up, 1977.

**CH. Alkhazova,
A. Gadjeva**

On the role of extralinguistic factors in Britain multiculturalism Summary

The article is devoted to the improvement of lexic in Britain multiculturalism. It analyzes great attention as given to the facts taken from the literature. One of the important goal of the article is to detect and find out their role.

This article deals with the multiculturalism in Britain. The author emphasizes the role of extralinguistic factors, referring to the works of scientists that have been researched in this field. She emphasizes that since its emergence this caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently.

The analysis shows that these are interrelated. They are interact and complement each other in the process. In this article we can come to such a conclusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vocabulary has been widespread. It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words. This multilingualism is the most part of the speech, and is reflected in the

dictionary. In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

Ч.Алхазова

А.Гаджиева

**К вопросу о роль экстралингвистических фактах в Британских
Мультикультурализм**

Резюме

Статья посвящена к формированию лексических единиц в Британских мультикультурализм. Течение анализа обращено на фактом, полученные из литератур. Один из важнейших целей раскрыть из роль.

В статье речь идет о мультикультурализма. Автор пытается раскрыть роль экстралингвистические факты. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что это дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что это компоненты взаимосвязаны. Они в процессе взаимодействия дополняют друг друга. В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее.

Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена. Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре. В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико-семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

XATİRƏ NƏCƏFOVA
BSU Senior English Instructor
javid.najafov@gmail.com

DIVERSITY OF METHODS OF TEACHING READING

Ключевые слова: акустика, лингвистический, оценка, корректирование, подчеркнутый, сторонники, недостаток, плавность, борющийся, основной

Açar sözlər: akustika, dilçilik, qiymətləndirilmə, korrektura, vurğulu, tərəfdarları, çatışmazlıq, rəvanlıq, çarpışmaq, əsas

Key words: phonics, linguistic, assessment, proofreading, emphasized, proponents, drawback, fluency, struggling, essential

Reading is a complex "cognitive process" of decoding symbols in order to construct or derive meaning reading comprehension. Reading is a means of language acquisition, communication; and of sharing information and ideas. Like all languages, it is a complex interaction between the text and the reader which is shaped by the reader's prior knowledge, experiences, attitude, and language community which is culturally and socially situated. The reading process requires continuous practice, development, and refinement. In addition, reading requires creativity and critical analysis. Consumers of literature make ventures with each piece, innately deviating from literal words to create images that make sense to them in the unfamiliar places the texts describe. Because reading is such a complex process, it cannot be controlled or restricted to one or two interpretations. There are no concrete laws in reading, but rather allows readers an escape to produce their own products introspectively. This promotes deep exploration of texts during interpretation. Readers use a variety of reading strategies to assist with decoding to translate symbols into sounds or visual representations of speech and comprehension. Readers may use context clues to identify the meaning of unknown words. Readers integrate the words they have read into their existing framework of knowledge or schema schemata theory.

Other types of reading are not speech based writing systems, such as music notation or pictograms. The common link is the interpretation of symbols to extract the meaning from the visual notations or tactile signals (as in the case of Braille).

Currently most reading is either of the printed word from ink or toner on paper, such as in a book, magazine, newspaper, leaflet, or notebook, or of electronic displays, such as computer displays, television, mobile phones or

e-readers. Handwritten text may also be produced using a graphite pencil or a pen. Short texts may be written or painted on an object.

Often the text relates to the object, such as an address on an envelope, product info on packaging, or text on a traffic or street sign. A slogan may be painted on a wall. A text may also be produced by arranging stones of a different color in a wall or road. Short texts like these are sometimes referred to as environmental print.

Sometimes text or images are in relief, with or without using a color contrast. Words or images can be carved in stone, wood, or metal; instructions can be printed in relief on the plastic housing of a home appliance, or myriad other examples.

A requirement for reading is a good contrast between letters and background (depending on colors of letters and background, any pattern or image in the background, and lighting) and a suitable font size. In the case of a computer screen, it is important to be able to see an entire line of text without scrolling.

The field of visual word recognition studies how people read individual words. A key technique in studying how individuals read text is eye tracking. This has revealed that reading is performed as a series of eye fixations with saccades between them. Humans also do not appear to fixate on every word in a text, but instead fixate to some words while apparently filling in the missing information using context. This is possible because human languages show certain linguistic regularities.

The process of recording information to be read later is writing. In the case of computer and microfiche storage there is the separate step of displaying the written text. For humans, reading is usually faster and easier than writing.

Reading is typically an individual activity, although on occasion a person will read out loud for the benefit of other listeners. Reading aloud for one's own use, for better comprehension, is a form of intrapersonal communication: in the early 1970s has been proposed the dual-route hypothesis to reading aloud, accordingly to which there were two separate mental mechanisms, or cognitive routes, that are involved in this case, with output of both mechanisms contributing to the pronunciation of a written stimulus.

Reading to young children is a recommended way to instill language and expression, and to promote comprehension of text. Personalised books for children are recommended to improve engagement in reading by featuring the child themselves in the story.

Before the reintroduction of separated text in the late Middle Ages, the ability to read silently was considered rather remarkable.

Literacy is the ability to use the symbols of a writing system. It is the ability to interpret what the information symbols represent, and to be able to re-create those same symbols so that others can derive the same meaning. Illiteracy is the inability to derive meaning from the symbols used in a writing system. Dyslexia refers to a cognitive difficulty with reading and writing. It is defined as brain-based type of learning disability that specifically impairs a person's ability to read.¹ The term dyslexia can refer to two disorders: developmental dyslexia which is a learning disability; alexia (acquired dyslexia) refers to reading difficulties that occur following brain damage, stroke, or progressive illness.

Major predictors of an individual's ability to read both alphabetic and non-alphabetic scripts are phonological awareness, rapid automatized naming and verbal IQ. Being taught to read at an early age (such as five years old) does not ultimately result in better reading skills, and if it replaces more developmentally appropriate activities, then it may cause other harms.

Lexical reading involves acquiring words or phrases without attention to the characters or groups of characters that compose them or by using whole language learning and teaching methodology. Sometimes argued to be in competition with phonics and synthetic phonics methods, and that the whole language approach tends to impair learning how to spell.

Other methods of teaching and learning to read have developed, and become somewhat controversial.

Learning to read in a second language, especially in adulthood, may be a different process than learning to read a native language in childhood. There are cases of very young children learning to read without having been taught. Such was the case with Truman Capote who reportedly taught himself to read and write at the age of five. There are also accounts of people who taught themselves to read by comparing street signs or Biblical passages to speech. The novelist Nicholas Delbanco taught himself to read at age six during a transatlantic crossing by studying a book about boats.

Brain activity in young and older children can be used to predict future reading skill. Cross model mapping between the orthographic and phonologic areas in the brain are critical in reading. Thus, the amount of activation in the left dorsal inferior frontal gyrus while performing reading tasks can be used to predict later reading ability and advancement. Young children with higher phonological word characteristic processing have significantly better reading skills later on than older children who focus on whole- word orthographic representation.

There are several types and methods of reading, with differing rates that can be attained for each, for different kinds of material and purposes:

- Subvocalized reading combines sight reading with internal sounding

of the words as if spoken. Advocates of speed reading claim it can be a bad habit that slows reading

- and comprehension, but other studies indicate the reverse, particularly with difficult texts.

- Speed reading is a collection of methods for increasing reading speed without an unacceptable reduction in comprehension or retention. Methods include skimming or the chunking of words in a body of text to increase the rate of reading. It is closely connected to speed learning.

- Proofreading is a kind of reading for the purpose of detecting typographical errors. One can learn to do it rapidly, and professional proofreaders typically acquire the ability to do so at high rates, faster for some kinds of material than for others, while they may largely suspend comprehension while doing so, except when needed to select among several possible words that a suspected typographic error allows.

- Rereading is reading a book more than once. "One cannot read a book: one can only reread it," Vladimir Nabokov once said. A paper published in the *Journal of Consumer Research* (Cristel Antonia (2012)) found re-reading offers mental health benefits because it allows for a more profound emotional connection and self-reflection, versus the first reading which is more focused on the events and plot.

- Structure-proposition-evaluation (SPE) method, popularized by Mortimer

- Adler in *How to Read a Book*, mainly for non-fiction treatise, in which one reads a writing in three passes: (1) for the structure of the work, which might be represented " by an outline; (2) for the logical propositions made, organized into chains of inference; and (3) for evaluation of the merits of the arguments and conclusions.

- This method involves suspended judgment of the work or its arguments until they are fully understood.

- Survey-question-read-recite-review (SQ3R) method, often taught in public schools, which involves reading toward being able to teach what is read, and would be appropriate for instructors preparing to teach material without having to refer to notes during the lecture.

- Multiple intelligences-based methods, which draw upon the reader's diverse ways of thinking and knowing to enrich his or her appreciation of the text. Reading is fundamentally a linguistic activity: one can basically comprehend a text without resorting to other intelligence's, such as the visual (e.g., mentally "seeing" characters or events described), auditory (e.g., reading aloud or mentally "hearing" sounds described), or even the logical intelligence (e.g., considering "what if scenarios or predicting how the text will unfold based on context clues). However, most readers already use

several intelligences while reading, and making a habit of doing so in a more disciplined manner—i.e., constantly, or after every paragraph— can result in more vivid, memorable experience.

- Rapid serial visual presentation (RSVP) reading involves presenting the words in a sentence one word at a time at the same location on the display screen, at a specified eccentricity. RSVP eliminates inter-word saccades, limits intra-word saccades, and prevents reader control of fixation times (Legge, Mansfield, & Chung, 2001). RSVP controls for differences in reader eye movement, and consequently is often used to measure reading speed in experiments.

Scientific studies have demonstrated that reading—defined here as capturing and decoding all the words on every page—faster than 900 wpm is not feasible given the limits set by the anatomy of the eye.

Advice for choosing the appropriate reading-rate includes reading flexibly, slowing when concepts are closely presented and when the material is new, and increasing when the material is familiar and of thin concept. Speed reading courses and books often encourage the reader to continually accelerate; comprehension tests lead the reader to believe his or her comprehension is continually improving; yet, competence-in-reading requires knowing that skimming is dangerous, as a default habit.

Reading speed requires a long time to reach adult levels. The table to the right shows how reading-rate varies with age, regardless of the period (1965 to 2005) and the language (English, French, German). The Taylor values probably are higher, for disregarding students who failed the comprehension test. The reading test by the , French psychologist Pierre Lefavrais ("L'alouette", published in 1967) tested reading aloud, with a penalty for errors, and could, therefore, not be a rate greater than 150 wpm. According to Carver (1990), children's reading speed increases throughout the school years. On average, from grade 2 to college, reading rate increases 14 standard-length words per minute each year (where one standard-length word is defined as six characters in text, including punctuation and spaces).

Reading speed has been used as a measure in research to determine the effect of interventions on human vision. A Cochrane Systematic Review used reading speed in words per minute as the primary outcome in comparing different reading aids for adults with low vision.

Types of Tests

- Sight word reading: reading words of increasing difficulty until they become unable to read or understand the words presented to them. Difficulty is manipulated by using words that have more letters or syllables, are less common and have more complicated spelling-sound relationships.
- Nonword reading: reading lists of pronounceable nonsense words

out loud. The difficulty is increased by using longer words, and also by using words with more complex spelling or sound sequences.

- Reading comprehension: a passage is presented to the reader, which they must read either silently or out loud. Then a series of questions are presented that test the reader's comprehension of this passage.
- Reading fluency: the rate with which individuals can name words.
- Reading accuracy: the ability to correctly name a word on a page.

Some tests incorporate several of the above components at once. For instance, the Nelson-Denny Reading Test scores readers both on the speed with which they can read a passage, and also their ability to accurately answer questions about this passage. Recent research has questioned the validity of the Nelson-Denny Reading Test, especially with regard to the identification of reading disabilities.¹³³¹

Timed Reading

Timed Reading is an educational tool used in many schools to improve and advance reading skills. Timed reading involves the use of various strategies in conjunction with in-class exercises and extensive timed reading. Timed reading isn't reading as-fast-as- you-can over a passage and simply marking the gradual improvement (if there are any). It involves reading strategies via the teacher's instruction. Training in strategic use is what timed reading promotes and reflects what Devine means by, "...training enhances the metacognitive knowledge base of readers and results in improved reading performance."(Devine 1993)

Cognitive benefits

Reading books and writing are among brain-stimulating activities shown to slow down cognitive decline in old age, with people who participated in more mentally stimulating activities over their lifetimes having a slower rate of decline in memory and other mental capacities. Reading for pleasure has been linked to increased cognitive progress in vocabulary and mathematics during adolescence. Moreover, the cognitive benefits of reading continue into mid-life and old age

Effects

Lighting

Reading from paper and from some screens requires more lighting than many other activities. Therefore, the possibility of doing this comfortably in cafes, restaurants, buses, at bus stops or in parks greatly varies depending on available lighting and time of day.

Reading from screens which produce their own light is less dependent on external light, except that this may be easier with little external light. For controlling what is on the screen (scrolling, turning the page, etc.),

a touch screen or keyboard illumination further reduces the dependency on external light.

Selecting the appropriate method

A significant part of selecting appropriate instructional approaches is understanding the learning profile of an individual. A diagnostic program is necessary to identify students with learning disabilities. A cognitive profile is also necessary to determine precisely what students' needs are, their strengths and weaknesses, whether they have difficulty with working memory, if they have inadequate language skills, etc.

Students with learning disabilities need to be taught strategic approaches explicitly. They need to have ideas made conspicuously clear to them.

Persons with learning disabilities who need to work on reading mechanics frequently respond to explicitly taught code-emphasis developmental reading methods such as phonic, linguistic, or multisensory approaches. Some of the more popular approaches are briefly described below.

Phonics approach

The phonics approach teaches word recognition through learning grapheme-phoneme (letter-sound) associations. The student learns vowels, consonants, and blends, and learns to sound out words by combining sounds and blending them into words. By associating speech sounds with letters the student learns to recognize new and unfamiliar words.

Linguistic method

This method uses a "whole word" approach. Words are taught in word families, or similar spelling patterns, and only as whole words. The student is not directly taught the relationship between letters and sounds, but learns them through minimal word differences. As the child progresses, words that have irregular spellings are introduced as sight words.

Multisensory approach

This method assumes that some children learn best when content is presented in several modalities. Multisensory approaches that employ tracing, hearing, writing, and seeing are often referred to as VAKT (visual, auditory, kinesthetic, tactile) methods. Multisensory techniques can be used with both phonics and linguistic approaches.

Neurological Impress Technique

This is a rapid-reading technique. The instructor reads a passage at a fairly rapid rate, with the instructor's voice directed into the student's ear. The teacher begins as the dominant reading voice, but gradually the student spends more time leading these sessions.

Students who have learned mechanics without adequately learning reading fluency frequently benefit from this, as do students who read slowly or who hesitate over a number of words but are able to identify most of the words in a sentence. A student is directed to read a passage without errors. This method functions most effectively when it is practiced for short periods every day.

Language experience approach

The language experience approach uses children's spoken language to develop material for reading. This approach utilizes each student's oral language level and personal experiences. Material is written by the child and teacher for reading using each child's experience. This can be done in small groups and individually.

Familiarity with the content and the vocabulary facilitate reading these stories. Each child can develop a book to be read and re-read. This approach helps children know what reading is and that ideas and experiences can be conveyed in print.

Reading comprehension support

Persons with learning disabilities who need work on reading comprehension often respond to explicitly taught strategies which aid comprehension such as skimming, scanning and studying techniques. These techniques aid in acquiring the gist, and then focus is turned to the details of the text through use of the cloze procedure.

The cloze procedure builds upon a student's impulse to fill in missing elements and is based upon the Gestalt principle of closure. With this method, every fifth to eighth word in a passage is randomly eliminated. The student is then required to fill in the missing words. This technique develops reading skills and an understanding not only of word meaning but also of the structure of the language itself.

Orton-Gillingham

This program is the “gold standard” for teaching reading to kids with dyslexia. It focuses at the word level by teaching the connections between letters and sounds. Orton- Gillingham also uses what’s called a multisensory approach. It taps into sight, sound, movement and touch to help kids link language to words. Students learn the rules and patterns behind why and how letters make the sounds they do. Orton-Gillingham is the basis for a number of other reading programs. These programs are mostly used by special education teachers.

Read Naturally

Read Naturally aims to improve reading fluency and understanding in kids and adults. It uses texts, audio CDs and computer software. Usually students listen to a story and then read the same text aloud. The program

tracks progress carefully. Students work at their own level and move through the program at their own rate. Usually they work independently. Read Naturally is most often used as an add-on to the main program being used in the general education classroom.

Reading Mastery

Reading Mastery is very systematic. It starts by teaching word sounds and what the corresponding letters and words look like. Next, kids learn to read passages. Then they build vocabulary while increasing their understanding of what they read. Students are grouped by reading level. Reading Mastery is often used by general and special education teachers as a complement to other programs. It may also be used on its own.

Project Read

Project Read is used in a classroom or group. The program emphasizes instruction by the teacher. Lessons move from letter-sounds to words, sentences and stories. Project Read has three strands: listening, understanding and writing. All three strands are taught at all grade levels, though the emphasis differs by grade. The program is sometimes used in general education classrooms where many students are struggling. In schools where most kids are on track, the program is often used by special education teachers or reading specialists to give extra support.

Voyager Passport

The Voyager programs are most often used by reading specialists in addition to the general education reading program. Voyager Passport is a small-group program for many grades. It includes letter-sound understanding, sight words and vocabulary.

Voyager Passport Reading Journeys is for teens who struggle with reading. The program is taught in a group using science and social studies topics. There is also a Voyager Universal Literacy System. This is a curriculum that includes a program for struggling readers.

Read, Write and Type!

Read, Write and Type! Learning System is a software program to teach beginning reading skills, emphasizing writing. The program was developed for 6- to 9-year-olds who are beginning to read, and for struggling students. The main goal is to help students become aware of the 40 English phonemes, or word sounds, and to associate each with a finger stroke on the keyboard. Read, Write and Type! is often used as a supplement to other reading programs.

LANGUAGE!

LANGUAGE! is for struggling learners in many grades who score below the 40th percentile on standardized tests. It is most often used by special education teachers. The curriculum uses a six-step format for each lesson.

The first step is word-sound awareness. The second step is word recognition and spelling. Then comes vocabulary and then grammar. Listening and reading comprehension come next. Writing is the last step. There is also a version of this program that is specifically designed for English language learners.

Reading Recovery

Reading Recovery is a short-term tutoring program for struggling first graders. It aims to develop reading and writing by tailoring lessons to each student. Tutors are trained in the program. They teach students in daily pullout sessions over 12-20 weeks. Reading Recovery is designed for short-term use. It's an add-on to whatever program is being used in the general classroom.

Read Well

Read Well is for all students. The program teaches word-sound awareness. It also works on vocabulary and comprehension. Teachers begin by modeling what to do. They then gradually decrease their support until eventually students are asked to do the reading task by themselves. The program includes activities for the whole class as well as small-group lessons. Read Well is often used in the general education classroom.

Fast ForWord

Fast ForWord is a computer-based program that focuses on the link between spoken language and written words. The software aims to help kids master reading by improving things like memory, processing speed and attention. But the impact the program reports to have on these skills isn't widely accepted. Nor is its impact on improving reading. Fast ForWord is used by clinicians and specialists.

Ədəbiyyat:

1. Ninsuwan. The Effective ways of teaching English.
2. www.readandspell.com
3. www.understood.org/11methods/
4. www.teachingtreasures.com
5. www.edutopia.org
6. Effect of extensive reading on incidental vocabulary retention
7. M.Chanbari, A.Marxban. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 2014. www.core.ac.uk

X.Nəcəfova

**Oxunun öyrənilməsində metodların müxtəlifliyi
Xülasə**

Bu məqalədə müəllif xarici dildə oxunun tədrisi zamanı yaranan metodlardan bəhs edir. Oxu kimi mürəkkəb proses müxtəlif yaş dövrləri üçün müxtəlif diferensial metod və yanaşma tələb edir.

Müxtəlif dünya praktikasından nümunələr göstərir, onlarda klassik ənənəvi və müasir yenilikləri təsnif edir. Müəllif metodiki ədəbiyyatda çap olunmuş informasiyalardan istifadə edərək, oxu metodu və onları yoxlayan qaydaları təsnifləndirir.

Məqalədə kompüter programına xüsusi yer verilir və qeyd olunur ki, onlar oxu işinə çox böyük bəhrə verir. Müəllif kompüterdən oxu tədrisi zamanı yaranan problemlərə də toxunur.

Müəllif İKT-nin son nailiyyətlərindən oxunun tədrisi zamanı yararlanmağı tövsiyyə edir, sözü gedən prosesə novatorcasna yanaşmağı məsləhət görür. Bu baxımdan məqalə öz aktuallığı ilə diqqət çəkir.

X.Наджафова

**Разнообразие методов обучения чтению
Резюме**

В статье автор рассматривает истоки появления методов обучения чтению на иностранном языке. Освоение такого сложного процесса как чтение представителями разного возраста требует дифференциации методов и подхода.

Автор приводит примеры мировой практики и среди них выделяет классические, традиционные и современные инновационные.

Используя материалы, опубликованные в методической литературе, автор классифицирует методы чтения и способы проверки понимания. Определенное место отводится информации о современных компьютерных программах вносящих солидный вклад в дело обучения чтению. Автор касается проблемы, возникающей при обучении чтению с экрана компьютера.

**Rəyçi: Afaq İsmayılova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

ŞƏHLA BALACAYEVA
ADU
shahla@mail.ru

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN MƏQSƏDİ

Açar sözlər: nitq, meyar, dil, söz

Key words: speech, criteria, language, word

Ключевые слова: речь, критерия, язык, слова

Qloballaşma şəraitində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi linqvistik biliklərin mənimsənilməsi və nitq vərdişlərinin tələbələrə aşılması deyil, ixtisas dilində ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin formalaşması olduğu halda, başlıca vəzifə öyrənilən xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın komponentləri olan linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyanın formalaşdırılmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ kompetensiyanın linqvistik komponenti yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də tələbələrdə olan leksik potensialdan ünsiyyət prosesində əminliklə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dili öyrənən tələbələr dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir.

Belə ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dil fakültəsini bitirmiş mütəxəssis ixtisas dilində kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalı, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentləri olan qrammatik (linqvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnəməlidir. Tələbələrin kommunikativ bacarıqları onları həyata keçirilə bilən, real tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi tələbələrdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır. Kommunikativ təlim tələbələrdə niyyətlərinin kommunikativ həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq və arzusunu inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışıq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir. Kommunikativ yanaşma tədris edilən xarici dildə tələbələrin nə etməyi bacarmalı olduqlarını bildirən məna kateqoriyaları əsasında qurulan syllabus və dərslərlərin sayının artırılmasında öz əksini tapır. Kommunikativ kompetensiyanın inkişaf

etdirilməsinə yönəldilmiş syllabus və dərslikləri onun aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunun nəzərə almaqla tərtib edilməlidir:

• **lingvistik və yaxud qrammatik kompetensiya- leksik vahidlərin və qrammatik strukturların funksional-yönümlü mənimsənilməsinə nəzərdə tutur;**

• sosio-lingvistik kompetensiya dil materiallarının müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur;

• diskursiv kompetensiya ayrı-ayrı kommunikativ məna kəsb edən cümlələrin məzmunlu mətn daxilində birləşdirmək bacarığını nəzərdə tutur;

• strateji kompetensiya-verbal və qeyri verbal strategiyalardan istifadə etməklə bilik və bacarıqların çatışmazlığı səbəbindən yaranan mürəkkəb situasiyalardan kompetensiya vasitəsilə çıxış yolu tapmaq bacarığı kimi başa düşülür;

• sosio-mədəni kompetensiya öyrənilən dilin istifadə edildiyini sosio-mədəni kontekstlə tanışlığı nəzərdə tutur;

• sosial kompetensiya başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq arzusu və bunun üçün vacib olan özünəəminlik kimi başa düşülür;

Tələbələrin ana dilinə gəldikdə, tədrisin ilkin mərhələsində onun rolu və yerini inkar etmək düzgün olmazdı. Lakin müntəzəm olaraq öyrənilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etməklə dilin kommunikativ-yönümlü tədrisini təşkil etmək mümkündür. Kommunikativ-yönümlü təlim öyrənilən xarici dilin yalnız auditoriya şəraitində deyil, həm də auditoriyadan kənar şəraitdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Dil mühiti olmadığı şəraitdə tələbələr öyrənilən dildə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində fəal şəkildə iştirak etməli, audio və videokasetlərdən geniş şəkildə istifadə etməli, kitab, jurnal, qəzet oxumalı, dil daşıyıcısı olan həmyaşıdları ilə internet vasitəsilə ünsiyyət yaratmalı, dildəşiyicilərinin mədəniyyəti ilə tanış olmalıdırlar. Təlim prosesinin bu cür təşkil edilməsi tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi və, nəticə etibarilə uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edir. Ali məktəblərin dil fakültələrində ixtisas dili tədrisinin əsas məqsədlərindən biri tələbələrdə dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da lingvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ixtisas dilinin kommunikativ-yönümlü öyrədilməsini nəzərdə tutur. Tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində diskursiv kompetensiyanın aşılınması məqsədlərinə istiqamətləndirilmiş xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir. Müasir dövrdə xarici dil, o cümlədən də ingilis dili müəllimlərinə verilən tələblərə uyğun olaraq müəllimin nitq imkanları maksimum dərəcədə lingvistik savada malik olan dil daşıyıcısının nitq imkanlarına yaxın olmalıdır. Bu da hər hansı şəraitdə baş verən nitq

ünsiyyətinə ekspromt şəkildə qoşulmaq qabiliyyətinin tələblərdə inkişaf etdirilməsini tələb edir. Ali məktəblərin dil fakültələrində, o cümlədən ingilis dili fakültəsində ixtisas dilinin öyrədib-öyrənilməməsinin əsas kommunikatív məqsədlərindən biri həmin dildə leksik, fonetik, qrammatik və həmçinin üslubi cəhətdən düzgün olan kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməkdir. Dil fakültələrinin məzunları ixtisas dilində öz fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırmaq qabiliyyətinə malik olmalı, onların ixtisas dilində nitq fəaliyyətləri daha idiomatik olmalıdır. İxtisas dilində diskursiv kompetensiyaya yiyələnmiş mütəxəssis təbii şəraitə maksimum dərəcədə uyğun olan situasiyalarda əldə edilmiş linqvistik imkanlarından istifadə edərək müxtəlif kontekstlərdə həmin dildə sərbəst şəkildə danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müvafiq olaraq, tələbələrə diskursiv bacarıqların formalaşdırılması üçün kommunikatív situasiyaların yaradılması olduqca vacib amillərdən hesab edilə bilər. Həmin situasiyalar elə tərtib edilməlidir ki, tələbələr tərəfindən mənimsənilmiş dil materiallarının yeni kommunikatív kontekstlərdə işlədilməsi təmin edilsin [3, 157]. Beləliklə, kommunikatív situasiyaların yaradılması problemləri ixtisas dil olan məktəb tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılmasında xüsusi aktuallığa malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcı nitq «kontekst» və «situasiya» məfhumlarından ayrılmazdır və onun iki formada həyata keçirilməsi mümkündür. «Kontekst» formasının məzmunu kontekstlə müəyyən edildiyi halda, «situativ» nitqin məzmunu hər hansı situasiya ilə bağlıdır və həmin situasiyanı nəzərə almaqla başa düşülə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nitq həmişə müəyyən kontekstə malikdir və eyni zamanda müəyyən situasiya şəraitində baş verir. Yaradıcı spontan nitq dedikdə biz nitqin vaxt baxımından hazırlıqsız olduğunu nəzərdə tuturuq. Hər hansı nitq linqvistik baxımdan həmişə hazırlanmışdır. Hər hansı dildə spontan kommunikasiyanın əlaməti ilk növbədə şüurun nitqin linqvistik, yəni formal baxımdan təşkil edilməsinə deyil, onun məzmununa istiqamətləndirilməsidir. Bu da linqvistik materiallardan avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İxtisas dilində nitqin tədrisinin əsas prinsiplərindən biri olan kommunikasiyanın situativ cəhətdən şərtləndirilməsi prinsipi danışmaq vərdişlərinin nitq ünsiyyəti situasiyalarına uyğun şəkildə öyrədilməsi tələbində öz əksini tapır. Kommunikativ-situativ yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ixtisas dilində danışmaq dilinin öyrədilməsi xüsusi şəkildə seçilmiş real situasiyaların analoqlarına və həmin situasiyalara verbal ünsiyyəti təmin edən leksik-qrammatik vasitələrə əsaslanır [3,8]. Lakin diskursiv kompetensiyanın yalnız situativ nitqdə deyil, həm də kontekst üzərində qurulan nitqdə istifadə edilməsini nəzərə alaraq kommunikatív kompetensiyanın bu komponentinin inkişaf etdirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması diskursiv kompetensiyanın mənimsənilmiş dil materiallarının

dəyişilən kommunikativ situasiyalara uyğun olaraq spontan şəkildə istifadə edilməsi bacarığı kimi başa düşülməsilə tamamilə üst-üstə düşür. Beləliklə, situativliyi kommunikasiyanın ən vacib əlamətlərindən hesab edərək, kommunikasiyanı şərait və situasiya ilə bağlı olan fəaliyyət kimi qəbul etmək mümkündür. Tələbələrin özlərinin linqvistik imkanlarından tam şəkildə istifadə etməməsi onların xarici dildə, o cümlədən ixtisas dili olan ingilis dilində nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına real stimulların olması ilə bağlı ola bilər[1,5]. Beləliklə də, ingilis dili fakültəsi tələbələri tərəfindən əldə edilmiş linqvistik potensialın onların nitq fəaliyyətlərində, kommunikasiya prosesində fəal istifadə edilməsi üçün əlverişli təlim şəraitinin yaradılmasına olduqca böyük ehtiyac duyulur. İxtisası dil olan ali məktəb tələbələrində kommunikasiyaya girmək tələbatını stimullaşdırmaq və həmin tələbatın tədris olunan xarici dildə spontan nitqin yaradılmasına gətirib çıxara bilən şəraitin yaradılması zəruriyyəti danılmazdır. Bu da mənimsənilmiş dil materiallarının və nitq strukturlarının kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi üçün müvafiq stimulların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə stimullardan biri nitq reaksiyasına səbəb ola bilən şərait kimi qəbul edilən kommunikativ situasiya hesab edilə bilər. Hər bir insan fəaliyyəti növü kimi, adekvat kommunikasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir [2,38].

Ədəbiyyat

1. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, №4, p.17
2. . Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81
3. Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171
4. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, p. 136-43
5. Anderson J. Selecting a Suitable Reader / Procedures for Teachers to Assess Language Difficulty”, RELS Journal 2, December 1971, №2, p. 35-48
6. Bailey K. M. and D.Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.

SH.Balacayeva

The purpose of teaching english in globalization

Summary

The article deals with the problem of working out effective ways of using innovative methods in FLT. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system.

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.

The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

Ш.Баладжаева

Цель обучения английского языка в условиях глобализации

Резюме

В данной статье рассматриваются пути использования инновативные методы на преподавании иностранного языка. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜLKƏR SƏLİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ulker-salimova@mail.ru

FRAZEOLÖGİYANIN DİL SİSTEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: dil, frazeologiya, lüğət tərkibi, söz birləşməsi, semantika, dilçi, üslub

Ключевые слова: язык, фразеологии, словарный состав языка, словосочетаний,

семантика, лингвист, стиль,

Key words: language, vocabulary and phrases, semantics, linguist, style, phraseology

Frazeoloji birləşmələr dildə qədim zamanlardan işlənməyə başlansa da, dilçiliyin ən gənc obyektlərindəndir. Frazeologiya üslubi bir kateqoriya olub, dildə obrazlılıq, ifadəlilik, ekspressivlik yaradır. Dilin zənginliyinə dəlalət edən faktlardan biri sinonim olsa da, frazeologizmlər də bundan kənar da dayanmır. Dilin zənginliyin onun tərkibindəki frazeoloji vahidlərin çoxluğu ilə ölçmək də mümkündür. Frazeoloji birləşmələr də sinonimlər kimi hər hansı bir sözü və ya fikri müxtəlif formalarda çatdırmaq imkanı yaradır.

Frazeologiya dilin rəngarəngliyini, obrazlılığını, ekspressivliyini, eləcə də dil vasitəsi ilə həyatda ünsiyyət prosesinin səlisliyini, gözəlliyini, emosionallığını təmin etməkdə böyük rol oynayan lingvistik bir sahədir.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay kimi dəyərləndirilən frazeoloji vahidlər hər bir xalqın həyatını, məişətini, adət-ənənələrini əks etdirir.

Frazeologiya terminin kökündə "fraz" anlayışı durur. "Fraz" anlayışı özü əzəldən dilçilikdə mübahisə yaratmışdır. "Fraz" dedikdə, bir tərəfdən, ünsiyyət vahidi kimi çıxış edən ən kiçik nitq vahidi nəzərdə tutulur. Bu mənada "fraz" termini cümlə termini ilə üst-üstə düşür. Digər tərəfdən isə "fraz" ən böyük leksik vahid, xüsusi intonasiya vasitəsi ilə birləşən və başqa eyni cür vahidlərin pauza ilə ayrılan anlamca bitkin hökm deməkdir. Ona görə də frazeologiya anlayışını zənnimcə sabit söz birləşməsi deyil, sabit birləşmə kimi qəbul etmək daha düzgün olardı.

Həm ümumi dilçilikdə, həm də türkologiyada frazeologiyayı müxtəlif terminlərlə ifadə etmişlər. Frazeologiyanın bir elm kimi formalaşmasında məşhur rus dilçisi akad. V.V.Vinoqradovun əsərləri mühüm rol oynamışdır. V.V.Vinoqradova görə frazeologiyayı frazeoloji vahid termini ilə ifadə etmək daha düzgündür. M.V.Lomonosov "frazis", F.Fortunatov "sabit söz və sabit söyləmə", A.A.Şaxmatov "ayrılmayan söz birləşməsi", İ.İ.Abakumov

"sabit söz birləşməsi", R.A.Budaqov, Z.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski "idiom", İ.İ.Meşşaninov "leksik söz birləşmələri" termini işlətmişdir.

Azərbaycan dilçilərində də müxtəlif fikir ayrılıqları olmuşdur. S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə "idiom", H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayev, H.Mirzəliyev "frazeoloji vahid", R.Məhərrəmov "frazeoloji ifadə", M.İslamov "frazeoloji birləşmə" terminlərini işlətmişdir. Bunlardan ən uğurlusu zənnimcə frazeoloji vahid ifadəsidir. Çünki frazeoloji vahid həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə tipli frazeoloji əlamətləri özündə əks etdirən termindir.

Frazeologiya dilçiliyin ən gənc elm sahələrindən sayılır. Onun tədqiq tarixi o qədər də qədimlərə gedib çıxmır. Dildəki sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsinin əsası fransız dilçisi Ş.Balli tərəfindən qoyulsa da, onun istər nəzəri, istərsə də, praktik istiqamətdəki sonrakı inkişafı rus dilçiliyi ilə bağlıdır. Türk dilləri frazeologiyasının tədqiqatçıları da, demək olar ki, hamısı nəzəri cəhətdən rus dilçiliyə əsaslanmışdır.

Frazeologiyanın xüsusi və ümumi məsələlərinin tədqiqində rus dilçilərinin müstəsna əməyi olmuşdur. Frazeologiyanın keçdiyi tarix inkişaf yoluna Rusiyadan başlamaq daha məqsədə uyğundur. Rusiyada frazeologiyanın öyrənilmə tarixi M.V.Lomonosovdan başlanır. O, 1775-ci ildə çap etdirdiyi "Российская грамматика" (Rus qrammatikası) kitabında frazeoloji birləşmələrə geniş yer vermişdir. O, idiomatik ifadələrin, frazaların lüğətdə işlənməsinin vacib olduğunu qeyd etmişdir. M.V.Lomonosovdan sonra bir müddət frazeologiya sahəsi az tədqiq olmuş və tək-tək məqalələr formasında İ.K.Vulfius və S.İ.Abakumov tərəfində araşdırılmışdır. İ.K.Vulfius frazeoloji birləşmələrin yaranmasında semantik bitişiklik prinsipini pozmuş, İ.S.Abakumov isə semantik bitişikliyə əsaslanmışdır. Lakin onları birləşdirən ortaq cəhət sabit söz birləşmələri ilə sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərqlərdə dəqiq sərhəd qoymamalıdır.

Frzeologiya sahəsində yeni bir mərhələni V.V.Vinoqradov açmışdır. O, frazeoloji vahidlərin sematik-stukturunu vermiş və onları təsnif etmişdir. Vinoqradov 3 növ frazeoloji vahid göstərmişdir.

- 1) frazeoloji qovuşma
- 2) frazeoloji birlik
- 3) frazeoloji birləşmə

Vinoqradovun təsnifində frazeoloji söz birləşmələrində komponentlərin mənası ilə təşkil etdikləri frazeoloji vahidin ümumi mənası arasındakı münasibətlər əsas yer tutmuşdur.

Frazeoloji qovuşmaya tamamilə bölünməz birləşmələri daxil edir. Söz kimi frazeoloji qovuşma bir məfhumu ifadə edir, komponentlərlə məna arasında yaxınlıq olmur. Məs.başı dumanlı-sarsaq.

Frazeoloji birliyə vahid bir mənada işlədilən söz birləşmələrini aid edir. Birləşmədəki sözlər həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlədilir.

Frazeoloji birləşməyə isə məhdud sayda frazeoloji vahidləri daxil etmişdir. Bu növə daxil olan birləşmələri bir sözlə əvəz etmək mümkün deyil. Vinqradovun bu bölgüsü frazeologiyani tədqiq edənlər üçün əsas istinad rolunu oynayır.

Daha sonra B.A.Larin rus dilinin materialları əsasında həm sərbəst, həm də sabit söz birləşmələrini diaxronik planda tədqiqata cəlb etmişdir.

A.İ.Yefimov isə frazeoloji vahidləri üslubi baxımdan tədqiq etmişdir.

60-cı illərdə frazeologiya bir elm sahəsi kimi daha geniş inkişaf etməyə başlamışdır. Bu illərdə N.N.Amosovun xüsusi yeri var. N.N.Amosov frazeologiyaya dair fikirlərində Vinqradovun fikirlərinə etirazını bildirmişdir. O, Vinqradovun bölgüsündə vahid bir prinsipin olmadığını qeyd edir. Onun fikrincə qovuşma və birlikdə əsaslandırma prinsipi, birləşmədə əlaqəyə girmə prinsipi əsas tutulmuşdur. Bunun isə düzgün yanaşma olmadığı bildirmişdir. Təsnif edilərkən bir prinsip əsas götürülməli və bölgü aparılmalıdır.

Frazeologiya sahəsində Q.L.Permyakovunda adı qeyd edilməlidir. O, Vinqradovda frazeoloji birləşmə növlərinin iki növünü qəbul etmişdir. Frazeoloji söz birləşmələrini atalar sözü və məsələlərdən fərqləndirmişdir. Q.L.Permyakova görə frazeologiyani fərqləndirmək üçün əsas əlamət bir məfhumu, bir nişanı ifadə etməlidir. O, frazeoloji birləşmələri atalar sözləri ilə müqayisə edərək belə qərara gəlir ki, frazeoloji birləşmələrin məntiqi konteksti olmadığı halda, atalar sözlərinin məntiqi mətni olmalıdır. Permyakov Vinqradovun əvvəlki iki kateqoriyasını əsl frazeoloji vahid adlandırır.

N.M.Şanskiyin, V.M.Babkinin, V.P.Jukovun, İ.İ.Ojeqovun, V.Z.Arxaşkinskinin və b. Rus dili frazeologiyasının öyrənilməsində mühüm xidmətləri olmuşdur.

Türk dillərində frazeologiyani öyrənilməsi 30-cu illərdən başlanmışdır. Türk dilləri içərisində ilk dəfə qazax dili frazeologiyası geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu isə S.K.Kenesbayevin adıyla bağlıdır. O, frazeologiyaya dar çərcivədə deyil, geniş mənada yanaşmışdır. Onun 1937-ci ildə frazeologiyaya dair uzunmüddətli tədqiqatların nəticəsinə görə “bütün frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələridir, lakin bütün söz birləşmələri frazeoloji vahid deyil” fikrini bildirmiş, atalar sözləri və məsələləri, zərb məsələləri də frazeologiyaya daxil etmişdir.

Bir faktı da, nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Vinqradovun frazeologiyaya aid ilk əsəri 1946-cı ildə yazılsa da ondan 17 il əvvəl 1929-cu ildə Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağazadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” dərsliyində leksikologiyaya bəhsində frazeologiyadan bəhs etmişlər.

Göz vurmaq, başa düşmək, başa salmaq, baş vurmaq, gözüm səndən su içmir kimi ifadələri frazeologiyaya daxil etmişlər.

Keçmiş sovet məkanında sabit söz birləşmələrində və frazeoloji vahidlərdən ilk dəfə Azərbaycan dilçiləri məlumat vermişdir. Lakin B.Çobanzadə XX əsrin 30-cu illərində represiya qurbanı olmuş və bu fakt uzun müddət açıqlanmamışdır.

Frazeoloji vahidlər, onların növləri və xüsusiyyətlərindən Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında məlumat vermişdir. O, frazeologiyaya aid fikirlərini ümumiləşdirərək onların əsas üç xüsusiyyəti olduğunu bildirmişdir:

1) idiomlar hər dilin öz xüsusiyyətlərini əks etdirir.
2) idiomların çoxu bir dildən başqa bir dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir.

3) idiomları təşkil edən sözlərin hamısı bir mənə ifadə edir.

Uzun illər keçməsinə baxmayaraq, alimin fikirləri bu gün üçün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində S.Cəfərovun da mühüm xidmətləri olmuşdur. 1956, 1958, 1982-ci illərdə nəşr olunan Azərbaycan dilinin leksikası kitablarında S.Cəfərov frazeologiya haqqında geniş məlumat vermiş, atalar sözü və zərb-məsəlləri də sabit söz birləşmələrinə aid etmişdir.

M.İslamovun da frazeologiya sahəsində özünəməxsus fikirləri olmuşdur. O, Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən frazeoloji vahidləri araşdırmışdır. Haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, frazeoloji birləşmə dedikdə leksik birləşmə başa düşülməlidir. Lakin müəllif idiom və frazeoloji birləşmə termininin sərhədini müəyyənləşdirməmişdir.

Prof.M.T.Tağıyevdə frazeologiya sahəsi ilə maraqlanan dilçilərimizdən olmuşdur. M.T.Tağıyev frazeoloji vahidlərin mahiyyəti və onun başqa söz birləşmələrindən fərqlənməsində daxili əlaqələrə yanaşı, dövriyyə üsulundan istiadə edərək, frazeoloji vahidin başqa sözlərlə əlaqəsini təyin edilməsini vacib hesab etmişdir. O, bildirir ki, frazeoloji vahidin komponentləri ayrı-ayrılıqda deyil, bütövlüdə bir mənaya malik məfhum kimi dilin başqa vahidləri ilə əlaqəyə girir.

M.T.Tağıyevin frazeologiya ilə bağlı fikirlərinə R.N.Popov və M.J.Sidorenko münasibət bildirmişdir. Onlar qeyd edirlər ki, M.T.Tağıyevin dövriyyə metodu frazeoloji tərkibə yalnız semantik mahiyyətin dəqiqləşdirilməsi üçün tətbiq edilə bilər, frazeologizmin əlamətini təyin etmək üçün dövriyyə üsulu vahid bir meyar ola bilməz.

Frazeoloji vahidlərin fərqləndirilməsində dil vahidi ilə nitq vahidi bəzən dolaşmaq salınır. Məsələn, qara gün, yaxa qurtarmaq frazeoloji dil vahidirsə atalar sözü və məsəllər dil vahidi deyil. Bu barədə M.T.Tağıyev qeyd edir ki, ədəbiyyat və folklor mənbələrinə atalar sözü və zərb məsəllər

toplularına dil vahidi olmayan şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan birləşmələr daxil edilməlidir.

Digər tərəfdən leksikoqrafik mənbələrə yalnız dil vahidləri daxil edilməlidir, atalar sözü və məsəllər strukturlu ifadələrdən imtina etmək lazımdır.

Azərbaycan dilçiliyində Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasında frazeologiyanın tədqiqi sahəsində önəmli araşdırmalardandır. Monoqrafiyada əsasən sərbəst söz birləşmələri tədqiq olunsada, əsərin müəyyən hissəsində sabit söz birləşmələrinə də toxunulmuşdur. Sərbəst və sabit söz birləşmələri termininə aydınlıq gətirən müəllif sabit söz birləşmələrinin sintaksis, söz yaradıcılığı və leksikologiyanın yox, məhz frazeologiyanın tədqiqat obyektini olduğunu qeyd edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda H.Bayramovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” monoqrafiyası və bir çox məqalələri vardır. H.Bayramov Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini tarixi aspektdən tədqiqatə cəlb edib. O, bildirib ki, tarixən qədimlərə doğru getdikcə, frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti azalır. H.Bayramovun fikrincə: “Hər hansı birləşmə, əgər o doğurdan da, birləşmədirsə, dilin sintaksisinin müəyyən qaydasında kənarda yaranmır. Bu baxımdan sabit söz birləşmələri leksik-sintaktik birləşmələr adlandırılmalıdır”. H.Bayramov hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiyaya bağlanmasını yalnız hesab edir. Dilçilərin əksəriyyəti frazeologiyanın hüdudlarını genişləndirərək atalar sözü, zərb məsəlləri, hikmətli sözləri frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsini bildirmişlər. Zənnimcə tam haqlı olaraq atalar sözü və məsəlləri frazeologiyaya aid etmək olar. Çünki hər birində əsas cəhət məcazilikdir. Ədəbiyyat nümunələrində də dil faktoru əsas götürülür. Onları bir-birindən ayırmaq düzgün deyil. Bir şeyi də unutmaq lazım deyil ki, dilə gətirilən hər bir yenilik ilk öncə ədəbiyyat nümunələrində sınaqdan keçirilir və xalqa təqdim olunur. Bu baxımdan onlar arasında sərhad qoymaq düzgün deyil.

Azərbaycan müəlliflərinin frazeologiya haqqında tədqiqatları müxtəlif nöqtəyi nəzərə əsaslanır. M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, H.Bayramov, A.Qurbanov frazeologiyayı ümumi əlamətləri baxımından, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev, R.Həsənov bədii üslubi cəhətdən, Ə.Ə.Orucov leksikoqrafik baxımından tədqiq etmişlər. Frazeologiyanın onomastika ilə əlaqəsini Ç.Hüseynzadənin, frazeoloji vahidlərin mürəkkəb terimlərlə oxşar və fərqli cəhətləri isə S.Sadıqovun tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə və inkişaf yollarından kifayət qədər bəhs edilmişdir amma yalnız birləşmə tipli frazeoloji

vahidlərin əmələ gəlməsindən söz açılır və onların sərbəst söz birləşmələrindən yaranması irəli sürülmüşdür. Söz və cümlə tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu haqqında isə çox az məlumatlar var. Halbuki dildə söz tipli frazeoloji vahidlərdə mövcuddur. Söz tipli frazeoloji vahidlər sözlərin məcazlaşmaya məruz qalması nəticəsində yaranmışdır. Məcazlaşma isə frazeoloji vahidlərin əsas əlamətidir. Bu əlamət söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdə özünü daha çox göstərir. Cümlə tipli frazeoloji birləşmələrə isə atalar sözü, zərb-məsəllər, aforizmlər və hikmətli sözlərin böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb., 2007, 192 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 249 s.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
5. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Hüseynzadə Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında / Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1990, s.16-17.
7. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
8. Nəbiyev N. Frazeologizmlərin tədqiqi metodları haqqında // Dilçilik məsələləri. 2005, №1(2), s.96-103.
9. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.

**Место фразеологии в системе языка
Резюме**

В статье рассказывается об истории развития фразеологии. Фразеология были проведены исследован русских лингвистов и турецкой стороной. Слово фразеология появилась из термина «фраза».

Стабильные соединения слов, в первую очередь, изучала французский лингвист Ш.Балли. Но развитие фразеологии связано с русских лингвистов. Важные заслуги в области фразеологии связано русской лингвистической школы. Турецкий фразеологии основывается на русском фразеологии.

В России история изучения фразеологии начинается с М.В.Ломоносовым. В 1775 году М.В.Ломоносов написал книгу «Русская грамматика». В книге широкое место занимает фразеология. Грамматика Ломоносова оставалась важнейшим справочником русского языка на протяжении XVIII века.

В.В. Виноградова считается первой углубленной попыткой анализа и описания фразеологической системы русского языка. Фразеологии были разделены на три типа по степени семантической слитности компонентов и по степени мотивированности их значений:

1. Фразеологические сращения - семантически неделимые, неразложимые и немотивированные единицы, выступающие эквивалентами слов.

2. Фразеологические единства - мотивированные и производные единицы, выступающие потенциальными эквивалентами слов.

3. Фразеологические сочетания - единицы, в которых один из компонентов имеет свободное, а другой - фразеологически связанное значение, ограниченное узким кругом словесных связей.

В статье отражено мнение Ф.Агазаде, Б.Чобанзаде, С.Джафаров, М.Гусейнзаде, Ю.Сейидова и д.

The phraseology place of the language system

Summary

The article is dedicated to the history of the phraseology. General linguistics and turkish linguists are study in the phraseology. More russian linguists studied by the phraseology. Phraseology to added the term “phrases”.

Stable word combinations learned for the first time the french linguist in Ş.Bally. But the phraseology detailed study associated with the name of the russian linguists. Significant phraseology works in the field is connected with the name of russian language schools. And turkic language phrasological is based on russian linguists.

Study the phraseology in Russia begins the name of the M.V.Lomonosov. Lomonosov wrote book of the name “Russian Grammar” in 1775. The phraseology is a broad sector In the book.

Giving detailed information about frzaeologiya was V.V.Vinoqradov. Viniqradov made classification of the phraseology and of the divided into three parts.

1.Phraseological unity is a semantically indivisible phraseological unit the whole meaning of which is motivated by the meanings of its components.

In general, phraseological unities are the phrases where the meaning of the whole unity is not the sum of the meanings of its components but is based upon them and may be understood from the components.

2.Phraseological combination (collocation) is a construction or an expression in which every word has absolutely clear independent meaning while one of the components has a bound meaning.

3. Phraseological expression is a stable by form and usage semantically divisible construction, which components are words with free meanings.

In the article was reflected the idea of phraseology in F. Agazade, B.Jobanzade, S.Jafarov, H.Bayramov, Y.Sayidov and so the.

Rəyçi: Sənubər Abdullayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NƏRMİN MUSTAFAYEVA
ADU
narminmustafaeva93@mail.ru

ELAN MƏTNLƏRİNİN ÜSLUBİ TƏSVİRİ

Açar sözlər: elan, üslubi xüsusiyyətlər, istehlak, istehlakçı, ritorik vasitə, məcazlar

Key words: advertisement, stylistic features, consumer, rhetoric devices, tropes

Ключевые слова: Реклама, стилистические особенности, потребитель, риторическая фигура, тропы

İstənilən bir mətnin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri olduğu kimi, ingilisdilli reklam elanlarının da müəyyən dil xüsusiyyətləri və üslubu vardır. Reklam elanlarının üslubunu təhlil etməzdən qabaq, üslubun nə olduğunu müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə ki, üslub müəyyən bir mətnə dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadənin bir üsuludur. (1, 12s) müasir ingilisdilli reklam elanı janrında əksini tapmalı olan əsas üslubi prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) *Yığcamlıq*. Bu prinsipin nöqsanları elan mətninin olduqca ümumi, mücərrəd və anlaşılmaz mühakimələrdən ibarət olmasıdır. Burada əsas vəzifə sürətlə məlumatın mahiyyətinə keçməkdən ibarətdir. Cümləyə qənaət edilməsi tövsiyə olunduğu üçün artıq sözlərdən, xüsusilə, sifətlərdən “azad olmaq” lazım gəlir, ancaq üslub və ahəngin saxlanması üçün vacib olan ifadələri “qurban” vermək olmaz. Beləliklə, elan məlumatı minimum sözlərlə maksimum informasiya vermək tələbinə cavab verməlidir.

2) *Konkretlik və dəqiqlik*. Elanın eyni qismdən olan bütün obyektləri deyil, məhz reklam olunan konkret məhsulu/xidməti təklif etməsi zəruridir. Təfərrüatlar elana inam yaradan amillərdəndir. Əgər “*woman*” (“qadın”) nəzərdə tutulursa “*man*” (“insan”, “adam”) sözünü, “*doctor Peter Simon*” (“həkim Piter Saymon”) niyyət edilirsə “*man doctor*” (“kişi həkim”) söz birləşməsini yazmaq lazım deyil. Bununla bərabər, informasiyanın qəbulunu mürəkkəbləşdirən darıxdırıcı və lüzumsuz təfərrüatlardan da çəkinmək lazımdır.

3) *Məntiqilik*. Elan mətnlərində bir artıq frazaya yol verilməməsi və bir frazanın silinməsi ilə semantik boşluğun yaranmaması üçün bütün ardıcıl cümlələrin məzmunu özündən əvvəlki cümlədə ifadə olunanlarla sıx bağlı olmalıdır.

4) *İnandırıcılıq*. Elanın əsas niyyətinin mətni başlamazdan əvvəl – başlıqda verilməsi daha məqsədəuyğundur. Mətnin özündə isə məqsədyönlü

auditoriya üçün aktualıq kəsb edən arqumentləri aydın və ardıcıl şəkildə sıralamaq lazımdır. Bu üsulla məqsədyönlü auditoriya nümayəndəsinin inamını qazanmaq olar. Bundan başqa, məhsulun/xidmətin satışını asanlaşdıran daha vacib kommersiya arqumentlərini təkraralamaq gərəkdir. Ancaq ikiqat təfsirə (izahat) və ya qeyri-müəyyənliyə yol vermək olmaz. Bu prinsipin açarı isə istehlakçının bütün mümkün suallarını öncədən təxmin etmək və onları cavablandırmaqdan ibarətdir.

5) *Bəsitlik və anlaşıqlıq*. Orta intellektual səviyyəyə malik hər bir kəs elan mətnini qavramalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, daha yaxşı anlaşılan və yadda qalan adi məişət sözlərindən istifadə etmək gərəkdir. Potensial auditoriyanın müəyyənləşdirilməsindən sonra atılacaq ilk addım ona aydın olan dilə müraciət etməkdir. Daha sonra, müştərilərlə əyani görüşdə olduğu kimi maksimal ətraflı izahata yer vermək məqsəduyğundur. Reklam elanlarının dilində izafi obrazlılığa və ya ağır üslubi ifadə tərzinə müraciət qeyri-effektiv hesab edilir.

6) *Orijinallıq*. Elan mətninin ehtiva etdiyi məlumat maraq doğurmalı və yaddaqalan olmalıdır. Ancaq bu orijinallıq kommersiya cümləsinin mahiyyətini itirəcək dərəcədə yersiz olmamalıdır. Bunun üçün uzun-uzadı, usandırıcı sadalamalardan, “ekstravaqant” (əcaib) inandırmalardan çəkinmək lazımdır. Oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün mətnaltı mənalardan səmərəli şəkildə faydalanmaq olar.

7) *İfadəlilik*. Bu prinsip elan mətninin effektivliyi üçün olduqca vacib şərtidir. Aydın obrazlar yaradan frazalardan, xüsusi emosional-ekspressiv kodlardan və ayrıca ifadə formalarından – troplardan və üslubi fiqurlardan istifadə ifadəliliyin əsas dayaqlarıdır. Emosional-ekspressiv kod dilin yalnız informasiya ötürmək (informativ kod) qabiliyyəti deyil, həmçinin, danışanın bu informasiyaya münasibətini ötürmək (praqmatik kod) imkanları vasitəsidir. İstehlakçılar şablon, çeynənmiş frazalardan tez usanır. Məsələn, ingilisdilli elanlarda həddən artıq işlədilən “best” sifəti əvəzinə “stunning”, “first-rate”, “first-class”, “excellent”, “classical”, “refined” və s. sözlərdən yararlanmaq olar.

8) *Məhsula müvafiqlik dərəcəsi*. Ümumiyyətlə, peşəkar reklamçılar üç məhsul növünü fərqləndirir – qiymətli, gündəlik və nüfuzlu. Seçilən üslub məhsula və reklamçının yaratmaq istədiyi məhsul obrazına uyğun - əməli, intellektual, orijinal, eyni zamanda, nəzəri olmalıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hər bir elan janrının öz dili, öz üslubi imkanları mövcuddur. Bu üslub isə, birbaşa olaraq, elan mətninin ünvanlandığı potensial auditoriyadan və ümumi məqsəddən asılıdır. Qeyd edilən meyarların nəzərə alınması sayəsində isə müəyyən dil vasitələrinin ayrı-ayrı janrlarda işlənmə dərəcəsi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, reklam elan mətninin daha nəzərəçarpan olması onu təşkil edən hissələrin yəni,

başlığın, çağırışın və exo-frazaların orijinallığından asılıdır.(2,133s) Assosiasiyalar istehlakçının şüurunda müəyyən reklam obrazlarının yaranmasına səbəb olur. Reklam obrazı isə istehlakçı üçün məhsulun/xidmətin yeni tərəflərinin açılması deməkdir. Məhz bu səbəbdən assosiasiyaların yaradılmasında dilin obrazlı vasitələri olan ritorik vasitələr ən böyük rola malikdir.

Nəzərə alsaq ki, elanın məqsədi sadəcə informasiya ötürmək deyil, eyni zamanda, inandırmaqdır onun ritorik vasitələrlə zəngin olması qətiyyənlə təəccüb doğurmur. Bu amil reklam tarixinin bütün mərhələlərində özünü doğrultmuşdur.(1,33) Məsələn, uzunömürlü *Absolute Vodka* elan kampaniyaları ritorik vasitələrdən, xüsusilə, metafora, bənzətmədən istifadəyə görə məşhurdur:

Absolut Appeal. (Absolute Vodka)

Absolut Welcome. (Absolute Vodka)

In an absolut world machines amplify your creativity. (*Absolute Vodka*)

Absolut advice. (Absolute Vodka)(12, internet resurs)

Arqumentasiya təqdimatının məhz və əsasən verbal komponentlərdən asılı olduğu digər sahələrdən fərqli olaraq təqdimatları reklam elanı vasitəsi ilə reallaşan marketinq sahəsində qeyri-verbal – vizual, auditiv, toxunma, qoxu və s. komponentlərə üstünlük verilir. İstehlakçılar ödəmə etmədən təklif olunan məhsul və ya xidməti sınaqdan keçirirlər və bu vasitələr inandırma kommunikasiyasının real elementləridir.

Ancaq Bernardskayanın da qeyd etdiyi kimi, ritorik vasitələrə müraciət edən reklam elanları etməyənlərlə müqayisədə daha çox diqqət çəkir, onlara üstünlük verilir və onlar daha yaddaqalandır. Bunlardan savayı, məcazlarla zəngin olan elan mətnləri brend imiclərin yaranmasında daha faydalıdırlar.(3, 132s)

Məcazlara - metafora, metonimiya, sinekdoxa, mübaliğə, epitet, bənzətmə, təşxis, alleqoriya və bir çox başqa nitq vahidləri daxildir. Daha çox oxucuya müraciət etmək, canlılığa və etimada nail olmaq məqsədi ilə elanlarda müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə edilir. Dərhal qeyd etmək gərəkdir ki, heç də bütün məcazlar avtomatik olaraq mətnin orijinallığını yüksəltməyə xidmət etmir. Bəzi vasitələr artıq o qədər işlənmişdir ki, məcaz olaraq onların effektivliyi tükənmişdir. (1, 35s)Reklam elanlarının başlıqlarında məcazın bütün növlərinə müraciət olunsada, tədqiqatda cəlb etdiyimiz mətnlərin təhlilindən belə bir qənaət hasil etdik ki, müasir ingilisdilli elan mətnlərində yer alan ən ümumişlək məcazlar bənzətmə, metafora, təşxis, cinas, mübaliğə, təkrar, paralelizm, apastrof, rəmz, paradoks və antitezadır. Aşağıda müasir ingilisdilli elanlarda ən ümumişlək səciyyə daşıyan bu ritorik vasitələr – məcazlar tədqiq edilir.(5, 121s)

Bənzətmə (təşbeh) reklam olunan məhsul və ya xidmətin səciyyəvi cəhətlərini ifadə etmək, aydınlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə edilir və bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə əsaslanır. Üslubi fiqur olan təşbeh ən azından bir ümumi keyfiyyətə və ya səciyyəvi cəhətə malik olan iki fərqli element vasitəsi ilə gerçəkləşir və bir çox hallarda məlum olan vasitəsi ilə naməlum olanın izahatını gerçəkləşdirir: (6,45s)

No wonder people say our service is legendary. Thai Airlines. Smooth as silk. (Thailand Airway International - 1998)

Bildiyimiz kimi, ipək öz hamar və yumşaq keyfiyyəti ilə seçilir. Burada elan müəllifi təyyarə sərnəşinlərinə təklif olunan yüksək xidməti assosiasiya etmək üçün adətən “*like*” və ya “*as*” bağlayıcıları vasitəsi ilə təqdim edilən bənzətmədən istifadə edir. Beləliklə, bənzətmə sərnəşinlərin nəzərində təsirli, canlı obrazın yaranmasına yardım edir. Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

Breakfast without orange juice is like a day without sunshine. (Florida Orange juice)

Burada isə müəllif portaqal şirəsinə insanlara rahatlıq və istilik bəxş edən günəş işığına bənzədir. Burada bənzətmə elanı oxuyan, dinləyən insanları şirəni dadmaqla xoş, tərəvətli və isti hissələrin yaranacağına inandırır və öz inandırma funksiyasını gerçəkləşdirir. Liçə görə bənzətmə adətən reklam olunan məhsulun və ya xidmətin hansısa müsbət keyfiyyətini nəzərə çarpdırmağa yardım edir və bu keyfiyyətin emosional təqdimatını qüvvətləndirir. (7, 143s)

Now hands that do dishes can feel soft as your face. (Fairy Washing Liquid)

Easy as Dell. (Dell kompüterləri) (13, internet resurs)

Bu nümunələrdə bənzətmə vasitəsi ilə potensial auditoriyanın ünvanına səslənmiş kompliment bu məcaz növünün daha bir üstünlüyünün göstəricisidir.

Metafora (istiara) da bənzətmə kimi məhsul və ya xidmətin səciyyəvi cəhətlərini ifadə etmək, aydınlaşdırmağa xidmət edir və bir əşyanın əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. (2, 52s) Digər janrlardan fərqli olaraq, reklam elanları metaforanın təsir gücünü daha da yüksəltmək imkanı yaradır. Bu amil əsasən onunla əlaqədardır ki, reklam təsvirləri elə konseptuallaşdırılır (ümumi təsəvvür yaratmağa xidmət edir) ki, həmçinin, tropun vizual inikasını yarada bilsin.

Metafora elanın ehtiva etdiyi mesajın estetik təsirini yüksəldir və, eyni zamanda, bir obyekt digərinə münasibətdə təsvir etməklə, implicit müqayisə vasitəsi ilə əsas ideyanı qabardır. Elan mətnində metaforadan istifadə edərkən iki mövcud, lakin əlaqəsiz obyektlərin biri digəri ilə eyniyyət təşkil

etdiyi üçün tutuşdurulur. Bu üsul bənzərlik və əlaqələrin aşkar edilməsinə xidmət edir və metaforaya müraciət edilməyi təqdirdə qeyri-aşkar qalır:

It just feels right to hold the Internet in your hands. (Apple iPad)

Bounty – the taste of Paradise. (Bounty Candy Bar)

Open Happiness. (Coca-Cola spirtsiz içkisi)

Red Bull gives you wings. (Red Bull içkisi) (13, internet resurs)

Bənzətmə kimi metafora da iki fərqli elementlər arasında müqayisə vasitəsi ilə gerçəkləşir, ancaq müqayisədən fərqli olaraq, bu tutuşdurma ifadə edilmir, nəzərdə tutulur. Bənzətmə əsasında yarandığı üçün metaforaya “gizli təşbeh” də deyilir. Bu cəhətdən, müqayisədən yalnız forma və bədiiliyinə görə fərqlənən metaforanı “ixtisar edilmiş müqayisə” də adlandırma bilirik. Təşbehdən fərqli olaraq, metaforada bənzəyən və ya bənzədilən tərəflərdən yalnız biri iştirak edir. Metafora daha yüksək formaya malikdir və oxucudan (dinləyicidən) gizli (sətiraltı) assosiasiyaları hiss edə bilmək, güman edilən insanları, əşyaları, ideyaları qavramaq üçün böyük bacarıq tələb edir. Liç elan dilində metaforaların əhəmiyyətindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “onlar məhsul üçün düzgün emotiv assosiasiyalar təklif edir”.(7, 167s)

It's a country rich in art, with a wealth of museums. Blessed by year round good weather, Spain is a magnet for sunworshippers and holidaymakers. (Spain Travelling Advertisement)

Bu elanda turistləri cəlb etmək məqsədi ilə İspaniya olduqca güclü cazibə qüvvəsinə malik maqnitə bənzədilir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz mətn nümunələri bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, elanlarda işlədilən metaforalar ümumilikdə üç funksiya yerinə yetirir:

1) Əsas ideyanın aydınlaşdırılması üçün lazım olan alət funksiyasını yerinə yetirmək. İnsan yaddaşının səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, metafora formasında təqdim edilən ideya darıxdırıcı rəşional ideya şəklində ifadə olunan informasiyadan daha tez yaddaşa həkk olunur.

2) Veriləcək qərarı və ya atılacaq addımı tələqin etmək. Burada qeyd etmək lazımdır ki, mətnin süjeti istehlakçını lazım olan fikrə təhrük edə bilər.

3) İstehlakçını yeni-yeni ideyalara sövq etmək və daxili motivasiyanı qüvvətləndirmək. Bu zaman təsir dolayısıyla həyata keçirilir – metafora sayəsində öz fikirlərinə və ya özünün hasil etdiyi assosiasiyalara müqavimət göstərə bilməyən istehlakçıda elana qarşı baş qaldıra biləcək tənqid zəifləyir.

Göründüyü kimi, təşbeh və metaforadan elan dilində istifadə iki fərqli dil hadisəsini əlaqələndirməyə və tədqiq etməyə imkan verir. Nümunələrdən də aydın olur ki, bu üslubi vasitələr elan predmeti barəsində oxucuda (dinləyicidə) gözəl təsəvvürlər yaranmasına və istehlakçının diqqətinin cəlb edilməsinə səbəb olur. Digər bir tərəfdən, bu məcazlardan bol-bol istifadə elan müəlliflərinin yaradıcı təfəkkürə malik olmasına sübutdur.

Təşxis (şəxsləndirmə) heyvanlara, cansızlara insan formasının və ya cansız əşyalara, anlayışlara və mücərrəd olanlara həyati və şəxsi keyfiyyətlərin verilməsini ehtiva edən üslubi fiqurdur.(2,123s) Elan mətnlərini daha dramatik, maraqlı və cəlbedici etmək məqsədi ilə tez-tez insana aid keyfiyyətlər cansız və ya mücərrəd obyektlərə köçürülməklə təşxisə müraciət olunur, çünki bu zaman oxucular (dinləyicilər) şəxsləndirilmiş obyektləri daha yaxşı əlaqələndirə bilir. Reklam predmeti sanki hiss edilən, toxunula bilən maddilik əldə edir və bir növ, həyat mühitimizə daxil olur. Mətn boyu, predmetin təsviri zamanı o, canlı varlıqla – insan və ya heyvanla – eyniləşdirilir və sərbəst şəkildə hərəkət edir, səslər çıxarır, hətta, danışır. İngilisdilli elanlarda təşxisin effektivliyi onun məhsul və xidmətləri emosional və canlandırılmış şəkildə təqdim etmə potensialına malik olmasından irəli gəlir. Bir çox mütəxəssislər razılaşırlar ki, “canlandırılmış” məhsullar potensial alıcılarda daha çox inam və məhəbbət yaratmağa qadirdir və bu səbəbdən, onları almaq üçün daha böyük stimula yaradır:

It may be your car, but it's still our baby. (Ford Mercury Lincoln Quality-Care avtomobili)

Flowers by Interflora speak from the heart. (Interflora flower shop)

Unlike me, my Rolex never needs a rest. (Rolex Timeless Luxury Watches)

Göründüyü kimi, bu elanlarda məhsullar canlı insanlar kimi təqdim edilir. Birinci nümunədə maşın məqsədli şəkildə körpə uşaq kimi təqdim edilir, çünki körpələr hər zaman valideynləri və digərləri tərəfindən dərin məhəbbət və xoş davranışla əhatə olunurlar. Elan mətnindən *Ford Quality-Care* işçilərinin öz övladlarına göstərdikləri məhəbbət və qayğı *Ford* maşınlarına qarşı da hiss etdiklərini görmək çətin deyil. Qalan iki elan da məhəbbət, qayğı və səadət emosiyalarını əks etdirir. *Interflora*-dan olan güllər emosiyasız bitkilər deyil, “həqiqi carçı”lardır. *Rolex*-in yüksək aşkar keyfiyyəti onun istirahətə ehtiyacı olmamasına sübutdur, onun potensial istehlakçıları vardır. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, elan mətninin tərtibçiləri təşxisdən düzgün istifadə edərək istehlakçılarla reklam olunan məhsul arasında bənzərlik yaradılmasına müvəffəq olurlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti (elmi, rəsmi və epistoloyor üslublar). Bakı, “Elm”, 1990, 40 s
2. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ADU, 2009, 621s

3. Бернадская Ю.С. Текст в рекламе. Москва: Юнити, 2008, 288с
4. Кохтев Н.Н. Стилистика рекламы. Издательство Московского университета, 1991, 91с
5. Лазарева Э.А . Стилистика рекламы. Екатеринбург: Архитектон, 2005, 161 с
6. Goddard A. The Language of Advertising. London: Routledge, 1998, 83 p
7. Leech G.N. English In Advertising: Linguistic study of Advertising in Great Britain. London, 1966, 210 p
8. McQuairrie E.F., Mick D.G. Figures of Rhetoric in Advertising Language. Journal of Consumer Research 22, 1996/4, pp.424-438
Elektron ədəbiyyat
9. www.ukessays.com/.../english.../linguistic-features-of-advertising-language:Linguistic Features Of Advertising Language English Language Essay.
10. www.StudentsChapter.com
11. <https://www.google.az>

N.Mustafayeva

The stylistic description of advertising texts

Summary

The current article gives the definition and analysis of language of advertising texts from stylistic point of view and specific stylistic means used in advertising texts. These stylistic figures are both emotional and expressive and they play an important role in increasing aesthetic level of texts used in advertising. It is such a linguistic issue that plays an important role in attracting audience that is so inevitable from the characteristic point of advertisement.

The relevance of this article is related to the fact that nowadays advertising has a very strong impact both on the consumer market, political and cultural life of society, and on the language and its development as a system. Advertising has given rise to the development of a special set of stylistic features of a text, formed under the influence of reviving advertising traditions in the English language and under the active impact of energetic and pushy European advertising. The purpose of this study is to explore stylistic features of informative and comparative advertising texts. The object of research is advertising in printed media and on television. In the end of the article we made conclusions about groups of language means used

for different stylistic devices in informative and comparative advertising texts. Analysis of stylistic features of modern informative and comparative advertising texts can be of great interest to specialists in the field of theoretical studies of modern advertising.

Н.Камил

**Стилистические описания рекламных текстов
Резюме**

В статье освещаются, стилистические фигуры которые имеет традиционный характер в тексте объявления на английском языке, и большинство из текстовых объявлений они доступны. Эмоциональность и выражение имеет сильные качества этих фигур, на английском языке текст объявлений и реклам играет важную роль в подъеме уровня эстетики.

Актуальность данной статьи состоит в том, что сегодня влияние рекламы сказывается не только на сфере потребительского рынка, политической и культурной жизни общества, но и на употреблении языка и развитии его системы. С появлением рекламы сложился особый стилистический облик текстов, сформировавшийся на основе возрождаемых традиций рекламы на русском языке и под активным влиянием энергичной и напористой европейской рекламы. Цель данного исследования изучить стилистические особенности информирующего и сравнительного рекламного текста. Объектом исследования являются русскоязычные рекламные тексты печатных средств массовой информации и телевидения. В заключение статьи был сделан вывод о том, какими группами языковых средств представлены стилистические приемы информирующих и сравнительных рекламных текстов. Анализ стилистических особенностей современного информирующего и сравнительного рекламного текста может представлять интерес для специалистов в области теоретических исследований современной рекламы.

Rəyçi: Aysel Məmmədbəyli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

LEYLA İMAMƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

i.leyla@hotmail.com

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, S.Ə.Şirvani və “Əkinçi”, S.Ə.Şirvaninin “Təzkirə”si.

Ключевые слова: Сеид Азим Ширвани, С.А.Ширвани и «Экинчи», «Тезкире» С.А.Ширвани.

Keywords: Seyid Azim Shirvani, S. A. Shirvani and “Ekinchi”, “Tezkire” by S. A. Shirvani.

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. XIX əsr Azərbaycan şeirində mövhumatı, ruhaniliyin saxta, riyakar yönlerini faş və tənqid etməkdə ona bərabər sənətkar demək olar ki yoxdur. XIX əsr Azərbaycan şeirinin qüvvətli lirik şairlərindən olan S.Ə.Şirvaninin satirik və maarifpərvər şeirləri də mövcuddur. Eyni zamanda bacarıqlı müəllim olan ədibin pedaqoji fəaliyyəti, dərslikləri gənc nəslin təlim-təربiyəsində mühüm rol oynamışdır. Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mir Cəfərzadə 1835-ci il iyul ayının 10-da Azərbaycanın şeir-sənət ocağı olan Şamaxı şəhərində, din xadiminin ailəsində anadan olmuşdur. Yeddi yaşında ikən atasını itirən Seyid Əzimi Dağıstanda yaşayan ana babası Molla Hüseyn himayəyə götürərək hakimi olduğu Yaqsar kəndinə aparmışdır. Dağıstanda yaşadığı illər Seyid Əzimin dünyagörüşünə müsbət təsir etmiş, bu zaman kəsiyində o, ərəb-fars dillərini öyrənə bilmişdir. 1853-cü ildə Dağıstandan Şamaxıya qayıdan Seyid Əzim təqribən bir il sonra, 19 yaşında ailə həyatı qurur. Niyyəti elm öyrənmək, maariflənmək olan Seyid Əzim 1855-ci ildə İraqa yola düşür. Nəcəfdə, Bağdadda, Şamda nümunəvi mədrəsələrdə dini elmləri, Şərq fəlsəfəsini, İslam tarixini, ərəb dilinin şeiriyyətlə bağlı məqamlarını öyrənir. Bu dövərdə Məkkəni ziyarət edir və Hacı olur. Bundan sonra Qahirə və Ərəbistanın şəhərlərini gəzib dolaşır, Tütkiyə və İranda da olur. Vətənə döənən Seyid Əzim burada tamamilə yeni bir vəziyyətlə qarşılaşır: xalqda ictimai məsələlərə maraq artmış, Avropa

tipli məktəblərdə təhsil alanlar çoxalmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında yetişən maarifpərvər yazıçılar uşaqlar üçün təhsil ocaqları açmaq məsələləri ilə məşğul olmağı özlərinə vəzifə bilirdilər. M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov və S.Ə.Şirvani də yeni tipli məktəblərin təşkili işi ilə müntəzəm şəkildə məşğul olurdular.S.Ə.Şirvani pedaqoji fəaliyyətə 1869-cu ildən başlamışdır. Ədib həmin ildə Şamaxıda yeni üsullu məktəb açaraq Vətən övladlarını maarifləndirməyə başlamışdı. Mollaxanalardan tamamilə fərqlənən bu məktəbdə ana dilindən başqa, fars və rus dili də tədris edilirdi. Azərbaycan və rus dillərini ədib özü tədris edir, rus dilini isə uşaqlara başqa bir müəllim öyrədirdi. S.Ə.Şirvaninin 1969-cu ildə təşkil etdiyi məktəb 19 il fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəb üç sinifli şəhər məktəbi üçün şagird hazırlamışdır. Ədib öz məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla bərabər, eyni zamanda Bakı Quberniya Məclisinin Şamaxı Xeyriyyə Cəmiyyəti nəzdində təşkil edilmiş məktəbdə Azərbaycan və fars dillərindən dərs deyirdi. 1874-cü ildə Şamaxıda Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü ilə “Məclis” adlı müasir tipli məktəb yaradılır və S.Ə.Şirvani bu məktəbdə müəllim işləməyə dəvət olunur. “Məclis”də işləməklə yanaşı, Seyid Əzim 1877-ci ilin sentyabrında Həsən bəy Zərdabinin köməkliyi ilə Şamaxı şəhər məktəbinə müəllim təyin edilir və ömrünün sonunadək bu məktəbdə işləyir. Pedaqoji fəaliyyəti dövründə S.Ə.Şirvani “Əhvali-ənbiya”, “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütub” dərsliklərinin üzərində işləyir. Maarifpərvər ədib məktəblərdə zəruri olan anadilli dərsliklərə ehtiyacı görüb əməli tədbirlərə başlayır. Tərtib etdiyi müntəxəbatın müqəddiməsində haqlı olaraq xalqımızın dilini Azərbaycan dili adlandıran ədib 1883-cü il mart ayının 15-də Rusiya çarı III Aleksandrın başına tac qoyulan gündə müntəxəbatın tərtibini bitirmiş və adını “Tacül-kütub” qoymuşdur. S.Ə.Şirvaninin yeni tipli məktəblər üçün 1878-ci ildə tərtib etdiyi ikinci dərslik də vardır. Ədibin bu dərsliyi də nəşr olunmamış və o, bu müntəxəbata daxil etdiyi nəsihət və mənzum hekayələrindən bir neçəsini “Əkinçi” qəzetində çap etdirmişdir. Görkəmli ədib ilk dəfə olaraq dərsliklərinə rus yazıçılarının əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nümunələr daxil edərək şagirdləri rus klassiklərinin yaradıcılığı ilə tanış edə bilmişdir. S.Ə.Şirvani Şamaxıdakı “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, Bakı, Lənkəran, Ərdəbil, Şuşa, Dərbənd, Ordubad və s. qəza mərkəzlərindəki ədəbi məclislərin üzvləri ilə də müntəzəm şəkildə yazışır. “Əkinçi”nin yaradılması da Seyid Əzimin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. O, səsinə H.Zərdabinin səsinə ilk qatanlardan olur. “1875-ci ildə Bakıda Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu altında “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması Seyid Əzimin bir vətəndaş kimi hərtərəfli parlamasına, yaradıcılığının dərin ictimai məzmun, satirik kəskinlik kəsb etməsinə, ədəbi mövqeyinin qəti surətdə müəyyənləşməsinə, baxışlarının aydınlaşıb büllurlaşmasına imkan yaradır” (3, s.9).S.Ə.Şirvaninin həyatının müəyyən zaman kəsiyindəki dövrünü onun

H.Zərdabi ilə dostluğu təşkil edir. Bu iki şəxsiyyəti yeni mədəniyyət uğrunda mübarizədə həmrəy fikirləri birləşdirirdi. S.Ə.Şirvani H.Zərdabiyə göndərdiyi bir məktubunda üzərində işlədiyi “Rəbiül-ətfal” kitabındakı şeirlərlə “Əkinçi”dəki məqalələr arasındakı mövzu yaxınlığına toxunaraq yazırdı: “...Öz türki lisanımızda çox asan ibarətlərlə bir türki kitab nəzm etmişəm. Haman kitabdan bu bir neçə əşar ki, bundan sonra yazılacaq, yazıb xidmətünüzsə irsal elədim ki, çap edəsiz ki, Sizin qəzetin məzmununda olan mətləblərə münasibdir” (2, s.127).S.Ə.Şirvani “Əkinçi” qəzetinə və onun yaradıcısı H.Zərdabiyə ayrıca şeir həsr etmişdir. Bu şeir “Əkinçi”nin 1875-ci ildə nəşr olunmuş 6-cı sayında dərc edilmişdir:

Həzaran, şükür kim, bir şəxsi-aliqədr hümmətdən
Qəzet bünyadına Rusiyyədə izn aldı dövlətdən.
Məlikzadə Həsən bəy arifi-dünya Zərdabi
Götürdün əhli-islamı bu gün xaki-məzəllətdən.
Zəbani-türki ilə agah eylər əhli-Qafqazı
Gəhi tazə xəbərlərdən, gah asari-hökumətdən.
Olub sövdagərixeyr ol mükərrəm əhli-islamı
Xəbərdar eylədi hər nəfə hər kəsbü ticarətdən
Nəsimi-sübhtək feyzi olub bu aləmə şari
Oyatdı lütf əliylə qəflət əhlin xabi-qəflətdən.
Bu iznə razılıq vacibdir əlhəq əhli-islamə
Ki, verdi imperaturi-cəhanpərvər ədalətdən.
Dəxi ol izn alan şəxsin bizə vacibdir ikramı
Ki, oldu xeyirxahi-əhli-Qafqazın nəcabətdən.
Görüb ol kari-xeyri bu duanı eylədi Seyid
Dedi əhli Şəmaxi cümləsi amin sədaqətdən.
İlahi padşahi-Rusun eylə dövlətin əfzun
Məlikzadə Həsən bəyin ömrünü hifz eylə afətdən (1, s. 70).

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvani bu təbrik şeirində H.Zərdabinin “Əkinçi” qəzetinin vasitəsilə doğma vətəninə, xalqına göstərdiyi tarixi xidməti və bu işdə çəkdiyi böyük əziyyəti yüksək qiymətləndirmişdir. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Qafqazın bir çox yerlərində, həmçinin Şamaxı məktəblərində də Azərbaycan, fars və ərəb dilləri ilə bəhəm rus dili də tədris olunmağa başlanır. Mədəni inkişafı, dillərə yiyələnməni heç cürə qəbul etməyə qüvvələr belə məktəblərin əleyhinə çıxırlar. Bununla əlaqədar bir məqamı qeyd etməyi vacib bilirik. Belə ki, S.Ə.Şirvaninin “Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım!” mətləli şeirinin “Əkinçi” qəzetində nəşr olunmuş variantı ilə şairin “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmiş variantı arasında, özü də bir neçə yerdə fərqlər vardır. Məs., “Əkinçi”dəki variantda oxuyuruq:

Ey gözüm, hər lisanə ol rağib,
Xassə kim, rusidir bizə vacib”.

Şeir bu hissəsinə “Seçilmiş əsərlər”də diqqət yetirək:

“Ey oğul, həl lisanə ol rağib,
Xassə ol rus elminə talib” (3, s.34).

Digər bir fərqli məqama diqqət yetirək. “Əkinçi”də oxuyuruq:

“Nə ərəbdir xuda, nə rumi, nə zəng,
Nə həbəşdir, nə rusü türkü firəng”.

Şeir bu hissəsi “Seçilmiş əsərlər”də aşağıdakı şəkildədir:

“Nə ərəbdir xuda, nə rum, nə zəng,
Nə həbəşdir, nə zəngbarü firəng” (3, s.35).

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsərlərdən biri də onun “Təzkirə”sidir. Müəllif təzkirəsinin dibaçəsində “Təzkirənin tərtib edildiyi il” başlığı altında əsərin tamamlanma tarixi haqda məlumat vermişdir:

“Min üç yüzdə sali-hicrətdən,
Bunu cəm eylədim qənimətdən...
Gərçi hər şüglə pay peydadır,
Buna “tarixi-şüği” bipadır.
Şüğldən saqit eyləsən lami,
Oldu tarixi-salm əyyami” (4, s.460).

“Təzkirə”nin dibaçəsi aşağıdakı misralarla başlayır:

“Bu təzkirə kim, məcməi-şeyri-şüəradır,
Hər səhfəsi gülzar kimi ruhəzadır.
Qoymaz yerə əldən onu şövq əhli görəndə,
Kim, canə fərəh, çeşmə ziya, qəlbə səfadır” (4, s.4).

S.Ə.Şirvani “Təzkirə”nin yazılma səbəbini də bu şəkildə izah edir: “Və çün məcmui-əşari-tərəbişarı zəbt etmək və təmamiyi-əbyati-şəfisbatə rəbt yetirmək qüvvəyi-hafizəyə mütəəssir və mütəxəyyilə taqətinə mütəəzzir idi, iradəm bu oldu ki, bir məcmuə əbyati-şüəradan və bir müxtəsər məqalati-ürəfadən tərkib qılam ki, həm mütaliəsinə əhli-zövq mail və həm zikri-xeyrdən ötrü bəndeyi-həqirə yadigar hasil ola” (4, s.8). Təzkirənin müqəddiməsi klassik təzkirələrin ön sözünə bənzəyir. Müəllif burada şeir haqqında məlumat vermiş və ilk şeir söyləyənin Həzrəti Adəm olduğunu qeyd etmişdir. S.Ə.Şirvani “Təzkirə”ni tərtib edərkən ondan əvvəl yazılmış təzkirələrdən, tarix kitablarından və təsəvvüf ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Bunların arasında Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”sının və Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”sinin adlarını çəkmək olar. “Təzkirə”nin tərtibinə S.Ə.Şirvani gənclik illərindən- Şərqə səyahət etdiyi zamanlardan başlamışdır. Əsər 270-ə yaxın şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edir. S.Ə.Şirvaninin bu dəyərli əsəri AMEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı:Avrasiya-Press, 2005, 496 s.
2. Şirvani S.Ə. Əsərləri. İki cildə, II c., Bakı, 1950.
3. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1990.
4. Şirvani S.Ə. Təzkirə. Bakı: Elm, 1974, 502 s.

Л.Имамалиева

**Сеид Азим Ширвани - как литературная личность
Резюме**

Оставивший после себя богатое и разнообразное наследие Сеид Азим Ширвани занимает особое место в азербайджанской литературе. В статье проясняются важные моменты автобиографии литератора. Далее автор представляет нам литератора как сатирического и патриотического поэта. Также подчеркивает, что он был талантливым преподавателем. Не оставлен без внимания и тот факт, что великий литератор сотрудничал с газетой «Экинчи». В статье проводится сравнение между стихами С. А. Ширвани, опубликованными в газете «Экинчи», и стихами, вошедшими в его сборник «Избранные произведения». Особого внимания заслуживает многосторонняя деятельность С. А. Ширвани. Его «Тезкире» представляет важность как один из исторических источников азербайджанской литературы. Литератор написал «Тезкире» в 1883 году. В данной статье автор дает подробную информацию об этом ценном труде.

L.İmamaliyeva

**Seyid azim shirvanias a literary person
Summary**

Seyid Azim Shirvani, who left behind a rich and diverse heritage, occupies a special place in Azerbaijani literature. The article clarifies the important points of the writer's autobiography. Further, the author introduces him as a satirical and patriotic poet. Also emphasizes that he was a talented teacher and collaborated with the newspaper "Ekinchi". The article compares the poems of S. A. Shirvani, published in the "Ekinchi", and the poems included in his collection "The Selected Works". Special attention should be paid to the multilateral activity of S. A. Shirvani. His "Tezkire" is important as one of the historical sources of Azerbaijani literature. The writer wrote "Tezkire" in 1883. In this article, the author gives the detailed information about this valuable work.

Rəyçi:

**Nizami Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

FƏRİDƏ HİCRAN VƏLİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
feridehicran60@mail.ru

YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA YUXU ARXETİPİ

Açar sözlər: yuxu, rəmz, etnik-mifoloji yaddaş, dini inanclar, bədii əsər, ədəbi vasitə.

Ключевые слова: сон, символ, этно-мифологическая память, религиозные верования, художественное произведение, литературный прием

Key words: dream, symbol, ethnic-mythological memory, religious beliefs, literary work, literary means.

Təbii ki, yuxu yalnız sırf fizioloji, psixoloji hadisə olmayıb, həm də bu və ya digər şəkildə etnik şüurun, etnik mədəniyyətin, özünüdərkətmənin və minillər sınaqdan çıxmış milli-estetik müşahidələrin məhsuludur. Buna görə də yuxu ilkin olaraq şifahi xalq ədəbiyyatında, daha sonralar isə həm də yazılı ədəbiyyatda təkcə süjet yaradan, süjet xəttinə təkan verən element kimi deyil, eyni zamanda, xalq inamının bədii təzahürü kimi də maraq dairəsində olmuşdur. Yuxunun bədii yaradıcılıqda, daha çox isə türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında geniş yer almasının əsas səbəblərindən biri də müdrik xalqın əslində real olmayan bu zaman kəsimində insanın arzularının gerçəkləşməsi imkanına və fitrətən xoşbəxtliyə, səadətə can atmaq kimi yaşam tərzinə olan ehtiyacını hiss etməsindən irəli gəlir. Bütövlükdə yuxu üzərində qurulan nağıllar, yuxuda verilən buta şərbətinin dastanlardakı sujeti türkün şifahi söz yaradıcılığının mayası olmuşdur. Yuxu arxetipinə müraciət formalarına Türk xalqlarının ilkin yaradıcılıq tarixindən rast gəlinməkdədir. Dastanlarda, nağıllarda əks olunduğu kimi, həyatda da sevgilisini öncədən yuxusunda görənləri, baş verəcək hər hansı bir hadisənin yuxuda olduğu kimi inkişaf etməsini və ya yuxuda müxtəlif rəmlər vasitəsi ilə insanın arzuladığı, çalışdığı bir işin uğurla və yaxud uğursuz qurtaracağı reallığını tam mənada inkar etmək olmaz. Məhz bütün bunların gerçək tərəfləri xalqın nəzərindən yayınmamış, xalq öz yaradıcılığında gördüyü və görmək istədiyi hər bir hadisənin fərqi vararaq onu əsərlərində əks etdirməyə səy göstərmişdir. Təbii ki, yuxu arxetipi geniş süjetli epik əsərlərin ümumi kompozisiya və süjet quruluşunda oynadığı rolu (qəhrəmanın gələcək sevgilisini öncədən yuxuda görməyini, əslində öz xoşbəxtliyinin, bəxtinin, gələcəyinin arxasınca getməyini, gələcəkdə baş verəcək təhlükənin öncədən yuxusunda xüsusi işarələrlə xəbər tutmağını və bununla da taleyini öncədən müəyyənləşdirilməsini və s.) lirika əks etdirir

bilməz. Lakin bununla belə lirikada da aşığın arzularının, sevgilisi ilə bağlı ümidlərinin bədii ifadəsi zamanı yuxu elementindən istifadə olunur.

Odur ki, klassik ədəbiyyatın ən önəmli nümunələrində yuxu arxetipinin elementlərinə müxtəlif formalarda rast gəlmək mümkündür. O, cümlədən köntüllər sultanı Yunus Əmrə yaradıcılığı çox səciyyəvidir.

Giriş :

Həyatın ən incə mətləblərini, ən vacib məsələlərini hikmətamiz fikirləri ilə harmoniyada nəzmə çəkən Yunus Əmrə öz müdrikliyi və Allaha bağlı duyğularının möhtəşəmliyi ilə klassik dövrün sufi ədəbiyyatında bir əsrarəngizlik yaratmışdır. Onun yaradıcılığında daxildən, içdən gələn əxlaqi, mənəvi paklıqla ilgili insanın öz mənşəyinə inam hissi, xüsusi dini fəlsəfi dünya duyumu son dərəcə səmimi hisslərlə təsvir olunur. Ədibin yaradıcılığının əsas konsepsiyasında islam dininin təbliği dayansa da o bütün fikirlərini xalq hikmətindən, folklor nümunələrindən misal gətirməklə cözləmişdir. Xalqın arasında yetişən, püxtələşən şair təmasda olduğu əksər gerçəklikləri xülasə şəkildə iki beytlik misralarla çox məharətlə nəzmə çəkib fikrini aydın şəkildə şərh edə bilmişdir. Əsərlərində təsəvvüf fəlsəfəsinin irfani xətlərinə söykənərək, insana sevgi, Allaha qayıdış kimi sirlərin yollarını açıqlayan şair, o zaman nəzərindən yuxu görmək kimi bir psixoloji yaşanı da qaçırmamışdır.

Yarunum bugün bana hoş bayram düğün bana

Düde gelir ün bana işidün ahbarını (1 -)

Hətta yuxuda şairə gələn səsin, ona nə isə öncədən verilən bir xəbərin anlamı bu gün yuxu və onun rəmzləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların da nəzərindən yayınmır və yuxunun elmi cəhətdən araşdırılmasında cavabı axtarılan bir sual kimi tədqiqatçıların qarşısında durmaqdadır.

Məlum həqiqətdir ki, hələ beyin tam mənada açılmayan bir obyekt olduğundan, yuxugörmə prosesinin bir çox məqamları da, hələlik araşdırılmaqdadır və bu yaşamın ətrafında istər fizioloqlar, istər psixoloqlar, istərsə də filoloqlar çalışır, hətta yuxu rəmzlərinin toplanmasında, tədqiqində, rəmzlərin mənə çalarlarının bir rəya işarəsi olaraq çözlənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

Əslində yuxu, orqanizmin normal fizioloji prosesi, beynin fəal psixoloji fəaliyyəti və xalqın böyük inamla yanaşdığı bir hikmətidir. O şüuraltı proses kimi qəbul olunub və şüur selinin fəaliyyəti olaraq yaddaş nöqtələrinin fəallığı ilə bizə aydın olur. Bəzən insanlar elə zənn edirlər ki, onlar yuxu görmürlər, ancaq bu, mümkün deyil, hər bir kəsin yuxu gördüyünü elm təsdiqləyir, ancaq yuxunun yadda qalması oyanandan sonra unudulması prosesi məlumdur (2-7). Yuxu bütün tarixi dövrlərdə diqqəti cəlb etmiş, xalqın hiss və həyəcanlarını gözlənilməz aləmlə bağlamağa imkan yaratmışdır. Bu proses beynin formalaşmağa başladığı bir zamandan özülünü yaratdığı kimi, bütün canlılarda da inikas edir. Yəni, demək olar ki, bütün insanlar yuxu görür, lakin insanlar özləri müxtəlif olduğu kimi beyinlərdə yerləşən yüz əlli

milyard sinir hüceyrəsini də təbii ki müxtəlif təzahür formaları olur, məhz buna görə də hər kəsin yuxuya münasibəti eyni cür alınmır. Bu baxımdan Yunus Əmrə fenomeninə də yuxugörmə prosesi adi təsir bağışlaya bilməzdi, odur ki, dahi şairimiz yaradıcılığının demək olar ki, bir çox məqamlarında bu yaşamı təkrar-təkrar vurğulayıb, şifahi və yazılı ədəbiyyatda da yuxu arxetipi, həm rəmz, həm də bir simvol kimi işlənərək, yazıçının məqsədinə xidmət edən ədəbi priyom olaraq bədii əsərlərə gətirilmiş və hər zaman maraq və diqqəti cəlb edən mövzulardan olmuşdur. Bu marağın bir tərəfi də xalqın tarixi, etnoqrafiyası, məişəti, psixologiyası və mifik təfəkkürünün inkişafının öyrənilməsinə olan diqqətlə bağlıdır. Əslində Yunus Əmrə istər irfani, fəlsəfi təlim nöqtəyi nəzərdən, istər psixoloji amillərlə bağlı məsələlərə toxunmaqla öz sələflərinin yolunu davam etdirmişdir. Yəni həmin məsələlərə Yunus Əmrədən əvvəl dahi Sədi Şirazi, Nəsrəddin Tusi, Cəlaləddin Rumi, Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli mütəfəkkirlər də toxunmuşdur. Yunus Əmrə isə bu yolu müsəlman mədəniyyətinin incəliklərini sadə, səmimi şəkildə çözləyərək bütün müəmmalı mətləblərə dərinlən nüfuz etməyə çalışaraq daha canfəşanlıq fəth etmişdir. Xalqın zəka xəzinəsini xırdalıklarına qədər mənimsəyib ən incə nüanslara toxunan şair dövrünün və dövründən əvvəlki mütəfəkkirlərin laqeyd qalmadığı yuxu probleminə də nəzər yetirir. Və bu da onun folklorla bağlılığını bir daha təsdiq edir:

Muhakkıqlar göredurur Yunus gözi ne gördüğün

Düşün söyleyeyim sana necmile tabir eyleyim (8,103)

Son illər folklor nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən yuxu görmə motivinin XIII əsrdə yaşamış bir şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutması təbiidir, ona görə ki, Yunus Əmrə son dərəcə geniş dünyagörüşə malik olan bir şair olub.

Bu məqamda bir atalar məsəlini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”. Yunus Əmrənin bir dərviş kimi səyyahlığı güman ki, bunun bir səbəbidir. Yunus Əmrəni xalqa sevdiren və yaxınlaşdırən amillərdən biri də elə onun elləri gəzib, dolaşaraq insanlarla yaxından təmasda olmalıdır. Məhz buna görə də Yunus Əmrə yaradıcılığı xalq yaradıcılığı ilə sıx surətdə bağlıdır. Hətta onun ən mötəbər araşdırıcılarından biri olan Əbdülbaki Gölpınarlı da yazır: “Yunus böylece halk edebiyatının dini zümresi kolunu besleyip yetiştiren bir deha olduğu gibi klasik şairlerin de heceyle şair yazmasına sebep olmuş, çağımıza kadar neşesini üstünlüğünü ve kudretini yürütmüş bir dehadır” (8, 204-251). Şair “Ya Məhəmməd, könlüm arzular səni” şeirində deyir:

Bir mübarək səfər eyləyib getsəm,

Kəbə yollarında qumlara batsam,

Röyada üzünü bir yol seyr etsəm

Ya Məhəmməd, könlüm arzular səni (7,42).

Ədibin röyasının süjet xəttində müqəddəsləri görmək arzusu təsəvvüf şairi olduğundan, ilk baxışda oxuculara adi gəlsə də, yuxu yozumlarının rəmzləri nöqtəyi nəzərindən bu fikirlərin təsadüfi söylənmədiyi çox maraqlıdır, çünki bugünkü tədqiqatlardan da məlumdur ki, müqəddəsləri yuxusunda görən istəkləri, arzuları həyata keçər, işləri uğura yönələr. Yunus Əmrənin yuxu yozumları ilə bağlı bu cür bilgiləri də əslində təəccüb doğurmur. Ən azı ona görə ki, ondan bir əsr əvvəl yaşamış Nizami Gəncəvi və onunla eyni əsrdə yaşamış Nəsrəddin Tusi də yuxu və onun rəmzləri ilə bağlı çox müdrik elmi fikirlər söyləmiş, hətta dahi Nizami Gəncəvi yuxu probleminin elmi mahiyyətinə belə girişməyə təşəbbüs etmişdir. O, ömrünün ən yetkin çağında son əsəri olan “İsgəndəməmə” əsərində “Hindli həkimin İsgəndərlə söhbəti” başlıqlı bir parçada:

Yuxuda gördüyün canlı ya cansız
Sənin öz şamının odudur yalnız...
Sənə öz düşüncən göstərir yuxu
Sənin öz arzundur onların çoxu (4, 489)

- deməklə artıq bu yaşamın elmi mahiyyətini bilavasitə açmağa da səy göstərmişdir. Yunus Əmrə, söz yox ki, ondan bir əsr əvvəl təhlil olunmuş bu yaşama laqeyd qala bilməzdi. Hətta dahi Nizaminin:

Gece xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi...
Nizami! -, dedi - birdən ayılıb gördüm o yox
Demə rüyada bizə çeşmi xumar gəlmiş idi (3, 12)

- qəzəlinə uyğun Yunus Əmrənin:

Məcnun oluban yürürem ol yarı düşdə görürem

Uyanup melul oluram gəl gör beni işk neyledi (6, 202)

misralarını qəbul etmək mümkündür. Şeirinin məzmununa diqqətlə yanaşdıqda isə yəqinləşdirə bilərik ki, şair kamillik zirvəsi hesab etdiyi ilahi eşq duyğularının ən gərgin məqamlarında belə öz röyasına sığınır. Yəni şifahi xalq ədəbiyyatının bu müəmmalı ünsürünə laqeyd yanaşmır. Əksinə, ən çətin anlarında yuxularının məzmununu xatırlayıb, açması ilə hesablaşır. Məlumdur ki, yuxu bütün mənalarda insanın öz düşüncəsinin, ruhi duyğularının məhsuludur. Batini anlayışdır. Belə olduğu halda Yunus Əmrə kimi batini aləmi daha çox qiymətləndirən bir irfanı şairin yuxu anlayışına həssas münasibəti başqa cür ola bilməzdi. Bir tərəfdən isə bütün varlığı ilə mistik baxışın ifadəçisi kimi islama bağlı olan şair Qurani Kərimdə verilmiş 12-ci surə, yəni “Yusif” surəsinin ayələrinə də heç zaman biganə qalmazdı:

1. (Ya Məhəmməd!) Biz (bu surəni) vəhy etməklə sənə ən gözəl hekayəti danışırıq. Hərçənd ki, sən əvvəlcə ondan əsla xəbərdar deyildin.

2. Bir zaman Yusif atasına demişdi: “Atacan! Mən yuxuda on bir ulduz və Günəşlə Ayı gördüm. Gördüm ki, onlar mənə səcdə (təzim) edirlər”

3. (Atası Yaqub) deyir: “Can oğul! Yuxunu qardaşlarına danışma, yoxsa sənə bir hiylə qurarlar. Çünki şeytan insanın açıq düşmənidir.

4. Yuxuda gördüyün kimi Rəbbin səni (başqalarından) seçib üstün tutacaq, sənə yuxu yozmağı öyrədəcək, bundan əvvəl babaların İbrahimə və İshaqa nemətini tamamlayıb (peyğəmbərlik) verdiyi kimi, sənə və Yəqub nəslinə də tamamlayıb verəcək. Həqiqətən, Rəbbin (hər şeyi) biləndir və hikmət sahibidir!” (2, 201).

Sufizmin mistik-fəlsəfi bir sistem kimi dolğunluq dövrünü yaşayan şair bağlandığı İslam dünyasının mütləq varlıq mahiyyətinin başlanğıcında Tanrını duyduğu kimi, batini anlayış olan yuxu və onun rəmzləri ilə bağlı yasamın mövcudluğunu da qəbul edir. Yuxunun mahiyyətinə varır, əsərlərinin süjet xəttində bu ünsürün ona hətta çox bilgilər anladığını da vurğulayır. Yunus Əmrə yaradıcılığındakı yuxu motivinin xalq dastanlarının mayasındakı buta anlayışı ilə çarpazlaşması da maraqlı nüanslardandır. Müəllif bir çox şeirlərində rüyalarının məzmununu, arzuladığı yuxu süjetini poetik vurğu ilə səciyyələndirirsə, “Haqq qapısını açar oldum” şeirində isə:

Devlet tacı başa kondı ışk kadehi bana sundı

Canum içdi ışkdan kandı karayakdan seçer oldum (8,104)

- deyərək yuxuda aşıqlərə verilən buta qədəhinin ona da nəsib olduğunu göstərir və bu eşq qədəhini içəndən sonra bir aşiq kimi ağı qaradan ayırmağı bacardığını, xeyri şərdən seçməyi, bir sözlə kamilləşdiyini bildirir.

Esritdi ışka düşürdi ben hamıdum ısk bişirdi

Aklumı başa düşürdi hayrı şerden seçer oldum (8, 104)

Yunus Əmrənin də toxunduğu yuxuda buta almaq mövzusu, ümumiyyətlə, folklorda ən geniş yayılmış, o cümlədən dastanlarımızda əks olunan əsas motivlərdəndir. Dastanlarımızın mayası demək olar ki, elə bu mövzu ilə yoğrulub. “Eşq qədəhi” ifadəsi ilə vurğulanan bu anlayış həm də çoxçalarlıdır. Yunus Əmrə yaradıcılığında buta, yəni eşq qədəhi yəqin ki, bütövlükdə ilahi eşq məzmununu daşıyır.

Bildik delenler geçmiş kononlar girü göçmiş

İşk şarabından içmiş kim ma”ni tuyarısa (8, 119)

Maraqlıdır ki, dastanlarımızda da aşiq-aşiq mövzusu, ilahi eşq insanın batinini işıqlandıran bir anlam kimi qəbul olunur. Şair də o zaman mənəvi-əxlaqi kamillik və oyanış əlamətini nəzərdə tutaraq, butanı qeyb aləmindən soraq verən qüdsi bir sirr kimi vurğulayır. “Buta”, və ya “eşq qədəhi” ifadələrini işlətməklə həmin anlamın məğzini açır. Aydın məsələdir ki, bu ifadənin etimologiyasında “gül qönçəsi” kimi lüğəvi mənə səciyyələnsə də bir çox araşdırmalarda “buta” sözü gözəllik ilahəsi “Bata”nın adı ilə daha çox hallanır (5, 128). Aşıqləri muradına, arzusuna çatdıran xeyirxah Öləng, Xızır, Xıdır, Nəbi, İlyas kimi məbudlarla əlaqələndirilən buta anlayışı şairin tez-tez müraciət etdiyi mövzulardandır. Buta, əslində, xalqın təfəkkür xəzinəsində aşiqi bütün çətinliklərdən, əzab-əziyyətlərdən qurtaran və gül qönçəsinə bənzəyən “eşq camı” deyilən saxsı bir qab kimi təsvir edilir. Buta

yuxuda verilir və buta qədəhini içən qəhrəmanın siması, mənəvi aləmi, ümumilikdə bütün varlığı dəyişib gözəlləşir:

Əmrah yuxuya getdi. Yuxusunda üzü niqablı bir şəxs gördü. Niqablı şəxs Əmraha bir badə verib dedi:

- Al bu badəni nuş et.

Əmrah badəni içəndən sonra niqablı adam dedi:

- Əmrah, Osmanlı torpağında Həsən Çələbinin qızı Sayat Pərinə sənə buta verdim, səni də ona. Əmrah, qorxma, qismət sənindi (1, 52).

“Abbas və Gülgəz”, “Qurbani” və s. bir çox bu tipli dastanlarda buta əsərin əsas süjet xətti ilə ilgili olur. Əslində buta türkdilli xalqlarda verilən aşılıq kimi başa düşülür. Yunus Əmrə yaradıcılığının konsepsiyasında isə aşılıq çox geniş çalarlı ilahi bir anlayış olduğundan o, “eşq badəsi cana doldu” deməklə bütövlükdə cismən, ruhən dəyişdiyini, yeni bir aləmə qovuşduğunu nəzərdə tutur. Odur ki, yuxuda ona verilən eşq qədəhi şairə dünya sevgisi, ilahi sevgi ilə yanaşı həyatın məğzini dərk etmək, ağrı qaradan seçmək kimi müdrik duyğular da təlqin edir.

Bildük gelenler geçdiler gördük konanlar göçdiler

Işk şarabın içən canlar uymaz göçmege konmağa (8, 38)

Şairin fikrincə eşq şarabın hər kəs içə bilməz, o, müdriklərin, tanrıya sığınanların şərəbidir. Və bu şərəbi içənlər daxilən tərkidünya olurlar. Eyni zamanda, qəlbən, ruhən təmizləyib ilahiləşirlər:

Hayra döndü benüm işüm endişeden azad başum

Nefsümün başını kesdüm kanadlanup uçar oldum (8, 104)

Məsələ burasındadır ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də buta insanın qəlbini təmizləyən bir anlayışdır. “Mahmud və Ağcaquş” dastanındakı bu parçaya nəzər salaq:

Sənsən igidlərin xası

Silinsin könlümün pası

Sənsən mən qızın butası,

Qalx, yatmağın vaxtı döyül (1, 42)

Yunus Əmrə yaradıcılığına gəldikdə isə, ümumiyyətlə, sufizmdə, yəni xüsusilə təsəvvüf lirikasında bütün eşqlərin nəticədə Allaha yönəlməsi qəbul olunur. Bu baxışda eşq insanlar üçün tanrının vəsfi hesab edilir.

Işkun şarabından içem mecnun olup tağa düşəm

Sensin dün ü gün endişəm bana seni gerek seni (8, 145)

Bütün varlığını ilahi eşqdə görəndən şair bu eşqin intizarını yaşamasaydı, yuxusunda butasını da ala bilməyəcəyini vurğulayaraq bir təriqət carçısı kimi son məqsədini də haqqa-həqiqətə Allaha qovuşmaqda görür. Onun “Əlvida, dünyanı, əlvida” adlı şeirinə diqqət edək:

Xeyir, şər etdiyim işlər, gördüyüm rüyalar, duşlar,

Bitdi bu boşca təftişlər, əlvida, dünyam, əlvida! (7, 207)

Burada göründüyü kimi rüyalarını yaşadığı bütöv bir ömür səhifəsindən ayırmayan müəllif hətta ömrünün sonunu da rüyaları ilə bağlamağı vacib bilir. Yəni gördüyü yuxularını həyatının ən vacib tərəflərindən biri kimi qiymətləndirir. Yunus Əmrə düşüncəsinin tutumu, böyüklüyü baxımından bu təbii idi. Həyata daha həssas baxışlarla yanaşan xalq şairi hər bir hissini, duyğusunu belə xalqın idrak süzɡəcindən keçirdiyi hikmətamiz fikirlərlə çarpazlaşdıraraq poeziyasına gətirmişdir.

Camaluni gördüm düşdə, çok aradum yayda, qışda
Bulımadum tağda-taşda, dənizləri süzər oldum (6,203)

Yunus Əmrə nikbin şairdir. O, nə qədər sızlasa, nə qədər gileylənsə də, onun qəlbində tüğyan edən, çağlayan heyranlıq, şadlıq ümid hissi var və bu hiss şairin iç dünyasında mistik aləmlə bağlı bir həyat eşiqi yaşadır. O zaman şair üçün haqqa çatmaq mücadiləsinin qarşısında dağlar, daşlar belə tab gətirə bilməz. Yunus Əmrə

maneədən çəkinmir.

Şair batınə irfani baxışlarla yanaşır, elə həmin fəlsəfəsində yuxu motivini əsas götürür:

Şükür ömr birliyimi yok iken düşde var eylədi
Çünkü asıldan biz yoquz mülkü hanımaneylədi (8,203)

Rüyada buta verilməsi, çətin dərdlərin çarəsinin deyilməsi, saz, musiqi istedadı, bütün tarixi dövrlərdə nağıl, dastan əfsanələrin mayasında, bayatı, qoşma, gəraylı, oxşama kimi şeir nümunələrinin məzmununda əks olunmaqla bərabər gündəlik həyat və məişətimizdə də inanc kimi sınılanmaqdadır. Yunus Əmrə yaradıcılığında nəzəri-bədii baxışlar çarpazlanıb, burada ərəb, fars, türk poeziyası, yunan hind mifologiyası, hətta antik dövrün elmi bilikləri, orta əsrin elmi düşüncələri, Quran ayələrinin məzmunu, hətta bir çox xalqların folkloru elə aydın şəkildə əks olunub ki, sanki, şair bütün dünyanı dərk edib, nəzmə çəkib. Yunus Əmrə yaradıcılığının konsepsiyası xalqın bədii təfəkkürünə müraciətindən doğur, bunu inkar eləmək olmaz.

ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Yazıçı, 1981, 247 s.
2. Qurani Kərim. Yusif surəsi. 708 s.
3. Nizami Gəncəvi. Əsərləri. Lirikası. 170 s.
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, Yazıçı, 1982, 689 s.
5. Seyidov M.. Azərbaycan mifik təfəkkür qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 325 s.
6. Yunus Əmrə. Divan. Bakı, Nafta-Press, 2004, 283 s.
7. Yunus Əmrə. Güldəstə, Bakı, Yazıçı, 1992, 229 s.
8. Yunus Əmrə. Risalat al-Nushiyya ve divan. İstanbul, Sulhi Garan Matbaası Koll. Şti., 1965, 298 s.

Farida hijran Valiyeva

The archetype “dream” in yunus emre works

Summary

Certainly, the dream is not only purely physiological event, but also a product of the ethnic consciousness, ethnic culture, and self-understanding and national-aesthetic observations tested for a thousand years. Therefore the dream was in the center of attention as the literary manifestation of the people’s belief, primarily in folk texts, and later in written literature too, but not only as element creating the appropriate plot, stimulating the development of the plot line. Roy, as well as in the daily life and in our lives, is reflected in the context of poetry samples, singing, gossip, tale, tales, tales of all sorts of legends. One of the main reasons that the dream has a large “territory” in the Turkish people’s folklore and in generally in the fictional texts is that the wise people feels the opportunities of the wishes in a unreal time fragment and their need in living mode to strain for happiness.

Фарида Хиджран Велиева

Архетип сна в творчестве юнуса эмре

Резюме

Не подлежит сомнению, что сон представляет собой не только физиолого-психологическое явление, но, в той или иной степени, предстает в качестве этнического сознания и культуры, самопознания, является результатом национально-эстетических наблюдений, прошедших через испытания тысячелетий. Поэтому он всегда представлял интерес, в первую очередь, в устной литературе, а затем также в литературе письменной не только как элемент сюжетобразующий, но и как художественное средство отображения народных верований. Рой, как и в повседневной жизни, и в нашей жизни, отражается в контексте поэтических образцов, пения, сплетен, сказок, сказок, сказок, всевозможных легенд. Одной из основных причин, по которой тема сна пустила корни в художественном творчестве, и, в большей степени, в устном народном творчестве тюркских народов, является тот факт, что люди уверовали в исполнение мечтаний за весьма короткий промежуток времени и иллюзию о счастливой жизни.

Rəyçi:

Eşqanə Babıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YEGANƏ ABDULLAYEVA

ADU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**POSTMODERNIST DISKURSDA NAĞILIN DEKONSTRUKSIYASI:
ANCELA KARTER VƏ NIL QAYMAN YARADICILIĞINDA
ROMAN-NAĞIL**

Açar sözlər: postmodernizm, roman-nağıl, Ancela Karter, Nil Qayman

Ключевые слова: постмодернизм, роман-сказка, Анджела Картер, Нил Гейман

Key words: postmodernism, novel-fairy tale, Angela Carter, Neil Gaiman

Sehrli ədəbi nağılları tədqiq edən M.Lipovetski “janrın yaddaşı” anlayışına toxunaraq, onun semantik “nüvə”si haqqında yazır, ədəbi nağılın özünəməxsus poetikasına və “oyun” başlanğıcına malik olduğunu qeyd edir [8;28]. Nağılın oyun başlanğıcı postmodernist təhkiyənin aparıcı prinsiplərindən biridir və roman-nağıl hibridliyində yetərli olub yeni janr formasını yaradır.

“Janr yaddaşı”nı təşkil edən nağılın əsas əlamətləri postmodernist estetikanın təsiri nəticəsində modifikasiyaya uğrayır. Postmodernist diskurslara “hörülən” nağıl motivləri müəllif diskurslarında əsərə yeni məna verir, yeni interpretasiyalara yol açır. İngilis nağıl ədəbiyyatının aparıcı tədqiqatçılarından olan C.R.R.Tolkin yazır: “Sözün həqiqi mənasında sehrli nağıl qədər nəsihətamiz forma yoxdur, belə təhkiyəni isə mən pərdələnmiş nəsihətamiz alleqoriyada deyil, dərin kök salan hekayələri, hekayət kimi nəql edilən hekayəni nəzərdə tuturam”[15;103].

Ədəbi nağıl, müəllif nağılı digər janrlarla yaygın sərhəddə, çoxsaylı keçid formalarında meydana çıxır. Bu janr forması romanla qarşılıqlı əlaqədə roman-nağıl janrını yaradır. Bir çox müəllif nağılını tədqiq edən ədəbiyyatşünaslar qeyd edirlər ki, folklor nağılıyla müqayisədə müasir ədəbi nağılda müxtəlif formalarda “müasirliyin müdaxiləsi” mövcuddur. E.Pomerantsevə görə, ədəbi nağıllarda reallıq və fantastika, sehrli dünya tamam başqa qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu inkişafda ənənəvi süjet məişət və psixoloji detallarla “dolur”, üslub, alleqorik şifrələr və şərhlər “ədəbiyyatlaşır”[12;230]. .

V.Anikinin təbiri ilə desək, janrı “bilgi forması, xüsusi struktur-təfəkkür fiquru, dünyanı dərk etməyin bədii modeli kimi izah etmək olar”[1;111]. Elə bununla bağlıdır ki, müəllif nağılı ümumədəbi meyllərin təsirindən yan keçmir, elə bir təhkiyə növünə çevrilir ki, birmənalı olmayan postmodernist ədəbiyyatın əlamətlərini özündə əks etdirir, yeni janrın formasını müəyyənləşdirir.

Ədəbi nağıllarda janr müəyyənliliyinin əlamətləri fantastik, sehrli və qeyri-adi elementlərin – mətni idarə edən, mətni müəyyən edən, mətni yaradan elementlərin varlığıdır. Müasir Britaniya ədəbi nağılları, bir qayda olaraq, roman janrında yazılır və ya silsilə romanlar kimi təqdim edilir. Bu onunla bağlıdır ki, məhz roman janrı XX əsrdə əsas aparıcı ədəbi janra çevrilir və məhz roman yeganə inkişaf edən janrdır. Roman yeganə janrdır ki, bütün varlığıyla, tam olaraq yeni dövrlə “bağlıdır”, yeni dövrdə özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Roman digər janrlarla “yola getmir”, özünün ədəbiyyatda hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparır və qalib gəldiyi hər yerdə digər janrlar “dağılır” [2;254]. Demək olar ki, roman digər janrlar üzərində qələbə çalıb, o, XX-XXI əsrlərdə ən çox yayılmış və ən çox oxunan janrlardandır. M.Baxtinin “romanlaşma” [2;253] fikrini inkişaf etdirərək qeyd etmək olar ki, müasir ədəbi nağıl dilinin sərbəst və plastikliyi ədəbi dilin “roman” qatlarına görə yenilənib. Belə romanlarda problemlər qaldırılır, müasirliklə canlı təmas qurulur.

“Roman formasının metamorfozu onun immanent janr xüsusiyyəti olan çoxqatlılığını, qeyri-sabitliyini, bütün elementlərinin dinamikasını və hər dəfə yenidən yaranma bacarığını müəyyən edir”, [13;5] – deyən V.Pesterev tamamilə haqlıdır. Həqiqətən, romanın bu kimi xüsusiyyətləri onun digər janrlarla qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir .

Britaniya postmodernist romanının aparıcı simalarından olan Ancela Karter (Angela Carter) (1940-1992) qısa ömür yaşasa da, Britaniya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus iz buraxmış yazıçılardandır. Onun romanları qotik fantastika ilə magik realizmin elementləri, postmodernizmin estetik prinsipləri üzərində qurulub. Bu nasirin romanları intertekstual mətnin ən mükəmməl nümunələri hesab edilir. Yazıçı 1968-ci ildə Britaniya ədəbiyyatının ən nüfuzlu mükafatına – Somerset Moem mükafatına layiq görülüb. “Sehrli oyuncaq mağazası” (“The Magic Toyshop”, 1967), “Doktor Hofmanın şeytani istək maşınları” (“The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman”, 1972), “Qara Venera” (“Black Venus”, 1985), “Sirkdə gecələr” (“Nights at the Circus”, 1984), “Qanlı otaq” (“The Bloody Chamber”, 1979) romanları A.Karteri Britaniyanın hüduqlarından kənar da məşhurlaşdırıb.

A.Karterin “Qanlı otaq” (“The Bloody Chamber”) roman-nağılı ənənəvi məhəbbət romanlarına parodiyadır. Eyni zamanda əsərdə qotik-barokko üslubundan yararlanma, məlum nağıl qəhrəmanlarının triksterlərinin iştirakı mövcuddur. “Qanlı otaq” postmodernizmin oyun konsepsiyasına uyğun yazılıb və bu əsər fransız klassisizminin yazıçı, şair və tənqidçisi Şarl Perronun “Çəkməli pişik”, “Qırmızıpapaq”, “Bədheybət və gözəl”, “Yatmış gözəl”, “Göysaqqaqal” nağıllarına parodiyadır. A.Karterin təhkiyəsində nağıl qəhrəmanları ironik ton alır, müasir insanın problem çəmbərinə düşür və yenidən “yazılır”, şəklini dəyişir. “Qanlı otaq” roman-nağılı “Qanlı otaq”

(“The Bloody Chamber”), “Mister Layonun evliliyi” (“The Courtship of Mr Lyon”), “Pələngin gəlini” (“The Tiger's Bride”), “Çəkməli pişik” (“Puss in Boots”), “Meşənin hökmdarı” (“The Erl-King”), “Qar qız” (“The Snow Child”), “Məhəbbət evinin xanımı” (“The Lady of the House of Love”), “Qulyabanı” (“The Werewolf”), “Canavarlar birliyi” (“The Company of Wolves”), “Canavar Alisa” (“Wolf Alice”) nağıllarına bölünür.

A.Karterin romanlarının poetikasını öyrənən N.Rodionova qeyd edirdi ki, yazıçının yaradıcılığına janr qarışıqlığından yararlanma xas idi və o, demək olar ki, bütün romanlarında həm üslubi, həm də forma baxımından digər poetik priyomlara müraciət edir [14].

Postmodernist romana xas olan intertekstuallıq, parodiya və istehzadan yararlanma A.Karterin “Qanlı otaq” roman-nağılında da istifadə olunur. Yazıçı “Qanlı otaq”da cəmlənən qısa nağılları birinci şəxsin təhkiyə müstəvisində bir ideya ətrafında birləşdirir. Ş.Perronun nağıllarına edilən parodiya improvizələrdə yeni məna kəsb edir və A.Karterin feminist roman dünyasını əhatə edir. Bütün postmodernist romanlarında olduğu kimi, A.Karter ilk başdan fraqmentar səciyyə daşıyan bir neçə nağıla ayırdığı “Qanlı otaq”ı bir mövzu ətrafında birləşdirir. Rizom effekti alan bu təhkiyə üsulu bir mərkəz ətrafında birləşir, amma, eyni zamanda, müxtəlif mövzulara bölünür. A.Karterin mətnlərində intertekstuallığı vurğulayan tədqiqatçı A.Nataro yazır: “Təhkiyəsinin ictimai əsasını bilən və intertekstual təcrübədən istifadə edən A.Karter mədəniyyəti xarakterizə edən mif, əfsanə və nağılların möhtəşəm repertuarından yararlanaraq yeni mətnlər yaradır” [20].

Yazıçının nağıllardan yığılmış təhkiyə strategiyası Ş.Perronun nağıllarında təsvir olunan qadınların əksi, onların triksteridir. A.Karter Ş.Perronun “Göysaqal” nağılını “Qanlı otaq”da yenidən yazır, məlum nağılın şərtiliyi ilə “ oynayır” və özünün yeni nağılını yaradır. Bütün bu sadalanan faktlar və hadisələr belə bir sual doğurur: keçmişə, mətnlərin yaddaşının ilkinə qayıdış sehrli nağılları yenidən “işləmək” hansı məqsədi güdüdü? Ən əsas səbəblərdən biri bu ola bilər ki, ədəbi düşüncənin inkişafının müəyyən məqamında əsrlər boyunca (yaxud zaman boyunca) qələmə alınan ədəbi mətnlər arasında virtual əlaqələrin gücü artır və bu məqamda onların arasındakı keçidlər aydın görünməyə başlayır. Mətnlərin bu şəkildə bir-birini “görməsi” onların arasında dialoqun yaranması ehtiyacını doğurur. Dialoq, aydın məsələdir ki, anlaşılıq dilin olmasını tələb edir. Postmodernizm estetikası və fəlsəfəsində bədii düşüncəyə yönəlik universal bədii dil axtarırları da məhz bu amillə sıx şəkildə bağlıdır. Mətnlərin bir-biri ilə dialoqu onların iç-içə olmasına, süjetlərin kəsilib-artırılmasına, fabula fraqmentlərinin bir-biri ilə əvəz edilməsinə şərait yaradır. Bədii mətn, yəni postmodernist roman mətni sehrli nağılın mistik gücünü bu dialoq zamanı “oğurlayır”, onu özünüküləşdirir. Həm də iki mətn gerçəkliyinin

qarşılaşmasında süjetin güclü şəkildə transformasiyaya uğramasının bir ucu oxucu yaddaşı məsələsinə toxunur, oxucu postmodernist nəsr mətni ilə təmasda onun “nağıl mənbəyi”ni də fəhm edir, nağıldan onun şüurunda qalan, iz salan nəsnələr romanın sirlər aləmini dəyişdirir.

İngilis tənqidçisi C.Bolduin A.Karterin əsərini araşdırır və belə qənaətə gəlir ki, : “Şifahi və ədəbi ənənələrdə təsvir edilən dəyişməz gender ikiliyi və stereotipləri “Qanlı otaq” və digər qısa hekayələrdə araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Köhnə şüşələrdə yeni şərab, bütün işlərində motivasiya və təməl prinsip olmasına rəğmən, bu məntiq onun parlaq inqilabçı təhkiyəsində cəmləşdirilmişdir... Həqiqətən də, ənənəvi hekayə və motivləri transformasiya edən “Qanlı otaq” bizi ənənəvi narrativləri sorğulamağa məcbur edir, onları sual altına qoyur. Azadlıqla və nağıllardakı qadınların təsviri ilə bağlı düşüncələrimizi aşkara çıxarır” [22].

İlk baxışdan “Qanlı otaq” ənənəvi nağıl janrı üslubunda yazılıb, lakin diqqətli oxu zamanı onun fraqmentlərə bölünən təhkiyələrində qadın problemi, feminist ideyaların əks olunduğu görünür. A.Karter qadın düşüncələrini, onun mənəvi və fiziki gücünü, arzularını sehrli, fantastik elementlərlə uydurma və reallıq arasında təsvir edib bitib-tükənməyən oyun effekti yaradır. On hissəyə bölünən “Qanlı otaq”ın ilk səhifələrindən bütün qadın personajları passiv, səssiz və seyrçi kimi təsvir olunsalar da, təhkiyənin sonuna onlar dəyişir, öz “mən”ini tapır, “gözləmə” mövqeyindən “aktiv” mərhələyə keçirlər.

A.Karter zəif qadın xarakterini güclü qadına “dəyişir”, ənənəvi qotik romanın elementlərini qotik fantastikaya “köçürür” və bununla da özünün feminist görüşlərini yeni şəkildə canlandırır. Yeri gəlmişkən, “Qanlı otaq” qotik roman janrı ilə magik realizm prinsiplərindən də yan keçmir, yazıçı hər iki metodun prinsiplərindən qarşılıqlı şəkildə istifadə edir. A.Karter ənənəvi nağılın şərtiliyini vasitəli sual altına qoyub “dağıdır”, qadın stereotiplərini və qadın arxetipini “dəyişir”, yenidən “yazır”.

A.Karter roman-nağılında qadının ailədə və nikahda yeri, cəmiyyətdə və insanlararası münasibətlərdə tutduğu mövqeyinə yenidən baxılmasını canlandırır. Onun “Qanlı otaq”, “Canavarlar birliyi” nağılları ailə və nikah, qadının ailədə yeri, kişi və qadın bərabərliyi probleminin çözülməsi ilə bağlıdır. Qadının identikliyi məsələləri “Mister Layonun evliliyi”, “Pələngin gəlini” nağıllarında yer alırsa, “Çəkməli pişik” nağılı yalançı dəyərlərlə yaşayan, nəfəs alan cəmiyyətdə “basqı”da yaşayan, nəfəsi “kəsilən”, yaşamaqdan bezən qadın problemindən danışır.

“Qanlı otaq” kiçik nağıllardan “yığılan”, lakin böyük məsələləri birləşdirən, heç də ayrı-ayrı nağılların birliyi deyil, vahid problem ətrafında birləşən, bir-biri ilə bağlı implisit müəllifi olan roman-nağıldır. Bu nağıllar azad olmağa can atan, basqı altında yaşayan qadın dünyasını birləşdirən

mövzu və konsepsiya ətrafında birləşir. Nağıldan nağıla keçən qadın qəhrəmanları bir-biri ilə vəhdətdədir, bəzən isə bir nağıldan digərinə keçiddə bir-birindən fərqlənmirlər.

A.Karterin əsərinə münasibət bildiren ingilis tədqiqatçıları Danielle Marie Roemer, Cristina Bacchilega “Ancela Karter və nağıllar” əsərində yazırlar: “Karterin “Qanlı otaq” əsəri, demək olar ki, həmişə bir sıra folklor təhlili süzgəcindən keçir, bununla təhkiyənin, “detektiv”in folklorşayağı hesabını aparır ki, bu da, öz növbəsində, ədəbi mətnin folklor xüsusiyyətindən xəbər verir” [23;94]. Göründüyü kimi, tədqiqatçılar əsərin folklor bağlılığını xüsusi olaraq qeyd edir və nağıl dünyası ilə əlahiddə əlaqəsindən söz açırlar.

Postmodernist nəsrin poetikası birmənalı olaraq bədii yaradıcılıqda oyun başlanğıcının olmasını, istehza, parodiya və qroteskə meyilliliyi diktə edir. Postmodernizmin estetikasını tədqiq edən N.Mankovskaya qeyd edir ki, keçmiş mədəniyyətlərlə postmodernist dialoq “oyun başlanğıcını sürətləndirən özünəməxsus kinayəli “ikili kod” yaradır”[9;158]. Postmodernist nəsrin poetikası eyni zamanda “yeni hibrid ədəbi formaları da” [6;15]. müəyyən edir, kütləvi və elitar ədəbiyyatın yaxınlaşması, fraqmentarlığı, kollaj və montaj prinsiplərini mətnə “yeridir”.

Postmodernist roman hibridliyə meyillidir və çox vaxt detektiv və nağıl motivləri “ikili kod” yaradaraq məlum mətnlərə yeni məna yükləyir, yeni versiyalar yaradır. Postmodernizm dövrünün ədəbi nağılının xarakterik xüsusiyyəti onun ilk gündən “eklektik janr olması ilə bağlı idi və o, özündən əvvəlki dövrlərdə yazılan mətnlərdən, süjet və personajlardan istifadə və “götürmələrə” meyilli idi və bununla eksperimentlərə və yeniliyə yaxın idi”[5;34].

Postmodernist ədəbiyyatın yeni qolu olan roman-nağıl, bir qayda olaraq, özündən əvvəlki mətnlərlə təmas qurur, intertekstual əlaqədə folklor süjetlərindən yararlanır və onun yenidən yazılmasına nail olur. Postmodernist roman-nağılda “yazıçı hadisələri yeni tərzdə birləşdirir, nağıla parodiya edərək yeni komik-ironik əsərlər”lə yanaşı, eyni zamanda da nağılın yeni müasir variantları yaranır [5;36].

A.Karterin “Qanlı otaq”ının ilk nağılı Ş.Perronun “Göysaqal” nağılı əsasında yazılıb. A.Karter, demək olar ki, nağılı “köçürüb”, lakin bu köçürmə yeni nağılın yaranmasına səbəb olub. Yazıçının feminist görüşlərini əks etdirən “Qanlı otaq” qadın və kişi münasibətlərini donuq stereotiplərdən kənar təsvir edir, mövcud qayda-qanunlara uyğunlaşan qadınlardan fərqli obrazlar yaradır. Bu, xüsusilə nağıl qəhrəmanı və onun anası, ana və qız münasibətlərində özünü bürüzə verir. Ş.Perronun məlum süjeti dekonstruksiyaya uğrayır, yenidən “yazılır” və müasir dövrün problemlərinə uyğunlaşır. Nəticədə nə yaranır? Müasir cəmiyyətin, çağdaş insanın

problemlərinə, özü də son dərəcə təzadlı problemlərinə nağıl “gözlüyündən” baxış problemlə əlaqədar birbaşalığı aradan qaldırır, problemin özünü “aşağılayır”, onu müəyyən mərhələlərdən keçirərək “kiçildir” və beləliklə, problemin bütün kökləri və fəsadları bir müstəvi üzərində boyaboy görsənir.

A.Karter “Qanlı otaq”da çoxsaylı güclü qadın xarakterləri yaradır, ənənəvi nağıl qəhrəmanı nümunələrini dağıdır, adət etdiyimiz personajların rollarını dəyişir. Aciz qadın obrazları A.Karterin “Qanlı otaq”ında patriarxal adət-ənənələrə qarşı çıxır, daşlaşmış ailə və nikah qanunlarını istehzaya məruz qoyur. Postmodernist parodiya Ş.Perronun məşhur “Qırmızıpapaq” nağılına da gedib çatır. “Qanlı otaq”ın digər nağılı “Canavarlar birliyi” (“The Company of Wolves”) hissəsidir. A.Karter tərəfindən “dağıdılıb” yenidən inşa edilən məlum nağılın müasir feminist variantında ənənəvi gender rolları dəyişdirilir. Yeni şəkil dəyişikliyinə təcavüzə məruz qalan artıq qadın deyil, kişi olur. Yazıçı kinayəli təsvirə, “yerdəyişməyə” yeni baxış bucağı sərgiləyir.

A.Karterin “Qulyabanı” (“The Werewolf”) nağılında o, qorxu ilə yanaşı şəhvətin və seksual istəklərin simvoluna çevrilir. Məlum nağıl personajları A.Karterin mətnində feminist variant alır və qadın gücünün, qadın aqlının simvoluna çevrilir. Qırmızıpapaq meşə cığırı ilə nənəsinə baş çəkməyə gedir və yolda canavarla deyil, qulyabanı ilə rastlaşır. Lakin bu qulyabanı cavan ovçu görkəmindədir və Qırmızıpapağı “yoldan çıxarmaq” istəyir. Gənc qız hiylə işlədir və qulyabanını aldadır, nağılın ilkin variantında olduğu kimi, canavar Qırmızıpapaqdan əvvəl nənənin komasına qaçır, onu yeyir, yerində uzanır. A.Karterin feminist görüşləri əsərdə öz yerini alır və qulyabanı-canavarı “əhliləşdirən”, situasiyanı öz xeyrinə həll edən cəsur qız – Qırmızıpapaq bütün çətinliklərə sinə gərir.

“Qulyabanı” nağılının təhkiyəsi “Qırmızıpapaq” nağılının ilkin variantını dəyişdirir, nağılın sonu ənənəvi nağıl sonluğunu “dağıdır”. Əgər məlum nağılda nənə və nəvə sağ-salamat qalırdılarsa, A.Karterin postmodernist parodiyasında müəllif oxucu ilə oynayır, ona yeni süjet təqdim edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Karterin qotik romanın elementlərindən istifadə etməsi bütün “Qanlı otaq”ı əhatə edir, qorxulu səhnələr, vahimə dolu epizodlar oxucunu tərk etmir. İlk nağıldan sonuncu nağıla qədər oxucu qorxu və vahimə, dəhşət atmosferində olur, bilgi sferası “dağılır”, yeni nağıl süjeti ilə qarşılaşır.

Qızını ovçu bıçağı ilə silahlandıran ana onu meşənin sonunda yaşayan xəstə nənəsinə baş çəkməyə yollayır. A.Karter öz hüquqlarını müdafiə edə bilən qız obrazı yaradır. Ş.Perronun köməksiz qızciğaz obrazı müasir dünyanın qızına çevrilir, dəyişən cəmiyyətdə qıza-qadına ayrılan rolu müasir qadının simvolu kimi dəyərləndirir. Ənənəvi nağılda olduğu kimi, balaca qızciğaz həmişə qurban rolunda çıxış etmir, artıq o, postmodernist versiyada

əks rol alır. Meşənin dərinliyində canavarla qarşılaşan Qırmızıpapaq yırtıcı heyvana qalib gəlir.

Beləliklə, A.Karter məlum nağılları yenidən “işləyir”, istehza və parodiyadan istifadə edir, oxucunu aldadaraq onu oyun atmosferinə salır. Ənənəvi xeyir və şər anlayışlarına yenidən baxır, postmodernist oyun quraraq oxucu ilə oynayır. A.Karter yaradıcılığının bu özəlliyini öyrənən C.Hafindin yazıçıya istinad edərək yazır: “Mənim məqsədim bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi nə isə qorxulu, "böyükələr" üçün nağıl yazmaq deyildi, mən daha çox ənənəvi hekayələrin gizli məzmunundan nə isə götürüb yeni hekayələrdə istifadə etmək idi” [19;37].

Britaniya postmodernist nağıllarının mahir ustası, qrafik roman və komikslərin müəllifi Nil Qayman (Neil Gaiman, 1960) A.Karterin yaradıcılığına yüksək dəyər vermiş, onun yaratdığı sehrlı, magik-fantastik dünyaya daima heyranlığını bildirmişdir. Yaradıcılığı fantastik nağıllarla bağlı olan Nil Qayman “Heçyərə” (“Neverwhere”, 1996), “Amerika tanrıları” (“American Gods”, 2001), “Anansinin oğulları” (“Anansi Boys”, 2005), “Qəbiristanlıq kitabı” (“The Graveyard Book”, 2008) kimi dünyaca məşhur roman-nağılların müəllifidir.

Yaradıcılığı postmodernizmin bədii-estetik prinsipləri ilə bağlı olan N.Qayman ədəbi nağılın, fentezi janrının layiqli nümayəndəsi hesab olunur. Onun romanları janr hibridliyi və mədəni kodların qarışığından yaranıb. N.Qayman yaradıcılığında postmodernist ədəbiyyatın əsas prinsipləri olan qeyri-müəyyənlik, çoxqatlılıq, fraqmentarlıq və parodiya, habelə oyun vacib elementlərdəndir.

Demək olar ki, N.Qayman müasir Britaniya ədəbiyyatında postmodernizmin ədəbi nağıl janrında yazan ən parlaq nümayəndəsidir. Roman-nağılları qrotesk və hiperbola ilə zəngin olan N.Qaymanın mətnləri mifologemlərlə, mifoloji dünya ilə bağlıdır.

Postmodernist romançı Nil Qaymanı müasir ingilis nağılçısı qismində tədqiq edən Y.Lozaşvili yazır: “İngilis nağılçıları öz mətnlərində nəinki allüziya və reminissensiyalardan istifadə edir, həmçinin digər müəlliflər tərəfindən yaradılan obrazları mənimsəyirlər. Özü də əsərə daxil edilən bu personajlar müəllifin nəzərdə tutduğu bədii uydurmalara uyğunlaşır, yenidən yazılır, əvvəlki keyfiyyətləri tamamlanır və yeni obraza çevrilirlər. Bu “götürmələr”in köməyi ilə obraz nəinki yeni əsərin poetikasına təsir edir, eyni zamanda fərdi-müəllif reallığına “köçürülür”, tanına bilməsini “itirməyib” əsər arasında əlaqə yaradır və yeni mətni mövcud ədəbi kontekstdə canlandırır” [7;9].

M.Baxtin yazırdı: “Roman, dram, elmi tədqiqatlar, publisistik janrlar və s. daha mürəkkəb və daha yaxşı təşkil olunmuş və yüksək inkişaf etmiş mədəni münasibətlərdə yaranır. Özünün formalaşma prosesində onlar

müxtəlif janrları özlərinə “çəkir”, yenidən “işləyirlər” [3;239]. Bu fikrin davamını digər ədəbiyyatşünas T.Vorontsova da vurğulayaraq yazır: “Janr tarixi kateqoriyadır, janryaratma faktını müəyyən sosial-mədəni şərait və müəyyən dünyagörüşü olan zamanın özü diktə edir. Janr sosial-tarixi və mədəni kateqoriyadır və cəmiyyətin inkişafından, daima dəyişən sosial sifarişlərdən asılı olaraq bəzi janrlar yoxa çıxır, yeniləri yaranır, janrlarası formalar meydana gəlir” [4;87].

N.Qaymanın “Amerika tanrıları” roman-nağılı postmodernizmin poetik prinsiplərinə əsasən qurulub və o, “açıq” məndir. Yazıçının roman-nağılı ənənəvi nağıldan fərqlənir. Roman-nağılda inversiyalara yer ayrılır, stabil dünyanın xaosa çevrildiyi əks olunur. Postmodernist romanda inversiya ənənəvi dəyərləri dəyərsizləşdirir, ilahi başlanğıc iblisə hadisələrlə əvəzlənir, M.Baxtinin təbiri ilə desək, “dünyanı alt-üst edir”. Bu təhkiyədə, adətən, tarix uydurmaya çevrilir, xatirələr isə reallıq kimi təsvir olunur. İnversiya M.Baxtinin “karnavallaşma”sı ilə yanaşı roman-nağılın təhkiyə prinsipinə çevrilir. Roman-nağıl qədim keçmişlə müəllif tərəfindən yaradılan nağılın birliyini simvollaşdırır.

Nil Qaymanın 2001-ci ildə yazdığı “Amerika tanrıları” roman-nağılı da yuxarıda sadalanan prinsiplərə uyğundur. Lakin bir postmodernist roman kimi onun janr xüsusiyyəti bir neçə janrın birliyi ilə bağlıdır. Bir çox janr hibridliyindən yaranan “Amerika tanrıları” romanı ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir. Onu detektiv və fentezi, pritça və nəsihət romanlarına da aid edirlər. Elə buna görə əsəri ən yaxşı elmi fantastika janrında yazılan mətnlərə verilən ingilisdilli ədəbi mükafata – Hüqo və horror literature janrında yazıldığına görə Brem Stoker ədəbi mükafatlarına layiq görüblər. Əsəri birmənalı olaraq hansısa janra aid etməkdə çətinlik çəkən B.Nevski yazır: “Amerika tanrıları” – fentezi, horror, detektiv, dram, pritça, mifologizmlərdən yığılan həyat, ölüm və mövcudluğun digər təzahürləri haqqında fəlsəfi düşüncələrdir” [11].

Bu fikirdə bir həqiqət var və bu onunla bağlıdır ki, əsər janr hibridliyinə məruz qalıb. N.Qayman adları sadalanan janrların tematikəsindən yararlanaraq yeni roman-nağılı yaradıb. Nağıl janrının elementlərini özündə birləşdirən “Amerika tanrıları” sehri və fantastik dünyanın, magik və uydurma aləmin insanlarından bəhs edir. Folklor süjet və motivlərindən istifadə, qədim dövr mifik qəhrəmanlarına istinad əsərin janr xüsusiyyətini – roman-nağıl olmasını əsaslandırır. Romanda qorxulu nağılların süjet xətti də izlənilir, yeraltı səltənətin – “o biri dünya”nın insanları ilə qurulan dialoq əsərin nağıl elementindən xəbər verir və janr elementlərinin təmərküzləşməsinə şərait yaradır.

Müəllif həmçinin postmodernizmin iqtibaslardan istifadəmə prinsipindən də yararlanır, “Böyük Edda”, “Kiçik Edda” və “Bibliya”da

“Mahnıların mahnısı”na müraciət edir, onların mətnini birbaşa, bəzən də dolayısı ilə mətnə “yeridir”. Bu priyom ona həm müasir dünyada tanrıların mövqeyi və həm də insanların tanrılar aləmində yerinə baxış bucağını açıqlayır.

“Amerika tanrıları”nın mətni mifoloji dünyaya allüziyalarla boldur, burada skandinav, slavyan, Latın Amerikas, ingilis, qədim Misir tanrılarına və qəhrəmanlarına rast gəlmək olar. Əsərin fabulası, demək olar ki, birmənalı şəkildə ənənəvi folklor nağıllarının fabulası ilə səsləşir. Qəhrəman ədaləti bərpa etmək və özünü yenidən “tapmaq” üçün səyahətə çıxır. Romanda səyahət anlayışı birbaşa mənə daşıyır, personajlar bütün Amerikanı dağıdıb, “alt-üst” edirlər, metaforik mənada isə qəhrəman öz daxili “Mən”inə “ənir”, yer üzündə özünün missiyasını müəyyən edir, antaqonistinə qalib gəlir ki, bu da xalq nağıllarına xas xüsusiyyətdir. Bir çox xalqların nağıllarında rastlaşılan tanrıların ölümü romanın süjetini təşkil edir. N.Qayman R.Kiplinqin, C.R.R.Tolkiyenin nağıllarında olduğu kimi, keçib gedən, unudulan, yaddan çıxan sehrli dünyanı parodiya edir, mənəvi dəyərlərin dağılması nəticəsində yaranan xaosu canlandırır. Amerika tanrıları – özləri ilə bütün dünyadan köç edənlərin ilahi inamıdır. Lakin real dünyanın “qanun”larında itib-batan bu tanrılar yalnız kölgələrini qoruyub saxlayıblar, indi Amerikanı yeni “tanrılar” – texniki tərəqqi idarə edir. Onları da insanlar özləri yaradıb, sonra isə yeni tanrılar fiziki forma alıb qədim dünyanın tanrılarıyla mübarizə aparır.

S.Neklodovun başçılığı ilə sehrli nağılların struktur problemini öyrənən tədqiqatçıların fikrincə, “postmodernizmin estetikası müasir ədəbiyyatın bütün forma və janrlarına təsir edir, o cümlədən ilk baxışdan ənənəvi ədəbi janr olan nağıldan da yan keçmir. İngilisdilli müəllif və ya ədəbi nağıl XX-XXI əsrlərdə bir tərəfdən folklor nağıllarına xas olan xarici struktur əlamətlərini qoruyub saxlayır, süjeti düzxətli inkişaf etdirir, invariantlığını qoruyur, qəhrəmanların əməllərini, çoxsaylı rollarını bu funksiyalarla həmahəng şəkildə təqdim edir”[10;110]. Göründüyü kimi, nağıl öz ilkin əlamətini saxlamaqla postmodernist romanda müəllifin üslubi priyomuna çevrilir. N.Qaymanın yaradıcılığında nağıl ilkin varianta – uydurmaya bağlı olduğundan postmodernist romanlarla janr hibridliyinə uğraya bilər, N.Qayman tərəfindən mif və rituallar müqəddəsliyini “itirir”, şəklini dəyişir, onların rolu cəmiyyətə, cəmiyyət qanunlarına “ənir”. Baxmayaraq ki, mətnə mifoloji elementlər də daxil edilib, onlar mətnin aparıcı istiqaməti deyil, N.Qaymanın təhkiyəsində nağıl olaraq qalır, epik təhkiyəyə keçmir.

N.Qaymanın digər ədəbi nağıllarından biri də “Qəbiristanlıq kitabı” (“The Graveyard Book”, 2008) romanıdır. Bu nağıl valideynləri öldürülmüş, yetim qalan, köhnə qəbiristanlığın ruhları tərəfindən uşaqlığa götürülən

Nobody (Bod) adlı oğlanın hekayəsidir. Romanın hər hissəsi arasında bir neçə il keçməklə baş qəhrəman Bodun başına gələn əhvalatların nağıl formasından ibarətdir. Bəzi hissələr R.Kiplinqin “Cəngəlliklər kitabı”na allüziya və reminissensiyalarla bağlıdır.

Cek adlı naməlum adam köhnə qəbiristanlıqdakı evdə məskunlaşan ailəni vəhşicəsinə öldürdükdən sonra evin azyaşlı uşağı təsadüf nəticəsində sağ qalır. Qəbiristanlıq əhli olan ruhlar ona hamilik edir və uşaq Nobody – Heçkim adını alır. Ənənəvi nağıl qəbiristanlıq əhli tərəfindən qoyulan adın simvolikasında özünü göstərir. Onlar uşağın özünü qoruması üçün sehrlı sirlərə vaqə edirlər, lakin o, böyüyüb öz adını və kimliyini əldə edəndə yeni adı ilə yanaşı sehr dünyasının sirlərini də itirir.

Uşağın böyüməsində kabus Ouenslər ailəsi, vampir Sayles və Ağ atlı ölüm ilahəsi iştirak edirlər. Bod məktəb yaşına çatanda ona digər kabus-müəllimlər – miss Lupesk və mister Pennivort sehrlı elmlərin sirlərini öyrədirlər. Ənənəvi nağıllarda olduğu kimi, “Qəbiristanlıq kitabı”nda da qeyri-adi, sehrlı hadisələr baş verir, nağıl qəhrəmanları şər qüvvələrlə döyüşür, qalib gəlirlər. Bodi də bu sehrlı dünyada yaşayır, böyüyür, insanlar arasına çıxır.

Folklor nağıllarında olduğu kimi, N.Qayman mifoloji yaddaşa müraciət edir, ölüm ilahəsi – Ağ atlı qadın obrazını yaradır. Ölüm ilahəsi müxtəlif xalqların nağıllarında mövcuddur və nağıldan nağıla mövzunu dəyişə bilir. Bu obrazdan ingilis yazıçıları tərəfindən dəfələrlə istifadə edilmişdir. N.Qayman nağıl qəhrəmanı ilə ingilis-şotland yazıçısı Con Kolyerin “The Lady on the Grey” novellasından yararlanır. Allüziya və reminissensiya N.Qayman romanlarının əsas elementləri hesab olunur. Yazıçı folklor nağıl və əfsanələrinə istinad edir, onlardan yararlanır və mətdə istifadə edir. C.Kolyerin novellasına allüziya da bu yanaşmadan doğur. Atlı qadın obrazı müəllif nağılın aparıcı ideyasını daşıyır, “Qəbiristanlıq kitabı”nda yeni məna alır. R.Kiplinqin “Cəngəlliklər kitabı” roman-nağılın üst qatında çox asan oxunub başa düşülür. Lakin romanın alt qatı C.Kolyerin novellası kontekstində anlaşılır və Atlı qadın obrazı ilə başa düşülür. Müəllif oxucu gözləntisində intellektual oxucu ilə oynayır, onu postmodernist oyuna dəvət edir. Personajı başa düşmək üçün bu allüziya vacib funksiya daşıyır. C.Kolyerdə Atlı qadın qədim irland nəslindən olan cadugərdir. Magik qüvvəyə və gözəl simaya malik bu cadugər öz məharətini xalqı uğrunda işlədir, sakson işğalına qarşı yönəldir. N.Qayman irland nağılından gələn bu obrazı romanına tətbiq edir, Ağ atlı qadın obrazıyla həm öləri dünyanın, həm də real dünyanın sakinlərinin qoruyucusuna çevirir.

N.Qayman yaradıcılığını tədqiq edən T.Preskot onun “Qəbiristanlıq kitabı” romanında nağıl elementlərini xüsusi təhlilə çəkərək yazır: “Qaymanın “Qəbiristanlıq kitabı” əsərindəki nağıl artefaktı aşırı

ekspozisiyanı müəyyən edir. Bu artefakt – əsərin təsiri və ya özəlliyi – mətni nağıl dərinliyi ilə əlaqələndirir [21;96]. Tədqiqatçı tam doğru olaraq əsərin nağıl başlanğıcını xüsusilə vurğulayır və yazıcının digər romanlarında da nağıl artefaktını diqqətə çəkir.

N.Qaymanın nağılında “Atlı qadın” hər bir canlının nə vaxtsa qarşılaşacağı ölümün simvoludur. Ənənəvi nağıl süjetlərindən gələn, bütün ölümləri ağ atın yalında “ölülər” dünyasına aparan ölüm obrazı müəllif təhkiyəsində müdrikliyin simvoluna çevrilir. Uşaq onu dərk etmir, lakin qəbiristan əhli onun nəsihətlərini dinləyir, ondan məsləhətlər alır. Bod isə onu “Ağ atlı gözəl” qadın kimi başa düşür. Bir məsələyə müxtəlif yanaşmanı təsvir edən müəllif ironiyası oxucu gözləntisinə hesablanıb. Eyni zamanda da, postmodernist təhkiyənin uydurma və reallıq arasındakı şəffaf sərhədindən xəbər verir. N.Qayman nağıla özünün folklor mənbələrindən qaynaqlanan ilkin funksiyası – dünyanı izah etmə funksiyasını qaytarır. Belə yanaşma ənənəvi nağıl təhkiyəsini yeni bədii reallığa “daxil” edir, müəllifə özünün nağıl dünyasını yaratmağa yardımçı olur.

Ədəbiyyat

- 1.Аникин В.П. Теория фольклора. Курс лекций. М., Университет, 2004, 431 с.
- 2.Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Худож. литература, 1975, 405 с.
- 3.Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, 444 с.
- 4.Воронцова Т.И. Картина мира в тексте английской баллады: (Когнитивная основа и языковая репрезентация): дис. ... докт. филол. наук. СПб., 2004, 378 с.
- 5.Викторова Н. А. Английская литературная сказка эпохи постмодернизма: Дис. ...к-т филол. наук. Казань, 2011, 180с.
- 6.Киреева Н. В. Постмодернизм в зарубежной литературе. М., Изд-во «Флинта», 2004, 214 с.
- 7.Лозовик Е.В. Современная английская литературная сказка в творчестве Нила Геймана. Автореферат кандидата филологических наук. Москва. 2015, 19с.
- 8.Липовецкий М.Н. Поэтика литературной сказки. Свердловск, 1992, 183с.
- 9.Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. СПб.: Алитея, 2000. 346 с.
- 10.Мелетинский Е. М., Неклюдов С. Ю., Новик Е. С., Сегал Д. М. Проблемы структурного описания волшебной сказки // Структура

- волшебной сказки. Традиция – текст – фольклор. М.: РГГУ, 2001. 11-121с.
11. Невский Б. Фантасты: современники. Нил Гейман // Мир фантастики и фэнтези. 2007. № 50 <http://www.mirf.ru/Articles/art2257.htm>
12. Померанцева Э.В. К вопросу о современных судьбах русской традиционной сказки // Писатели и сказочники. М., 1988, 228-255с.
13. Пестерев В.А. Многообразие романских форм в прозе Запада второй половины XX столетия. Волгоград, 2005. 205с.
14. Родионова Н. Г. Поэтика жанра романа в творчестве Анджелы Картер. Автореферат канд. Филолог. наук. Москва. 2001. 21с.
15. Толкин, Дж.Р.Р. Чудовища и критики. М.: АСТ Москва: Хранитель, 2008, 415 с.
16. Carter A. The Bloody Chamber. Penguin Books. L., 1990, 128p.
17. Gaiman N. American Gods. William Morrow. 2015, 784p.
18. Gaiman N. The Graveyard Book. HarperCollins. 2009, 325p.
19. Haffenden J. Novelists in Interview. London & N.Y. Methuen. 1985, 84p.
20. Notaro A. Fluctuations of Fantasy: Postmodernist Contaminations in Angela Carter's Fiction. Sheffield University. 1995, 309p.
21. Prescott T. Neil Gaiman in the 21st Century: Essays on the Novels, Children's Stories, Online Writings, Comics and Other Works. Publisher: McFarland, 2015, 272p.
22. Rewriting fairytales: the bloody chamber. January 26, 2017 <https://nothingintherulebook.com/2017/01/26/rewriting-fairytales-the-bloody-chamber/>
23. Roemer D. M., Bacchilega C. Angela Carter and the Fairy Tale. Wayne State University Press. 2001, 272p.

Э.Абдуллаева

**Деконструкция сказки в постмодернистском дискурсе:
роман-сказка в творчестве А. Картер и Н. Геймана
Резюме**

В XX веке в результате влияния постмодернистской эстетики подверженная модификации сказка приобрела новую форму – форму романа-сказки. В последние годы в западной литературе, в частности, в британской литературе, встречается изменение формы романа. В британской постмодернистской прозе такие новообразования как роман-миф, роман-рассказ, роман-сказка наблюдаются в творчестве А. Картер и Н. Геймана.

Автор статьи изучает деконструкцию сказки сквозь призму постмодернистского дискурса, оценивает роман-сказку как ведущую форму постмодернистской прозы.

Автор статьи, рассматривающий романы-сказки «Кровавая комната» А.Картер и «Американские боги» Н. Геймана, показывает существование в обоих произведениях трикстера известных всем героев сказки, рассуждает о пародии традиционной сказки.

Y.Abdullayeva

Deconstruction of the tale in the postmodernist discourse: novel-tale in A.Carter's and N.Gaiman's creativity

Summary

The tale, which has been modified by the postmodernist aesthetic, takes on its new form – the novel-tale in the XX century. In recent years, the form of the novel has undergone changes in Western literature, in particular, in British literature. In the British postmodernist prose, such a change is contemplated as novel-myth, novel-story, novel-tale in A.Carter's and N.Gaiman's creativity.

The author of the article explores the deconstruction of the tale in the postmodernist discourse, evaluates the novel-tale as the leading form of the postmodernist prose.

The author of the article, who analyzes the novel-tales “The Bloody Chamber” by A.Carter and “American Gods” by N.Gaiman, demonstrates the existence of the known heroes' trickster of tales in both works, talks about the parody of the traditional tale.

Rəyçi: Qorxmaz Quliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FƏRRUX MƏMMƏDOV
Bakı Slavyan Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Farrux@mail.ru

İLK SEVGİNİN İLK MÜƏLLİMİ

Açar sözlər: Düyşen, Altınay, povest, lirizm, faciəvilik

Key words: Duyshen, Altınay, novel, lyricism, tragedy

Ключевые слова: Дуйшен, Алтынай, повесть, лиричность, трагичность.

Altınay Süleymanova neçə illik qəmli, kədərli xatirələrlə zəngin olan ayrılıqdan sonra - Düyşensiz - doğma Düyşen məktəbinin açılışına gəldi... Görəsən, Altınay Süleymanova kəndi son dəfə kiçik, balaca, yetim, bədbəxt, namusu, isməti tapdalanmış, qəlbi parçalanmış, param-param edilmiş Altınay kimi tərək edəndə nə düşünmüşdü? O cür vəziyyət insan düşüncəsinə sığa bilirmi? Bugünkü hədsiz təntənəli qarşılama mərasimini təsəvvür etmək mümkün idi mi? Fikrimizcə, bunları bütün köməksizlərin, kimsəsizlərin, əli hər yerdən üzülənlərin son ümidi, sığınacağı, istinadgahı, pənahı olan Böyük Yaradan edə bilərdi... Etdi də ... Altınay Süleymanova təntənəli tədbirin lap başlanğıcına gəlib çatdı. Maşının pəncərəsindən onu görən «keçmiş həmkəndlilər», insanlar küçəyə axışdılar. Hamı onun əlini sıxmaq, ehtiramını bildirmək istəyirdi. Demək olar ki, bütün dünyanı gəzib dolaşmış, mötəbər elmi məclislərin, konfransların iştirakçısı olmuş, adlı-sanlı akademik Altınay Süleymanova kövrəlmiş, bir anlığa keçmişə, uşaqlıq dünyasındakı xatirələrinə qayıtmışdı, göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. Ən yüksək mərtəbəyə, hörmətə layiq olan insan isə tamamilə unudulmuşdu, xatırlanmırdı. (Əlbəttə, Altınay Süleymanova Düyşenin sağ olduğunu bilmirdi). Keçmişdəki müəllim Düyşen indi poçtalyon qismində (özü də bilmədən, bəlkə də bilərəkdən) keçmiş tələbələrinə sevinc paylaşmaq istəyirdi. Onların - sevinməyə mənəvi haqqı olmayan insanların sevincinə “uzaqdan-uzağa qiyabi şəkildə” şərik olurdu. Yeni məktəb binasının açılışı münasibəti ilə ölkənin müxtəlif yerlərindən göndərilən təbrikləri vaxtında çatdırmaq istəyirdi. Altınay Süleymanova kimi Düyşen də vaxtında gəlib çatdı. Yenə də 40 il əvvəl olduğu kimi insanlar dəyişməmişdilər.. Qırx il əvvəl olduğu kimi laqeydlik, nankorluq burulğanına, girdabına yuvarlanmışdılar, düşmüşdülər və çıxmaq fikirləri yox idi. Qırx il əvvəl Altınay Süleymanovanı doğma kəndi göz yaşları içərisində tərək etməyə məcbur etmiş insanların varisləri indi onun şərəfinə sağlıqlar deməkdə yarışa girmişdilər. Təkcə Düyşen dəyişməmişdi. Dəyişənlər rəyasət heyətindəki

insanlar idilər. Düyşen qırx il əvvəl olduğu kimi laqeydliklə, təhqirlə qarşılandı. Dəyişən isə indi Altınay Süleymanova kimi minlərlə kimsəsizlərə fiziki və mənəvi cəhətdən divan tutulmaq təhlükəsinin nisbətən azalmasıydı. Ancaq mənəviyyatsızlıq təhlükəsi ondan da betərdi. Məktəb direktoru, müəllimlər, yaşlılar, cavanlar kəndin ilk müəllimini - Düyşeni onun keçmişinə, bugününə, gələcəyinə «layiq» qiymətləndirdilər: «Teleqramları qoca Düyşen gətirdi? O, qanun adamıdır, teleqramları vaxtında paylamasa rahatlıq tapmaz. Sonra getsin, qocalarla söhbət etsin. Qəribədir ki, o, özü bütün hərfləri bilmədiyi halda bizə müəllimlik edirdi, öyrədirdi. İndi isə çoxumuzun orta, ali təhsili vardır. Akademik Altınay Süleymanova isə bütün, ölkədə məşhurdur». Fikrimizcə, Düyşen üçün “sonra getsin, qocalarla söhbət etsin” sözlərindən böyük təhqir ola bilməzdi. İnsanlar ağıllarına belə gətirmirdilər ki, lağa qoyduqları, təhqir etdikləri insan, poçtalyon indi haqlı olaraq fəxr etdikləri, tərifləyib göylərə qaldırdıqları Altınay Süleymanovamı uçurumun kənarından qaytarmış, xilas etmiş, ikinci həyat bəxş etmişdir. Həqiqətən də kəndin ilk müəllimi olan Düyşen müəllim adını, nüfuzunu əlçatmaz, ünyetməz zirvələrə qaldırmışdır.

Çingiz Aytmatov kəndin ilk müəllimini dərinədən və hərtərəfli tanıtmaya nail olur. Deyirlər ki, ilk müəllim, ilk sevgi kimi heç zaman unudulmur. Görəsən, müasir dünyamızda, dövrümüzdə necə, ilk müəllimlər xatırlanırlarmı? Bu gün ilk müəllimlər və ümumiyyətlə, müəllimlər xatırlanırmı? Bu qəbildən olan suallara cavab vermək müşkül məsələdir, çox çətindir. Doğma atalarını, bacı- qardaşlarını unudan manqurtlar müəllimlərinimi xatırlayacaqlar? Təxminən yarım əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, mübaligəsiz demək olar ki, «İlk müəllim» əsəri Çingiz Aytmatovun zirvə əsəridir. Danılmaz həqiqətdir ki, Yer üzündə yaşayan insanların hamısı nə vaxtsa müəllimlərin «şinelindən çıxmışlar». Ancaq nədənsə bədii söz sənətində onların bəxti gətirməmişdir. Çingiz Aytmatov «İlk müəllim» əsərində müəllimə-insana-vətəndaşa-qəhrəmana əbədi, möhtəşəm, monumental abidə ucaltmışdır. Gözlərimiz qarşısında dünya durduqca yaşayan və örnək rolunu oynayan müəllim obrazı canlanır.

Bu əsər həm də həqiqi, saf sevgi haqqında balladadır, əfsanədir, nağıldır, realıqdır. Leyli və Məcnun, Cəmilə və Daniyar, Romeo və Culyetta qədər. Bəlkə onlardan da artıq...

Çingiz Aytmatov təkcə obrazlar yaratmaqda deyil, həm də əsərlərə düzgün, doğru ad seçməkdə mahirdir. Yazıcının romanlarının, povestlərinin, hətta ən kiçik hekayəsinin adları belə əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsinə, müəllif mövqeyinə uyğun olaraq seçilir. Bəlkə də, «İlk müəllim» povestini «Altınay və Düyşen dastanı, əfsanəsi» adlandırmaq daha düzgün olardı. Ancaq Çingiz Aytmatovun seçdiyi “İlk müəllim” adı yazıçı və oxucu mövqeyini daha dəqiq şəkildə əks etdirir.

Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, həyatda, ədəbiyyatda ideal insanlara, ideal insan obrazlarına az-az təsadüf olunur. Birmənalı şəkildə demək olar ki, Düşən ideal müəllimdir, insandır, ədəbi qəhrəmandır. Yuxarıda vurğuladığımız kimi Çingiz Aytmatov Düşəni hərtərəfli təhlil edir, araşdırır, onun bu qədər fədailiyinin, fədakarlığının səbəblərini göstərir. Düşən bütün dövrlərdə və bütün millətlərdə mövcud olan, öz şəxsi xeyirləri, iddialarından ötrü xalq nahaqdan qırğına verən, sonra isə qorxaqcasına qaçıb gizlənən saxta, ikiüzlü, yalançı millətçilərdən, «millət qəhrəmanlarından» deyildir. Təsadüfi deyildir ki, əsərdə nə yazıçı, nə də onun yaratdığı, həyat bəxş etdiyi Düşən yüksək tribunalardan deyilən ibarəli, təntənəli sözlər işlətmirlər. Millət, xalq, Vətən sözlərinin yerli- yersiz işlədilməsi onların təbiətinə, leksikonuna yaddır. Düşən xalq, millət, Vətən və hətta onun tapdanmış, məhv edilmək təhlükəsi qarşısında olan kiçik bir zərrəciyi - Altınay üçün ölümə getməyə hazırdır və getdi də... O, şam kimi yanır, parçalanır, öləyir, ancaq təslim olmur, mübarizəsini axıra qədər davam etdirir və sonda qələbə çalır. Düşənin ən böyük qələbəsi kiçik, balaca, məsum, köməksiz Altınaydan güclü, ağıllı, mübariz akademik Altınay Süleymanova yetişdirməsidir... Hər dövrün öz qəhrəmanları olur. Bu mənada Düşəni yaşadığı dövrdən çətin, mürəkkəb 20-30-cu illərdən, sosialist, kommunist ideologiyasından ayırmaq, ayrılıqda təsəvvür etmək düzgün deyildir. Qədim Şərq zərb-məsəlində deyildiyi kimi, «insanlar ata-analarından daha çox zəmanələrinə bənzəyirlər». Düşən XX əsrin 20-30-cu illərində tərəddüd etmədən, göz qırpmadan yaxınlarını, Sibirə sürgün etdirən pionerlərdən, komsomolçulardan, kommunistlərdən də fərqlənir. Bu gün sosialist, kommunist rejimi şəraitində Düşən kimi fədakar, ideologiyaya ürəkdən, səmimi qəlbədən inanan insanların olmamasını söyləmək də tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaqdır, qəbul etməməkdir. Əks təqdirdə həmin quruluş, ideologiya 70 il yaşamaz, bəşəriyyəti faşizm taunundan xilas etməz, dünyaya meydan oxumaz, müstəmləkə sisteminin dağılmasına xidmət etməzdi...

Bu baxımdan «İlk müəllim» əsərindəki Düşənin taleyi, əməlləri dediklərimizə əyani sübutdur. Düşən yoxsul, kasıb bir ailədə böyümüşdü. Mükəmməl orta məktəb təhsili də görməmişdi. Yaxşı ki, müasir dövrümüzdəki çoxsaylı «üç-dörd ali təhsilli, diplomlu müəllimlərdən» deyildi. 32 hərfi güclə, höccələyə-höccələyə oxuyurdu. Ancaq kütləvi savadsızlığın, geriliyin hökm sürdüyü bir ölkədə millətin gələcək inkişafı üçün elmin, maarifin, təhsilin fəvqəladə əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü...

Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində kolxoz, sovxoz, zavod ifadələri, terminləri vardır. Yazıçı qibtə ediləcək bir formada istehsalatdan birbaşa mənəvi- əxlaqi, fəlsəfi problemlərə, insanların iç dünyasına keçid etməyi, körpü atmağı bacarır. Ədəbi-bədii dillə desək, Çingiz Aytmatovun əsərləri sanki realizm ilə romantizmin vəhdətindən doğulurlar, yoğrulurlar. Bəzi məqamlarda çulğalaşma o dərəcədə yüksək səviyyədə həyata keçirilir ki,

romantizm ilə realizmin sərhədlərini də müəyyənləşdirmək çətin olur. Fikrimizcə, həqiqi əsər məhz belə yaranmalıdır, qəliblərə sığmamalıdır, süni şəkildə sığdırılmamalıdır.

«İlk müəllim» povesti romantik bir üslubda - Kurkureu aulunun təsviri ilə başlayır. Ancaq nədənsə əkiz qovaq ağacları həmin təsvirdə birinci yeri tuturdu. Deyəsən, əkiz qovaq ağacları bir çox sirləri gizlədirdilər, udurdular, özlərində saxlayırdılar. Azərbaycan nağıllarında, dastanlarında olduğu kimi sirlərin açılması üçün icazəni sahiblərindən almaq istəyirdilər... Ətrafdakı digər ağaclardan, insanlardan fərqli olaraq... Elə bil ki, qovaq ağaclarının xüsusi dili, qəlbi, kədəri, mahnısı vardı. Ağaclar sanki kimlərdənsə ötrü darıxırdılar. Ağaclar həm də məğrur idilər, ətrafdakı soydaşlarından fərqlənirdilər, seçilirdilər. Ən başlıcası isə ağaclar hündürdə, əlçatmaz zirvədə məskən salmışdılar, sanki ətrafdakılara meydan oxuyur, gizli üsyankarlıq alovuna bürünərək, sahiblərinin gəlişini səbirsizliklə gözləyirdilər. Axı ağaclar öz sirlərini heç kimə aç bilmir, danışmırdılar. Ağacların “uzunmüddətli susmaqdan” “ürəkləri partlamaq dərəcəsinə gəlmişdi”... Təpədəki əkiz qovaq ağacları çoxlarının sevimli əyləncə məkanı, kədərlərini, sevinclərini bölüşdükdələri, gizlətdikləri gizli yer, dünya idi. Ağacları kimin və hansı müqəddəs məqsədlərlə, ümidlərlə əkdiiyi heç kəsi maraqlandırmırdı. Ancaq insanlar, nədənsə qovaqların məğrurcasına dalğalandığı hündür təpənin yerləşdiyi yeri «Düyşenin məktəbi» adlandırırdılar. Düyşenin həyatını qurban verdiyi, fəda etdiyi insanlardan fərqli olaraq ağaclar, torpaq onu unutmamışdılar, zaman-zaman o böyük, fədakar insanın varlığını, sağ olduğunu, unudulmağa layiq olmadığını xatırladırdılar. Burada yaşlı nəslin, gənclərin günahı eyni dərəcədəydi. Gəncləri birtəhər bağışlamaq olardı. Onlar Düyşenin «sakit» qəhrəmanlığının şahidi olmamışdılar. Ancaq nisbətən yaşlı nəslin nümayəndələrinə və onların övladlarına ilk hərfələri, insanlığı öyrətmiş, qaranlıqdan, zülmətdən işığa, nura çıxarmış o böyük insanı necə unutmaq olardı? Axı, Düyşen Altınay Süleymanova kimi uzaqda, şəhərdə deyildi, kənddəydi, bir vaxtlar «yaxın, doğma» hesab etdiklərinin arasında idi! Bəzi məqamlarda dünyagörmüş ağsaqqallar da gənclərin «Düyşen kimdir, kim olmuşdur» sualına özlərinə məxsus bir şəkildə, laqeydliklə cavab verirdilər: «Düyşen indi də bizim kənddə yaşayır. Komsomolçu olmuşdur. Nə vaxtsa boş qalmış at tövləsində məktəb açıb uşaqlarımıza dərs deyirdi. İndi həmin hadisələr adama gülməli görünür». Nəyə görə misli görünməmiş qəhrəmanlıq, fədakarlıq insanlara qəribə görünür? Düyşen isə «qəribələşməmişdi», dəyişməmişdi. Əvvəlki Düyşen olaraq qalmışdı. Mühəribədən qayıtdıqdan sonra gecəni-gündüzünə qataraq namusla, vicdanla işləyir, Nazim Hikmət demişkən «səhərlər işə gedib, axşamlar evinə qayıdırdı». Ömrünün ahıl çağlarında da işdən-gücdən əl çəkməmişdi. İnsanlara «xoş xəbərlər gətirən, sevinc bəxş edən işdə» - poçtalyon

vəzifəsində işləyirdi. Bəlkə də tale Düyşənə layiq olduğu qiyməti vermək, ilk məhəbbəti, sevinci, kədəri, gələcəyi Altınay Süleymanova ilə yenidən qarşılaşdırmaq, qovuşdurmaq üçün poçtalyon vəzifəsini ona həvalə etmişdi! Yoxsa kim idi yaddan çıxarılmış, itirilmiş, çıxdaş edilmiş, keçmiş müəllim Düyşeni Altınay Süleymanovanın yadına salan, xatırladan? Təsadüfi deyildir ki, çoxları Düyşenin keçmişi haqqında deyilənləri əfsanə, nağıl, rəvayət, uydurma hesab edirdilər. Ancaq yenə də «taleyin amansız hökmü» ilə əfsanənin insanların qəbul etmək istəmədikləri acı, sərt, böyük həqiqət olduğunu sübut etmək üçün çox gözləmək lazım gəlmədi... Bir vaxtlar Düyşenin böyük əziyyətlər, məhrumiyyətlər bahasına açdığı «daxmaya oxşayan məktəbin» yerində ikimərtəbəli böyük məktəb tikilmişdi. İnsanlar özləri istəmədikləri halda və «Düyşəndən xəbərsiz» onun bütün arzularını həyata keçirmişdilər. Amma «səbəbkarların səbəbkarını» yenə də unutmuşdular. Uzaq yerlərə teleqramlar göndərib dəvətlər etmişdilər, təntənəli qəbullara hazırlaşdılar, iki addımlıqdakı Fəxri vətəndaşı isə görmürdülər. Təbii ki, dəvətlilər arasında Altınay Süleymanova da vardı. Bu dünya şöhrətli alim uşaqlıq illərində hansı səbəblərdənsə doğma yerləri tərk etmişdi. Altınay Süleymanova kafedra müdiri idi, Qırğızıstan Elmlər Akademiyasında işləyirdi. Elmin nisbətən çətin və qırğızlar üçün yeni bir sahəsi ilə - fəlsəfəylə məşğul olurdu. Tez-tez xarici ölkələrə, müxtəlif elmi konfranslara gedirdi. Vaxtının məhdud olmasına baxmayaraq, şəhərdə yaşayan digər məşhur həmyerliləri ilə görüşdə həmişə doğma aulu ilə maraqlanırdı. Hər dəfə də həmyerlilərinin doğma yerlərə getmək təklifinə kədərli şəkildə gülümsəməklə razılığını bildirir və dərhal da dərin fikirlərə, düşüncələrə qərq olurdu...

Nəhayət ki, həmkəndlilərinin təklifini qəbul edərək təzə məktəbin açılışında iştirak etmək qərarına gəldi və ömür kitabını yenidən vərəqlədi...

Altınay Süleymanova hazırlıqda - fəhlə fakültəsində oxuyanda Düyşənə məktub yazmış, onu sevdiyini bildirmişdi. Düyşən isə saf sevgi məktubunu cavabsız qoymuşdu. Onda Altınay Süleymanova nə qədər əzab, iztirablar çəkmişdi, müxtəlif fikirlərə düşmüşdü... Yəqin ki, Düyşən onu da, saf sevgisini də unutmuşdu. Mühəribənin ilk ilində nə qədər çətin olsa da, vaxt tapıb doğma kəndlərinə baş çəkmiş, yenə də Düyşeni axtarmışdı. Uzaqdan nəzərlərini təpəyə zilləmiş və gözlərinə inanmamışdı. Qovaqlar böyümüş, insanlar kimi gözəlləşmiş, küləklərə qəribə bir nəvazişlə cavab verərək yellənir, yırgalanır, sanki sahiblərinin - sevgililərin unudulmaz görüşünü səbirsizliklə gözləyirdilər. Altınay Süleymanova ilk dəfə olaraq bütün ömrü boyu «müəllimim» adlandırdığı o Böyük İnsanı öz adı ilə çağırırdı: - «Düyşən! Öz-özünə pıçıldadı. Sağ ol, Düyşən, mənə elədiklərin hər şeyə görə. Məni unutمامısan. Qovaqlar necə də sənə oxşayır». Altınay Süleymanova bir məsələdə «səhv etmişdi»: qovaqlar hər ikisinə oxşayırdı.

Sevincli, kədərli, nisgilli göz yaşlarına hakim ola bilməyən Altınay Süleymanova Düyşenin müharibəyə getməsi xəbərini eşitdi və tərəddüd etmədən, təəssüflənmədən ilk müəllimsiz kabus kimi görünən doğma yerləri tərk etmək qərarına gəldi. And içdi ki, xalası və dayısı olan yerlərə bir də qayıtmayacaqdır. İnsanların çox günahlarını bağışlamaq olar. Ancaq onların məsum, köməksiz, yetim Altınaya olan pisliyini heç bir vəchlə bağışlamaq olmaz. Altınay Süleymanova hətta istəmirdi ki, xalası və dayısı onun doğma kəndə gəldiyini bilsinlər. Getməzdən əvvəl yenə də təpənin üstündəki qovaq ağaclarına baş çəkdi, çəkilməz dərdlərini onlarla bölüşdü: «Ax, qovaqlar, qovaqlar! Sizlər balaca, kiçik ağaclar olandan bəri nə qədər vaxt keçmişdir. Sizi əkən, böyüdən insanın bütün arzuları həyata keçmişdir. Bəs onda niyə qəmginsiniz, kədərlisiniz? Bəlkə qışın yaxınlaşdığına görə kədərlisiniz? Çünki qışın soyuq küləkləri sizin yarpaqlarınızı tökəcəkdir. Bəlkə sizin gövdənizdə ümumxalq kədəri, qəmi gəzişir?

Əlbəttə, qış da, soyuq da, şiddətli çovğunlar da olacaqdır. Ancaq sonda bahar gələcəkdir».

Deyəsən, bir çox insanlardan fərqli olaraq «dilsiz-ağızsız» qovaq ağacları heç nəyi unutmamışdılar. Sonda baharın, yazın xatırlanması təsadüfi deyildir. Düyşenin naməlum taleyi haqqında söylənilən bütün bədbin proqnozlara baxmayaraq, Altınay Süleymanova ilk müəllimi və ilk sevgilisi ilə inanılmaz görüşə inanırdı. O, gözləməkdən, xatırlamaqdan usanmırdı... Bir də Düyşenli günlərini xatırladan köhnə məktəbdən və həmişə kənarında dayanıb, kədərli-kədərli ətrafa baxan, sanki ətrafdakılara meydan oxuyan, onlara «yuxarıdan aşağı baxan», kimlərisə həsrətlə axtaran, gözləyən qovaq ağaclarını xatırlamaqdan doymurdu, bezmirdi...

Müharibə qələbə ilə qurtarandan sonra bir çox mətləblərə aydınlıq gətirildi. Gedənlərin əksəriyyəti qayıtdı, qayıtmayanların qohumları, yaxınları ağlamaqdan gözlərini xarab etdilər və nəhayət, taleləri ilə barışdılar, müharibənin vurduğu yaraları sağaltmağa başladılar. Təkcə Altınayın yarası sağalmırdı, onun dərdinə əlac tapılmırdı. Kəndin ilk müəllimini, cəfakəşini, fədaisini nəinki ağlayan, heç xatırlayan da yox idi. Elə bil ki, Altınayın Düyşeni əvvəldən bu dünyada yoxuymuş. Altınay Süleymanova hərdənbir şəhərə iş dalınca gələn həmyerlilərindən Düyşeni soruşsa da, konkret cavab ala bilmirdi. Söyləyirdilər ki, guya Düyşen müharibə illərində itkin düşmüşdür, yoxa çıxmışdır. Fikrimizcə, Düyşenin xəbərsiz-ətərsiz yoxa çıxmasının, itkin düşməsinin «səbəbkarı» da məhz Altınay idi. Düyşen Altınayın sevgi məktubundan xəbərdardı. Keçmiş şagirdinə hansı müqəddəs hissləri, duyğuları aşıladığını, beyninə həkk edib daşlaşdırdığını yaxşı bilirdi. Əmin idi ki, Altınay onu axtarmaqdan usanmayacaqdır. Düyşen bu məqamda da Altınay Süleymanovaya mane olmaq istəməmiş, azacıq da olsa onun borclu qalması fikrini yaxına

buraxmamışdı. Digər tərəfdən keçmiş şagirdini nə vaxtsa mənəvi borcunu qaytarmaq fikrindən tam uzaqlaşdırmaq, daşındırmaq istəmişdi. Sonda Altınay Süleymanova kənd orta məktəbinə Düyşenin adının verilməsini təklif etməklə müəlliminin bütün «planlarının» üstündən xətt çəkmişdi... Düyşen heç də həmyerlilərin söylədikləri kimi itkin düşməmişdi. Müharibədən sonra könüllü olaraq Ukraynaya getmişdi. Unutmaq istəmədiyi, bir an belə fikrindən çıxarmadığı Altınayı «unutmaq» üçün. Düyşen qədim türk, xüsusilə də qırğızların mənəvi pasportu hesab edilən «Manas» dastanında olduğu kimi, sevgilisinin yolunda hər cür cəfaya, hətta ölümə də hazırdır. Müasir dövrdəki «Düyşen və Altınay» dastanında sevgi ilə insanlığı, cəfakeşliyi, qəhrəmanlığı, həsrəti, vüsalı, başa düşməni bir-birindən ayırmaq çətinidir, bəzi məqamlarda isə qeyri-mümkündür. Əsərdə baş verən hadisələrin sonrakı gedişi deyilənlərə əyani sübutdur. Fikrimizcə, Düyşen və Altınay «cavabsız məktubdan» sonra bir dəfə qarşılaşmışdılar. Bu hadisə müharibədən sonra uzaq Sibir çöllərində baş vermişdi. Altınay Süleymanova Tomsk şəhərinə elmi ezamiyyətə gedirdi. Qatardakılar dəhşətli müharibənin ağrı-acısını unutmağa çalışır, deyib-gülürdülər. Xüsusilə, müharibə veteranı olan şikəst insanda olan həyat, yaşamaq eşqi, düzlük, cəsarət, həqiqətpərəstlik kimi xüsusiyyətlər hamını heyrətləndirirdi. Növbəti stansiyada dayanan qatar qəflətən tərpəndi və Altınay Süleymanova birdən yolayrıcında dayanıb qatarların hərəkətini tənzimləyən insanı - Düyşeni gördü. Özünün və digər səmşinlərin həyatı ilə risk edərək stop-kranı qırdı. Düyşenin onu qatarla şəhərə oxumağa yola saldığı zamanda olduğu kimi qışqıra-qışqıra müəlliminə yaxınlaşdı. Düyşen yenə də özünü «tanımamazlığa, bilməməzliyə» vurdu. Ancaq on il əvvəl olduğu kimi mərhəmətli, qayğıkeş bir şəkildə cavab verdi: «Bacıcan, sizə nə olmuşdur. Məni tanıyırsınız? Mən yolayırın Canqaziyəm, mənim adım Beyneydir». Nə bu sözlər, nə də vaqondan tələsik yerə tökülüşən insanların kömək etmələri, heyrət dolu baxışları Altınay Süleymanovanı ovundura bilmədi və bilməzdi də. Vaqonda özünü şən, qayğısız kimi göstərən müharibə veteranı başını əlləri arasına alıb ağlayırdı. Altınay Süleymanova da ağlayırdı. Elə bil ki, sərt Sibir küləkləri həzin, kədərli «Yox, mən onu bir də görməyəcəyəm» sözlərini təkrar-təkrar eşitdirir, vurğulayırdılar. Əli hər yerdən üzülən Altınay Süleymanova artıq Düyşenli dünyasına əlvida deməyə hazırlaşır, birgə keçirdikləri günlərin acılı-şirinli xatirələri, xəyalları ilə yaşayır, qəlbinin dərinliklərində ilk müəllimini əbədləşdirirdi. Bəzən də Düyşeni qədim, azman insanların cavanlıq, gənclik yaddaşlarında əbədi iz buraxan qaynaq bulaqlara bənzədirdi. Zaman-zaman bulaqlara baş çəkən insanlar bulaqların dupduru gözlərində özlərini, Günəşi, Ayı, Göy üzünü, dağları görürdülər. Ən başlıcası isə Altınay Süleymanova yuxarıda göstərilən təbiət mənzərələrində, xatirələrdə, yaddaşlarda ancaq Düyşeni, özünü görürdü,

təsəvvür edirdi. Altınay Süleymanova bütün bunları 40 illik ayrılıqdan sonra yenidən ziyarət etdiyi kənddə xatırlamışdı. Doğma aul və insanlar bir vaxtlar gənc qızcığazdan zorla aldıklarını, indi yenidən «zorla», könüllü şəkildə və artıqlaması ilə ona qaytarmağa çalışırdılar. Kənd sakinləri məqsədlərinə çatmaq üçün xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Ancaq nə Altınay Süleymanova, nə də kənd sakinləri ona hansı böyük sevinci, xoşbəxtliyi nəsb etdiklərini ağıllarına belə gətirmirdilər. Bilsəydilər, bəlkə də, etməzdilər (keçmişdə olduğu kimi)!

Altınay Süleymanova Düyşenlə gözlənilməz qarşılaşmadan sonra kəndi qəflətən tərک etməsinin səbəblərinə də aydınlıq gətirməyə çalışır. Bu faktın özü Altınay Süleymanovanın necə böyük insan olduğuna, Düyşenin zəhmətinin, əziyyətinin, gənc Altınaya bəslədiyi ümidlərin hədəf getmədiyinə əyani sübutdur. Bəlkə də başqası Düyşenin adını belə çəkməz və bu haqda düşünənləri susdurardı. İndi artıq Altınay Süleymanovada o cür qüvvət, güc, hörmət-izzət vardı. Ulu babası, sərkərdə Çingizxan kimi əlinin bir işarəsi ilə kəndi istədiyi səmtə yönəldə bilərdi. Sadəcə olaraq, kənddə qalıb Düyşenlə görüşməklə kifayətlənə bilərdi. Digər tərəfdən İsi Məlikzadənin «Küçələrə su səpmişəm» hekayəsinin qəhrəmanı Bəhmən kimi vicdanını yumaq üçün Düyşenə ev düzəldər, yüksək təqəüd kəsdirər, şəhərə aparardı. Ancaq o, bütün bunların heç birini etmədi. Əvəzində Düyşen üçün nə etmək lazım olduğunu düşünməkdən ötrü vicdanı ilə üzbəüz, baş-baş qalmağa üstünlük verdi. Başa düşdü ki, həmin anda Böyük Müəlliminin, Böyük İnsanın, Böyük Sevgisinin gözlərinin içinə dik baxa bilməyəcəkdir. Həm də Düyşen sarıdan bütün ümidlərini itirən Altınayda nə fiziki, nə də mənəvi güc qalmamışdı. Altınay Süleymanova həmişə özünü Böyük Müəlliminin önündə kiçik Altınay kimi təsəvvür edirdi. Baxmayaraq ki, «Əsrlərə bərabər günlərdə» baş verən hadisələrdə onun azacıq da olsa günahı yox idi... Çox çətin şəraitdə, zamanda kiçik pöhrəyə bənzər yad qızcığaz üçün valideynlərinin, yaxınlarının, doğmalarının etmədiklərini edən Düyşen ona ünvanlanan sevgi məktubundan, uzaq Sibir çöllərindəki gözlənilməz, unudulmayan qarşılaşmadan xəbərdar idi. Düyşen Qırğızıstanda ilk qadın filosof - akademik olan Altınay Süleymanovanın varlığından və uzun illərdən sonra doğma aulə qonaq gəlməsindən (həm də məktəbin açılışına) xəbərdar olmaya bilməzdi... Düyşen bir xüsusiyyətinə görə Altınaydan «fərqlənirdi». Onu «axtarmamışdı». Bəlkə də bu hiss, hisslər, arzu, sevgi Düyşendə Altınaydan daha güclü idi. Deyəsən, Düyşendə fil səbri vardı. Ancaq onu ideal, müqəddəs insan, müəllim adlandırmaq daha düzgün olardı. Zərrə qədər də Altınay Süleymanovaya mane olmamaq üçün ilk sevgisini, gələcəklə bağlı arzuların qəlbinin dərin qatlarında, guşələrində gizlədirdi və onları hər gün istəmədən, peşmançılıq hissləri ilə «dəfn edirdi». Düyşen kənddə yaşadığı illərdə bu böyük sevgi dastanını, qəmli nəğmələri heç kimə

danışmamışdı, yerin də qulağı var deyə, özünə belə «etiraf etməmişdi». Ancaq bütün bunlar qorxudan deyil, böyük insanlıqdan irəli gəlirdi. Əks təqdirdə reallıq, dastan, nağıl, rəvayət, hekayət çoxdan dillərdə əzbər olmuşdu. Düyşenin arzuları, niyyəti, məqamı, məqsədi, böyük mənada taleyi bir vaxtlar birlikdə əkdikləri qoşa qovaq ağacları kimi Altınayda cücərdi, boy atdı, inkişaf etdi, ətrafdakılara qol-qanad, həyat verdi. Bütün bunları Altınay Süleymanova unuda bilərdimi? Fikrimizcə, yox! Düyşeni yaşadan, əyilməyə, sınmağa qoymayan, yüzlərlə, bəlkə də minlərlə altınayların varlığı idi. Ona görə Altınay Süleymanova həmyerlilərinin israrlı xahişlərinə, təkidlərinə rəğmən və gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, aulu tərək etmək “məcburiyyətində” qaldı. Onun qəti, düzgün qərarını narazılıq, incimək kimi qəbul edənlər, düşünənlər nə qədər yanılırdılar. Altınay Süleymanova Böyük Yaradanın keçmişdəki yetim, köməksiz qıza - indi isə adlı-sanlı akademik Altınay Süleymanovaya göndərdiyi xoşbəxtliyi, ən böyük səadəti, sevinci tapmışdı və onu itirmək istəmirdi. O, həm də çox böyük cəsarət sahibi idi. Keçmişdə baş verən hadisələrdən nəinki həmyerlilərinin, hətta çoxlarının xəbərdar olmasını təkid edirdi. Düyşenin həqiqətdə kim olması, müasirlərinin ondan ibrət götürmələri üçün... Doğma məktəbin yeni binasının açılışı münasibətilə keçirilən təntənəli tədbirdə ən yüksək yerdə, mərtəbədə, kürsüdə Düyşən əyləşməli idi. Buna Düyşenin tam şəkildə mənəvi haqqı vardı. Bu haqq döyüşən əsgərlərə məxsus, bəlkə onlardan da artıq «qanlı döyüşlərdə qazanılmışdı»... Hələlik isə Düyşən keçmiş şagirdlərin, həmyerlilərin ilk müəllim Düyşənə ünvanlanmalı olan, lakin ünvanlanmayan təbrik teleqramlarını vaxtında çatdırmaq istəyirdi. Həmin teleqramları Altınay Süleymanova gec də olsa layiqli, şərəfli insana, həqiqi sahibinə - Düyşənə çatdırdı. Həmyerlilərinə yeni açılmış məktəbi «Düyşenin məktəbi» adlandırılmasını təklif etdi. Adlı-sanlı akademik bildirirdi ki, o, hökmən kəndə gələcək, yeni açılışda iştirak edəcək, ilk müəllimi qarşısında diz çökəcək, şagird Altınay kimi ona hesabat verəcək, bağışlanmasını xahiş edəcəkdir... Həqiqətən Düyşən üçün həyatını qurban verdiyi, şam kimi yandırdığı doğma məktəbə onun adının verilməsindən yüksək qiymət ola bilməzdi. Bəlkə də Düyşən yeni məktəbin tək onun adını daşmasını istəməyəcək. Yeni məktəbi Altınay- Düyşən məktəbi adlandırmağı təklif edəcəkdir. Düyşən kimi ilk müəllimin, ideal obrazın, Böyük və sadə insanın məhz bu cür hərəkət edəcəyinə bizlərdə zərrə qədər şübhə yeri qalmır. Bu baxımdan əsərin sonluğu dediklərimizə əyani sübutdur. Kifayət qədər savadlı və təcrübəli olmasına baxmayaraq, rəssam Altınay Süleymanovanın sifarişini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirdi. Bir neçə dəfə işə başlamaq istəsə də, rəsm əsəri yarımçıq qalırdı. Rəssam çəkmək istədiyi tablону, şəkli sona çatdırı bilmirdi. O, Altınay Süleymanovanın nağıl etdiklərinin, söylədiklərinin təsirindən çıxı bilmirdi. Rəssam fırçası ilə keçmişdə baş

verənləri müasirlərə, gələcək nəsillərə çatdırmaq necə də çətin imiş! Əslində məsələnin «çətinliyi» Altınay Süleymanovanın sifarişində idi. Altınay Süleymanova bədii sözün qüdrəti ilə rəssam fırçasının gücünü birləşdirmək, Düyşen haqqındakı hekayəni əbədiləşdirmək istəyirdi. Yeni məktəbin Düyşenin adı ilə əbədiləşdirildiyi kimi... Rəssam ona dərindən təsir edən hadisələr arasında çarpışdı. Əsərə müxtəlif adlar verməyə çalışdı: «Düyşen və Altınayın qovaqları», «İlk müəllim», «Düyşen və Altınay dastanı», «Düyşenin balaca uşaqları əlləri üstündə çaydan keçirməsi», «Düyşenin Altınayı şəhərə yola salarkən hayqırtısı». Sanki Düyşen əbədi ayrılacağını duymuşdu. Rəssamın və sifarişçinin hüquqlarına, işlərinə müdaxilə etmədən vurğulamaq istərdik ki, sonuncu variant ən mükəmməldir, münasibdir. Yazıçı oxucu mövqeyini, əsərdən çıxan əsas ideyanı dəqiq şəkildə ifadə edir, əks etdirir. Çünki həmin qışqırtı, hayqırtı indiyə qədər gənc, köməksiz, şagird Altınayın və nüfuzlu, qüdrətli, şöhrətli akademik Altınay Süleymanovanın qulaqlarından getməmişdir. Keşməkeşli həyatın dumanlı, çiskinli, buludlu və günəşli günlərində həmin hayqırtı Altınayı uçurumun kənarından qaytarmış, xilas etmiş, güclü, mübariz, mətin olmağa sövq etmişdir... Ən başlıcası isə həyatda həmişə əlçatmaz, ideal hesab etdiyi, saydığı ilk müəllimi, ilk və son sevgisi Düyşen kimi yaşamışdı...

Bu hadisə 1924-cü ildə olmuşdu. Qırğız aulu bir neçə kasıb çoban yatağından, evindən ibarət idi. Həmin evlərin birində uşaq yaşlarından atasını itirmiş, yetim qalmış Altınay adlı qızcıqaz yaşayırdı... Təsadüf elə gətirmişdi ki, aclıq illərində aulu tərk edib şəhərə, dolanısq dalınca getmiş Taştanbekin oğlu Düyşen yenidən doğma kəndlərinə qayıtmışdı. Bu dəfə maarif işığı yandırmaq üçün... Çingiz Aytmatovun əsərləri elə bil nağıla bənzəyir. Ancaq bu nağıllar müasir nağıllardır. Qəhrəmanların çətin həyat tərzini keçirdikləri, məğlub olduqları, mübarizə apardıkları və sonda çətinliklə də olsa qələbə çaldıkları, qazandıqları nağıllardır. Çingiz Aytmatovun nağıllarında insanlara sehrli, əfsanəvi qüvvələr deyil, real insanlar, qüvvələr, çox zaman da özləri özlərinə kömək edirlər. Yazıçının əsərləri, qəhrəmanları sanki sehrli şəkildə, heyrət doğuracaq bir tərzdə realizmin və romantizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ehtiva edirlər, təcəssüm etdirirlər. Bu da yazıçının təsvir etdiyi obrazlara sevgisindən, yanğısından, onları dərindən tanımasından, tanıtdırmaq istəməsindən, ən başlıcası isə şifahi xalq ədəbiyyatından, “Manas” dastanından, sərt həyat həqiqətlərindən layiqincə bəhrələnməsindən irəli gəlir. Həyatı olduğu kimi və bədii şəkildə təsvir etmək çox çətinidir, ancaq mümkündür. Təki yazıçı bədii və həyat həqiqətlərinin xəyanət etməsin, nə vaxtsa baş verən hadisələri müasirləşdirməsin, müsir meyarlara uyğun təsvir etməsin. Bu baxımdan “İlk müəllim” povestində cərəyan edən hadisələr XX əsrin 90- cı illərinin və yaxud da XXI əsr insanların nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmamalı,

qiymətləndirilməməlidir... Danılmaz həqiqətdir ki, XX əsrin 20- 30- cu illərində bir çox ölkələrdə kütləvi savadsızlıq hökm sürürdü. Elm, təhsil, maarif çırağına, işığına hava, su kimi ehtiyac var idi. Xüsusilə də ucqarlarda yoxsul, kimsəsiz uşaqlara savad vermək, bilik öyrətmək sözün həqiqi mənasında qəhrəmanlıq sayılırdı. Düyşenin yoxsul kəndli balaları üçün məktəb açmaq təklifi laqeydliklə, biganəliklə, həqarətlə qarşılandı. Düyşenin mübarizəni təkbaşına aparmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Varlı bir adamın tövləsini suvadı, məktəb şəklinə gətirdi. Düyşen uşaqları məktəbə gətirmək, cəlb etmək məsələsində daha böyük çətinliklərlə qarşılaşdı. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının qəhrəmanları Aleksey Osipoviçin və rus Əhmədin taleyini yaşamlı oldu. Heç kim könüllü olaraq övladını məktəbə göndərmək istəmirdi. Hətta məktəb açılması haqqında partiyanın, hökumətin qərarı da “daş qəlbli insanlara” təsir göstərmədi...

Əlbəttə, böyük mənada taleyi, qisməti yazan Allahdır. Ancaq bir çox məqamlarda Düyşen kimi fədakar insanların rolu danılmazdır. Onlar bütün zamanlarda və ən müxtəlif ictimai quruluşlarda yaşamışlar. Əks təqdirdə insan həyatı mənasız bir qəddarlıq toplusundan ibarət olardı... Düyşenin kənddə məktəb açmaq təklifi kasıb kəndlilər tərəfindən “süngüdə” qarşılandı. Varlı kəndlilər isə çıxdan sərini yaylaqlara, dağlara köçmüşdülər. Kasıblara torpaq, su, azadlıq bəxş etmiş hökumətin məktəbin açılması haqqındakı qərarı onları bir qədər sakitləşdirdi. Höcət Satımqul hamının əvəzindən cavab verdi: “Cigit, sən işini gör, öz maaşına də uşaqları oxut. Hökumət xəzinəsində kifayət qədər pul var. Bizdən isə əl çək, bizim allaha şükür, xirtdəyə qədər işimiz var”. Düyşen nə edəcəyini bilmirdi. O, təktənha qalmışdı. Düyşenin halına gizli şəkildə, qorxa-qorxa, çəkinə-çəkinə aıyan, taleyin hökmü, qisməti ilə yığıncaqda iştirak edən yetim Altınay oldu və dərhal da əmisi tərəfindən cəzalandırıldı: “Sən burada nə gəzirsən, ay pırpız saç, nə ağzını ayırıb dayanmasın, haydı, qaç evə sən, bir buna bax, bunlar da yığıncağa dadanıblar!” Altınay haradan biləydi ki, bu yığıncaq məhz onun kimilər üçün çağırılmışdır və yetim Altınayın taleyini, qismətini əhəmiyyətli dərəcədə kökündən dəyişəcəkdir. Sonralar uşaqlar təsadüfdən, ya zərurətdən bir neçə dəfə Düyşenlə rastlaşdılar. Düyşen keçmiş bəy tövləsini məktəb üçün hazırlayırdı, təmir edirdi, hər cür əziyyətlə qatlaşırdı. Hər dəfə uşaqlarla qarşılaşanda xoş sözlərə deyir, rüşeym halında olan ümid qığılcımlarını alovlandırır. Uşaqlar, xüsusilə də Altınay məktəbə getməyi ürəkdən arzulayırdılar. İnsan arzularla yaşayır, deyiblər. İnsanlarda zülmə, zülmkarlara qarşı müqavimət duyğusu, hissi olmalıdır. Ancaq Altınayda bu hisslər, arzular yetimçiliklə, qaba, nadan, qəddar, qaniçən “doğma insanlar, yaxınlar” tərəfindən əbədi olaraq susdurulmuşdu. İlk dəfə gördüyü yad insanın xoş sözləri yetim qızın uşaq qəlbini rıqqətə gətirmişdi. Qəribədir ki, yetim, köməksiz qız bircə saniyə də olsa borclu qalmaq istəməmişdi.

Qızların etirazlarına, evdə bibisi tərəfdən yeyə biləcəyi kötəklərə, təhqirlərə rəğmən, təzək kisəsini məktəbə boşaltmışdı. Rəfiqələrinə də bu xeyirxah işi davam etdirməyi məsləhət gördü. Sanki oxuyacağını, məktəbə gedəcəyini əvvəlcədən hiss etmişdi: “Mən yaxşı bilirəm, belə qənaətdəyəm ki, mənim əsl taleyim, bütün həyatım öz fərəhi və əzabı ilə məhz həmin gün ömrümdə ilk dəfə tərəddüd etmədən, cəzadan çəkinmədən lazım bildiyim işi görmək qərarına gəldim və gördüm də. Rəfiqələrim məni tərk edəndən sonra qaça- qaça Düşenin məktəbinə gəldim, kisəni qapının ağzına boşaltdım və dərhal dağətəyi çökəklərdən, dərələrdən təzək yığmağa götürüldüm.

Mən hara getdiyimi özüm də bilmədən, qaçırdım. Sanki gücüm tüğyan etmişdi və sinəmdə ürəyim elə döyünürdü ki, guya böyük bir igidlik göstərmişdim.

Sanki günəş də mənim tərəfimdən xəbr tutmuşdu. Bəli, mən inanıram, günəş halı idi ki, niyə mən belə asan və azad qaçırdım. Ona görə ki, mən kiçik də olsa, xeyirxah bir iş görmüşdüm”. Nədənsə, yredəkilərdən fərqli olaraq göydəkilət həmişə insanları xeyirxahlığa səsləyirlər. Digər tərəfdən romanın əsas xüsusiyyətlərindən biri insanların ideal şəkildə təsvir edilməkdir.

Yuxarıdakı fikirlər balaca, yetim, hüquqsuz Altınayın gələcəkdə mübariz, mətin, cəsarətli akademik Altınay Süleymanovaya çevrilməsi üçün açar rolunu oynayır, səbəb və nəticəni müəyyənləşdirir. Sonrakı illərdə baş verən hadisələr və ona münasib hərəkətlər, cavab tədbirləri yuxarıda deyilənləri aydın şəkildə sübut etdi... Deyəsən, xeyirxahlığın arxasında çox böyük mətləblər, qəhrəmanlıq, əzmkarlıq, fədakarlıq, illərin əzab- əziyyəti dayanmış. Təkcə saf niyyət kifayət deyilmiş. “Mənə baxın. Baxın görün, mən necə də vüqarlıyam! Mən oxuyacağam, mən məktəbə gedəcəyəm, başqalarını da özümlə aparacağam”. Acizlik, məcburi qaydada beyinlərə yeridilən mütilik Altınayı əbədi tərk etmişdi. Enişli- yoxuşlu mübarizə yolları başlayırdı. Nəyin bahasına olursa olsun məktəbə getmək fikri onu bir an rahat buraxmırdı.

Maraqlıdır, Çingiz Aytmatovun ədəbi qəhrəmanları onları əhatə edən doğma, yad insanlar deyil, Ayla, Günəşlə, Smayla, Ulduzlarla, ağaclarla, dənizlərlə, çaylarla danışirlar, məsləhətləşirlər və ilk baxışdan sağalmaz görünən yaralarına məlhəm tapırlar. Yəqin Yer üzündə mərhəmət deyilə məfhmunun ömrü sona yetməkdədir... Evdə əmisi arvadı onu həmişəkindən də artıq qaba və qəddarlıqla qarşılıdı: “Əclaf yetim! Qurd balasından it olmaz. Camaatın uşaqları əlinə düşəni evə dartar, bu işə evdən daşıyır. Məktəbə köməyi sənə göstərəm, hünərin var bir də onun həndəvərinə ayaq bas, qıçlarını sındıraram. Məktəbi yadında yaxşı saxlayarsan...” Altınay məktəbi, elmi, təhsili, ilk müəllimi ömrünün sonuna qədər yaxşı yadında

saxladı, heç vaxt unutmadı. Nə kötəklər, nə danlaqlar Altınayı qorxutmurdu. Əmisi arvadının heç vəchlə onu məktəbə buraxmayacağı fikri böyük dünyanı dar edirdi, yetimçiliyin əbədi olacağı təhlükəsini artırırdı. Ancaq iki gündən sonra tale yenidən yetim Altınayın üzünə güldü. Düşən qapı- qapı gəzib uşaqları məktəbə yazdırdı. Altınay Allaha yalvarırdı ki, Düşən onların evinin yanından ötüb keçməsin. Allah yetim qızcıqazın yalvarışlarını eşitdi. Düşən uşaqlarla birlikdə həyatə daxil oldu. Əmisi istəmədən arvadının acığına Altınayı məktəbə getməyə icazə verdi. “Azz, nəvaxtdan belə sən evin böyüyü olmusan? Sən isə Taştanbəyin oğlu, götür bu qız, bu da sən, istəyirsən oxut, istəyirsən od vur yandır. Di tez itil qapımdan”. Düşən bu qəbildən olan təhqirlərə çoxdan alışıbmışdı və altınayların gələcəyi üçün hər cür fədakarlığa hazır idi... Çox keçmədi ki, Altınay və Altınay kimilərinin acılı- şirinli məktəbli həyatı başlandı. Şagirdlər Düşənə və məktəbə müqəddəs varlıq kimi baxırdılar. Düşən də onları bacardığı qədər, bacardığından artıq, valideynlərindən, yaxınlarından görmədikləri həqiqi, hərtərəfli qayğı ilə əhatə etmişdi. Düşən bildiklərini şagirdlərinə həvəslə öyrədirdi. Onun metodikadan, proqramdan xəbəri yox idi. Ancaq proqramsız, metodikasız neçə- neçə Altınay Süleymanova yetişdirmişdi. “Özü də bilmədən o, qəhrəmanlıq göstərmişdir. Bəli, bu həqiqətən qəhrəmanlıq idi, zira o günlər məktəbdə- əgər o çatdaqlarından həmişə dağların qarlı zirvəsi görünən daxmaya bu adı vermək mümkündürsə- auldan o tərəfi görməmiş qırğız uşaqları önündə birdən yeni, misli- bərabəri olmayan özgə bir aləm açıldı”. Təkcə Düşən deyil, məktəbin şagirdləri də inanırdılar ki, nə vaxtsa, məktəb böyük, işıqlı ağ binada yerləşəcəkdir... Şagirdlər məktəbdən ötrü darıxırdılar, məktəbi doğma evləri hesab edirdilər. Düşən ayda bir dəfə vilayət mərkəzinə gedir, işlərini qaydaya salır, geri qayırdı. Düşənin məktəbdə olmadığı hər bir saniyə şagirdlərə, xüsusilə də Altınaya bir il kimi gəlirdi. Altınay Düşənin yolunu doğma qardaşının yolunu gözləyən kimi gözləyirdi. Altınay həm də yetim qızın qəlbini hərərətlə dolduracaq təbəssüm və qiymətli kəlamlar üçün darıxırdı. Altınay Düşənin şagirdləri arasında ən böyüyü və yaxşı oxuyanı idi. Müəllimin dediyi hər bir sözü, tapşırığı müqəddəs nemət, varlıq kimi qəbul edir, yerinə yetirirdi. “Mən onun verdiyi dəftəri qoruyub saxlayırdım və buna görə də orağın ucu ilə torpaqda kömürlə palçıq hasarın üstündə hərflər yazırdım. Mənim aləmində kürreyi- ərzdə Düşəndən bilikli, ağıllı adam yox idi”. Düşən müasir dövrdəki müəllimlərdən fərqli olaraq biliyini, savadını, xeyirxahlığını, qayğıkeşliyini əyani şəkildə göstərirdi, səs- küylü şüarlar söyləməirdi, mənasız, yersiz, əks təsir göstərən təbliğat aparmırdı... Uşaqlar soyuqlar düşənədək məktəbə çayın dayaz yerindən keçib gedirdilər. Sonralar bu mümkün olmadı, soyuq insanın ayağını kəsirdi. Düşən növbə ilə şagirdlərin hamısını bir- bir çiyinə götürüb çayın o tayına keçirirdi.

“Mükafatı” yenə də tox, harın adamlar tərəfindən təhqir edimək olurdu. “Sən ona bax ey, birini dalında, başqasını qucağında keçirir! Eh, yerə girim məni, əvvəldən bilsəydim, elə bax, ikinci arvad bunu alardım! Atların dırnaqlarından qopan palçığı üstümüzə sıçradaraq onlar qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa uzaqlaşdılar”. Altınayın könlündən həmin adamları bolluca kötəkləmək, döyüb öldürmək keçirdi. Düşən isə çayın üstündən körpü salmağa çalışır, deyib-gülür, olub-keçənlər unudurmağa çalışırdı. Onlar xüsusi bir inadkarlıq göstərərək, şagirdləri əzab-əziyyətdən qurtarmaq üçün körpünü sona qədər tikmək qərarına gəldilər. Tale Düşənlə Altınayı bu dəfə ilikdə çalışdırdı. Şagird-müəllim, Düşən-Altınay məhəbbətinin əsasları möhkəm özüldə, rüşeym halında məhz o zaman qoyuldu. Həmin günə qədər hər iki tərəfdən gizli saxlanılan məhəbbət duyğuları özünü açıq-aşkar şəkildə büruzə verdi... Altınay kifayət qədər gənc olmasına baxmayaraq, həmkəndlilərinin Düşənə qarşı etdikləri həqarətə, onu qərribə adam adlandırmalarına dözə bilmirdi. “Ancaq camaat bir dərindən fikirləşəydi ki, başqalarından heç də olmayan bu ağılsız cavan oğlan axı, nəyin xatirinə çətinliklərə və məhrumiyyətlərə tab gətirir, istehza və təhqirlərə dözür, qeyri-adi təkidlə, fövqəladə inadla onların uşaqlarını oxudur?”. Düşən isə hər cür əziyyətə dözərək bu qəbildən olan insanların övladlarının məktəbə rahat getmələri üçün keçid düzəldirdi. Su o qədər soyuq idi ki, adamın nəfəsi kəsilirdi. Düşən bütün bunlara necə də dözüdü, ayaqyalın, dincəlmədən işləyirdi... Altınay tək qalmış müəlliminə ürəkdən kömək etmək istəyirdi, ancaq bacarmırdı. Soyuqdan büzüşüb qalmışdı, güclə hərəkət edirdi. Suyun ortasına çatanda dayandı, qəddi büküldü. Bunu görən Düşən daşı atıb Altınayın yanına qaçdı, şinelinə bürüdü, əllərini ovuşdurdu, Altınaya az da olsa Düşənə kömək etmək qismət olmadı və oturub müəlliminin necə gözəl işləməsinə tamaşa etməyə başladı. Ağrı-acılarını, dərdlərini unuttu. Keçid hazır olanda Düşənlə Altınayın arasında qərribə söhbət oldu. Bu gözə görünməyən, hələlik etiraf olunmayan məhəbbətin sakit fırtınası idi. “Hə, köməkçi, necəsən, qızındın? Şineli at çiyinə, bax, belə!” və bir an susandan sonra soruşdu: - O dəfə təzəyi məktəbə qoyan sən idin, Altınay?- Bəli, - deyə cavab verdim. O, güclə seziləcək tərzdə dodaqucu gülümsədi, sanki ürəyində deyirdi: “Mən də elə belə zənn edirdim!” Yadımdadı, o an mənim yanaqlarım necə də od tutub yandı: deməli, müəllim bunu bilirmiş və xırda bir şeyi hələ də unutmayıb. Mən xoşbəxt idim, özümü göyün yeddinci qatında sanırdım. Düşən də mənim sevincimdən xəbərdar idi.

-“Mənim şəffav ırmağım, - o başımı tumarlayaraq məni oxşadı. -Sənin gözəl qabiliyyətin var... Eh, mən səni iri şəhərə göndərə bilsəydim. Bilirsən, necə adam olardın”? Düşən sərt addımlarla sahilə doğru irəlilədi. O zaman gurultulu, daşlı çayın qırağında dayanıb əllərini peysərinə qoyaraq parıldayan gözlərini daşların üstü ilə axışan ağ buludlara zilləmiş Düşən

indi də mənim nəzərimdən silinmir. Düşən həm də bütün nəcib insani keyfiyyətləri ilə bərabər mərd, igid, cəsur, qəhrəman idi...

“İlk müəllim” əsərini təhlil edərkən gözlərimiz qarşısında 20-30-cu illərin tarixi, gərgin ictimai-siyasi hadisələri canlanır. Düşən kimi mətin kommunistlər haqqında deyilənlərə inanmaya bilmirsən. Faktların, baş verən hadisələrin dəqiqliyinə, düzgünlüyünə zərrə qədər şübhə yeri qalmır. Düşən 70-80-ci illərdə 2-3 min manat rüşvət müqabilində partiyaya keçən, Lenin komsomolu mükafatı almaqdan ötrü dədələrini satan, sonra isə öz xeyirləri üçün gəmirici qurd kimi partiyayı içəridən dağıdan, “qorbaçovsayağı” kommunistlərdən deyildi. O, sözün həqiqi mənasında əqidəli, məsləkli, ideyalı kommunist, insan idi. Düşən özünü çoxdan partiyaya layiq hesab edirdi. Ancaq o, Lenin öləndən sonra, böyük rəhbərə hörmət, ehtiram əlaməti olaraq partiyaya daxil olmaq qərarına gəldi. Böyük Vətən müharibəsində yəqin ki, ölümə bərabər ağır döyüşdən əvvəl “məni partiyaya qəbul edin, döyüşdə kommunist kimi ölmək istəyirəm” deyənlər Düşən kimi vətənpərvər insanlar tərəfindən tərbiyə olunmuşdular. “Mən bu gün nahiyəyə gedirəm. Mən partiyaya keçməyə gedirəm. Üç gündən sonra qayıdacağam”. Bu üç gün Altınayın həyatında keçirdiyi günlərin ən dəhşətli, Düşən-Altınay məhəbbətinin ikinci sınağı oldu. Düşənin gələcəyi üçüncü gün Altınay özünə yer tapa bilmirdi. “Haradasan müəllim? Sənə yalvarıram, çox ləngimə, tez qayıt. Biz səni gözləyirik. İnsan həyatda ən sevimli, ən yaxşı adamını gözlərkən bu sözləri işlədə bilər”...

Tez-tez eşiyə çıxaraq sonsuz üfüqlərə qədər uzanan çöl yoluna baxır, hər naməlum qaraltıda müəllimini görür, təsəvvür edir, tapmadıqda hədsiz kədərlənirdi. Axı elə bir vaxt olmamışdı ki, Düşən dediyi gündə qayıtmasın. Qeyri-ixtiyari olaraq müəllimindən ötrü dərinlik narahatlıq hissi keçirən Altınayın əlləri əsirdi, işi alınmırdı. Əlindəki iplik tez-tez qırılır, əmisi arvadının nəhayətsiz qəzəbinə səbəb olurdu. Artıq heç bi hədə Altınay maraqlandırmırdı, düşündürmürdü. Yalnız Düşən, Düşən, Düşən... Hər dəqiqə Düşənin qaldığı və özünün də ana tərəfdən uzaq qohum olduğu qoca Kartanbaygilə tərəf baxırdı. Düşən isə gəlib çıxmırdı ki, çıxmırdı... Nəhayət, əmisi arvadı Altınayın indiyə qədər etmədiyi qəribə və üsyankar hərəkətlərindən bezib onu Kartanbaygilə qovdu. “Aclıq illərində yulaf unu adamın zəhləsini aparan kimi sən də bu gün zəhləmi tökdün. Get, əgər qocalar razı olsalar, gecəni də orda qalarsan. Rədd ol gözümün qabağından”. Altınay əmisi arvadından belə “hədiyyəni” gözləməirdi. Külək, adamı bıçaq kimi kəsən iri qar dənələri Altınayın qaça-qaça getməsinə mane ola bilmirdi: Onu tək-cə bir sual düşündürürdü: Müəllim qayıtdımı, qayıtdımı? Həyəcandan onun nəfəsi boğulurdu. Kartanbayla Sayqal onu həmişəki kimi gülərüzlə, mehribanlıqla qarşıladılar: “Qal, mənim nərimə-nazik qızım. Ax, səni, fərsiz, qorxutdun məni ki, sənə nə olub payız düşəndən üzünü görmək

olmur. Ocağa yaxın dur, qızış”. Güclə yuxuya gedən qızıcığaz gecənin bir aləmində canavarların dəhşətli, tükürpərdici ulartısına oyandı. Canavarlar lap yaxında kimi isə qovurdular. Kartanbayla Sayqalda yuxudan durdular. Həm Altınay, həm də özlərini ovundurmaq istədilər. Canavarların ulartısı tədricən artırdı, onlar getdikcə yaxınlaşırdılar və birdən səsləri qəflətən kəsildi. Canavarlar çöldə kimisə haxladılar, saxladılar və bunları hiss edən dünyagörmüş Kartanbay çomağı götürüb qarıya tərəf atıldı. Düşən soyuq şaxta ilə birlikdə içəri daxil oldu və tufəng verin, tufəng verin - deyə, - qışqırdı. Kartanbayla Sayqal Düşənin qollarından asılı qaldılar, yalvarmağa başladılar: “Heç yana getməyəcəksən, nə qədər ki, biz sağ, heç yana. Onda bizi öldür!” Altınay yalnız bundan sonra nisbətən rahatlaşdı, yatağına girdi, sakitcə hıçqırmağa başladı. Hıçqırtıdakı sakit kədər, ağrı, sevinc qarışıq üzüntü sanki ürəyinə tökülürdü. Qocalar nisbətən sakitləşmişdilər və gecikmiş şam yeməyi zamanı Kartanbayla Düşən arasında dərin mənə həyatı, bir qədər də fəlsəfi istiqamətdə söhbətlə baş verdi. Həmin söhbətlərə “gizlicə” qulaq asmaq məcburiyyətində qalan Altınayın nəzərində Düşən yüz qat, min qat ucaldı, fədakar, mübariz, müqəddəs şəxsiyyətlər səviyyəsinə yüksəldi. Eyni zamanda Düşən ikinci sevgi sınağından alınacağıq, üzüağ çıxdı... Düşən hər bir hərəkəti, əməli ilə Kartanbayı təəccübləndirirdi. “Sənə baxıram, Düşən, ağılsız adama oxşamırsan, kamallı oğlansan. Ancaq başa düşürəm ki, sən nəyin xatirinə bu məktəbin ucundan qanmaz uşaqların üstündə bu qədər əzab-əziyyət çəkirsən? Yoxsa özünə başqa iş tapmırsan? Birinə çoban ol, əynin isti, qarnın da tox olar...” Əlbəttə, Kartanbay bunları sidq-ürəkdən söyləmirdi. O, Düşənin halına acıyırdı, həqiqəti öyrənmək istəyirdi. Əslində dünyagörmüş Kartanbayı həqiqəti bilirdi. Ancaq o, həqiqəti Düşənin dilindən eşitmək istəyirdi. Həqiqət isə çox zaman acı və sərt olur. Uşaqlar Kartanbayın vurğuladığı kimi Düşənə yük deyildilər. Ancaq Kartanbayı əhatə edən insanların mühitində Düşənlər yox idi və qəbul olunmurdu. Düşən bu gündən daha çox gələcəyi düşünürdü. Çoxlarının “burnu fırtıqlı uşaqlar” hesab etdikləri şagirdlər gələcəkdə ölkənin, xalqın, millətin taleyüklü problemlərini artıq zəif deyil, mübarizələrdə bərkimiş çiyinlərində daşıyaçaqdılar və daşdılar da... Elə bil bunları hiss edən Altınay yavaş-yavaş özünə gəlirdi, sanki əbədilik yuxusundan ayılırdı. Düşənin sağ-salamat qayıtmasını Yaradanın möcüzəsi hesab edirdi. Altınayın sevinci qarşısı alınmaz bahar selinə bənzəyirdi və onu dayandıрмаq qeyri-mümkün idi. Altınayın bahar seli həyatın mənfiliklərinə qarşı yönəlmişdi. O, hayqırtı qarışıq hönkürtüsünü saxlaya bilmirdi. Yəqin ki, dünya yaranandan belə hönkürtülü sevinc olmamışdı, Düşənli günlərin sevinci yaşanırdı. “Bəlkə də heç kəs ömründə mənim kimi sevinməyib. Bu an mənim gözümdə heç zad görünmürdü: nə daxma, nə həyətdəki tufanlı gecə, nə aulun qırağında Kartanbayın var-yoxu bir atını

parçalayan canavar sürüsü. Heç nə! Bütün qəlbimlə, ağımla, bütün vücudumla mən bu dünya kimi sonsuz, ölçüsüz-biçimsiz, qeyri-adi bir xoşbəxtlik duyurdum. Başımı örtüb, ağızımı yumdum ki, mənə eşitməsinlər”.

Ancaq Düşəni aldatmaq mümkün deyildi. “Düşən sobanın o tərəfində hiçqıran kimdir” deyə soruşdu. Sayqa qarının Altınaydır deməsi onu təəccübləndirdi. Altınay göz yaşlarını saxlaya bilməyib hönkürtü ilə ağlayırdı. Sevimli müəllimini qucaqlayır və yenidən ağlayırdı. Onu salıtləşdirmək mümkün deyildi. Müxtəlif cadular, ovsunlar, oxşamalar kömək etmirdi. İnsan həqiqi xoşbəxtliyini sevgidə tapanda ona heç nə, heç kim mane ola bilmir. Altınay Düşəndə saf sevgi ümidini, müdafiəçisini tapmışdı. “Ah, onlar haradan biləydilər ki, söyləməyə iqtidarım və cəsarətim çatmadığı böyük xoşbəxtliyə görə mənim “ürəyim gedib”. Düşən bu axşam “istəmədiyi”, özündən heç bir vəchlə uzaqlaşdırma bilmədiyi məsum bir sevginin izinə düşmüşdü. Ancaq həyatın “cığırları” “dar” idi. Xoşbəxt gələcəyə doğru gedən döngələri kifayət qədər enişli-yoxuşlu və sərt idi. İrəliləmək imkanları tükənmişdi. Müəyyən mənada ikitərəfli labirint yaranmışdı. Sevgi, yoxsa bir insanın gələcəyi... Fikirlər, düşüncələr haçalanırdı. “Mən sakitləşib yuxuya gedənədək Düşən yanımda durub, soyuq əli ilə isti alınımı ovuşdurdu”. Düşənlə Altınayın sevgisi baharda başlamışdı, baharın özünə oxşayırdı, əbədi olacaqdı, oldu da... Deyəsən, Altınayla Düşən bir-birlərinə “etiraf etmədikləri” saf sevgilərinə “hə” cavabı almışdılar. Onların sevgisi bahara bənzəyirdi. Həmin il yenidən gələn bahar bütün baharlardan seçilirdi. Elə bil ki, Altınayın həyatında başqa bahar olmamışdı. Bu sevnə, düşünən, arzularla yaşayanların ilk birgə və son baharı idi. Bahar gəncliyə, gənclik bahara oxşayırdı. Onlar qibətə ediləcək dərəcədə eynilik təşkil edirdilər. “Haradasa, yeddi dağlar arxasında donu açılmış göllər mavi rəngə çalır, haradasa, yeddi dağlar arxasında atlar kişnəyir, haradasa, yeddi dağlar arxasında səmada qanadlarında ağ buludlar aparən durnalar uçuşurdu. Görəsən bu durnalar haradan uçub gəlirdilər və ürəkləri belə üzücü, həsrətli qaqqıltı ilə haraya səsləyirdilər”. Çingiz Aytmatovun əsərləri qədim türk nağıllarının, dastanlarının (“Manas”, “Alpamış”, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”) müasir, povest, roman şəklində olan yeni variantıdır... Durnalar Altınayı yeni, naməlum, işıqlı bir həyata səsləyirdilər. Ancaq həmin yolda nə qədər boran, tufan, ayrılıq, həsrət, Düşənsiz günlər vardı. Yenidən qədəm qoymuş bahar, qayğısız uşaqlıq, məktəb illəri, gələcəklə bağlı arzular, gizli şəkildə etiraf olunan qarşılıqlı sevgi... Artıq Altınay əmisi arvadının təhqirlərini, hədələrini özünəməxsus şəkildə, böyümüş, möhkəmlənmiş, məğrurlaşmış Altınay kimi qarşılayırdı. Xüsusilə də Altınayın məktəbə olan sonsuz həvəsi onu hövsələdən çıxarırdı, cin atına mindirirdi, görmək istədiyi tədbirləri sürətləndirirdi: “- Axmağın biri axmaq, nə belə şadyanalıq edirsən? Heç qulağına da girmir ki, evdə qalıb qız

qarıyırsan. Sənin tay-tuşların çoxdan ərə gediblər, qohum-əqrəbalarını artırılar, sən isə özünə peşə tapmısan, məktəbə gedirsən. Yaxşı, bir dayan, mən sənin əl-ayağını yığışdıraram”. Xoşbəxtlikdən Altınay ovunduran başqa fikir də vardı. Düşən həmişə söyləyirdi: “- Sən hələ başı pırpızlı qızsan. Hələ, deyəsən, bir az kürənliyin də var!” Altınay müəlliminin sözlərindən incimirdi, əksinə sevinirdi, fərəhlənirdi. O, doğrudan da böyümüşdü, arzuları kimi qol-qanadlı açmışdı. “Düşən deyir ki, mənim gözlərim ulduz kimi parıldayır, sifətim də aydındır...” Ancaq sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Yetimin xoşbəxtliyi çox qısa olmuş. Əmisigildə Altınay sürprizlə qarşılaşdı. Əmisi arvadı sözdən işə keçmişdi. Altınay atası yaşında kişiyyə ərə verməyə hazırlaşdı. Süfrənin arxasında oturan qırmızı-sifət, kök kişinin pişiyi vəhşicəsinə vurması Altınay gələcəkdə gözləyən təhlükələrdən xəbər verirdi. Tez tələsik Altınayın müdafiəsinə gələn Sayqal qarının yalvarışları, hədələri istənilən nəticəni vermədi. Məktəbdə Altınay ilk müəlliminin soyuq nəzərləri qarşıladı, Düşən onun üzünə baxa bilmirdi. Altınay yalnız indi başına gətiriləcək dəhşətli hadisələri gözləri önünə gətirdi. Dərstdən sonra Düşən onu saxladı. “Altınay, bir ayaq saxla... - müəllim mənə yaxınlaşıb diqqətlə gözlərimin içinə baxdı, əlini çiynimə qoydu, - evə getmə. Məni başa düşdün, Altınay? Mən özüm cavabdehəm. Sən hələlik bizdə yaşayarsan. Məndən uzan gəzmə. Sən qorxma, Altınay. Mən sənin yanında olanda sən heç kəsdən qorxma. Oxu, həmişəki kimi məktəbə get və heç nə barədə fikir elmə”. Ancaq Altınay əmisi arvadını yaxşı tanıyırdı. Onun sakitləşməyəcəyini bilirdi. Ən kiçik günahı üstündə arvadını ləzzətlə, vəhşicəsinə kötəkləyən əmisi Altınayın ərə verilmək məsələsində onunla tam həmrəy idi. Altınay qorxunc fikirləri özündən uzaqlaşdırma bilmirdi. Sanki hər ikisi əbədi ayrılacaqlarını hiss etmişdilər. Düşən Altınay qəribə, xoşagəlməz fikirlərdən ayırmaq üçün əlindən gələni edirdi. Fikrimizcə, “İlk müəllim” povestinin kulminasiya nöqtəsi Düşəni insan, müəllim, ata, qardaş, vətəndaş kimi səciyyələndirən iki qoşa qovaq ağaclarının əkilməsi səhnəsidir. Bütün təhqirlərə, əzab-əziyyətlərə baxmayaraq Altınay doğma aula bağlayan, onun Düşənli dünyasını məhv olmağa, dağılmağa qoymayan məhz həmin qovaq ağaclarıdır. Qovaq ağacları Altınay, Düşən kimi qoşadılar, ətraf yerlərdən yüksəkdədirlər. Qovaq ağacları Altınayın gələcək yolunu, taleyini müəyyənləşdirdilər, Altınayın hər dəfə kəndə gələndə ziyarət etdiyi ilk ünvan qovaq ağaclarının məskəni olurdu. Qovaq ağacları özləri ilə birlikdə iki böyük insanı yaşadırdı. İnsanlardan fərqli olaraq onlarda unutkanlıq, laqeydlik, qəddarlıq, amansızlıq məfhumları yox idi... Ağaclar insanların sirrini, xoşbəxtliyini özlərində udub saxlayırdı, sevinirdilər, paxıllıq, xudpəsəndlik bilməzdilər. Altınay Süleymanova yeni məktəbin açılışına gələndə çoxları Düşənin varlığını, etdiyi xeyirxah əməlləri unutmuşdular.

Ancaq qovaqlar yox. Düyşen sanki baş verə biləcək hadisələri əvvəlcədən hiss etmişdi. İnsanların vəfasızlığını, unutkanlığını duymuşdu. Özünü, xeyirxah əməllərini Altınayda qoruyub saxlamaq, əbədləşdirmək, davam etdirmək istəyirdi. Digər tərəfdən Düyşen Altınayın ideal insan olacağına zərrə qədər şübhə etmirdi. Sanki Altınayla qovaqlar əkiz doğulmuşdular, ömür, tale yollarında qoşa addımlayırdılar. Onların sonrakı taleyi necə də bir-birinə bənzəyirdi. “- Altınay, biz indi bir iş görərik. Bax, bu qovaqları mən sənin üçün gətirmişəm. Biz onları əkərik və onlar böyüyərək, güc toplayana qədər, sən də boya-buxuna çatarsan, yaxşı adam olarsan. Sənin gözəl ürəyin və zəkan var. Mən belə zənn edirəm ki, sən elm adamı olacaqsan. Mən buna inanıram, bax, görərsən, sənin alınına belə yazılıb. Sən hələ cavansan, bax bu qovaqlar kimi. Gəl biz onları əkək, Altınay, öz əllərimizlə əkək. Sən xoşbəxtliyini tap, mənim parlaq ulduzum...” Düyşen qovaq ağaclarını əkməklə kifayətlənmədi. İnsanların laqeydliyini, özünün, Altınayın gələcək taleyini, əbədi ayrılacağını duyurmuş kimi yaxınlıqdakı bulaqdan qovaq ağaclarına arx çəkdi. Düyşen hər saniyə, hər dəqiqə özünün yox, məhz Altınayın gələcəyini düşünürdü. Altınay Düyşenin nəcibliyini, alicənablığını, fədakarlığını qiymətləndirmək üçün söz tapa bilmirdi, kədərlənirdi. Ürək sözlərini vaxtında deyə bilmədiyinə görə özünü qınayırdı. Altınay Düyşeni kəşf etməkdə davam edirdi. Sanki onlar bu xüsusda bir-biriləri ilə qeyri-adi yarışa girmişdilər. Düyşen Altınayın qayğısına qalmaqdan usanmır, Altınay isə müəlliminin xeyirxahlığı haqqında yeni-yeni kəşflər etməkdən! “- Sən o qədər də qüssələnmə, Altınay, bir çarə taparıq. Birisi gün mən nahiyəyə gedəcəm. Orada sənin barəndə danışacam. Bəlkə də səni şəhərə oxumağa göndərməyə müyəssər oldum. Getmək istəyirsənmi? – Necə desəniz, elə də edərəm, müəllim- deyə mən cavab verdim”. Altınayın fikri şəhərə “köç” edirdi, necə oxuyacağını, harada qalacağını fikirləşirdi. İnsanlıq adına ləkə olan bibisi də Altınayı “unutmamış”, onun haqqında “fikirləşir”, yeni-yeni müdhiş planlar hazırlayırdı. Həmin gün Altınay məktəbdə idi. Onun düşüncələri yenə şəhərə, oxumağa yönəlmişdi. Qəflətən eşidilən at dırnaqlarının xəfif tappıltısı Altınayı fikirlərindən ayırdı. “Fikrinizi yayındırmayın, öz işinizlə məşğul olun”- deyə Düyşen cəld dilləndi. Əmisi arvadı və qırmızısiyə kişi zorla məktəbə daxil oldular. Sonra üç kişi Düyşeni döyəcəlməyə başladılar, qolunu sındırdılar, başına ağır zərbələr endirdilər. Ancaq Düyşen təslim olmurdu. Qeyri-bərabər döyüşdə həyatı bahasına olsa belə Altınayı xilas etmək istəyirdi. Düyşen C.Aytmatovun “Ağ gəmi” povestinin qəhrəmanı qıvrıq Mömündən fərqli olaraq ifrat xeyirxahlığı rədd edir, müqavimət göstərir, mübarizə aparır, Altınay və Altınay kimi şagirdlərin beyninə yeritdiyi azadlıq, həqiqət, düzlük, doğruluq ideyalarını necə müdafiə etməyi əyani şəkildə göstərirdi. Düyşenin və şagirdlərin inadlı müqaviməti, idbar

sifətli kişini, əmisi arvadını, onun yoldaşlarını quduzlaşdırırdı. İki kişi əllərində yekə paya yenidən Düyşənə hücum etdilər. Altınay öz taleyini unudub tükürpədicə səslə qışqırmağa başladı: “Buraxın müəllimi! Döyməyin! Bax, bu da mən, aparın mənə, müəllimi döyməyin!” Düyşən dönüb baxdı. O, başdan-ayağa qana bulaşmışdı, dəhşətli və amansız idi. O, yerdən bir taxta parçası götürüb fırlada– fırlada qışqırdı:

-Qaçın, uşaqlar, qaçın aula! Altınay, qaç!

Onun səsi qışqırıqlar içində boğulurdu. Qolunu sındımışdılar. Düyşən artıq müqavimət göstərə bilmirdi.

-Vur! Vur! Başına ilişdir! Belə vur ki, birdəfəlik olsun.

Düyşenin müqavimətini amansızcasına qıran əmisi arvadı, qırmızısifət kişi Altınayı evə tərəf sürüdü. Düyşən al-qan içərisində idi. Çarəsiz qalan Altınay qışqırdı: Müəllim! Düyşenin huşsuz halda müqaviməti onları daha da qəzəbləndirirdi. Altınayı yerə yıxıb əllərini kəndirlə möhkəm-möhkəm bağladılar. Altınay yenidən qışqırdı:

-Müəllim!

Düyşenin özünün köməyə ehtiyacı vardı. İnsanı bu qədər vəhşicəsinə döyməzdilər. Əmisi arvadı tam və qəti qələbə qazanmış qatillər kimi təkrarlayırdı:

-Arzuma çatdım, arzuma çatdım! Bax belə, bax belə səni başımdan elədim. Sənin müəlliminin də axır günüdür...

Ancaq bu belə deyildi. Birdən arxadan iztirablı səs eşidildi:

-Altınay-ay!

Altınay atın üstündən baxanda müəllimini güclə tanıdı. Düyşenin bədənində salamat yer qalmamışdı. Başqası olsaydı yerindən tərpənə bilməzdi. Ancaq Düyşən yerindən güc-bəla ilə ayağa qalxıb şagirdlərlə birlikdə Altınayın son harayına çatmaq üçün qaçırdı.

“Vəhşilər, dayanın! Dayanın! Buraxın onu, buraxın! Altınay!” O bizi qova-qova qışqırırdı. Qatillər, qaniçənlər Düyşenin son fəryadını, haqsızlığa qarşı üsyanını bağışlaya bilmədilər. Geri qayıdıb onu paya ilə vurdular, su gölməçəsinə yıxdılar. Şagirdləri Düyşeni ölmüş zənn edib dövrə vurdular, başının üstündə dayandılar.. Sonrakı hadisələrdən Altınayın xəbəri olmadı. Gözünü açanda özünü alaçıqda gördü. Altınayı göydə ulduzlar, yerdə isə qapqara torpağa oxşayan hərəkətsiz qadın “qarşıladi”. Göylər yenə də yerdən, yerdəkilərdən insafı çıxırdılar. Qadın qədim dövrlərin qara qullarına bənzəyirdi. “Qaraca, onu druğuz,- qırmızısifət əmr elədi. Qara arvad mənə yaxınlaşıb kobud, kələ-kötür əli ilə çiyrimi silkələdi. – Gününə təskinlik ver, onu başa sal. Yoxsa özü bilsin, onunla kəsə danışacağam”. Alaçıqdan çıxan qara qadının arxasınca baxan Altınay xeyli düşündü, müqayisələr apardı və gələcək taleyi ona aydın oldu. Düyşenin zəhməti hədəf getməmişdi. Altınay Düyşensiz Düyşən kimi hərəkət edirdi... “Qara qadın

lal-kara oxşayırdı. Sönük gözlərinin dərinliklərində heç bir ifadə, həyat işartısı hiss olunmurdu. Altınay nədənsə qara qadını küçüklük vaxtlarından döyülən, gözüqırpq edilən, hər zülmə tabe olmağa alışdırılan itə bənzədirdi. Ancaq bu itlərin baxışlarında elə ümitsiz, mənasız bir ifadə olur ki, adamı vahimə basır. Mən qara arvadın sönük, ölü gözlərinə baxırdım və mənə elə gəlirdi ki, artıq mən özüm yaşamıram, qəbirdəyəm. Əgər çayın zümzüməsi olmasaydı, mən buna inanardım. Su pillələrlə tökülərək şırıltı, uğultu qoparırdı- o azad idi...” Deməli, hələ hər şey bitməmişdi, itirilməmişdi. Su həyatdır, həyatın özü qədər müqəddəsdir, gələcəkdir, zil qaranlığın sonundakı işıqdır... Ancaq işığa çatmaq üçün nələrsə hazır olmaq lazımdır, insan süni şəkildə yandırılan, çatılan mənəvi və maddi odlardan-alovlardan keçməlidir. Bəzən belə bir fikir yürüdülmür, mülahizə irəli sürülür ki, insan şərə, zülmə müqavimət göstərməməlidir. Zaman bir çox mətləblərə aydınlıq gətirəcək, sonda ədalət zəfər çalacaqdır. Dahi Nizami əsərlərində vurğulayırdı ki, insan zülmə, zalıma baş əyməməli, haqsızlıqla barışmaz mübarizə aparmalıdır. Əgər şər qüvvələr rəhmsizcəsinə hücum edirlərsə, rəhm etməzlərsə, onda xeyri təmsil edən qüvvələr nəyə görə dayanmalıdırlar, geri çəkilməlidirlər, hücum etməməlidirlər? Bir anlığa təsəvvür edək ki, xeyir hücum edir, şər isə geri çəkilir! Qarşımızda bədii ədəbiyyatdan gətirilən və həyatda gördüyümüz çoxlu nümunələr vardır. İfrat müqavimətsiliyi, xeyirxahlığı ilə Orozqulun qələbəsinə, sevimli nəvəsinin ölümünə səbəb olan Mömün nə qazandı? Mömün azacıq müqaviməti ilə nəvəsini- Oğlanı xilas edə bilirdi. Ancaq etmədi... Altınay Düşəndən əlini çoxdan üzmüşdü. Onun sağ qalmasını möcüzə hesab edirdi. Bundan sonra etdikləri sevimli müəlliminin əziz xatirəsi üçün idi.

Həyat mübarizədir. Həyatda Düşən kimi yaşamaq lazımdır. Həmin andan Altınayın ölüm-dirim mübarizəsi başladı. Altınay ilk dəfə olaraq Düşənsiz mübarizə aparmaq qərarına gəldi. “Ey daşürəkli əmidostum, səni görüm bütün ömrün boyu lənətə gələsən! Mənim göz yaşlarımda və qanımda boğulub öləsən!.. Sənə görə ömrümün on beşinci ilində mən qadın oldum... Məni zorlayanın uşaqlarından kiçik idim...”

Üçüncü gün mən nəyin bahasına olursa olsun qaçmaq istədim. Qoy yolda azım, qoy dalıma düşüb məni qovsunlar, lakin müəllimim Düşən kimi son nəfəsimə kimi vuruşacağam”. Altınay ölməyi burada qalmaqdan üstün tutdu. Həyatını məhv edənlərlə qeyri-bərabər ölüm-dirim savaşına, mübarizəsinə başladı. Alaçığın qapıları içəridən və çöldən iplə bağlanmışdı. İpləri kəsmək üçün heç nə tapmadıqda paya ilə keçənin altını qalmağa başladı. “Təki onun fısıltısını, xorultusunu eşitməyim, təki burada qalmayım- azadlıqda döyüşə- döyüşə ölüm, təki ona itaət etməyim”. Uşaqlıqdan dəfələrlə eşitdiyi tokol- günü həyatı yaşamağın dözülməzliyi aydın oldu. “Qalxın, ey bədbəxtlər, məhv olmuş, təhqir edilmişlərin kabusu, qalxın, ey

əzaba düçar olmuşlar, qoy o zamanların cəhaləti lərzəyə gəlsin! Bunu mən deyirəm, sizin son nümayəndəniz, vaxtilə taleyi sizin taleyinizə bənzəyən qadın". Altınay üçün həyatın sonu yaxınlaşırdı. O, bilmirdi ki, bu sözləri kiməsə demək, yaşamaq ona qismət olacaqdır ya yox! Altınayın barmaqları qan içində idi. Kəndir elə düyünlənmişdi ki, açılmırdı. Açılan yeni sabah Altınayın sabahı deyildi. Aul daha uzaq yerlərə dağların o tayına köçməyə hazırlanırdı. Oradan isə qaçmaq mümkün deyildi. Taleyi, qisməti ilə razılaşmaq və günü həyatını yaşamaq qalırdı. Birdən Altınay Düyşeni və milis paltarında olan iki nəfəri gördü. "Mən diri və ya ölü olduğumu hiss etmədən oturmuşdum, hətta çığıra da bilmirdim. Məni fərəh hissi bürümüşdü: müəllimim sağ idi! Eyni zamanda qəlbimdə bir boşluq da hiss elədim, mən məhv olmuşdum, rüsvay edilmişdim.

Düyşenin başı sarıqlı idi, qolu sarğıdan asılmışdı. O, atdan sıçradı. Qapıya bir təpik ilişdirib, alaçığa girdi və qırmızısifətin yorğanını üstündən atdı.

– Qalx! - o qəzəblə qışqırdı. Üç gün əvvəlki vəhşilikdən əsər-ələmət qalmamışdı. Qırmızısifət qorxudan uşaq kimi büzüdü və qərribə bir itaətkarlıq göstərdi. Həmişə soyuqqanlılığı ilə seçilən Düyşenin əlləri əsirdi. Sən elə bilirdin ki, onu ot kimi ayaqladın, məhv elədin, hə? Yanılırsan, sənin dövrənin keçdi, indi dövrə onundur, sənin kitabın bağlandı". Milislər qırmızısifət kişinin əllərini bağladılar və ata mindirdilər. Düyşenlə Altınay uzun müddət bir-birlərinin üzünə baxa bilmədilər. Qəflətən arxadan vəhşi, insan səsinə bənzəməyən səs eşidildi. Deyəsən, lalların dili açılmış, "daşlar-qayalar danışmağa başlamış", qullar ağalarına qarşı məşhur Spartak üsyanı qaldırmışdılar. Qara qadın ilk növbədə ərinin namusunu- papağını vurub yerə atdı. Səməd Vurğunun dediyi kimi "qullar dünyasının üsyanı, intiqamı yaman olurmuş". Qadının qırx illik qəzəbi püskürmüşdü, vulkana bənzəyirdi, ətraf yerləri dağıdırdı. Qəzəbli vulkanı ram etmək mümkün deyildi. Əlinə keçəni ərinə tərəf atırdı, lənətləyirdi. Sanki qadının ömrünün sonu yaxınlaşırdı, "ömrü-gün yoldaşından" qisasını almada həyatdan köçmək istəmirdi. Qadın qərribə, çilgün hərəkətləri ilə "cəllada, qaniçənə bənzəyirdi". "Cəlladın, qaniçənin" qaradiməliyinin, "lallığın-karlığının" səbəbləri Altınaya bəlli oldu. Nə vaxtsa Altınay kimi onun gəncliyini, arzularını, xoşbəxtliyini əlindən almışdılar. Onların yaşadığı cəmiyyətdə qara qadınların sayı minlərlə, milyonlarla ölçülürdü. Ən başlıcası isə qara qadınların Düyşen kimi müdafiəçiləri olmamışdı. Qadın qışqırtısı, qarğıışları lal qayaları dilləndirir, daşlarda əks-səda verirdi. "İçdiyim qanımın əvəzidir, qatil! –O var səsi ilə bağırırdı". – "Mənim qara günlərimin əvəzidir, qatil! Səni salamat buraxmayacağam. Sənin ayağın dəyən yerdə ot da bitməsin! Sümüklərin çöllərdə qalsın! Gözünü qarğalar çıxarsın! Allah eləməsin bir də sənin üzünü görək! İtil gözündən, itil yırtıcı, itil, itil!".

Haraya gələn qonşular onu güclə geri qaytardılar. Qadın sakitləşmişdi, püskürən kini, qəzəbi soyumuşdu. Çətin də olsa, qırx ildən sonra özünü azad

insan, ana kimi hiss edirdi. Altınay gözlərinə inana bilmirdi, taleyi yadından çıxmışdı, sanki qorxulu, qarma-qarışıq yuxular görürdü. İrəlində atın cilovundan tutan Düyşenin dalğınlığı Altınayı düşüncələrdən ayırdı. Onlar hələ də bir-birlərinin üzünə baxa bilmirdilər. Milislər xeyli uzaqlaşandan sonra Düyşen atı saxladı, Altınayın üzünə baxdı. “- Altınay, mən sənə qoruya bilmədim, məni bağışla. Əgər sən məni əfv eləsən də, mən özüm-özümü heç zaman bağışlamayacağam. Üçcə gün əvvəl mən nahiyədə idim. Sən şəhərə oxumağa gedirsən. Eşidirsənmi?”

Biz uğultulu, dumduzu kiçik bir çayın yanında dayanarkən, Düyşen dedi: “Atdan düş, Altınay, əl-üzünü yu. O, cibindən bir qırıq sabun çıxardı. Al, Altınay, ərinmə. İstəyirsən mən kənara çəkilim, bir qədər atı otarım, sən soyun çayda çim. Olub, keçənləri də büsbütün unut, onları heç zaman xatirinə gətirmə. Çim, Altınay, yüngülləşərsən, yaxşımı?” Altınay razılığını bildirdi və suya girdi. Çaydakı göy, yaşıl, qırmızı daşlar Altınayın bu hərəkətini “alqışlayırdılar”. Sürətlə axan sular da daşlardan “geri qalmırdılar”, köpüklənirdilər, çalxalanırdılar. Altınay soyuq suyu bədəninə çirpdi. Sular bütün mənfilikləri yuyub apardı. Altınay son günlərdə ilk dəfə olaraq güldü. Gülmək insana necə yaraşmış? Su Altınayı “itələyir”, Altınay isə yenidən suya baş vuraraq qərribə inadkarlıq göstərirdi. “ - Ey, su, o günlərin bütün zir-zibillərini özünə apar! Məni özün kimi pak elə, ey su! - mən pıçıldayır, özüm də bilmirəm nəyə isə gülürdüm. Görəsən nə üçün insanların izləri onlara əziz olan xatirə yerlərində əsrlərlə qalmır? Əgər mən Düyşenlə qayıtdığım o cığırı indi tapsaydım, yerə döşənib müəlliminin izlərini öpərdim. O cıgır məndən ötrü hər şeydən qiymətlidir. Keçdiyim bütün yolların yoludur. Məni həyata, yeni əqidəyə, yeni inama və işığa gətirən o günə, o cığıra, o yola uğurlar olsun! Var olsun həmin günəş, var olsun həmin torpaq...” İki gündən sonra bütün aul Altınayı şəhərə yola salırdı. Düyşen, şagirdlər, Sayqal, Kartanbay, hətta Satımqul da gəlmişdi. Yazıq qocalar bir yerdə qərar tuta bilmir, sanki doğma övladları ilə vidalaşırdılar. Düyşen qəmgin nəzərlərini Altınaydan çəkə bilmirdi. O, qəlbinə çökən ayrılıq qorxusunu bildirməməyə çalışırdı. Qəhər Altınayı boğurdu. “Bundan sonra mən, dağlarda qovaq kölgələrinə qərq olmuş bu kiçik stansiyanın yanından dəfələrlə keçdim. Mənə elə gəlir ki, ürəyimin bir parçasını əbədi olaraq orada qoyub getmişdim”. Düyşen Altınaya daha çox gələcəkdən danışır, onun böyük adam olacağını, nə vaxtsa köhnə məktəbi xatırlayacağını, güləcəyini vurğulayırdı. “Kaş elə olsun, kaş elə olsun...” deyərək Düyşen sevinclə təkrarlayırdı. Düyşen birgə əkdikləri qovaq ağaclarına özü şəxsən qulluq edəcəyini, Altınayı adlı-sanlı, böyük mənəb, vəzifə sahibi kimi qarşılayacağını bildirirdi. Onda qovaqlar böyüyəcək, gözəlləşəcəklər... Qatar fit verib dayandı. Altınay üzünü gizlədərək vaqona tullandı. Qeyri-ixtiyari olaraq geri dönüb müəlliminə baxdı. Düyşen sanki

bütün keçmiş, bu günü, gələcəyi, arzuları ilə vidalaşdı. “Düşən əli sarıqda asılmış halda dayanıb dumanlı nəzərlərini mənə zilləmişdi. Mən onun bu vəziyyətini heç zaman unutmayacağam.

Sonra o, mənə tərəf uzandı, sanki mənə baxmaq istəyirdi. Lakin bu an qatar tərpendi:

-Əlvida, Altınay! Əlvida mənim nurum! O bərkdən qışqırdı:

-Əlvida, müəllim! Əlvida, mənim əziz müəllim!

Düşən vaqonun yanı ilə qaçdı, geri qaldı, sonra birdən var gücü ilə qışqırdı: – Altı-na-a-ay!

O elə qışqırdı ki, sanki mənə ən vacib sözü deməyi unudub, sonradan xatırlamışdı. Ancaq yaxşı bilirdi ki, artıq gecdir... indi də ürəyin özəyindən, qəlbın dərinliklərindən qopan o çığırtı mənim qulaqlarımdan getməyib...

Əlvida, müəllim, əlvida, mənim ilk məktəbim, əlvida, uşaqlıq, əlvida, heç kəsə açmadığım ilk məhəbbətim...”

Nə qədər qərribə səslənsə də, Düşənlə Altınay qışqırtıda da bərabər idilər. Həyatın ən çətin məqamlarında Düşənlə Altınay iki dəfə bir-birlərini köməyə çağırmışdılar. Düşən son qışqırtıda Altınayı sevdiyini bildirmək istəyirdi. Qışqırtının mənasını Altınay dəqiq eşitmədi. Ancaq ömrünün sonuna qədər unutmadı, bir dəqiqə belə yadından çıxarmadı. Altınay ən çətin dövrlərdə, çətinliklər burulğanında çabaladığı bir vaxtda dəfələrlə geri qayıtmaq istəmişdi. Bu cəhət özünü xüsusilə müxtəlif elmlərin mənimsənilməsinin çətinliyində göstərirdi. Hər dəfə müəlliminin hayqırtısı onu həyata qaytarır, mətinləşdirir, güclü olmağa sövq edirdi. Fikrimizcə, zəif, yetim, məsum Altınaydan adlı-sanlı, mübariz akademik Altınay Süleymanova yetişdirən məhz həmin qışqırtı oldu. Həmin qışqırtı Altınayı qırx ildən sonra akademik Altınay Süleymanova kimi aula qaytardı və kənd məktəbinin Düşənin adına adlandırılmasını inadla, təkidlə, həmkəndlilərindən xahiş və tələb etməyə “məcbur etdi”. Axı, indi kim Altınay Süleymanovanın sözündən çıxma bilirdi? Heç kim!

Ədəbiyyat

1. Çingiz Aytmatov - türk ruhunun qələbəsi. Bakı, Nağıl evi, 2013.
2. Məmmədov A. Aytmatovun nəsrində chaos və kosmos / Azərbaycan №7, 1976.
3. Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. М., 1988.
4. Ботоканова Г.Т. О некоторых философских идеях в творчестве Чингиза Айтматова. М., Вопросы литературы, №6, 1985.
5. Коркин В. Ум, окрыленный свободой. М., Советский писатель, 1978.
6. Огнев В. Мощное чувство сострадания. М., Советский писатель, 1980.

F.Mammadov

**The first teacher of the first love
Summary**

Chingiz Aitmatov's creativity is an important event in the history of world literature and culture. The writer began his creativity with small stories in the 50's of the 20th century. His father was a victim of repression. During the Great Patriotic War, he worked as the secretary and a tax agent at the village. This gave the future writer a rich life experience.

Novels as "Cemile", "The Eye of the Sting" and "The MotherField" give the writer a great reputation. "The first teacher" novel also plays an important role in the creativity of Chingiz Aitmatov. The work is distinguished by profound lyricism and tragicism. The heroes of the "first teacher" are Dusen and Altinay. Chingiz Aitmatov raised a magnificent monument to the teacher and the Great man. The article examines the above mentioned problems.

Ф.Мамедов

**Первый учитель первой любви
Резюме**

Творчество Чингиза Айтматова особый случай в истории мировой литературы и культуры. Писатель творческий путь начинал в 50-е годы XX века с маленьких рассказов. Отец был жертвой репрессии. В годы Великой Отечественной войны работал секретарем сельсовета, налоговым агентом. И это дало будущему писателю богатый жизненный опыт. Повести «Джамиля», «Верблюжий глаз», «Материнское поле» принесли писателю большой успех. Но и повесть «Первый учитель» занимает особое место в творчестве Чингиза Айтматова.

Произведение отличается глубоким лиричностью и трагичностью. Главным героем повести «Первый учитель» являются Дуйшен и Алтынай. Чингиз Айтматов воздвиг величественный памятник Великому учителю и Великому Человеку. В статье анализированы именно вышеназванные проблемы.

Rəyçi: Aytən Nəzərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

МАЯ КАСИМОВА

Доктор философии по филологии, доцент

Бакинский славянский университет

maya@mail.ru

**РОЛЬ ВОСТОЧНЫХ МОТИВОВ В ТРАКТОВКЕ
НАЦИОНАЛЬНОГО И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ТИПА
ГЕРОЯ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ, МНОГОНАЦИОНАЛЬНОЙ
И РУССКОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ**

Ключевые слова: мотив, концепция, менталитет, нация, тип характера

Keywords: motive, concept, mentality, nation, type of character

Açar sözlər: motiv, konsepsiya, mentalitet, millət, xarakter növü.

Одной из отличительных особенностей в исследовании русской и русскоязычной прозы Азербайджана в литературном процессе второй половины XX – начала 90-х годов XXI века является внимание к постановке проблемы «национального» и «интернационального» – одной из основополагающих проблем социалистического реализма, имеющего свои эстетические и идеологические аспекты. Значительный рост интереса, как русских, так и русскоязычных азербайджанских писателей к национальной культуре, прошлому и будущему нации разных народов в недрах художественного процесса, отражающего современную реальность, стал проявляться уже с конца 60-начала 70-х годов XX века.

В 90-е годы в условиях постсоветской действительности, включающей в себя разные временные пласты времени, интересующие писателей, были обусловлены объективными, но форсирующимися процессами деградации нации. Реально-историческое время и время автора по отношению к разным пластам времени вбирает в себя в социально-политической, экономической, духовных и культурных сферах разных стран, богатый материал многолетних наблюдений, над развитием характера, типа, накопленный за многие века существования национальной литературы. В ней диалектика национального и интернационального, как нового качества характера типа героя в творчестве писателей в настоящее время продолжает привлекать к себе их внимание. Понимание значительности вклада русских, многонациональных и русскоязычных азербайджанских писателей в разработку деревенской, городской и исторической прозы не только на материале жанра романа, но и повести, подчеркивается их вниманием к

материалам по проблеме восточного реализма (обсуждавшегося в частности на бакинской конференции в октябре 1972 года).

Один из её участников литературовед К.Талыбзаде особенно отметит важность присутствия элементов «восточного реализма» в национально-художественной писательской позиции, которая на современном этапе становления художественной прозы в творчестве русских, многонациональных и русскоязычных азербайджанских писателей значительно и многогранно обогащается чертами интеллектуальной, эмоциональной и эстетической культуры. Включение писателями в трактовку национального типа героя восточных мотивов, обрамленных ореолом романтических качеств и новшеств предыдущей ей классической литературы, наглядно подтверждается практикой исторического опыта классического, социального и современного реализма, достигнутого писателями в жанре повести и романа своих вершинных открытий.

«Национальные литературные традиции, берущие свое начало из глубины веков, преобразуются, обретая новое качество, обогащаются новыми возможностями» (7, 30). Стремление к временной полифонии в художественном пространстве произведения приводит русскоязычного азербайджанского писателя Ч. Гусейнова к использованию все более разнообразных форм сюжетно-композиционного воплощения со множеством экскурсов в прошлое и проекций в будущее, вбирающего в себя то историческое время к которому обращается писатель в своих романах «Магомед, Мамед, Мамиш» и «Фатальный Фатали».

Писатель интенсивно использует временные смещения, наплывы, воспоминания, внутренние диалоги. Об этом в свое время писал С.Джафаров, отмечая, что в жанровой структуре своих романов Г.Гусейнов при создании национального типа героя опирается на «ритмический рисунок азербайджанских сказок», а также «некоторые композиционные приемы, заимствованные из азербайджанского эпоса» (4, 26).

В его художественном произведении, в частности, в историческом романе «Фатальный Фатали», раскрываемом на сложном и противоречивом материале истории эпохи Хатаи через конфликт с окружающей действительностью разворачивается показ национального пробуждения азербайджанского народа, как проявление восточных исторических закономерностей в развитии нации. Описывая эпизод из жизни Фатали, вспоминающего о том, как он вылез из коврового хурджуна, когда отец его схватил под уздцы и с размаху ударил плетью коня, Ч.Гусейнов, переплетает детское восприятие героя исторического романа с ироническим рассуждением будущего писателя о том, что «не

в этот ли хурджин спрячет Колдун разрушенные дома Парижа?» (З, 199). «Чистейшее везение шаги верблюда, убаюкивающе-медленные, переносили Фатали через Аракс из сонной Азии в бурлящую Европу, хотя и здесь, и даже за Кавказским хребтом, не совсем Европа, немало примешано всякого однообразно монотонного, как пески, сонного (блаженство?), дурного и жестокого (а где его нет?!), уже не вмоготу, а ты потерпи, и познаешь самую совершенную и сладостную любовь-подчинение силе, а когда воспоешь ее, и вовсе почувствуешь себе ее частицей, и голос твой на высокой ноте упоенно звучит, сливаясь с другими голосами, и в каждой трели-окрыляющее: я верноподданный!» (тест.199).

Раскрывая исторические события, писатель вписывает в сюжетную канву исторического романа события, связанные с жизнью отца героя Мамед-Таги с его женитьбой на двух женах, историю развода с Нанэханум, матерью Фатали и появлением самого Фатали.

Обращение к творчеству Ч.Гусейнова как целостной идейно-художественной системе, посвященной национальным азербайджанским героям в сравнительно-сопоставительном плане с историческим произведением В.Шукшина «Я пришел вам дать волю» нами выявляется, как и в романе «Фатальный Фатали» сопряженность в выражении прошлых событий с современностью. Как известно названный нами роман В. Шукшина непосредственно связан со всей творческой программой писателя. В нем присутствует отображение независимости в воззрениях внутреннего мира героя, правдоиска-тельство, также характерное для Мирза Фатали, которое с самого начала творчества В. Шукшина будет его сопровождать до последних дней жизни. Создавая исторический образ Степана Разина, В.Шукшин был далек от ложного патетического словословия. В целом в этом историческом произведении отображаются поступки и переживания крупно очерченного русского национального типа характера на фоне крупномасштабного изображения крестьянской войны. В.Шукшин создал образ живого человека с несомненными волевыми качествами, одновременно выступающими слабостями русской природы героя в силу ограниченного исторического мышления героя, выступающего в определенную историческую эпоху.

Фигура народного героя Степана Разина в противовес изображению исторического деятеля хана Фатали выписана более зримо и колоритно. При создании образа Фатали, Ч.Гусейнов большое внимание уделил описанию его внутреннего мира, фокусируя при этом в его личности отображение всего происходящего в исторической деятельности героя. В отличие от В.Шукшина, создавая свой

исторический роман, русскоязычный азербайджанский писатель Ч.Гусейнов, в процессе типизации исторического материала опирается на мотивы восточного реализма, перемежающегося с аллюзиями из русской классической литературы: «Позвольте, не тот ли это Хозрев-Мирза, который, прогуливаясь по Таврическому саду, встретил Нос и подивился этой странной игре природы?». «Тот самый! И рассказывал потом отцу-наследнику престола и деду-шаху, как Нос прогуливался в мундире, а ведь ни тот, ни другой не удивились, шитом золотом, с большим стоячим воротником, и панталонах, а при боку-шпага» (3, 208).

Печать восточного реализма носят и другие исторические романы -русскоязычных азербайджанских писателей Ю.Самедоглы («День казни») и Н.Расулзаде («Хонхары»). В сюжетную канву их исторических романов и вливается не только колорит восточных мотивов, но и фольклорно-образные мифы нации разных народов, в которых идеализированное обобщение исторических событий выступают в тесном единении с реалистической типизацией, обусловленной событиями современности. Национальные и общечеловеческие идеи сближают произведения русскоязычных азербайджанских писателей с историческими произведениями русских писателей. Новые социальные реалии в России и Азербайджане, переход человечества к информационному этапу своего развития резко ускорил процессы глобализации. Новыми нормами становится жизнь в постоянно изменяющихся условиях, в условиях поликультурного общества, в котором борьба добра со злом на пути к прогрессу становятся темами национальной русской и азербайджанской литературы, в сюжете которых отображаются восточные мотивы как специфическое средство отображения локуса действительности. Подлокусами становятся элементы пейзажа, портрета, описания места действий важнейших исторических баталлий. Общность методов объединяет Ю.Самедоглы с творчеством Ч.Гусейнова, в котором сохраняется национально-восточный колорит пространственных локусов, как яркое проявление самобытности творчества двух писателей.

Г.И.Ломидзе, обращая внимание на эту специфическую тенденцию в отображении временного пространства, с учетом всех регалий традиций восточного колорита отмечал, что «в условиях социалистического взаимосближения и единства народов происходят разительные перемены в национальном художественном мышлении, изобразительные средства обогащаются новыми возможностями и гранями. Создаются новаторские качества национальной литературной

формы, не имеющиеся в прошлом и невозможные в прежних жизненных обстоятельствах» (6, 31-32).

Не видя иного пути в решении задачи создания единого «своего» и «общего», «национального» и «интернационального», Ч.Гусейнов при создании исторического романа «Фатальный Фатали» определил для себя в многообразии художественно-эстетических форм, ведущее направление в концепции «национального и интернационально», способствуя тем самым художественному возмужанию национальной исторической прозы, насыщая ее идеями национальной независимости и суверенитета.

Поиски новых художественных приемов при создании образа Фатали объяснялось в творчестве Ч.Гусейнова стремлением писателя выработать новые тенденции в трактовке исторического типа героя. В результате чего роман стал наиболее полным и последовательным выражением реалистической зрелости национального типа героя с элементами восточного колорита и менталитета быта. Писатель был обеспокоен судьбой своей нации в процессе отображения чувств и переживаний героя Фатали, опираясь в раскрытии его типа характера на идейно-тематическую и сюжетно-композиционную структуру повествования, характерную для национальной литературы. Ему удалось наиболее полно и последовательно воплотить национально своеобразные черты характера Фатали в жизни которого важную роль стала играть задача возрождения нравственности в духовном мире народа. В результате насыщения романа «Фатальный Фатали» историческими и восточными локусами, как и современными деталями, мы ощущаем влияние на формирование его мировоззрения русской классической литературы. Вот почему при восприятии содержания исторического повествования его роман предстает в многообразии русских классических, многонациональных и азербайджанских традиций, что создало в канве романа переплетение многоцветия национальных и интернациональных красок при воссоздании образа великого азербайджанского писателя и просветителя Мирза Фатали.

В опоре писателя на богатство национальных традиций заключалась основа национальной самобытности поэтики творчества Ч.Гусейнова. Поэт-мыслитель Фатальный Фатали возвышался в романе над своим временем. Тем самым подчеркивалось мировое значение созданного Ч. Гусейновым художественного образа исторического героя, в котором питая пространство исторического романа своеобразием национально-исторических истоков и условий, неповторимых самобытных традиций, просматривалось идейно-

художественное новаторство писателя в трактовке национального типа героя.

Наглядное движение нового художественного метода с опорой на восточные традиции и менталитет быта исторического героя в повествовании русских и русскоязычных азербайджанских писателей в сюжете ряда исторических романов, рождающихся в сознании писателей «на основе многовековой художественной практики народов Востока, оплодотворяемой опытом мирового искусства, в первую очередь русского и других братских народов СССР» (6, 14) опирались на классические и национальные традиции. Следует добавить к сказанному, что талант двуязычного киргизского писателя Ч.Айтматова «созрел как раз в то знаменательное время, когда национальные литературы братских республик набирали свежие силы и выступали как полноправные участники мирового художественного процесса» (2, 50).

Создавая в своих произведениях образ героя современника, в круг исследования русскоязычного киргизского писателя Ч.Айтматова в первую очередь входили вопросы социально-нравственного порядка. Структурно-повествовательная манера его художественных произведений, обусловленная мышлением двуязычия писателя, как бы сама по себе складывалась в процессе становления и развития его художественной прозы в некий замысловатый самоценный «сюжет», стоящий на грани многоликого влияния традиций восточных элементов на многонациональную литературу, через которые «Ч.Айтматов выразил свое понимание народного мифа, его глубины многозначности» (2, 47), считающего что мифы и легенды «есть память народа, сгусток его жизненного опыта. Его философии и истории, выраженные в сказочно-фантастической форме, наконец, это есть заветы будущим поколениям. Человек формировал свой духовный мир через познание внешней природы и осознавал себя как часть этой природы (2, 47). Размышляя о духовных ценностях своего современника, Ч.Айтматов опирался в своем художественном опыте на богатство народного, национального опыта, осмысляемого в связи с трагическим опытом литературы XX века. Преодолевая все государственные, социальные и национальные различия в своем творчестве, он опирался на чувство глубокого реализма, которыми будут проникнуты лучшие книги русских, многонациональных, как и русскоязычных азербайджанских писателей не только на исторические темы, но и на тему современности (Н.Расулзаде «Таможенник»), в которых писатели стремились запечатлеть национальный тип героя новой постсоветской эпохи. «Типические образы современников, способные воплотить в себе лучшие черты народа и времени, а потому

непреходящие в историческом своем значении, обязаны возникновением глубоко понятому историзму как ведущего принципа художественного обобщения, обусловленного напряженными творческими исканиями многонационального искусства последний десятилетий, в основе которых стояла проблема взаимоотношений личности и общества» (6, 17).

Обращение к национальной и современной истории государства, истории, как предмета исследования жизни нации и народа в таких произведениях, как «Фатальный Фатали» Ч.Гусейнова, «Хонхары» Н.Расулзаде, «День казни» Ю.Самедоглу, «Мастер и Маргарита» М. Булгакова, «Петр Первый» А.Толстого, «Тихий Дон» М.Шолохова станет в художественном процессе русской и русскоязычной азербайджанской прозы второй половины XX века мерилем вклада в мировую культуру каждого из писателей в основе мышления которых лежал исторический подход к явлениям общественной жизни. В наше время оно немыслимо вне тщательного и глубокого анализа национального и интернационального типа характера в общенациональном развитии художественной литературы. Возникшая насущная необходимость в новом рассмотрении исторического наследия нации приводила к необходимости кардинально нового подхода к наследию трагического прошлого.

Лучшие представители русской и русскоязычной азербайджанской прозы второй половины XX – начала 90-х годов XXI века глубоко осознавали необходимость постижении нравственно-духовного потенциала личности, опираясь на историзм того времени, который прежде всего оценивался как методологический принцип, лежащий «в центре литературного процесса любого историко-культурного периода в основе которого всегда находилась категория личности, являющаяся основным движущим лицом в творении культуры. Опираясь на раздумья русских и русскоязычных азербайджанских писателей о сущности нового типа характера современника, мы можем отметить, что как в русском, так и азербайджанском литературоведении концепция «национального и интернационального» получила свое отражение через сравнительно-типологический принцип анализа диалектики сущности типа характера, опирающегося в сознании писателей на целостное многонациональное единство всех литератур, меняющихся сообразно изменениям времени, окружающей действительности, в соответствии с рядом специфических факторов, способов, методов и художественных принципов создания типа характера. И это наглядно проявилось в стилевой традиции художественной литературы XX века через шолоховскую «хоровую»

трактовку образа-современника, когда к несобственно-прямой речи к голосу героев подключаются другие голоса и мысли героев, в результате чего оценка их поведения и образа жизни происходит с точки зрения других, окружающих голосов объективно оценивающихся автором через раскрытие их поступков и поведение с точки зрения оценки исторической правды.

Почти идентично художественную функцию играет внутренний монолог в форме несобственно-прямой речи в поэтике творчества Ч.Айтматова, в которой форма «разговора» автора с героем оценивается критикой как разговор автора с читателем через память поколений со своей собственной совестью, с будущим и историей. При этом для каждой национальной литературы необычайно важную роль в отечественной традиции, поддерживающей мощную силу энергии движения в становлении и развитии городской, деревенской и исторической прозы было уже характерно изображение человека в его многомерных связях с обществом, через отображение мышления героя в диалектическом единстве его прав и обязанностей, в соответствии восточных традиций и менталитета быта в постсоветской реальной действительности. Художественное исследование проблемы национального и интернационального наглядно показало, что русские и русскоязычные азербайджанские писатели стремились не только исследовать насколько те или иные социальные новшества получили отражение в жизни народа, но и сумели донести до читателя представление о глубинных моральных и нравственных принципах, закрепленных веками восточными национальными традициями. Не имея четких теоретических определений их воззрения стали осознаваться как реальность художественного развития, и как следствие осознания почвы рациональной самобытности литературы, выражаемой через локусы восточных традиции и национальных традиций менталитета народа, как тип источника, дающего стимулы для дальнейшего развития характера современника.

Однако, в тот период, идея национальной замкнутости для тоталитарной власти «представлялась куда более терпимым заполнением духовного вакуума, образовавшегося на месте «самого правильного учения, чьи идеи, вызывающие к открытому взаимообогащению со всем миром призывали к объединению наций. При этом обращение к историческому прошлому, будучи типичным явлением в литературе второй половины XX века-начала XXI имело национально-специфическое значение для каждой отдельно взятой литературы.

История и современность предстают во всем богатстве выражения идей и взглядов русской и азербайджанской нации в художественных произведениях русских и русско-азербайджанских писателей. Её разработка свидетельствовала о важности духовного потенциала возросшего самосознания русской и азербайджанской нации. При этом история жизни и быта народа становилась основой их творчества, которое являлось базой при решении ряда морально-этических проблем, выражаемых в установках официальных канонов, особенно характерной для молодого поколения русских и русскоязычных писателей.

Отталкиваясь от этой точки зрения, мы можем утверждать, что формирование концепции «национального и интернационального» в художественном процессе второй половины XX века было сформировано историческим процессом движения общества к новым переменам, связанным с концепцией личности, в которой в соответствии с определенным периодом исторической эпохи стали намного чаще отображаться восточные традиции быта и менталитета в жизни национального героя.

Литература

1. Абрамов Ф. Кое-что о писательском труде. Беседу вел Л.Антокольский // Вопросы литературы 1974, №3, с. 115-122.
2. Воронов В. Художественная концепция. Из опыта советской прозы 60-80-х годов: Статьи. М.: Советский писатель, 1984, 384 с. 104.
3. Гусейнов Ч.Г. «Фатальный Фатали». Роман. М.: Советский писатель, 1983, 464 с.
4. Джафаров М. Общественная природа и эстетические проблемы азербайджанского романтизма XX века. Тезисы докладов совещания по проблеме «Реализм в азербайджанской литературе. Б.: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1969, 3-5 июня.
5. Калачева С.В. **Неравномерность исторического развития и национальная традиция в литературе// Литературный процесс. Сборник статей под редакцией Г.Н Пospelова. М., 1981, с. 130-144.**
6. Кедрина З.С. **На новом рубеже (замечки о социалистическом реализме в литературах народов СССР// Вопросы литературы, 1974, №3, с. 3-38.**
7. Ломидзе Г.И. Интернациональное и национальное в советской литературе// Проблемы взаимосвязи и взаимообогащения литературы и искусства народов СССР. М.: Советский писатель, 1968, с. 3-33.
8. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. М., 1991, 525 с.

M.Kasimova

Роль восточных мотивов в трактовке национального и интернационального типа героя на материале русской, многонациональной и русскоязычной азербайджанской прозы

Xülasə

Məqalədə rus (B.Şukşin), çoxmillətli (Ç.Aytmatov) və rusdilli Azərbaycan yazıçılarının (H.Hüseynov, N.Rəsulzadə) bədii əsərlərinin nümunələri əsasında milli və beynəlxalq xarakter növünün spesifikasiyi açıqlanır. Qeyd olunur ki, milli və beynəlmiləl qəhrəman obrazının açıqlanmasında rus, çoxmillətli və rusdilli yazıçıların özünəməxsus yanaşmaları vardır. Onlar Şərqi ədəblərinə söykənirdilər. Rus və rusdilli yazıçıların bədii əsərlərində rus və Azərbaycan millətinin ideya və baxışlarında tarix və müasirlik öz ideya ifadəsi ilə təqdim olunur. Bunun hazırlanıb işlənməsi rus və Azərbaycan millətinin özünüdərkinin mənəvi potensialının vacibliyindən xəbər verir. Buna baxmayaraq xalqın həyatı həmin yazıçıların yaradıcıqlarının əsasını təşkil edirdi.

Bunun əsasında biz təsdiq edə bilərik ki, “milli və beynəlmiləl” konsepsiyasının XX əsrin ikinci yarısında bədii prosesdə cəmiyyətdə yeniliyə doğru tarixi prosesinin köməyi ilə formalaşmışdır. Bu da insan konsepsiyası ilə əlaqədar olub, müəyyən tarixi dövrdə şərqi ədəblərinin, məişət və mentalitetin milli qəhrəmanın həyatındakı dövrlə bağlıdır.

M.Kasimova

The role of oriental motifs in the interpretation of the national and international type of hero on the material of Russian, multinational and Russian-speaking Azerbaijani prose

Summary

This article reveals the specifics of the display of national and international type of character on the example of the analysis of the artistic works of Russians (V.Shukshin), multinational (Ch. Aitmatov) and Russian-speaking Azerbaijani writers (G.Huseynov, N.Rasulzade). The article notes and emphasizes that in disclosing a national and international type of hero, Russian, multinational and Russian-speaking Azerbaijani writers have a different approach to discovering their specific features, relying on the

Eastern loci of traditions in their description characteristic of each nation, contributing to a deeper perception of modern processes, proceeding in public life and culture of the people, the nation.

History and modernity appear in all the richness of the expression of ideas and views of the Russian and Azerbaijani nation in the artistic works of Russian and Russian-Azerbaijani writers. Its development testified to the importance of the spiritual potential of the increased self-consciousness of the Russian and Azerbaijani nation. At the same time, the life and life history of the people became the basis of their creativity. Proceeding from this point of view, we can argue that the formation of the concept of “national and international” in the artistic process of the second half of the twentieth century was shaped by the historical process of the movement of society to new changes associated with the concept of personality, in which, according to a certain period of historical epoch Eastern traditions of life and mentality are much more often displayed in the life of a national hero.

Rəyçi: Nizami Nəbiyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SULTAN SEYİDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AYTƏKİN MIRZƏYEVA

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA NATIQLIK SƏNƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, natiqlik sənəti, natiqlər, müasir dövr, H.Əliyev.

Ключевые слова: Азербайджан, ораторское искусство, ораторы, современная эпоха, Г.Алиев.

Key words: Azerbaijan, elocution, orators, modernity, H.Aliyev

XX əsr Azərbaycan tarixində bir çox görkəmli natiqlər yetişdirmişdir. Məsələn, böyük yazıçı, müəllim, həkim, dövlət xadimi olan N.Nərimanov xalqın maariflənməsi uğrunda çalışmış, Bakıda ilk dəfə kütləvi kitabxana-qiraətxana açmışdır. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi siyasətçi və publisisti, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə də dövrünün tanınmış natiqi hesab olunur. M.Rəfilinin özünün atəşin nitqləri ilə natiqlik sənətinin təməl daşlarını qoyanlardan biri olmuşdur. Natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan C.Xəndan 1950-1954-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuş, universitet auditoriyalarındakı nitqləri ilə dinləyiciləri ovsunlamışdır. Görkəmli yazıçı Ş.Qurbanov da natiqlik sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. S.Vurğun dahi şair olmaqla yanaşı, həm də əvəzsiz natiq idi. Xəlil Rza Ulutürk özünün meydanlardakı odlu çıxışları ilə yadda qalmışdır (2, s. 50).

Azərbaycanda müasir dövr natiqlik sənətinin ən görkəmli və bənzərsiz nümayəndəsi dünya şöhrətli siyasətçi, müasir Azərbaycanın memarı, ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev olmuşdur. Heydər Əliyev XX əsr natiqlik sənətinin zirvəsidir. Dövlətimizin qurucusu olan ümummilli liderimiz ana dilinə daim qayğı ilə yanaşmış, onu xalqımızın milli sərvəti adlandırmışdır. H.Əliyev əsl natiqə məxsus xüsusiyyətlərin hamısına malik olmuşdur. Onun möhkəm hafizəsi, qeyri-adi təfəkkürü, söz seçmək bacarığı, dərin məntiqi, natiqlik məharəti auditoriyanı tez bir zamanda ələ alır, dinləyiciləri heyrləndirirdi. Bir natiq kimi o, nəyi nə vaxt və necə deməyi bacarıb, Azərbaycan dilinin zənginliyindən, frazeologiyasından, söz birləşmələrindən məqamında istifadə edirdi. Onun bir natiq kimi əsas silahı səsi, işlətdiyi sözlər, onların ardıcılığı, ən çətin fikirləri çox sadə, adi sözlərlə çatdırmaq, auditoriyanı inandırmaq, lazımı jestlərdən istifadə qabiliyyəti, faktlara əsaslanmaq, hadisələrə yaxından müdaxilə etmək olmuşdur (2, s. 48).

H.Ə.Əliyevin natiqlik məharətini, gözəl danışıq qabiliyyətini şərtləndirən bir sıra cəhətlər var idi. O, bir natiq kimi, özünün şəxsi, fərdi və təbii istedadı ilə seçilirdi, daim öz üzərində işləyir, dünyada baş verən hadisələrin səbəb və nəticələrini araşdırıb düzgün qərarlar qəbul edirdi. Dərindən bildiyi Azərbaycan dilini-ana dilini sevirdi. Bu sevgi onda dilimizə daimi diqqət yaratmışdı.

H.Ə.Əliyev mürəkkəb tarixi dövrdə, Azərbaycan xalqının bir sıra taleyüklü problemlərinin həll olunduğu dövrdə millət, xalq və dövlətçilik prinsiplərinin qorunma-sında hamıdan artıq səy göstərirdi, real və dünyəvi metodlarla böyük mücadiləyə qalxmışdı.

A.Ə.Rzai H.Əliyevin natiqlik tarixindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: “XX əsrin son otuz ilində dünya şöhrəti qazanmış məşhur siyasi xadim, respublikamızın prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev dilimizin saflığı, çiçəklənməsi, inkişafı uğrunda əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Dilimizin inkişafına və tərəqqisinə təkan verən silsilə çıxışları ilə onun toxunulmazlığını və qorunmasını tövsiyə edən respublika prezidenti H.Ə.Əliyev dilçilərin və ədəbiyyatçıların qarşısında çox şərəfli vəzifələr qoymuşdur” (10, s. 46).

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, natiqlik sahəsində də Heydər Əliyev məktəbi vardır və nitq mədəniyyətinə yiyələnmək istəyən hər bir şəxs bu məktəbdən bəhrələnməlidir.

Siyasi natiqliyimizin banisi kimi Heydər Əliyevin nitq mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolunu bir məqalə ilə işıqlandırmaq fikrindən uzağıq. Məqsədimiz səmimiyyət adlı ünsiyyət vasitəsinin böyük natiqin nitqində yerini müəyyənləşdirməyə cəhd etməkdir. Ulu öndər özü demiş, “bu zəngin dil”, “bu böyük söz ehtiyatına malik Azərbaycan dili” ilə ölkə içi və xarici auditoriyaların fəthi səmimiyyətsiz keçinmir. Bu səmimilik müxtəlif auditoriyalarda, fərqli nitq üslublarında, ölkə həyatının gərgin və nisbətən gərgin şəraitlərində onun çıxışlarını tərk etməmişdir.

Heydər Əliyev səmimiyyəti xalq dilindən güc alan, analitik təfəkkürə əsaslanan, dilimizin nitq vasitələri ilə cazibədar şəkildə harmoniya təşkil edən, poetik duyğulara söykənən, auditoriyaları inandırmaq gücündə olan bir səmimiyyətdir. Bu səmimiyyət hər şeydən öncə böyük natiqin doğma dilimizə olan münasibətində özünü göstərir. 21 dekabr 1993-cü il tarixdə Fransaya rəsmi səfəri zamanı Parisdə mətbuat konfransında jurnalistin Heydər Əliyevə “Siz rusca danışırsınız?” sualına verdiyi cavab səmimiyyətin güclü məntiqlə əlaqəsinə misaldır: “Mən axırıncı sualınıza dərhal cavab verəcəyəm, nə üçün rusca danışıram. Bizim doğrudan da, gözəl dilimiz var və mən Azərbaycan dilini sevirəm. Bu, Azərbaycanın dövlət dilidir, ölkədə yalnız Azərbaycan dilində çıxış edir və danışıram. Lakin burada, Fransada əvvəla, görüşdüyüm adamlar arasında, hiss etdiyim kimi,

rus dilini bilən çoxlu adam var. Deməli, onlar məndən informasiyanı artıq bilavasitə alırlar, ikincisi, cənab Mitteranın tərcüməçisi ancaq fransız dilindən rus dilinə və rus dilindən fransız dilinə tərcümə edir. Buna görə də mən burada mövcud olan qaydanı pozmaq istəmədi” (8, s. 34).

Heydər Əliyev nitqindəki səmimiyyət müxtəlif nitq üslublarında özünü qabarıq göstərir. Bu səmimiyyət ciddi, rəsmi üslublarda ilıq bahar günəşi tək parlayır, xalqı səfərbər etməyə, müstəqilliyin möhkəmlənməsi yolunda ciddi addımlar atmağa səsləyir. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zamanının görkəmli nətiqlərindən olmuşdur. “Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz nətiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi (6, s. 319).

Böyük nətiqin çıxışlarındakı fikirlərin sonda reallaşması onu auditoriyaların gözündə ucaldır, insanların öz liderinə səmimi qəlbədən bağlanmasına gətirib çıxarır. Bu səmimiyyət ulu öndərin, onu böyüdüüb başa çatdıran xalqına qədirbilənliyidir. Bu qədirbilənlik Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə necə də gözəl səslənir: “Azərbaycan xalqı məni böyüdüüb, geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağım üçün yol açmış, uzun illər mənə böyük etimad göstərmişdir. Həyatımın ağır dövründə daim Azərbaycan xalqının mənə olan müsbət münasibətini, hörmətini, uzaqda olsam da, duymuşam, hiss etmişəm. Bu təllər heç vaxt qırılmayıb, məni ağır imtahanlardan, əzab-əziyyətlərdən və hətta təqiblərə məruz qaldığım ağır dövrdən də çıxarmışdır”.

Heydər Əliyev səmimiyyətində ciddi dövlətçilik, milli mənafehlərin qorunmasına yönələn sərt çalarlı bəyanatlar birgə təsadüf edir: “Son illərdə Azərbaycanda baş verən proseslərdə, mətbuat səhifələrində, ayrı-ayrı ictimai-siyasi xadimlərin çıxışlarında belə fikirlər söylənilib ki, əsrlər boyu Azərbaycanın sərvətləri yabançı dövlətlər tərəfindən vəhşicəsinə, insafsızcasına dağıdılıb, Azərbaycan xalqına bu sərvətlərdən heç nə çatmayıb. Yəqin ki, belə hallar olub və bundan sonra biz buna yol verə bilmərik. Məhz buna görə də biz iyun ayının 24-də xarici şirkətlərlə demək olar ki, bağlanmaq ərəfəsində olan müqavilələrin müvəqqəti olaraq dayandırılması qərarını qəbul etdik. Bu heç də o demək deyil ki, biz bu şirkətlərlə müqavilə bağlamaqdan imtina edirik, yaxud bu şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsinin qarşısını alırıq. Yox. Sadəcə olaraq biz bu məsələləri daha dərindən araşdırmaq istəyirik”.

Erməni işğalından xilas naminə, müstəqillik naminə ulu öndər "Rica edirəm" deyə xahiş etməyi də özünə sığışdırır. Xalqın azadlığı, müstəqilliyimiz naminə, rica etməyi belə bizlərə öyrədir: “Əgər kimsə, nə vaxtsa mənə qarşı düzgün münasibət bəsləməyibsə, nəse edibsə, inanın ki,

mən onların hamısını çoxdan bağışlamışam. Mən özümü o kəslərin səviyyəsinə heç vaxt salmamışam və salmayacağam. Ona görə yox ki, siz mənə indi etimad göstərdiniz, mən belə bir vəzifəyə gəldim. Yox. Mən, sadəcə, bir vətəndaş kimi də heç vaxt heç kəslə ədavət aparmaq, qisas almaq, yaxud da ki, kiməsə pislilik etmək istəməmişəm və istəməyəcəyəm. Ancaq vəzifə çərçivəsində, şübhəsiz ki, biz hamımız qanuna riayət etməliyik, qanunun aliliyini təmin etməliyik və bu yolda, şübhəsiz ki, mən öz əqidəmdən dönməyəcəyəm”.

H.Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışdı (1, s. 26).

Heydər Əliyevin səmimiyyətlə yörgülən nitqləri, çıxışları poetik duyğularla doludur. Zəngin dilimiz bu duyğularda özünə yer tapır. Xalq şairi Məmməd Araz ünvanlanan təbrik bir neçə cümlə olsa da, bu səmimi cümlələr zənginlik etibarilə böyük bir çıxışı xatırladır: "Sizi anadan olmağınızın 60 illiyi münasibətilə səmimi-qəlbədən təbrik edirəm. Qırx ildən çoxdur ki, dərin fəlsəfi lirikanız çağdaş Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirməkdədir. Məmməd Araz istedadının, təfəkkürünün məhsulu olan yüzlərlə şeiriniz milyonların qəlbinə yol taparaq özünə və sizə əbədi yaşamaq hüququ qazandırır. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, xalqımızın mənəvi təkamülündə, gənclərimizin estetik tərbiyəsi yolunda bundan belə də yorulmadan çalışacaq, qədim və zəngin ənənələri olan milli poeziyamıza yeni töhvələr bəxş edəcəksiniz".

Səmimiyyət ən ağır dövrlərdə belə ümummilli liderin nitqini tərk etmir: “Mən, şübhəsiz, illüziyaya qapılmıram və sizi də aldatmaq niyyətində deyiləm ki, bu ağır problemlər qısa müddətdə dərhal həll oluna bilər. Ancaq bir var ki, bu problemlərdən özünü kənara çəkəsən, onları görmək istəməyəsən, o problemləri yaxına buraxmayasan, bir də var ki, bunları görəsən, biləsən, onların vacibliyini dərk edəsən və bu problemlərin həlli üçün çarə tapasan, çıxış yolları axtarasan, tədbirlər görəsən. Mən bildirmək istəyirəm ki, biz bu yolla gedəcəyik və bu problemlərin həll olunması üçün bütün imkanlardan istifadə edəcəyik”.

Bu nitq gəncliyi gələcək çətinliklərə, müstəqillik yolunun hamar olmaması qənaətinə gəlməyə hazırlayır. Çətinlikləri səmimiyyətlə dilinə gətirən böyük natiq " biz bu yolla gedəcəyik", "bütün imkanlardan istifadə

edəcəyik" kimi qətiyyət bildirən fikir və ifadələrlə pessimist ovqatın gəncliyə sirayət etmək təhlükəsini öz nitqiylə uzaqlaşdırır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclaslarının birində qanunların hamıya aid olduğunu dilə gətirən ulu öndər çıxışlarında səmimilik ifadə edir. Səmimilik qanunlara riayət olunmasından gedir: "Ona görə yox ki, İbrahim İbrahimov deyir: "Məni heç kəs Məclis üzvlüyündən çıxara bilməz! Hamını çıxara bilirlər. Buradan məni də çıxara bilirlər, sizi də çıxara bilirlər. Məclis istəsə, deməli, çıxarılmalıdır. Bu, məclisin səlahiyyətinə daxildir. Ancaq mən belə hesab edirəm ki, bu məsələləri müzakirəyə qoymağa ehtiyac yoxdur. Çünki bunlar bizim məclisin ab-havasına, ictimai ab-havaya xeyir gətirməz. Biz bir-birimizlə fikir mübadiləsi aparmalıyıq. Əgər istəyirsinizsə, lap fikir mübadiləsi aparaq. Amma zorla, qol gücünə yox".

Heydər Əliyev nitqindəki "Buradan məni də, sizi də çıxara bilirlər" səmimi ifadələri qanunların hamıya aid, dövlətçiliyə söykənməyin hər bir vətəndaşın borcu olduğunu bizlərə öyrədir. Heydər Əliyev səmimiyyəti onu opponentlərinin, müxaliflərin də gözündə ucaldır. Milli Məclisin iclaslarının birində çoxpartiyalılıq normal hal kimi qəbul edərək deyir: "Lakin burada deyilən bir fikirdə müəyyən qədər məntiq var. O da bundan ibarətdir ki, biz çoxpartiyalılıq tərəfdarıyıq. Partiyalar çoxdur, 40 partiya var. Qoy lap 45 olsun".

Heydər Əliyevin nitqində bir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, dinləyiciləri qaneedəcək şərhlər verərdi. İti yaddaş və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük maraqla qulaq asar, onu bütövlükdə anlayar və qəbul edərdilər.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. O öz səfərbəredici nitqi, danışiq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılardı (1, 26).

Böyük natiq öz səmimiyyəti ilə auditoriyanı çaşqınlıqdan çıxara bilir. Məntiqə söykənən nitqi ilə auditoriyanı inandıra bilir. Zaman isə ulu öndərin çıxışlarındakı öncəgörmələri təsdiq edir: "Ancaq bir həqiqəti bilməlisiniz. Keçən ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olmuşdur. Bəzi xarici ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin də mətbuatında belə yazılar gedir ki, guya Azərbaycan Respublikasının MDB-yə daxil olması onun istiqlaliyyətini əlindən alır. Bu, yanlış fikirdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan 15 respublikadan 12-si, o cümlədən Azərbaycan indi MDB-nin üzvüdür. Biz bu birliyə daxil olmaqla nə uduzduq? Heç nə uduzmadıq, amma qazandığımız o oldu ki, biz MDB-yə daxil olanda vaxtilə möhkəm, sıx əlaqələrimiz olan həmin respublikalarla əlaqələri saxlayaraq, həm iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün müəyyən şərait yaradırdıq, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək, Ermənistanın

respublikamıza qarşı təcavüzkarlığını həmin dövlətlərə sübut etmək üçün imkanımız olur”.

Bu gün dünyaca məşhur olan natiqlər sırasında məhz Heydər Əliyevin adı ilk yerlərdə çəkilir. Bu, xalqımız, dilimiz üçün böyük bir uğurdur. Ulu öndərin qoyub getdiyi bu yol hər zaman gənc nəsil tərəfindən dərinlən öyrənilməli və gələcək nəsillərə də ötürülməlidir. Sevindirici haldır ki, artıq ali məktəblərdə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni çərçivəsində Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması ilə bağlı tarixi xidmətləri ilə yanaşı, onun natiqlik sənəti ilə bağlı fəaliyyəti də bu gün geniş şəkildə tədris edilir, onun bu yöndə qoyub getdiyi irs gənclərə təbliğ olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, 2001
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
6. Əsgərov M. Bədii qiraət, Bakı, 1973
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
8. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997
9. Məmmədli Y., Şiriyev F. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
10. Rzai A. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, 2001
11. Актуальные проблемы культуры речи. М., Наука, 1970.
12. Артуров В.А. Культура речи. М., Знание, 1966.

С.Сеидова

А. Мирзоева

Ораторское искусство в азербайджане в современную эпоху

Резюме

В статье говорится о развитии ораторского искусства в Азербайджане в современную эпоху и его видных представителей. Особенно широкое место отводится заслугам великого лидера Гейдара Алиева в направлении развития ораторского искусства в Азербайджане в XX в. Здесь дается информация об общей картине азербайджанского ораторского искусства. Указывается, что в истории Азербайджана этого периода появилось много известных ораторов. Н.Нариманов, М.Ра-

сулзаде, С.Вургун, М.Рафили, Дж.Хандан, Ш.Гурбанов и другие видные представители интеллигенции сыграли исключительную роль в развитии ораторского искусства.

В исследовании отмечается, что самым выдающимся и уникальным представителем ораторского искусства в Азербайджане является Гейдар Алиев – наш общенациональный лидер, всемирно известный политик, архитектор современного Азербайджана. Он представляет собой вершину ораторского искусства XX в. Автором статьи также проанализированы речи великого лидера, высказанные им в разные годы.

**S. Seyidova,
A.Mirzoyeva**

Azerbaijani elocution in the modernity

summary

The article deals with the development of elocution in Azerbaijan in the modernity and its notable representatives. The merit of the great leader Heydar Aliyev in the direction of the development of oratory art in the 20th century Azerbaijan is particularly widespread. Here you can find information about the general picture of the Azerbaijani oratory art. It is indicated that many prominent orators appeared in the native history of this period. N.Narimanov, M.Rasulzadeh, S.Vurgun, M.Rafili, J.Handan, Sh.Gurbanov and other prominent intellectuals played an important role in the development of oratory art. Here notes that Heydar Aliyev as, our national leader, world-famous politician and architect of modern Azerbaijan is the most outstanding and unique representative of elocution. He is the pinnacle of the 20th century oratory. The author of the article also analyzed the different-years speeches of the great leader.

Rəyçi: Nailə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞÜKUFƏ VƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XX ƏSR ABŞ ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: ABŞ, şərqsünaslıq, ədəbiyyat, tərcümə

Key words: USA, orientalism, literature, translation

Ключевые слова: США, востоковедения, литература, перевод

ABŞ-da şərqsünaslıq tədqiqatlarına maraq İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl daha geniş vüsət almağa başladı. Bu dövrdə Sami dilləriylə maraqlanmaq, İncil tədqiqatları və köhnə mədəniyyətlərin üzərindəki sirin qaldırılması cəhdləri əhəmiyyətli dərəcədə artmaqla yanaşı, ərəb və digər şərq dillərini danışan ərazilərdə xristianlaşdırma missiyasıyla hərəkət edən gənc dindarların təhsili üçün xüsusi şərait yaradılmışdı. ABŞ-da şərqsünaslıq 1842-ci ildə Amerika Şərq Cəmiyyətinin yaranması ilə ciddi şəkildə əsas formalaşmağa başladı. 1849-cu ildə Cəmiyyətin strukturu ABŞ dövlətinin vəziyyətini əks etdirirdi. Odur ki, Amerika Şərq Cəmiyyətinin üzvləri xüsusi hal olaraq güclü ticarət və dini əlaqələri olan gənc alimlərdən ibarət idi. Ümumi 65 üzvdən on altı nəfəri keşiş idi və demək olar ki, bütün üzvləri Asiyada, Afrikada yaşayan missionerlər idi. Cəmiyyətin dörd məqsədi var idi: 1. Asiya, Afrika dilinin öyrənilməsini və tədqiqatını təşviq etmək; 2. Tərcümə və lüğətlərin nəşr edilməsi; 3. Ölkədə tədqiqata marağın artırılması, 4. Kitabxana yaradılması. Cəmiyyətin ilk jurnalı missionerlər və şərqsünaslar arasında tərəfdaşlığın vacibliyini vurğuladı.

Müharibə dövründə ABŞ-da proqramların islahatı həyata keçirildi. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı şəraitdə Amerikanın Yaxın Şərqə istiqamətli iqtisadi və siyasi maraqları daha dəqiq bir şəkildə formalaşdı. Bu dövrdə xeyriyyə cəmiyyətlərinin və hökumətin dəstəyi ilə humanitar elmlərdən ictimai elmlərə, qədim dövr tədqiqatlarından müasir tədqiqatlara qədər bütün sahələrdə əsaslı işlər aparıldı. Müharibədən sonra xüsusi təqaüdlərin və Milli Müdafiə Təhsil Müqaviləsi (1958) tərəfindən dəstəklənən Yaxın Şərq tədqiqatları yeni bir təşkilat formasına və məqsədlərə sahib hala gəlmişdi.

Ötən əsrin əvvəllərində baş verən tarixi hadisələrin inkişafı ABŞ-ı dünyanın ən qüdrətli dövlətləri sırasına çıxararaq xarici bazarların ən güclü üzvlərindən birinə çevirmişdir. Elm və texnikanın fantastik tərzdə inkişafı ABŞ-ın siyasi qüdrətini xeyli artıraraq, onu müasir dünya ölkələrinin

hesablaşmağa məcbur olduğu güclü faktora çevirmişdir. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ABŞ-la güclənən və dərinləşən əlaqə və münasibətləri kontekstində klassik və müasir ədəbiyyatımıza xüsusi maraq və diqqətin göstərilməsi fərəhləndirici haldır. İndi ABŞ-da Azərbaycanla bağlı materiallara müxtəlif mətbuat orqanlarında və kitablarda daha tez-tez rast gəlmək olur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ingilis dilinə əsasən vasitəçi dilin- rus dilinin köməyi ilə çevrilmişdir. Lakin, ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin birbaşa orijinaldan ingilis dilinə tərcüməsi praktikasını çoxalmış, bədii tərcümənin keyfiyyəti xeyli yüksəlmişdir. Xüsusən Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra- 1991-ci ildən sonra bu sahədə böyük uğurlar qazanılmış, ədəbiyyat nümunələrimizin orijinaldan tərcüməsinə xeyli diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Bütün bunlar müasir Amerika Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin əhəmiyyətini artırmış, bu sahədə tədqiqatların aktuallığını yüksəltmişdir. 20-ci əsrlərdə ABŞ alim-səyyahlarının Azərbaycana səfərlərinə həsr olunmuş xeyli sayda kitabları mövcuddur. Onlar arasında Tomas Herbert, Cons Hanvey, A.V. Cekson və digərlərini göstərə bilərik. Onların kitablarıyla tanış olarkən alim-səyyahların Nizami Gəncəvi, Avesta dan böyük təsirlənmələri hiss edilir. Milli ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvinin bütün külliyyatı dəfələrlə fars dilində çap edilərək dünyanın bütün ölkələrinə yayılmışdır. Mərhum professor Zeydulla Ağayevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan şairinin incə romantizmi Avropa və Amerikada 1836-cı ildə şapdan çıxmış, C. Atkinsonun eyni tərcüməsi 1894-cü ildə təkrar nəşr edilmişdir.

XX əsrdən etibarən ABŞda "Amerikanın Şərq Cəmiyyəti"nin jurnalı çap olunur. Jurnalın hər nömrəsi dünyanın Şərq regionu ilə bağlı müxtəlif məsələləri işıqlandırır. Həmin toplunun 39-cu cildində "Azərbaycan ərazisində iki məşhur dini şer" məqaləsi Amerikanın şərqşünas alimi Klara S. Edvards tərəfindən qələmə alınmışdır. Müəllif bu məqaləsində Təbrizdə şahidi olduğu Aşura günü ilə bağlı geniş təsvir vermişdir.

Avropa və Asiya qarşıdurmasına aid ən aktual bədii əsər kimi oxucuların dərin rəğbətini qazanmış Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı ilk dəfə Londonda çap olunsada 1971-1972-ci illərdə Londonun və Nyu Yorkun müxtəlif nəşriyyatlarında daha bir neçə dəfə çap edilmişdir.

1972-ci ildə Texas Universitetinin nəşriyyatında çapdan çıxmış "Kitabi Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcüməsinə nail olmuş türk ədəbiyyatşünasları onu ingilisdilli oxuculara "türk dastanı" kimi təqdim edərək, belə bir qiymətli əsərin ingilis dilində işıq üzünə görməsində etdiyi köməkliyə görə yazıçı və folklorçu alim Barbara K. Uolkerə təşəkkürlərini bildirmişlər. .

Ötən əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ədəbi fikri E. Heminqueyin şəxsiyyətinə və sənətinə çox həssas münasibət bəsləmişdir. Onun bəzi fikirləri Şərq- Azərbaycan ədiblərinin -Mir Cəlal, İlyas Əfəndiyev, Rəsul Rza, Məmməd Araz, Balas Azəroğlu və s. düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Onların fikirləri bəşəri mənə ifadə edir və yaradıcı təfəkkürə malik Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin müxtəlif qütblərdə yaşamalarına baxmayaraq, eyni dərəcədə fəlsəfi və dünyəvi düşüncəyə malik olduqlarını aydın şəkildə göstərir. Mütəfəkkirlərimiz amerikalı nasirlərə böyük ədəbi qiymət verməklə, həm də azərbaycanlılara məxsus tolerantlığı nümayiş etdirmişlər. XX əsrdə ermənilər tərəfindən fəlakətlərə məruz qalmış xalqımızın üzləşdikləri problemlərə U.Folkner, E.Heminquey, Mark Tven, Cek London və digər ABŞ yazıçılarının yaradıcılıqlarında rast gəlmək olar. XX əsrdən müasir günümüzədək onların yaradıcılığı təkcə təbliğ olunmur həm də ardıcıl olaraq tədqiq olunur. Misal olaraq „Süsənbər Ağamalıyevanın akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə "Ernest Heminquey və Şərq" mövzusunda yazılmış namizədlik dissertasiyanı qeyd edə bilərik. " Romanın bizim üçün daha maraqlı cəhəti E. Heminqueyin "Pravda " qəzetinin jurnalisti ilə söhbətini təqdim edərkən SSRİ adlı dövlətə daxil olmuş respublikaların içərisindən Azərbaycandan bəhs etməsi və Azərbaycan xalqının azadlığa meyilliyini, ədalətsizliyə qarşı mübarizliyini göstərməsi faktıdır. Amerika ədibinin əsərində ölkəmizin adının yer alması Ernest Heminqueyin Azərbaycanın sərhədlərini tanımasını göstərir. Yazıcının "Əcəl zəngi" romanında Azərbaycana dair fikirlərinin daha aydın olması üçün həm ingilis həm Azərbaycan dilində təqdim edirik. O yazır: "Karkov əmin idi ki, onun sadəliyi ancaq xeyir verir, o, xeyirxah məqsədlə işə qarışmağın gücünə inanırdı.

- Bilirsinizmi, SSRİ-də, hətta Azərbaycanın kiçik bir şəhərində də ədalətsizliyə yol verilsə, mənə "Pravda"nın ünvanına məktub yazırlar. Bu sizə məlumdur? Adamlar deyirlər: Karkov bizim dadımıza çatar"[1,426]

E. Heminqueyin "Əcəl zəngi" romanında "Azərbaycan" ifadəsini işlətməsi Azərbaycansünaslıq üçün son dərəcə faydalıdır. xalqımızın tarixi və taleyi üçün çox önəmli olan bu ifadə erməni lobbisinin güclü fəaliyyət göstərdiyi ABŞ-da ermənilərə ən yaxşı cavab, həmçinin Azərbaycanın tanıtılması üçün çox əhəmiyyətlidir."[2,156] XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı ABŞ-da daha çox tanınmaqdadır. Buna əsas səbəb Azərbaycan müəlliflərinin ayrı-ayrı əsərlərinin və kitablarının ingilis dilinə tərcümə edilib ABŞ-da nəşr olunmasıdır. Həm də yaxşı haldır ki, həmin əsər və kitablar çox vaxt Sovet dövründə olduğu kimi rus dilindən deyil, əsasən birbaşa Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edilir. Azərbaycan həqiqətlərini, mənəvi dəyərlərimizi başqa xalqlar arasında yaymaqda və layiqincə təbliğ etməkdə "Azerbaijan International" dərgisinin

təsisçisi naşir Piruz Xanlu və onun həyat yoldaşı Betti Bleyer misilsiz xidmətlər göstərirlər. Bu dərgi bir də ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, erməni lobbisinin Los-Ancelesdə buraxdığı "Armenian International" jurnalına qarşı qoyularaq Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə az tanındığı, informasiya blokadasında olduğu bir dövrdə belə Azərbaycan həqiqətlərini ABŞ və başqa ölkələrdə ardıcıl surətdə yayır. Heç şübhəsiz buna görədir ki, jurnalın 5 illik yubileyində [1997] iştirak edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Nəsrə başladığı ilk illərdə müxtəlif çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, öz məram və məqsədlərindən dönməyən jurnal Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında düzgün, düzgün informasiyalar yaymaqla onu tək-cə neft diyarı kimi deyil, həm də qədim mədəniyyət mərkəzi kimi oxucusuna çatdırmağa çalışır. Ən maraqlı cəhət odur ki, jurnal Amerikada çap olunur. Onun 4 internet saytı vardır: azer.com, azeri.org, hajibeyov.com, azgallery.org adlanan bu saytlarda istənilən mövzuya rast gəlmək mümkündür. Hər bir sayda redaktor Betty Bleyerin imzası ilə baş məqalə verilir və müəllif həmin yazıda jurnalının nömrəsinin həsr olunduğu mövzunu şərh edir, Azərbaycanın adət-ənənələri, görkəmli şəxsiyyətləri, geniş miqyaslı tədbirləri haqqında danışır. Topluda Azərbaycanın qələm sahiblərindən İsmayıl Şıxlı, İsa Muğanna, Yusif Səmədoğlu, Elçin, Anar, Aqşin Babayev və başqalarının əsərlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

- 1.Hemingway E. For Whom the Bell Tolls. New York: Charles Scribner's Sons, 1968, 471 p.
- 2.S.M.Ağamalıyeva; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti, Naxçıvan, 2012,-175 s.
- 3.Z.A.Ağayev; Azərb. Dillər İn-tu,B.,1996,-329 s.

Sh.Valiyeva

Azerbaijani Literature in the 20th Century American Oriental Studies Resume

During the Second World War, programs in the United States were reformed. In the post-war conditions, America's Middle East economic and political interests were shaped more accurately. During this period, substantial studies were carried out in all fields from humanities to social , from the old period studies to modern research. From the second half of the

twentieth century Azerbaijani literature has become more popular in the US. The main reason for this is the publication of separate works and books by Azerbaijani authors in English. It is also a good thing that these works and books are often translated from Azerbaijani into English, not in Russian as it was in Soviet times. The Anthology of the Modern Azerbaijani Epistle was published in English in Bloomington, Indiana, USA. The book includes short stories and novels compiled in the last 30 years. For the first time, an anthology was published in the Soviet era in 1977 with the editorship of Mirza Ibragimbekov.

Ш.Велиева

**Азербайджанская литература в XX веке Американские
востоковедения
Резюме**

Во время Второй мировой войны программы в Соединенных Штатах были реформированы. В послевоенных условиях экономические и политические интересы Америки на Ближнем Востоке были более точно сформированы. В течение этого периода существенные исследования проводились во всех областях от гуманитарных наук до социальных наук, от исследований старого периода до современных исследований. Со второй половины двадцатого века азербайджанская литература стала более популярной в США. Главная причина этого - публикация отдельными работами и книгами азербайджанских авторов на английском языке. Также хорошо, что эти произведения и книги часто переводятся с азербайджанского на английский, а не на русском, как это было в советские времена. Антология современного азербайджанского послания была опубликована на английском языке в Блумингтоне, штат Индиана, США. Книга включает рассказы и романы, составленные за последние 30 лет. Впервые в советское время в 1977 году была издана антология с редакцией Мирзы Ибрагимбекова.

Рәуғи: Gülər Abdullabəyova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜLƏR ABDULLAYEVA
*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyatı İnstitutu Türk xalqları
Ədəbiyyatı şöbəsinin dissertantı guler 32114@gmail.com*

ŞEYX QALIB POEZİYASI QURAN RƏVAYƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər:Şeyx Qalib, poeziya, Qurani-Kərim, Adəm, İbrahim, Yusif peyğəmbər

Key words: Sheykh Qalib, Kurani-Karim, poetry, Adam, Ibrahim, Josef.

Ключевые слова: Шейх Галиб, поэзия, Коран, Адам, Исаак

Divan ədəbiyyatının öyrənilməsində peyğəmbərlərlə bağlı rəvayət və əhvalatlar mühüm yer tutur. İstər klassik üslubda, istərsə də aşiq şeiri tərzində yazıb-yaradan şairlər öz yaradıcılıqlarında Qurani-Kərim və peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə geniş yer vermiş, oradakı əhvalatları poeziyaya gətirmişlər. Hər hansı orta əsr divan şeirini araşdırarkən orada yer alan dini rəvayət və əhvalatların mahiyyətinə varmaq, onların köklərini araşdırmaq həmişə əsas səbəblərdən biri kimi ortaya çıxır.

Şeyx Qalib divanında Qurani- Kərimdə adı keçən bəzi peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatlar poeziyanın süzgəcindən keçərək onlarla bağlı əhvalatlardan söz açılmış, amma bəzilərinin isə sadəcə olaraq adları çəkilmişdir.

Şeyx Qalib divanı üzərində apardığımız araşdırmadan məlumdur olub ki, şair divanında peyğəmbərlərlə bağlı qissə və rəvayətləri poetik düşüncənin dili ilə oxuculara çatdırıb bilmişdir.

Peyğəmbərlərə sevgi, onların vəsfi təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yer tutan mövzulardan biri kimi bütün sənətkarların yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur. Bu məsələ barəsində S. Hacı yazır: “Təsəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlə(ə.s) bağlı yazılmış şeirlərin bir neçə özəlliyi var; bu şeirlərdə peyğəmbər sevgisi, peyğəmbər obrazı, peyğəmbər əxlaqı ana mövzulardan biridir. Bu mövzu təsəvvüf təliminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu şeirlərin üslubunda nəsihət ruhu hakimdir, onların təlim, təbliğ yönü çox güclüdür” (1,58). Biz şairin divanında təkcə peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə deyil, dövrün tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı əhvalatlara da rast gəlirik.

Divanda yer alan qissələrin Qurani-Kərimdən gəlməsi Şeyx Qalib poeziyasının dini-təsəvvüfi qaynağını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Qissə”

kəlməsinin etimoloji anlamının parça, hissə mənasını verməsi, orada olan əhvalatların bir hissəsinin nəqli deməkdir. Dinlə ədəbiyyatın əlaqəsi özünü ən qədim abidələrdə- mifologiyada, folklor mətnlərində, antik yunan

və Poma əsatirlərində, eləcə də təkallahlığın yaranmasından sonra qədim səmavi kitablarda (Tövrat, İncil, Quran) bir çox süjet və obrazların incəsənət və ədəbiyyatda öz əksini tapmasında bürüzə verir. E.Meletinski ədəbiyyatla dinin vəhdətindən bəhs edərək yazırdı: “Söz sənətinin genezesi iki cəhətdən sinkretik xarakterdə olan ibtidai mədəniyyətə aparıb çıxarır: birincisi odur ki, burada incəsənətin, dinin və ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlərin başlanğıcı sinkretik vəhdət halında çıxış edirdi, ikincisi bədii fəaliyyətin ilk növləri bu və ya digər dərəcədə dini ayinlərlə bağlı olurdu. Burada söhbət incəsənətin dinə tabe olmasından deyil, məhz onların ilk addımlarının ayrılmazlığından gedir” (2, 3).

Şeyx Qalib divanında ilk peyğəmbər həz. Adəmdən (ə.s.) son peyğəmbər olan Məhəmmədə (ə.s.) qədərə bəzi peyğəmbər haqqında məlumat verilib, onlarla bağlı əhvalatlar şeir dili ilə nəzmə çəkilərək oxuculara çatdırıb. İlk insan olan Adəmin (ə.s.) zühuru, bu aləmun yaranmasının da onun adı ilə bağlanması haqqında Qurani-Kərimdə deyilir. “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlq edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun! (Ən-Nisa 4,12) (3).

Şeyx Qalib bu ayəni poeziyanın dilinə çevirərək ilk insan olan həz. Adəm (ə.s.) və bütün insanların onun nəslindən gəlməsini, yəni “Əbül-bəşər” adlandırır.

Adəm ki, cənabi bül-bəşərdir,
Baği nəbəvidə bir şəcərdir (4, 37).

Və ya

Ol baği behiştə o hakı xürrəm,
Hak idi velik haki Adəm (4,37).

Allh-təala Həvvanı Adəm (ə.s.) sümüklərindən yaratmış və onları cənnətdə məskunlaşdırmışdır. Hamıya məlum olan bir əhvalatı, yəni İblisin təhriki ilə qadağan olunmuş meyvədən yedikləri üçün oradan qovulmuşlar. İlk məkanın da cənnət olması haqqında Şeyx Qalib belə deyir:

Mihrə mahal oldu sübhi –xürrəm,
Təkrar behiştə girdi Adəm (4, 37).

Allah buyurdu: “Bir-birinizə düşmən olaraq (Cənnətdən) yer üzərinə enin. Orada sizin üçün bir müddət (əcəliniz çatana qədər) sığınacaq və dolanacaq (yaşayış vasitələri) vardır.” (Araf.7,24). Qurani-Kərimdə yer alan bu ayəni Şeyx Qalib belə poetikləşdirir:

Ol baği behiştə o hakı xürrəm
Hak idi veleyk haki Adəm (4, 37)

Şeyx Qalib divanında yer alan və adı Quranı –Kərimdə məhəbbətlə yad edilən peyğəmbərlərdən biri də həz. İbrahim (ə.s.)dir. Cənabi- Haqq İbrahim peyğəmbərə “Xəlilim” dost deməsinə Qurani-Kərimin müxtəlif surələrində rast gəlirik. Nisa surəsində deyilir: (Nisa.4,125) “Həqiqətən,

Allah İbrahimi özünə dost tutmuşdur”. Qurani-Kərimdə belə bir ifadə də var ki, İbrahim(ə.s) hələ əhdi-ətiqdən Allahın dostudur. Qurani-Kərimin 14-cü surəsi həz. İbrahim adı ilə bağlıdır. İbrahimin (ə.s) atası zalım və bütperəst olan Nəmrudun bütlərinin baxıcısı və onları idarə edən Azər idi. Qurani-Kərimdə deyilir: “Xatırla ki, bir zaman İbrahim atası Azərə demişdi: “Sən bütləri tanrıları qəbul edirsən?-Mən səni və sənin tayfanı açıq-aydın zəlalət içində görürəm!”(Əl-ənəm.6,74). Bu ayədən görünür ki, həz.İbrahim(ə.s) atası və onun qövmünün getdikləri yolun yanlış olduğunu , bu yolda onları bəlalər gözlədiyini, bütlərə sitayiş etmələrinin heç bir əhəmiyyəti olmadığını anlatmaqla, tək Allaha tapınmağa onları sövq edirdi.Həzrəti İbrahim(ə.s) bir bayram günündə qövmünün sıx olduğu bir yerdə bütخانəyə girərək oradakı bütlərin balta ilə boyunlarının vurur. Ondan bu bütleri kim belə etdiyinin soruşanda o, cavabında “ bunları böyük büt etdiyini” söyləyir. Xalq ondan soruşur. Axı bütler danışa bilmirlər? Həzrəti İbrahim (ə.s) deyir ki, bəs onda niyə bu cansız varlıqlara inanıb, onlara iman gətirirsiniz. Bu hadisədən xəbər tutan Nəmrud İbrahim peyğəmbəri cəzalandırmağı qərara alır. O, böyük bir tonqal qalanmasını əmr edir. Bütperəst xalq da onun əmrinə müntəzir olur. İbrahim peyğəmbər atəşə atılmaq məqamına gəldikdə Allah-təalanın əmri ilə odunlar gülüstana dönür.

Şeyx Qalib bu əhvalatı belə nəzmə çəkir:

Xurşuda yer oldu subhi dilkeş,
İbrahimə gülşen oldu atəş (4, 38).

“İbrahim peyğəmbər atəşə atılmaq məqamına gəldikdə Allah-təalanın əmri ilə odunlar gülüstana dönür. Bu əhvalatla bağlı Yunus Əmrə divanında deyilir:

İbrahimə Nəmrud odun pəsdür gülüstan eyləyən
Eşqdən nəzər edicəyüz gülzar oldu nar olmadı.

Allah-təalanın əmri ilə odu gülüstan, odunların gül olduğunu Yunus Əmrə xüsusi vurğu ilə eşqin qüdrəti hesab edir. Məhz Tanrı eşqi aşiqi yanmaqdan, kül olmaqdan xilas edə bilər, necə ki, İbrahim peyğəmbər də Tanrı əmri ilə Nəmrudun ona verdiyi əzablardan, imtahanından çıxdı. Tanrının dostluğu bu halda insanı vəhdətə qovuşduran dostluq kimi canlandır.” (5, 45).

Bu hadisənin şahidi olan bütperəstlər İbrahim peyğəmbərə iman gətirirlər. Həzrəti İbrahimə (ə.s) ilk iman gətirən həz. Lut(ə.s) olmuşdur. İbrahim peyğəmbərin oda atılması ilə bağlı rəvayətə Füzuli poeziyasında da dönə-dönə toxunulub. “Leyli-Məcnun” məsnəvisindəki bir nətdə isə Füzuli peyğəmbərə üz tutaraq onun sərinclik gətirən suyunun İbrahim peyğəmbəri Nəmrudun odundan qurtardığını belə ifadə edir.

Abu-dərya üzrə gəh İlyasvaş seyran edər,
Gah eylər məskən İbrahim tək Azər səba.

Oddan afət görməzünü sudan zərər, guya qılır.

Qanda olsa iqtidai-şəri- peyğəmbər səbə.

İbrahim(ə.s) oğlu İsmayılı qurban kəsməsi ilə bağlı Şeyx Qalib divanında çoxlu işarələr var. Onu Xəlilullah, Zənzəm, qurban, təvəkkül kimi kəlmələrlə dilə gətirir. Orta əsr poeziyada bu kəlmələrin Həz. İbrahimin Allaha qarşı məhəbbətini, vəfasını bildirən və onu ifadə edən kəlimə “Xəlilillah” (Allahın dostu) kəliməsidir ki, bu da hamıya məlumdur.

Ücrəti imanmıdır xanı Xəlilullahi eşq,

Yoxsa mehmanxanə tevhibi mehmansızdır (4, 38)

Bu qəzəbində Şeyx Qalib İbrahim peyğəmbəri müxtəlif “ xanı Xəlilullah”, “mehmanxanə” “mehman” kimi kəlmələrlə zikr edir.

Həzrəti İbrahimlə bağlı belə bir rəvayət var ki, bir gün cənabi-Hak onu imtahan etmək üçün 12000 sürünün sahibini soruşmağı əmr edir. Allahdan səda gəlir ki, onların sahibi Rəbbimdir, sən isə onlara əmanətçisən. Cənabi-Cəbrayıl bu sürüləri ona satmasını istəyir. İbrahim(ə.s) ona deyir ki, rəbbimi bir dəfə zikr etsən sürünün üçdə birini, üç dəfə zikr etsən hamısını sənə bağışlayaram. Cənabi-Cəbrayıl onun dediyi kimi edir. İbrahim (ə.s)sürünü ona bağışlayır. Cənabi-Cəbrayıl özünün bir mələk olduğunu söyləsə də, İbrahim(ə.s) sürünü geri götürməyib, (onları satıb geniş bir torpaq sahəsi alaraq müsəlmanların istifadəsinə verir (10). Bununla da o, bütün sərvətini Allahın rızası üçün bir anda fəda etdiyini, Allahın gerçək dostu “Xəlil” olduğunu sübut edir. Bu haqda Qurani-Kərimdə deyilir. Yadına sal ki, İbrahimi öz Rəbbi bir necə sözlə(bəzi əmrləri ilə) imtahana çəkdiyi zaman o, Allahın əmrini tamamilə yerinə yetirdi. Belə olduqda Allah ona: “Səni insanlara imam(dini rəhbər, başçı) təyin edəcəyəm”.(Əl-Bəqərə.2,124).

İbrahim (ə.s) uzun illərdən sonra Allahın əmri ilə Məkkəyə dönərək oğlu İsmayıl (ə.s) birlikdə Kəbəni inşa edir . Qurani-Kərimdə deyilir: “Onu da yadına sal ki, İbrahim və İsmayıl Kəbənin bünövrəsini ucaldıqları zaman “Ey Rəbbimiz!(bu xeyirlisi) bizdən qəbul et, Sən doğurdan da,(hər şeyi) eşidən və bilənsən!” deyə dua etdilər (Əl-Bəqərə.2,127).

Qurani –Kərimdə dəfələrlə adı çəkilən və 12-ci surənin adı onunla bağlı olan “Yusif “ surəsi qissələrin ən gözəli anlamını verən “Əhsənül-qissə” adlanır. Həzrəti Yaqub İbrahim (ə.s) nəvəsi olub Kənan ölkəsində yaşayan insanlara göndərilən peyğəmbər olmuşdur. 12 oğlu olmuş, onlardan ən sevimli oğlu həz. Yusif (ə.s) olmuş, bu da qardaşları qəzəbləndirərək Yusifin başına fəlakətin gəlməsinə səbəb olmuşdur. Uzun müddət oğlundan ayrı düşən Yaqub (ə.s) heç kəsə şikayət etməmiş, sıxıntısını, kədər və üzüntüsünü yalnız Allaha ərz etmişdir. Bununla bağlı Qurani-Kərimdə deyilir: “Mən dərd-sərimi yalnız Allaha ərz etdim və Allahdan(gələn vəhy

ilə) sizin bilməklərinizi (Yusifin vaxtilə gördüyü yuxunun çin çıxacağını, sizin və mənim ona tənzim edəcəyinizi) bilirəm.(Yusif.12,86)

Şeyx Qalib də divanında Yusif peyğəmbərlə bağlı beytlərə və onun müxtəlif adlarla zikr edildiyini görürük. Belə adlanmaya “eşq”, “aşiq”, “həbs”, “röya” və s. ifadələrə təsadüf edirik.

Pürhani pırahəni Yusifdən al örnək,
Həm rəngi məhəbbət görün ihvan arasında (4, 43).

Şair qardaşları tərəfindən öldürüldüyü zənn edilən, qanlı köynəyinin atasına göstərməsi əhvalatını poeziya dili ilə “həm rəngi məhəbbət” ifadəsini Yusifin qardaşlarının ona qarşı olan qısqanclığını vermək məqsədi ilə işləməsinə bir işarədir.

Şair bəzən qəzəllərində sevgilisindən ayrı düşən aşiqin halını övladının həsrət və sıxıntısından ağlamaqdan gözlərinə ağ gələn Yaqub peyğəmbərin halına bənzədir. Bütün bu dərdlərə dözən ata Hak dərğahında yüksək məqamlar sahibi olur.

Düşdügünə eyləmə təəssüf,
Müracımı cəhdə buldu Yusif (4, 43)

Buradan görürük ki, şair Yaqub peyğəmbərin bütün bu sıxıntılara dözərək Allah tərəfindən mükafatlandırılmasına bir işarə var. Şair onun da Merac etdiyini, Allah dərğahına ucalmasını oxucusuna çatdırır.

Hər zillətin əlbəttə bir izzət var içində,
Seyr et çahi Kənanı nə dövlət var içində (4,43)

Müəllif beytdə zillət içində olmağın Allahın əmri olması, bu zillətin özündə belə bir izzətin, xeyirin, şərəfin olacağını göstərir. Quyunun içində olan Yusifin Kənan ölkəsində var, dövlət sahibi olmasını göstərən şair onun sonrakı taleyinin informasiyasını oxuculara çatdırır.

Şeyx Qalib yaradıcılığı özünün mövzu genişliyi baxımından daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Onun yaradıcılığında dini mövzular xüsusi aktualıq kəsb edir. Odur ki, bu istiqamətləri daha da inkişaf etdirib dərinləşdirmək üçün şairin qələmə aldığı bu dini əhvalatlara müasir tədqiqat bucağından baxmaq, şairin oxucuya çatdırmaq istədiklərini, onların təsəvvüf məqmlarını təhlilə cəlb etmək, müasir elmi istiqamətlərdə araşdırmaq tədqiqatımızın əsas amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Hacı. Həzrəti Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və həzrət Məhəmməd (ə.s.ə). II kitab. B., 2008. 460 s.
2. A.Qasımova. Klassik Azərbaycan şeiri və Quran Qissələri. Namizədlik avtoreferatı. 1997.
3. Ourani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədaliyev, Ön söz: V.Məmmədaliyev, Qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundur. Bakı, Azər nəşr, 1992, 711 s.
4. Şeyh Qalib divanı. (Hayatı, Edebi Kişiliği, Şiirlerinin Umumi Tahlili) Hazırlayan: Naci Okcu, Ankara, 2011, 960 s.
5. X.Hümmətova. Merac və Quran rəvayətləri Yunus Əmrə şeirində. Elmi araşdırmalar II toplusu. Bakı. 2000.

G.Abdullayeva

**Sheykh Qalib's poetry in the context of Kuran stories
Summary**

Sheykh Qalib was one of the masters who played crucial role in the development of XVIII Turkish tasavvuf poetry. There are stories and tales about the prophets in his Divan. We come across with stories not only about the prophets but also stories about the figures of his period. There are links between religions and literature in the ancient monuments, mythology, folk texts, antique Greek tales, Rome legends (Bible, Kuran, Tövrat) once there were emergence of heaven religions. The master introduces some of the prophets through his literature, but he just touched upon the names of some prophets. Approaching from the morale, the poet offers to learn morale and behaviour from the tales about the prophets.

Creativity subject is standing in the center of the work written by the poet. Either tasavvuf world view, or other world views are entering to the poem by filtering through thought of Sheykh Galib. That means, tasavvuf turns to a subjective thought materia of the author in the creativity of Sheykh Galib.

**Поэзия Шейха Галиба в контексте мифов Корана
Резюме**

Шейх Галиб являлся поэтом сыгравшим важную роль в развитии Турецкой поэзии тасаввуф XVIII века. В его диване истории и мифы связанные с Пророком занимают важное место. В диване поэта мы встречаем истории не только связанные с Пророком, но и истории где фигурируют известные личности того времени. Связь между религией и литературой просачивается в самых древних источниках, таких как мифология, фольклорные тексты, античные греческие и римские мифы, также в священных книгах - Коран, Таврат, Эвангелие, во многих образах и сюжетах литературы и искусства. Мастер представляет читателям истории связанные с некоторыми пророками упомянутыми в Коране сквозь поэтическую призму, имена некоторых пророков всего лишь упоминаются в его произведениях. К историям где фигурируют пророки поэт подходит с поучительно-воспитательной точки зрения и таким образом пытается призывать читателя к праведному пути.

В центре стиха стоит творческий субъект самого поэта. Как суфийское, так и другие мировоззрения входят в поэму Шейха Галиба, пройдя через призму его собственного творческого мышления. Таким образом, тасаввуф в творчестве философа и мыслителя Шейха Галиба превращается в материал его субъективного мышления, поэт доводит свои чувства и мысли до читателя, оформив их в поэтические слова.

Рәүсi: **Мәммәд Әliyev**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜNEL RƏCƏBOVA
Bakı Mühəndislər Universiteti
g.rajabova@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ ROMAN JANRI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, roman, yenilik.

Keywords: Azerbaijan literature, novel, innovation.

Ключевые слова: азербайджанская литература, роман, инновация.

XIX əsrdə Azərbaycan həyatında əmələ gələn bütün dəyişikliklər 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış “Türkmənçay sülh müqaviləsi” üzrə Şimalı Azərbaycanın Rusiyaya qoşulması ilə əlaqədar idi. Azərbaycan ictimai mühitinin Rus ictimai mühiti ilə təması nəticəsində, ölkədə qısa bir müddətdə əmələ gələn fikir intibahı, bütün mədəni dünyanın diqqətini özünə cəlb edir. Xalqımızın mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq yeni məzmunlu tarix, pedaqoji, fəlsəfə, sosialoqiya, şərqşünaslıq, hüquq, siyasət, əxlaq, tərbiyə, tənqid elmləri yaranır. Elm, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə məsələləri ətrafında qızğın mübahisələr başlayır, Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində ədəbi məclislər təşkil olunur. Xalqımızın mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq milli teatr və mətbuat yaranır. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalılarında rus xalqının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə olan maraq və həvəs daha da gücləndi. XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, bir çox gənclər Rusiyaya gedərək rus məktəblərinə daxil olur, rus təhsili alır və öz vətənlərində də bu inkişafı görməyi arzulayırdılar.[4,89]

Rusiyada təhsil alan gənclər, rus dilini öyrənməklə rus ədəbiyyatının bütün zənginliklərinə vaqif olur və bu dil vasitəsilə dünya ədəbiyyatı ilə tanış olmaq imkanını əldə edirlər. Qarşılıqlı əməkdaşlıq sayəsində rus ədəbiyyatını daha dərinlən öyrənmək imkanı əldə etmiş Azərbaycan marifpərvərləri öz həmvətənlərini də bu ədəbiyyatla tanış etmək təşəbbüsünə düşür və bu məqsədlə rus klassiklərinin əsərlərini azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlayırlar.

Rusiyanın təsiri ədəbiyyatımızın qəzəlçilik, mərsiyəçilik ənənələrindən ayrılaraq yenilikçi ideyalar xətti ilə inkişaf etməsinə şərait yaradır. Azərbaycan yazıçıları və mədəniyyət xadimləri İran və Türkiyə təsirindən uzaqlaşmış və bu təsirlərə qarşı kəskin mübarizəyə başlamışdılar. Ədəbiyyata bu cür baxış, klassik şərin qanunlarının və estetik normalarının yavaş-yavaş arxa plana keçməsi, yeni zövqün, yeni prinsiplərin, yeni ədəbi formaların və janrların yaranmasına səbəb olur. Mirzə Fətəli Axundov, ədəbiyyatın müəyyən ideyalar, fikirlər, qayələr təbliğ etməsi, yeni, konkret ictimai məsələlərə xidmət etməsi tələbini irəli sürür. Getdikcə canlanmaqda və genişlənməkdə

olan xəlqilik, demokratizm, tənqidi realizm geniş bir hərəkat, ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan halını alır. Satira, ifşaçılıq, ideya dolğunluğu, məzmun zənginliyi, dil sadəliyi, mövzu aktuallığı yeni ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq xüsusiyyəti olur.

Roman bildiyimiz kimi Azərbaycan ədəbiyyatına da qərb ədəbiyyatından keçmiş bir janrdır. Lakin Türkiyə ədəbiyyatında olduğu kimi bəzi tədqiqat əsərlərimizdə hətta Nizami Gəncəvinin Xəmsəsindəki əsərləri də roman və müasir Azərbaycan romanının qaynaqları hesab etmişlər. V.Q.Belinski qeyd etmişdir ki, “Hər hansı bir xalqın ədəbiyyatının mənbəyi xarici bir təsir yaxud kənardan edilən bir təkəndən deyil, həmin xalqın öz dünyagörüşündən ibarətdir”. Əlbətdə ki, hər bir xalqın dünyagörüşünün onun ədəbiyyatına təsiri danılmazdır. Lakin sözü gedən əsərləri janr, üslub etibarilə roman adlandırmaq olmaz, çünki roman gündəlik həyatı daha geniş, dərin, real, ətraflı bütün çılpalığı ilə əks etdirən bir janrdır.

Bildiyimiz kimi romanın yaranması həm də ictimai-siyasi, tarixi inkişafı ilə bağlı idi. F.Köçərli, S.Hüseyn kimi görkəmli tənqidçilər roman janrının vacibliyindən bəhs edir, yazıcıları bu sahədə öz qələmlərini sınağa çağırırdılar. F.Köçərli sələfi Axundov kimi romanı yeni dövrlər janrı adlandırır və burada ictimai məsələləri, xalqın məişətini daha geniş və dərinləndirmək mümkün olduğuna görə ona üstünlük verirdi. Tənqidçi əsrimizin ilk illərində roman janrının inkişaf etməməsinin əsas səbəbini qadınların sosial həyatda əsas rol oynamamaq imkanından məhrum qalması ilə əlaqələndirmiş və bunu onların haqqında azad adamlar kimi müəyyən ideyalara, meyllərə malik qəhrəmanlar kimi danışmağın qeyri-mümkünlüyü kimi izah etmişdir. Buna misal olaraq ilk romanlarımızdan Bahadır və Sonada qadın obrazının bir erməni qızı olmasını, Şeyda bəy Şirvani əsərində Sofyanın rus qızı olmasını göstərirdi. Lakin bu elə də əsaslı bir səbəb deyildi. Köçərli sonradan fikrini dəyişib “Onların əsarət və zəlalət içində gün keçirməyini, onların çəkdiyi zülmələri təsvir etmək istəyən olsa çox gözəl romanlar çıxar fikrini irəli sürmüşdür”.

S.Hüseyn də roman janrının inkişafına xüsusi yer verir və yazırdı: “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir”. Dünya və rus ədəbiyyatının tərcümələri vasitəsi ilə gələn təsir isə həlledici olmasa da köməkçi xarakter daşmışdır. Türkiyə ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan Ədəbiyyatında da tərcümələr bir sıra motivlərin dərinləşməsinə, qüvvətlənməsinə, sənətkarlıq cəhətdən təkmilləşməsinə kömək etmişdir. XX əsrin əvvəllərində rus dili vasitəsi ilə edilən tərcümələr çoxalmağa başlamışdı. Elə bu illərdə V. Şekspir, A.S.Puşkin, M.U.Lermantov, L.Tolstoy, M.Qorki kimi görkəmli ədiblərin əsərləri ilə bərabər D.Defonun məşhur Robinzon Kruzo romanını da müəyyən hissələrin "Robinzonun hekayəsi" adı ilə tərcüməsi (A.Şaiq 1909), Meynard Filiksin ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı siyasətindən

bəhs edən "İngilis xanımı" (Hacı Axund Molla Ruhulla Molla Məhəmmədzadə 1911), M.İ.Karamzinin "Bədbəxt Liza" (Ələkbər Abbasov 1912), Zeydan Cürçinin əsasən dini mistik əhval ruhiyyədə "Ərmanusul Misriyyə" və "Kərbəla yangısı" (Mirməhəmmədkərim Mircəfərzadə 1911), Zeynalabidin Marağalının "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" (Vəli Mikayılov 1911), Volles Lyuisin "İstanbulun fəthi" (İsmayıl Mustafayev 1913), Əmir Əbdürrəhman xanın "Əfqan tarixi" (Əlabbas Müznib 1914), Zeydan Cürçinin "Osmanlı inqilabı" (Ə.Müznib 1914) romanları eləcə də. «Birinci Napoleonun müəşiqəsi» ədəbi-tarixi və aşiqanə romanı Hindistanda bütperəst və sahibi şövkət padşahlardan birinin oğlu Yusiflə o zamanın əhli-din hükkaməsindən hakim bəluhərin münasibətlərindən, dəyanət və əxlaqdan bəhs edən "Kitab-i bəsirət və Siracü-l əfkar" romanı (Həsən Mollazadə Gəncəli 1911), "Leyli və Məcnun" adlı aşiqanə roman (Rza Zəki bəy)və s həmin illərdə Azərbaycan Ədəbiyyatında roman janrına artan marağın göstəricisidir [6, 6].

XIX əsr nəsrinə yeni ideyalar, mövzular, yeni forma və üslub xüsusiyyətləri özbaşına axın sülh yolu ilə gəlmədiyi kimi köhnə ənənələr, köhnə xüsusiyyətlər, estetik normalar dəxi ondan sülh yolu ilə ayrılımlardı. Yeni ideyalar ilə köhnə ideyalar arasındakı, yeni yaranmaqda olan realizmlə köhnə klassizm, romantik-mistik, ənənələr arasında kəskin mübarizə gedirdi. Bu mübarizə XIX əsrdə artıq dərəcədə kəskin, ardıcıl, prinsip bir mahiyyət kəsb etmişdi. XIX əsr yeni Azərbaycan nəsrini bu mübarizə şəraitində, yeni dövrün tələbləri və vəzifələri şəraitində, xəlqilik, sadəlik, realizm ənənələrinin getdikcə daha artıq güclənməsi, canlanması şəraitində inkişaf edib formalaşdı. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin təşəkkül tapmasında Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin rolu danılmazdır. Bu əsər dərin ictimai məzmunlu, realist satirik bir hekayədir. Əsəri ədib mühüm bir məsələyə, o zamanki Azərbaycan kəndlisinin, kəndinin taleyinə həsr etmişdir. Ədibin birinci hekayəsi olan bu əsərdə realizm ən qüvvətli cəhətdir. Bu hekayədə zülm və haqsızlığın, feodal zorakılığının nə dərəcədə hakim olduğu və mülkədarların din və şəriət xadimləri tərəfindən necə vicdansızcasına müdafiə olunduğu inandırıcı bir təbiiliklə təsvir olunmuşdur [5,42]. XIX əsr – Azərbaycan nəsrinin yüksəliş və inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə formalaşan yeni Azərbaycan nəsrini ənənəvi nəsrdən kəskin fərqlənən, yeni ruhlu, yeni formalı, yeni məzmunlu müasir nəsrdir. Bu insanları, həyatı, insanların arasındakı münasibətləri real təsvir etməyə çalışan nəsrdir. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında eyni zamanda mövzu dairəsinin getdikcə genişləndiyi, ictimai motivlərin gücləndiyi nəzərə çarpır. Ədəbiyyat yeni şəkil və janrları, o cümlədən roman janrını tanımağa başlayır.

Bəs biz türklərin ədəbiyyatında mövcud olmayan, bir yenilik hesab edilən romanın məqsədi, qayəsi nədir? Qərb ölkələrinin ədəbi janrı sayılan roman – epik növün iri formasıdır. Onun hüdudları, varlığı, ifadə imkanları genişdir. Bu janrdə həyat çox istiqamətli, dolğun təsvir olunur. Obrazların dünyagörüşü və dünyagörümü, dünyaduyumu, xasiyyəti və psixologiyaları, mühitlərində əlaqə və münasibətləri açılır. Şəxsiyyətlərin kamilliyi, ideya-emosional yetkinliyi, siyasi-sosial mədəniyyətləri, mübarizələri və dramatik üzləşmələri ilə dövrün qlobal problemlərinə toxunulur, ziddiyyətlər genişlənilir, mürəkkəb əlaqə və keyfiyyətlər, onlarla lövhə və mənzərələr bir bədii mərkəzdə cəmləşir. Bədii məntiqin əsasında ictimai münasibətlərin məcmuu – insan, insanın şəxsiyyəti, təbii xüsusiyyətləri dayanır. Belinski deyirdi “Romanını məzmunu müasir cəmiyyətin bədii təhlilidir. Roman bu cəmiyyətin görünməz əsaslarını adətlər və şüursuzluq sayəsində cəmiyyətin özündən gizli qalmış əsaslarını açıb göstərir” [6, 7]

Müasir romanın vəzifəsi həyatı bütün çılpaq həqiqəti ilə təsvir etməkdir. Bu səbəbdən cəmiyyət romanı öz güzgüsü hesab edir və onun vasitəsi ilə öz-özü ilə tanış olur. Özünü, öz mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, şüurlu surətdə dərk etmək kimi böyük bir iş görür. Romanda dövrün özünəməxsusluğu, şəxsiyyətin mənəvi simasının, fikri –psixoloji aləminin təşəkkülünü şərtləndirən mühitin, mədəni-iqtisadi həyatın əhəmiyyəti göstərilir. Məzmun-ideya, əxlaqi-məfkurəvi istiqamət zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırılır. Əsərin məzmunu tarixdən alınanda dövrün səciyyəvi, məişətin, adət-ənənələrin, mədəniyyətin, təsərrüfatın inkişaf yönü təsvir olunur. Qayə müasirlik duyğusu ilə açılır. İngilis ədəbi tənqidçisi Rolf Foks “Roman və Xalq” əsərində yazır ki, roman öz köklərin etibarını ilə Herodot dövrünə qədər gedib çıxır”. Lakin ictimai-tarixi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar bu roman özündə sonra yaranan ədəbi prosesə təsir edə bilmir. Ümumiyyətlə roman janrı ilk dəfə Yunan və Roma ədəbiyyatlarında qədim çin ədəbiyyatlarında yaransa da sonrakı dövrlərdə ya inkişaf etmir ya da bu inkişaf çox zəif gedir. Ancaq bu faktıdır ki, böyük formalı, süjetli əsərlərin rüşeymləri antik dövrün məhsulu olan Lonqun “Dafnis və Xloya”, Petroninin “Satrikon”, Apulleyin “Qızıl Eşşək” və ya “Metamorfozalar” kimi əsərlərində özünü göstərir.

XII-XV əsrlərdə feodal münasibətlərindən, cəngavərlərin, tacir və şəhərlilərin həyatından bəhs edən romanlar, məsələn, Roblerin “Qarqantuya və Pantaqruel”, M. Servantesin “Don Kixot” və s. romanları ədəbi hərəkətdə böyük təsir göstərir. Bu əsərdə Şekspirin simasında dram, Servantesin şəxsində roman dünyaya səs saldı. XVIII əsrdə roman özünün klassik formasını, birinci növbədə İngiltərədə D. Defonun “Robinzon Kruzo”, U.G. Fildingin “Quliverin Səyahəti”, “Tom Jons” kimi əsərlərində tapır. XIX əsrdə isə dünya ədəbiyyatında roman artıq hakim yerə gəlir və o zamandan indiyə qədər öz üstünlüyünü

saxlamaqdadır. Bu əsrdə romanın V.Hüqo, V.Skott, F.Stendal, O.Balzak, Ç.Dikkins, E.Zolya, Q.Flober, L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy və b. böyük nümayəndələri yetişir.

V. Q. Belinski hələ 1835-ci ildə yazır ki, “indi bütün ədəbiyyatımız roman və povestə çevrilmişdir. Bunun səbəbini isə hər hansı bir şəxsin nüfuz və istedadında deyil, zamənin ruhu və demək olar ki, ümüdünya hadisələrinin cəryanında görürdü. Roman insanlığın elə bir dövründə əmələ gəlmişdir ki, bütün vətəndaşlıq, ailə və ümumiyyətlə insani münasibətlər son dərəcə mürəkkəb və dramatik hal almış və həyat dərinlik etibarilə son dərəcə çox ünsürlər halında yayılmışdır. Roman ümumi tələbin nəticəsidir”.

XIX əsrin əvvəllərindən romanın realist və romantik tipi ilə cəmiyyətin həyatı təhlil olunur, təhkiyənin təsiri, formanın dinamikliyi, artıq yeni milli məzmunlu, sosial düşüncəli obrazlar yaranırdı. Romanda əsas həcm və obrazların çoxluğu deyildir. Şərt janrın ölçü və tələblərini qorumaqla geniş, tutumlu, dinamik epik lövhələrlə varlığa aydın, emosional təsir etmək canlı xarakterlər yaratmaqdır.[2] XIX əsrin sonunda yazılmış romanlar Zeynalabdin Marağayının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” əsəri(1887), Nəriman Nərimanov – “Bahadır və Sona”(1896-1899), S.M.Qənizadənin –“Şeyda bəy Şirvaninin məktubları” (1899) əsəridir.

XX əsrin əvvəllərində yazılan romanlar isə M.S.Ordubadinin – “Bədbəxt milyonçu yaxud Rzaqulu xan frəngiməab”(1914), A.Şaiq – “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918), “İki müztərib”, Əbdürrəhim Talıbov - “Məsəlül-məhsinin” (1905), fars dilində, Rza Zəki – “Nakam qız” (1911), “Zavallı Cavad”(1912), “Fədai-eşq” (1912), Ağababa Yusifzadə - “Həyatın qəhri altında, yaxud xainin sonu”(1912), iki hissədən ibarətdir. Əli Səbri Qasimov “Solğun çiçək” (1913), Abdulla Divanbəyoğlu “Can yangısı” (1913), Hacı Cabbarzadə “Aşiq Qərib” (1913), İbrahimbəy Musabəyov “Gözəllərin vəfası” (1914), “Xoşbəxtlər” (1914), “Neft və milyonlar səltənətində” (1917), Əlabbas Muznib “Yusif və Züleyxa”(1914), Bağır Cabbarzadə “Bir yetimin naləsi yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət” (1915), Nemət Bəsir “İki nakam” (1916) əsərləridir.[6,73]

XX əsrin əvvəllərində yazılmış romanların çoxusu XIX əsrin sonunda yazılmış romanlara nisbətən daha zəif və qusurlu idi. Ona görə yox ki, bu əsərlərin çoxunun həcmi azdır. Həcmə qalsa, “Bahadır və Sona” romanı da N.Nərimanovun dediyi kimi “balaca roman”dır. Başlıca səbəb budur ki, bu romanlar orijinallıqdan, dərin məzmun və mənadan, həyatın ziddiyyətlərini təhlil və izahdan uzaqdır. Bu tipli romanlarda realizm, konflikt və xarakter xeyli dərəcədə səthidir. “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, “Bahadır və Sona” kimi romanlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutmaqla bərabər, müasir milli romanın yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983, 184s
2. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973, 352s
3. Nəbiyev V. Azərbaycan bədii nəsrinin janra üslub təkamülü. Bakı: Elm, 2004, 262 s.
4. Şərifova S. Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi”(xx əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 2005, 240 s.
5. Şərifova S. Ədəbi prosesə tənqidi baxış (tənqidi məqalələr)-2003-2005-ci illər. Bakı: Maarif, 2006, 210 s.
6. Şərifova S. İlk Azərbaycan romanları. Bakı, 1996, 206 s.

Г.Раджабова

Жанр романа и азербайджанская литература

Резюме

Как известно, роман – это жанр, вошедший в литературу Азербайджана из западной литературы. Появление такого новшества в нашей литературе как роман также было связано с общественно-политическим, историческим развитием. Такие видные критики как Ф.Кочерли, С.Гусейн говорят о важности такого жанра как роман, писатели стараются пробовать себя в этой отрасли. Как и свой предшественник Ахундов, Ф. Кочерли называет роман жанром новых времен и отдавал ему предпочтение, так как здесь общественные вопросы, быт народа можно было бы преподнести широко и глубоко. Романы, написанные в конце XIX века "Дневник путешествия Ибрагим-бека" Зейналабдина Мараги (1887); «Бахадур и Сона» Нариман Нариманова (1896-1899); «Письма Шейда бека Ширвани» С.М.Ганизаде (1899). Романы, написанные в начале XX века «Несчастный миллионер или Рзагулу-хан» М.С.Ордубади (1914); "Герои нашего времени", А.Шаига (1909-1918), "Ики Музгариб", Абдуррагим Талыбов «Масаликуль-махсинин» на фарси (1905); Рза Зеки «Накам қızı» (1911), "Заваллы Джавад(1912), "Федаи Эшг" (1912), Агабаба Юсифзаде "Нəуатın қəһri altında, уахud хainin sonu" (1912).

G.Rəcəbova

**Azerbaijani literature and roman janri
Summary**

As we know novel genre comes from west literature to Azerbaijan literature. The emergence of the novel, which is a novelty in Azerbaijan literature, was related as well as the sosio-political and historical development. As notable critics F.Kocherli, S.Houseyn dealt with the importance of novel genre and called other writers to try strength in that field. Like his predecessor, Akhundof F.Kocherli was named novel as new generation genre and preferred this cause of its opportunity to reflect social issues, people way of life in broader and deeper way in it. Zeynalabdin Maragayı “İbrahimbayın seyahetnamesi” (1887), Nariman Narimanov – “Bahadır and Sona” (1896-1899), S.M.Qanizada – “Sheyda bay Shirvaninin mektublari (1899) are the novels written at the end of nineteenth century M.S.Ordubadi – “Bedbext milyonchu yaxud Rzaqulu xan frəngimeab”(1914), A.Shaiq – “Heroes of the century”(1909-1918), “İki müztərib”, Əbdurrəhim Talıbov - “Məsalikül-məhsinin” (1905), in persian language, Rza Zaki – “Nakam qız” (1911), “Zavallı Cavad”(1912), “Fedai-eshq” (1912), Agababa Yusifzade - “Heyatın qehri altında, yaxud xainin sonu”(1912) and etc. are the novels written in the early twentieth century.

**Rəyçi: Akif Hüseynli
Professor**

СУАД ЭФЕНДИЕВА
Бакинский славянский университет
suad@mail.ru

ЖАНР ГАЗЕЛИ В ПОЭЗИИ МИХАИЛА КУЗМИНА В КОНТЕКСТЕ КОНТАКТНЫХ СВЯЗЕЙ

Ключевые слова: восточная поэтика, газель, жанр, контактные связи, Михаил Кузмин, Серебряный век).

Keywords: Eastern poetics, Ghazal, genre, contact relations, Mikhail Kuzmin, Silver era.

Açar sözlər: Şərq poetikası, qəzəl, жанр, kontakt əlaqələr, Mixail Kuzmin, Gümüş dövr)

Серебряный век, характеризующийся большим интересом к развитию поэтических форм, безусловно, был продолжателем традиций Афанасия Фета – преобразователя русского стиха. Именно он является предтечей всех новаторских поисков поэтов Серебряного века. Потому что, только поэты «чистого искусства», предъявляли к формальной стороне стиха столь большие требования. Серебряный век продолжил эти преобразования, обратившись к восточным поэтическим формам. И, начиная с поэтических исканий В.Брюсова, К.Бальмонта, поэтов-акмеистов – А.Ахматовой, Н.Гумилева, С.Городецкого, М.Зенкевича, О.Мандельштама, В.Нарбута, а также творчества В.Хлебникова, И.Бунина, М.Кузмина, Вяч.Иванова и др., появляется устойчивый интерес к восточной поэзии, который продолжался на протяжении всего XX века. Множество исследований, связанных с переводами, литературными декадами и др. появляются именно в это время.

Прекрасные образцы жанра газели в русской поэзии создал яркий представитель поэзии Серебряного века Михаил Кузмин (1872-1936). Провоцировало его на этот жанр знакомство с немецким поэтом и переводчиком Иоганесом фон Гюнтером (1886-1973), который оставил свои воспоминания «Жизнь под восточным ветром». Эта книга описывает весну 1908 года, когда автор познакомился с Кузминым. Немецкий поэт приписывает себе заслугу приобщения Кузмина к жанру газели [1, с.143]. И получилось так, что впервые жанр газели Кузмин освоил в немецком варианте, прочтя газели графа Аугуста фон Платтена (1796-1835).

Михаил Кузмин в этом жанре создает множество стихов, оставившие заметный след в культуре Серебряного века. В 1912 году издает «Осенние озера» – сборник стихотворений, где в ряду других жанров он обращается и к газели. Они выделены им в отдельный цикл –

«Венок весен» (газэлы) из 29 стихотворений и по времени написания относятся к 1908 году. Но многие исследователи находят эти стихи манерными и вычурными, как например, Е.В.Ермилова. По ее мнению, на газелях Михаила Кузмина, «при всем их бесспорном изяществе, лежит печать чрезмерной «манерности» или «пряности» [4, с.415]. Вместе с тем она отмечает в его газелях и «показательную для Кузмина <...> “свободу в каноне”»: в самой строгой, неизменяемой, каноничной форме он как будто чувствует себя особенно привольно, с особой остротой вспыхивает весь “влюбленный трепет жизни” <...>» [2, с.17].

Используя, по определению Е.В.Ермиловой, эту «свободу в каноне», Кузмин создает удивительные по форме газели, где умело используя реди́ф, расцветчивает стихотворение как художник. Таковы его «Он пришел в одежде льна, белый в белом...», «Он пришел угрозы тая, красный в красном...», «Черной ризой скрыты плечи. Черный в черном...». Эти примеры привлекают внимание не только в жанровом аспекте, но и своей атрибутикой – символическим использованием цвета, столь характерной для поэзии Серебряного века. Образы Смерти, Разлуки и Забвенья своеобразно выразились у Кузмина в поэтической форме газели:

Он пришел в одежде льна, белый в белом!
«Как молочна белизна, белый в белом!»
Томен взгляд его очей, тяжки веки,
Роза щек едва видна: «Белый в белом,
Отчего проходишь ты без улыбки?
Жизнь моя тебе дана, белый в белом!»
Он в ответ: – «Молчи, смотри: дело Божье!
Белизна моя ясна: белый в белом.
Бело-тело, бел-наряд, лик мой бледен.
И судьба моя бледна: белый в белом!» [4, с.44]

Образный ряд этого произведения вызывает ассоциации со смертью, что и подтверждается авторским комментарием к нему. В этом контексте представляет интерес и вторая газель с эмоциональным использованием цвета:

Он пришел, угрозы тая, красный в красном,
И вскричал, смущенный, тут я: «Красный в красном!
Прежде был бледнее луны, что же ныне
Рдеют розы, кровью горя, красный в красном?»
Облечен в багряный наряд, гость чудесный
Улыбнулся, так говоря, красный в красном:
«В пламя солнца вот я одет. Пламя – яро.
Прежде плащ давала заря. Красный в красном.

Щеки – пламя, красен мой плащ, пламя – губы.

Даст вина, что жгучей огня, красный в красном!» [4, с.44].

Как видим, у Кузмина красный цвет, в отличие от многих поэтов, ассоциируется почему-то с разлукой, а не со страстью, как, например, у Оскара Кокошки в известной картине. Черный у Кузмина ассоциируется с забвением:

Черной ризой скрыты плечи. Черный в черном.

И стоит, смотря без речи, черный в черном.

Я к нему: «Смотри: завистник-враг ликует,

Что лишен я прежней встречи, черный в черном!

Вижу, вижу: мрак одежды, черный локон –

Черной гибели предтечи, черный в черном!» [4, с.44].

Большой интерес представляет следующая газель поэта, которая является своего рода «разгадкой» символики цвета и ключом к пониманию содержания предыдущих трех стихотворений:

Что стоишь ты опечален, милый гость?

Что за груз на плечи взвален, милый гость?

Проходи своей дорогой ты от нас,

Если скорбью не ужален, милый гость!

Ах, в гостинице закрытой – три двора

Тем, кто ищет усыпален, милый гость.

Трое кравчих. Первый – белый, имя – Смерть;

Глаз открыт, и зуб оскален, милый гость.

А второй – Разлука имя – красный плащ,

Будто искра наковален, милый гость.

Третий кравчий, то – Забвенье, он польет

Черной влагой омывален, милый гость.

(май-июнь 1908) [4, с.99]

Особым лиризмом пронизано также стихотворение (газель) «Нынче праздник, пахнет мята, все в цвету...». Оно привлекательно вниманием к детали, к цвету, эмоциональным восприятием природы, столь характерной для поэзии импрессионизма. Это образец лирики чувств, впервые представленной в поэзии А.Фета. Здесь мы наблюдаем совпадение субъекта и объекта изображения, выражение восторга от созерцания природы. Замечателен прием использования редифа в этой газели, обычный для поэтики восточного стиха, а также эмоциональный подъем и визуальный ряд, обладающий особой динамикой:

Нынче праздник, пахнет мята, все в цвету,

И трава еще не смята: все в цвету!

У ручья с волною звонкой на горе

Скачут, резвятся козлята. Все в цвету!
Скалы сад мой ограждают, стужи нет,
А леса-то! А поля-то: все в цвету!
Утром вышел я из дома на крыльцо, –
Сердце трепетом объято: все в цвету!
Я не помню, отчего я любил,
Что случается, то свято. Все в цвету [4, с.45]

Творчество Кузмина – образец взаимодействия Востока и Запада не только в тематическом отношении, но и в жанровом. Споры шли, прежде всего, по поводу направлений его стихотворных экспериментов: символисты называют его акмеистом, акмеисты же – символистом. У него же был свой путь творчества. Он происходил из старообрядской семьи с ее твердыми нравственными устоями. Выросший на Волге, в Саратове, Кузмин сформировался в Санкт-Петербурге. Очень важно, что его «мать была правнучкой знаменитого французского актера Офрена, приглашенного в Россию при Екатерине» [2, с.5]. Эти факты биографии и способствовали двоemiрию художественного восприятия поэта: с одной стороны Запад, с другой – Восток, что наглядно прослеживается в следующем стихотворении:

Что, скажи мне, краше радуг? Твое лицо.
Что мудрей всех загадок? Твое лицо.
Что струею томной веет в вечерний час,
Словно дух жасминных грядок? Твое лицо!
Что, как молния, сверкает в день летних гроз
Из-за тяжких, темных складок? Твое лицо.
Что мне в сердце смерть вселяет и бледный страх,
Скорбной горечи осадок? Твое лицо.
Что калитку вдруг откроет в нежданный сад,
Где покой прудов так сладок? Твое лицо!
Что судьбы открытой книга, золотая вязь
Всех вопросов, всех разгадок? Твое лицо [5, с.96-97].

Весь образный ряд этого стихотворения выдержан в восточном контексте: *жасмин, судьба*. Это касается и композиционного построения стиха – в форме вопросов-ответов («*bədii mükalimə*»), что было широко распространено на Востоке как стилистический прием, усиливающий эмоциональный настрой газели в целом. Удачно использован поэтический прием художественного обращения («*bədii xitab*»), который также широко использовался поэтами Востока. Но это не просто обращение, а «обращение к себе» («*Təcridi-xitabi*»), когда внешне формально и адресовано к кому-то (здесь – к образу возлюбленной), однако оно внутреннее, направленное на самого себя.

Махира Гулиева отмечает, что все эти поэтические приемы взяты из стилистики Корана. Например, в приведенном бейте из Физули: *Könül, səccadəyə basma ayaq, təşbihə əl vurma / Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma* [7, с.239-240]. В этом стихотворении можно выделить еще такую восточную поэтическую фигуру «İstifhəm» – художественный вопрос (риторический вопрос), который усиливает эмоциональную тональность стиха и степень его воздействия, на который не требуется ответа [7, с.244]. В газели также наблюдается стилистический прием анафоры, который передается повторами-единоначатиями – в 1, 2, 3, 5, 7, 9, 11 строках (всего в стихотворении 12 строк) «Что, скажи мне...» – «Что мудрей...» – «Что струею...» и т.д. В классической восточной поэтике этот прием имеет название “Təkrir”, который обогащает внутреннюю гармонию стиха, в отличие от рифмы, редифа и саджа, определяющих ритм и гармонию стиха [7, с.182]. Его истоки восходят к стилистике Корана, с его выраженным утверждающим и убеждающим характером.

Именно этот неудачный мистический опыт оккультизма и привел его к жанру газели, появление которой в его творчестве не было случайным. В конце 90-х годов Кузмин изъездит всю Россию – с севера до Нижнего Поволжья. Так сформировались его духовные интересы – на стыке культур Востока и Запада. Романскую культуру он предпочитал немецкой. Анализируя пьесу Карло Гольдони (1707-1793) «Слуга двух господ» (1749), в частности, в рецензии на это произведение, Кузмин определяет место итальянского комедиографа так: «На пороге XIX века, накануне полной перемены жизни, быта, чувств и общественных отношений, по всей Европе пронеслось лихорадочное, влюбленное и судорожное стремление запечатлеть, фиксировать эту улетающую жизнь, мелочи обреченного на исчезновение быта, прелесть и пустяки мирного житья, домашних комедий, “мещанских” идиллий, почти уже изжитых чувств и мыслей. Словно люди старались остановить колесо времени... Ни важное, героическое искусство XVII века, ни шарахнувшийся действительности, ушедший в отвлеченность и причуды романтизм начала XIX века не имеют этого влюбленного трепета жизни, как произведения второй половины XVIII века. Повсюду звучит какая-то лебединая песнь исчезающего общества» [2, с.14]. Эта тяга к культуре пронизывает все его творчество. Мы обратили внимание на это высказывание Кузмина в силу его программности. Это своеобразный творческий манифест.

Не случайно Кузмина в позднем творчестве называют «поэтом культуры». С одной стороны, он был герметичен, как бы закрыт в своем мире, с другой – поэзия его отличалась простотой вещного мира. Что

это значит? За видимым простым миром вещей просвечивает второй и третий смыслы, и в целом, «неразгаданная сложность мерцает изнутри, представляя как бы темный фон для прозрачного и светлого “первого плана”» [2, с.16]. Это и сближает его с жанром газели. Исследователи полагают, что по мастерству стиха ему нет равных в русской поэзии, однако у него был предшественник в лице Афанасия Фета. Поражает текучесть, изменчивость представленных образов, ибо он любил играть на контрастах. Александр Блок эту черту его поэзии охарактеризовал в юбилейном приветствии Михаилу Кузмину 29 сентября 1920 году: «В вашем лице мы хотим охранить не цивилизацию, которой в России, в сущности, еще и не было и когда еще будет, а нечто от русской культуры, которая была, есть и будет. <...> Самое чудесное здесь то, что многое пройдет, что нам кажется незыблемым, а ритмы не пройдут, ибо они текучи, они, как само время, неизменны в своей текучести. Вот почему вас, носителя этих ритмов, поэта, мастера, которому они послушны, сложный музыкальный инструмент, мы хотели бы и будем стараться уберечь от всего, нарушающего ритм, от всего заграждающего путь музыкальной волне» [6, с.28].

Будучи воспитан на культурных образцах Запада и Востока, он был прекрасным стилизатором, что проявлялось в большей мере в его прозе. На то были причины. Прежде всего это то, что Серебряный век в целом представлял собой конгломерат культур Востока и Запада, прошлого и настоящего. Все накопленное человечеством культурное наследие формировало мироощущение русского интеллигента рубежа веков. Отсюда и тот эстетизм, который, впрочем, имел место и во Франции и Англии. Но у Кузмина эти составляющие носили естественный характер. Обычно мы говорим о протеизме Пушкина, но, спустя сто лет, мы можем говорить о протеизме Кузмина. Его неповторимость и особое место в культуре начала века обусловлены были многогранностью творчества Кузмина: он был не только поэт, прозаик, критик, но еще музыкант и композитор, получивший образование в Консерватории. Он умер в нищете, в 1936 году (можно сказать, с горькой иронией – «удачно»), ибо так он избежал репрессий, начавшихся в 1937 году.

Таким образом, М.Кузмин, В.Брюсов, Н.Гумилев, М.Светлов, К.Бальмонт, Вяч.Иванов и др. стали писать газели, воспроизводя на русском языке восточные образцы. Правда, иногда педантично соблюдая точность рифмы, определенную систему поэтики, структуру стиха, они, в угоду соблюдения формы, убивали живую плоть лирического произведения: утрачивалось в них биение живой жизни, угасала мелодика, страсть, пронизывающая каждый звук, столь

характерные для восточной поэзии. Контактные связи русской поэзии с восточной лирикой представляют собой долгий и сложный процесс, который, по верному наблюдению П.А.Ковалева, привел к тому, что в русской поэзии газель, касыда, рубаи стали звучать наряду с сонетом, балладой и октавой [3, с.19]. Это стало возможным благодаря большой переводческой школе и переводческой традиции. Проведенный нами анализ показывает, что появление в русской литературе восточных жанровых форм есть результат процесса взаимовлияний и взаимопроникновений, к числу которых относятся и контактные связи.

Список использованной литературы

1. Богомолов Н.А., Джон Э. Малмстад. Михаил Кузмин: искусство, жизнь, эпоха. М.: Новое литературное обозрение, 1996, 318 с.
2. Ермилова Е.В. О Михаиле Кузмине // Кузмин М.А. Стихи и проза. М.: Современник, 1989, с.3-22.
3. Ковалев П.А. Освоение стихотворных форм тюркоязычной поэзии в русской литературе. Автореф. канд. фил. наук. Ташкент: 1991, 24 с.
4. Кузмин М.А. Стихи и проза / Сост., авт. вступ. статьи и примеч. Е.В.Ермилова. М.: Современник, 1989, 431 с.
5. Кузмин М.А. Стихотворения. Поэмы. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во, 1989, 368 с.
6. Куняев С.Ю. Жизнь и поэзия Михаила Кузмина // Кузмин М.А. Стихотворения. Поэмы. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во, 1989, с.5-28.
7. Quliyeva M.H. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, 400 s.

S.Əfəndiyeva

Mixail Kuzminin poeziyasında qəzəl janrı (kontakt əlaqələri kontekstində)

Xülasə

Məqalə rus ədəbiyyatı Gümüş dövrünün görkəmli şairi Mixail Kuzminə və onun yaradıcılığında Şərq lirikasının klassik janrı olan qəzələ həsr olunmuşdur. Şərq poetik formalarına müraciət, yeni məzmun və forma axtarışları, estetizmə və ekzotizmə olan maraq ümumilikdə Gümüş dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Bu baxımdan rus şairi Mixail Kuzminin qəzələ müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Məqalədə şairin 1912-ci ildə nəşr etdiyi 29 qəzəldən ibarət olan “Bahar çələngi” («Венок весен») şeirlər

silsiləsi təhlil olunur. M.Kuzminin yazdığı qəzəllər ənənəvi Şərq poetik formasının həm zahiri (struktur), həm də daxili əlamətlərini özündə birləşdirmişdir: qafiyə sistemi, rədif, bədii mükəllimə və s. Şərq insanına xas olan meditatif əhval və lirik qəhrəman obrazını rus şairi öz qəzəllərində məharətlə ötürə bilmişdir. Qeyd olunur ki, rus ədəbiyyatında Şərq lirik janrların mövcud olması qarşılıqlı təsir və nüfuz kimi qiymətləndirilən kontakt əlaqələri nəticəsində gerçəkləşmişdir.

S.Afandiyeva

Mikhail Kuzmin of the ghazal genre in the poetry of contact in the context of the relations

Summary

The article is devoted to the Russian literature, the famous poet of the Silver era, Mikhail Kuzmin and the classic genre of Oriental lyricism in his work. The appeal to Oriental poetic forms, the new content and form search, the aesthetic and exotism are one of the typical features of the Silver era. From this point of view, the Russian poet Mikhail Kuzmini's appeal to the court is not accidental. The article analyzes the series of poems "The wreath of spring", consisting of 29 accidents published by the poet in 1912. The gazelles written by M. Kuzmin incorporate both external and internal features of the traditional Eastern poetic form: the rhyming system, the rarity, the artistic prize, and so on. The image of a medieval mood and lyrical hero inherent in the East man was able to skillfully convey the Russian poet in his ghazals. It is noted that the presence of Eastern lyrical genres in Russian literature was realized as a result of contact relations, which were considered as mutual influence and influence.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜNƏŞ QULİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ kafedrasının dissertantı
gn.guliyeva.81@bk.ru

“BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ TÜRK DÜNYASI”

Açar sözlər :B. Vahabzadə, Türk dünyası, Türkçülük, M.A.Ersoy və B. Vahabzadə ,vətənpərvərlik.

Ключевые слова:B. Вагабзаде, Тюркский мир, Тюркизм, М.А.Ерсоу ,Б.Вагабзаде ,потриотизм.

Key words:B. Vahabzada, Turkis, World, Turkism, MA. Ersoy, B. Vahabzade, the potriotik

“II Məşrutıyyət dövründə Türkiyə ictimai mühitində türkçülük cərəyanı ilə yanaşı İslamçılıq cərəyanı da mövcud idi.“Sırat- ı Müstakim “ və“Sebilür Reşad”məcmuələri bu cərəyanın mətbu orqanları kimi fəaliyyət göstərirdi. Həmin cərəyanın qurucularından biri də M.A.Ersoy idi. “1921-ci il,17 fevral tarixində M.A.Ersoy Türkün ən əzəmətli marşını-”İstiqlal marşı”nı yazır. Beləcə, bir yanda ürəyi vətən əşqi ilə yanan ,qəlbi türk dünyası ilə çırpınan B.Vahabzadə , X. R.Ulutürkün, M.Arazın vətən , azadlıq ruhlu şeirləri , digər tərəfdə N. Kamalın ,T. Fikrətin , bu xalqın dilində hər zaman böyük qürur, sevgiyə səslənən “ İstiqlaliyyət nəğməsi “ ni yaradan, M.A.Ərsoyun dildən- dilə dolaşan , bütün sərhədləri aşıb keçən vətən, azadlıq nəğmələri dolaşır türkün dilində:

Bastığın yerləri “ toprak “ diyerek geçme, tanı!

Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı .

Sen şehid oğlusan , incitme yazıktır , atanı :

Verme, dünyaları alsan da bu cennet vatanı.

“İstiqlal nəğməsi “ ndə B. Vahabzadə M. Akifi ən çox sevdiyi şairlərdən biri adlandırır. Şairin türk dünyasının bu böyük şəxsiyyətinə olan böyük ehtiram və sevgisini böyük qürur hissi ilə“**İstiqlal nəğməkarı**”adlı məqaləsində belə dilə gətirirdi:”Türkiyənin Çanaqqala vilayətində bu ölüm-dirim müharibəsinə türk ordusunun qələbəsi ilə son qoyuldu. Yalnız bu çarpışmada 232 min şəhid verildi..” M. Akifin” istiqlal marşı”nın bənzəri yoxdur söyləyir.Şair bu şeirə olan sevgisini dilə gətirərək, bu şeirin millətə kimliyini, milli varlığını, üstündə yaşadığı torpağın hansı qanlar, şəhidlər bahasına qazanıldığını söyləyir.Azadlıq hər bir xalqın ən böyük haqqıdır.Vətən yolunda , istiqlaliyyət yolunda canını fəda edən şəhidlər tarixi ucaldır,xalqı yaşadır.

“Ey şəhid oğlu,şəhid istəmə məndən məqbər,
Səni ağuşuna açmış duruyor ,Peyğəmbər.

...”Bələliklə,şəhidə yalnız ,dinimizin,imanımızın elçisi Peyğəmbərin qucağını layiq görür.Buna sadəcə ,şeir deyə bilmərik.Buna vətən,millət uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olan,həyatın mənasını vətənə,millətə,xidmətdə görən,bu böyük insanın qəlbindəki duyğuların daşan seli deyə bilərik”(1). B. Vahabzadə:“Mehmet Akifin milli marşı oxunurkən 65 milyonluq türk millətinin bir nəfər kimi birləşdiyinin,yumruğa döndüyünün dəfələrlə şahidi olmuşam.Bu birliyi, bu vəhdəti yalnız ədəbiyyatın,sənətin qüdrəti yarada bilər.İkinci başqa bir qüvvə tanımıram.Bu qüdrətdən əl çəkmək ən azı Vətənə və millətə xəyanətdir.”(2). M.Akif ölüm yatağında olarkən yaxın dostları onu görməyə gəlmiş,bu görüşdə dostlarından biri ondan soruşmuşdu:”-Ustad bu marşdan qüvvətli ikinci bir “İstiqlal marşı”yaza bilərsinizmi?...Xəstə şair dərhal yatağından qalxıb demişdi:” -Allah bir daha bu xalqa istiqlal marşı yazdırmasın.Amin!...”(3)

Bəxtiyar Vahabzadə “Haqqıdır haqqa tapan millətimin istiqlal” misrasını açmaq üçün böyük yol keçmiş,əsrilər adlanmış türk millətinin həm maddi,həm də mənəvi tarixini vərəqləmək lazımdır-deyir.”... doğrudan da istiqlal azadlıq tarixi boyu haqqa səcdə qılan türk millətinin təbii haqqıdır.Çünki,o heç zaman haqqı tapdamamış,heç bir millətin qarşısında əyilməmiş və öz haqqı uğrunda savaşağı da bacarmışdır...Bir neçə Qərb dövlətininTürkiyəni bir dövlət kimi xəritədən silmək istədiyi zaman M.Akif Qərbi”sinəsi iman dolu”olan millət ilə müqayisə edərək deyir:

Qərbin afağını sarmışsa çelik zırhlı divar

Mənim iman dolu köksüm kimi sərhəddim var...

Misralarını əsas gətirərək yazır:”Yer üzündə nə qədər türk milləti var,bu şeirdə yaşayacaq və millətin qulaqlarına onun mərdanəliyini,qorxmazlığını,iradəsini, əxlaqını,dünyəgörüşünü pıçıldaacaq.Çünki bu şeir millətə kimliyini,milli varlığını,üstündə yaşadığı torpaqların hansı qanlar bahasına ona çatdığını xatırladır:

Basdıgın yerləri torpaq deyərək geçmə tanı,

Düşün altındakı minlərcə kəfənsiz yatani.

...Bu iki misra özünü türk adlandıran hər kəs üçün həyat qayəsi olmalıdır” –deyərək B.Vahabzadə Türkün böyük şairi M.A.Ersoyun türkün ən dəyərli ,ölməz şeiri haqqında fikirlərini bildirir.B.Vahabzadə M.A.Ərsoy haqqında yazırdı:”Mehmet Akif nə qədər böyükdür!İnsan vətəni nə qədər sevə bilər? M.Akif vətən vürğünüdür,vətən məcnunudur.Mən onun adını belə deyərəm.Əgər o vətəni sevməsəydi belə şeirlər yaza bilərdimi?”...Hakkıdır hakka tapan millətin istiklal” –deyə bütün milləti ayağa qaldırdı.Çünki,bu millətin istiqlala haqqı vardı.Akifin böyüklüyü buradan gəlir”(4).M.A.Ersoyun “Safahat” əsərində 1904 –cü ildən sonra

yazılan və müxtəlif jurnal və qəzetlərdə çap olunan şeirləri yer almış, əsərlərində ictimai –sosial məsələlərə „maarifçiyə geniş yer vermişdir.-”Bəxtiyar Vahabzadə M.Ə.Akifin “Safahat” kitabı haqqında :”...Akifdən çox təsirləndim.Mənim üçün Safahat başucu kitabımdır.O yetmiş milyonun qəlbində yaşayır.Onun fikirləri daima yaşamalılı,Türk dövlətləri onu bilməli və oxumalıdır.Bu əsrdə şeirimizin bayraqdarı Akifdir...”(5) Mehmet Akifin bir mütəfəkkir olaraq nəzərə çarpan xüsusiyyəti onun sosial məsələləri araşdırıb, həlli yollarını göstərməsidir”...”Şair bir çox şeirlərinin mövzusunun sosial hadisələrdən seçmişdir.(6)..Erdal Karaman B.Vahabzadə ilə görüşündə “ Sizcə şiir nədir, nasıl olmalıdır?” sualına şair belə cavab verir: “ Mehmet Çınarlı, Yahya Kamal, Namik Kamal, Faruk Nafiz, Mehmet Akif , çağdaş şairlərdən də Yavuz Bülent Bakiler . Bunlardan Mehmet Akifə ayrı bir məhəbbətim var. O türk millətinin yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən birisidir. Onun şairliyi kişiliyindən irəli gəlir. Şairliyi əqidəsinə borcludur”...(8) M.A.Ersoyun türkçülük ideyalarının çox qüvvətli şəkildə inkişaf etməsində onun milli- ədəbi cərəyan səviyyəsinə yüksəlməsində misilsiz xidmətləri olmuşdur.Mehmet Akif Ersoy:

“ Sahipsiz olan memleketin batması haktır.

Sən sahib olursan bu vatan batmayacaktır.- ”deyən şairi B. Vahabzadə poeziyası ilə böyük bir fikir , əqidə birliyi , müqəddəs vətən sevgisi birləşdirir.

Çağırır indi bütün milləti imdada Vətən,
Dəyişilməz ay oğul, cənnətə dünyada , Vətən .
Bizə meydan oxuyan bilməlidir birdəfəlik,
Nə satılmaz, nə verilməz , binədən yada Vətən .

B. Vahabzadə 1993- cü ildə yazdığı “ Dayan , qaçma , dayan”şeirində vətəni sevməkdən , onu qorumaqdan qorxub qaçanlara, vətəni tərk edənlərə belə müraciət edir:

Yoxmu damarında əcdadın qanı?
Özünü vətənsiz sən nə sanırsan?...

Mehmet Akif Ersoy”Süleymaniye kürsüsündə” şeirində isə şairin hüzn, kədərli əsəblə vətəni tərk edib əldən verdikləri “o cənnət yurd üçün bir zaman hönkür –hönkür ağlayacaqlarını”n hayqırıqları var...

Hem Vatan gittimi , yoktur size bir başqa vatan :

Çünkü miras yedi sail , kovulur hər kapıdan!(9). Vətən sevgisi sevgilərin ən alisidir. M. Akif Ersoy şeirdə bu həqiqəti anladır. Vətən bağışlanmaz, vətən satılmaz !. Hər iki şairin yaradıcılığında fikir yaxınlığı B.Vahabzadənin “Masal-Həyat”şeirində də özünü göstərir.

Satqınlar görmüşəm,başqa yer deyil,
Ölkəni talayıb rahatca yatmış

Tüccarlar görmüşəm altunzər deyil

“Molodes”sözünə Vətəni satmış.(10).B.Vahabzadə :”...Mənim üçün Türkiyədə üç müqəddəs məzar var “-deyirdi- B.Vahabzadə ”Mehmet Akifin,Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və Mövlanənin...Mənim şeir dünyamda ən böyük Türk,Mehmet Akifdir.Onun İstiqlal marşı bütün Türklər üçün Türk ruhunun ,Türk geninin sənət dastanıdır.”...(11).M. Akif Ersoy şeirlərində üzünü Batıya Avropaya tutmaqla , gələcəyini onun siyasətinə qurban verən, avropalaşma adı altında əslində sabahını böyük bir fəlakətə sürükləyən gənclərə müraciət edir. Onları öz dinini, öz müqəddəs bayramlarımızı , böyük türk mədəniyyətini qorumağa , onu yabançı əllərə qurban verməməyə çağırır:

Haykırmak gəlmişdi içimdən , seslendim millete
Heyhat,duyuramadım Ne Ahmede, nə Mehmede
Ey Aləmi – İslamın baş tacı, böyük Türkiyə
Mukaddesatı unuttun ,Avrupa diye-diye!..

Şairin “ Ölürüm ,şərəfmlə yatarım torpaq altında “ deyərək ölümündən sonra belə uyuyacağı bu müqəddəs torpağı özü üçün böyük bir şərəf , böyük bir xoşbəxtlik hesab edir.Bu vətənin hər bir insan üçün doğrudan da böyük bir nemət olduğunu , şərəf , ləyaqət məqamı olduğunu B. Vahabzadə isə ” Vətən var” şeirində belə ifadə etmişdir.

Şükr eyləyəlim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra Vətən var...

“ Qəribə deyilmi?” şeirində kəskin tənqid etdiyi vətən xainlərinə;
Nə Vətən, nə millət?
Səndən ötəri
Harda xeyirin varsa ora vətəndir...(12)-deyirdi.

B.Vahabzadə:”Atəş hər yerdə atəş,istiliyi də hər yerdə eynidir.Amma yanmış atəşin ,altındakı torpaq ,üzərindəki daşlar və yanan çırpı səninki deyil...VƏTƏN atəşinin istisi! Bizi isidən istiliyi canımıza kərəyağı kimi yayılan bu duyğu nədir?Nədən hər kəsə öz vətəninin çalısı da əzizdir,külü də? Dəvətikanı da əzizdir,yaban tikanı da,qarğası da əzizdir,bülbülü də...”-deyə Vətən sevgisinin insanla birgə doğulan nə qədər ali,ülvi bir hiss olduğunu anladır.(13)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Fatih Ordu”Varlıq dərgisi”,Ekim2002,səh21.
2. B.Vahabzadə “Hörmətli Əhməd Kabaklı bəy”,Türk ədəbiyyatı dərgisi,1996.
3. B.Vahabzadə İstiqlal nəğməkarı”.”Zaman”qəzeti,23 oktyabr,1997.

4. Bahtiyar Vahapzadə "Muhabbət və Nəfret", Türk Edebiyatı dərgisi, Aralık, 1987, say 170, səh 62-63
5. Süleyman Doğan "Vahabzadə və Akif", Ortadoğu qəzetəsi, 6 Aralık, 1999
6. S. Gündoğdu M.A. Ersoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təəcəssümü, dissertasiya, 2010, s32
7. Zhala Babəşhova .<http://turkishstudies.net/Makaleler/177111edb.9-16.pdf>.
8. Erdal Karaman "Bahtiyar Vahapzadə ilə bir görüşmə", Türk dünyasının Bəxtiyarı, 11 hissə, 2002, səh 216.
9. M. Akif Ersoy "Safahət", səh 181.
10. Bahtiyar Vahapzadə, "Masal-Hayat", Türk Edebiyatı dergisi, Ocak 2003, say 351, s37
11. B. Vahabzadə "Seçilmiş əsərləri" 1980, avqust
12. B. Vahabzadə "Ədalət" qəzeti, 20 avqust, 2016, n 45, (626) səh 13.
13. B. Vahapzadə "Vatan atəşinin istiliyi" Gündem, 4.7, 1998

G. Quliyeva

Bakhtiyar Vahabzadəh and the Turkic world

Summary

Comparative study of Bakhtiyar Vahabzadə's creativity with the great poet of Turkish literature M.A. Ersoy, similarity in the world of thought of two great poets, literary relations between Azerbaijan Literature and Turkish literature, impressions, patriotism in B. Vahabzadə's creativity, the theme of independence, M.A. Ersoy as well as the spirit of conscience in his creativity are analysed in the study. B. Vahabzadə's relation to the poetry of M.A. Ersoy and the poem "İstıglal" of M.A. Ersoy are analysed on the basis of poetry samples. The love of Turkism in this poetry is influenced by the effects of Turkish as well as other Turkic peoples exposure to the language, the implementation of the policy of the language destruction, the struggle of national poets for their mother tongue. In his poems, M. Akif Ersoy writes about the tragedies that lead his future to the West by bringing his future to Europe, in the name of Europeanization, which actually brings a great tragedy tomorrow. He urges them not to sacrifice their religion, their sacred holidays, the great Turkish culture, and not to sacrifice it to foreigners. The language of this nation is always drawn to the analysis of the poetry of freedom, which has been created with great pride and love, called "Independence Song", which goes through M.A. Ersoy's language and overturns all borders.

**Бахтияр Вахабзаде и тюркский мир
Резюме**

Сравнительное изучение творчества Бахтияра Вахабзаде с творчеством могучего поэта тюркской литературы М. А. Эрсоя, схожесть мира мышления обоих могучих поэтов, литературные связи, возникшие между азербайджанской литературой и тюркской литературой, влияния, патриотизм в творчестве Бахтияра Вахабзаде, тема независимости и единство духа и убеждения в творчестве Бахтияра Вахабзаде и М. А. Эрсоя привлечены к анализу. Проведен анализ отношения Бахтияра Вахабзаде к М. А. Эрсою, анализированы на основании примеров из стихотворений, проведен анализ стихотворения М. А. Эрсоя «Независимость». , В своих стихотворениях М. Акиф Эрсой пишет о трагедиях, которые ведут его будущее на Запад, принося свое будущее в Европу во имя европеизации, что на самом деле навевает большую трагедию завтра. Он призывает их не жертвовать своей религией, святыми праздниками, великой турецкой культурой и не жертвовать ею для иностранцев. Язык этой нации всегда обращается к анализу поэзии свободы, созданной с большой гордостью и любовью, называемой «Песней Независимости», которая проходит через язык А.Асои и опрокидывает все границы.

**Rəyçi: Nizaməddin Şəmsizadə
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

ŞƏFA ƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
shefa_eliyeva@hotmail.com

TƏNQİDİ REALİST DRAMATURGIYADA MONOLOQUN ÜSLUBİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

açar sözlər: tənqidi realizm, dramaturgiya, monoloq

ключевые слова: критический реализм, драматургия, монолог

key words: critical realism, drama, monologue

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. "Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdir. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır"(1, s.23).

Monoloq semantik baxımdan fikrin məna əsası və periferik hissəsini, tamamlayan, izah edən və detallarla təqdim edən danışığı aktıdır. Monoloqda daxili və xarici nitq, təlimatlandırıcı və yekunlaşdırıcı nitq xarakterikdir. Özünün semantikasını və strukturunu baxımından monoloqu aşağıdakı kimi qruplara ayıra bilərik:

1. monoloq -problem

2. monoloq-istiqaatləndirici

3. monoloq- yekunlaşdırıcı

Tənqidi realizmin bayraqdarı olan Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında "Ölülər", "Dəli yığıncağı", "Anamın kitabı" və başqa əsərlərində monoloqun üslubi imkanlarından məharətlə faydalandığı aydın şəkildə görünür. Dramaturq monoloqlara ciddi əhəmiyyət verir, hətta əsərin

ənənəvi struktur-kompozisiya elementləri belə bəzən monoloqun təsiri ilə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında fərqli şəkildə təzahür edir.

Monoloq – obrazın öz-özünə müraciəti kimi ürəyində və ya ucadan deyilən sözü kimi işlənən replika, bir çox hallarda isə müəllif sözüdür. Monoloq da ədəbi mətnə, yazılı mətnə canlı şifahi sözün obrazını yaratmaq vasitəsidir. Monoloqun növləri olan xarici və daxili monoloqdan daha çox dramatik növdə və epik növün bir çox janrlarında, daha çox romanda istifadə olunur. "Poeziyada da xüsusilə, satira və siyasi lirikada monoloq yaratmaqla obrazlaşdırma üsulundan geniş istifadə olunur. Məsələn, M.Ə.Sabirin satiraları onun tənqid etmək istədiyi mənfi tiplərin şifahi monoloqu şəklində yaradılmışdır. Onların şeir kimi dili, üslubu, sintaksisi, ironiyası Sabirə məxsusdur və onun söz ustalığını əks edir. Lakin məzmunca bu monoloqlar obrazın psixologiyasını və dünyaya baxışını ifadə edir:

Get vur çəkişin, işlə işin, çıxma zeyindən,
Məqsud müsavat isə ayrılma ceyindən,
Var nisbətəin ərbbabi-qinayə nə şeyindən?
Bir abbası gün muzdunu milyanmı sanırsan,
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?

(M.Ə.Sabir)"(5, s.98-99)

Yuxarıdakı nümunədə Mirzə Ələkbər Sabirin şeir dili, onun poetik təhkiyəsi öz əksini tapmışdır. Şairin bu dili eyni zamanda uzun replikadır, canlı nitqin obrazlı sözlər vasitəsilə poetik ifadəsidir. Şifahi danışmaq aktını təşkil edən bu tip nitq formaları müəyyən sosial tipin, konkret zaman kəsiyində yaşamış müəyyən təbəqələrə məxsus şəxslərin psixologiyasını əks etdirən nitq formasıdır. M.Ə Sabirin ədəbi irsindən gətirilmiş nümunədə dialoji təhkiyəyə rast gəlirik: bu satirik dialoqdur, iki obraz arasında davam edən qarşılıqlı nitq aktıdır. Lakin burada ikinci şəxsin kimliyi, xüsusiyyətləri haqqında heç bir məlumat yoxdur, sadəcə şərti şəkildə onun mövcudluğu bildirilir. Nümunədə obrazın sözlərinin müəyyən hissələri monoloq, obrazın öz-özünə müraciəti, müəyyən hissələri isə dialoq kimi fərqləndirilə bilər.

Tənqidi realizmin dramaturgiya sahəsindəki ən görkəmli nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadə böyük söz ustası idi: "Molla Nəsrəddin" in oxucuları sadə, ali təhsili, yüksək intellekti olmayan insanlar idilər. Buna görə də dramaturq, publisist ətrafında baş verən hadisələrə, mənfi obrazlara qarşı öz münasibətini elmi və ya publisistik dillə yox, məhz canlı və məişət üslubunda, yeri gəldikdə kobud ifadələrə istifadə məntiqi və psixologiyası ilə qələmə almışdır.

Xalqın dilini, bu dildə özünə yer tapmış bir çox sözləri məişət psixologiyasını gözəl bilən dramaturq ifadə vasitəsi kimi qəliz sözlərlə zəngin ədəbi dili deyil, canlı və şifahi xalq danışmaq dilini üstün tutur. Onun

intonasiyasından, pauzasından, semantikasından, sintaksisindən məharətlə istifadə etmişdir. Bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan dramaturgiyasına yeni nəfəs, canlılıq gətirdi. Dramaturq mənfi planda təqdim etdiyi obrazı təhlil edərkən öz mövqeyini bildirməkdən çəkinir, eyni zamanda nəsihətçi və qiymətləndirici mövqeyində çıxış etməkdən də dən yayınır. O, obrazın özünün dünyaya, ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini canlı replika səciyyəsi daşıyan ironik və satirik formada qələmə almağa üstün tutur. Burada müəllif dili üçüncü şəxsə çevrilir və tamamilə dialoji, yəni dramatik təhkiyə xarakteri daşıyır. "Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s. Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərhlə üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərhlə auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qursun. Telenitq isə monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır"(2,s.49).

Monoloji nitq- tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İskəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük. Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinləndirən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərindən gətirilmiş nümunəyə nəzər salaq.

Kefli İskəndərin monoloqu:

"Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (ucadan) tənə sizin üzünüzdə! "Tüpürür camaata tərəf". Hamı başını aşağı salıb dinmir). Bağışlayın, kefli İskəndər bir az biədəbli eləyir. Amma indi də növbət mənindir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxıb bağırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: "Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!"(Üzünü qızlara tutub). Elədimi? Doğrumu deyirəm? Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirlər. Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən məlakələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət

məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən mələkə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: "Tuf sizin üzünüzə!" (Bərk tüpürür) (6, s. 132-133).

Elə həmin əsərdən başqa bir monoloq:

"Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərifi etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşuyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içərdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İskəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verir: "Ölülər". Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərdim ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: "Ölülər!" Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər. "Ölülər"...."(6, s.136-137)

Qəhrəman (biz birinci şəxsə aid təhkiyənin o tipini nəzərdə tuturuq ki, orada təhkiyəçi məhz qəhrəmanlardan biridir) gördüyü, duyduğu, iştirak etdiyi, yaxud eşitdiyi barədə oxucuya söhbət açır. Oxucuya söylənilən bir "monoloq" sadəliyə, aydınlığa, fikir ardıcılığına əsaslanmalı olur. Daxili monoloq isə sadə, aydın, ardıcıl olub, birinci şəxsə aid təhkiyəyə bənzədiyi kimi, mürəkkəb, qeyri-ardıcıl və "məntiqsiz" də ola bilər. Daxili monoloqun mürəkkəb nümunələrində oxucu sanki unudulur, oxucunun asanlıqla başa düşəcəyi nizamlı nitq formasını müəllif semantik, sintaktik mürəkkəbliklə əvəz edir. Çünki daxili monoloq öz təbiətinə görə qəhrəmanın nə barədə öz-özü ilə gizli danışığıdır. Realist sənət tarixində daxili monoloqun formaca birinci şəxsə aid təhkiyədən, eləcə də dialoqdan, dram əsərlərindəki

monoloqdan fərqli şəkildə meydana çıxması həyatda daxili nitqin kommunikativ nitqdən fərqlənməsi faktına əsaslanır. Tanınmış sovet psixoloqu L.S.Vıqotski yazır: “Biz daxili nitqə sadəcə olaraq danışmaq forması kimi baxanlarla razılaşmırıq. Daxili nitq insanın özü üçün, zahiri danışmaq nitqi isə başqaları üçündür. Daxili nitq danışmaq dilinin qabaqcadan düşünülməsi və ya danışmaq dilinin yaddaşda yenidən canlandırılması deyil, ondan tam fərqlidir”(8).

Bədii surətin bütün səciyyəvi əlamətləri onun danışığından meydana çıxır. Monoloqlar fikir və hisslərin yığcam, dolğun ifadəsini verir. Surətin psixologiyası, onun tipik cəhəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri monoloqda sənətkarlıqla ümumiləşdirilir”. “Monoloq – bədii əsərdə bir adamın müsahibinə, səhnədəki digər surətlərə, yaxud öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitq, dramaturji əsərdə monoloq bəzən surətin tamaşaçılara müraciəti şəklində olur”. Nəsr əsərində dialoq adətən üstünlük təşkil edir. Monoloq isə səhnə əsərlərində obrazların daxili aləminin açılmasına xidmət edir, bu aləmin mürəkkəbliyini aşkara çıxarır. Nəsr nümunələrində personaj monoloqu təklikdə də yığıncaq-toplantıda da, iki-üç şəxsin yanında da deyir.

Professor T.Mütəllimov yazır: “Bədii dilin təbiiliyi və sadəliyi, ümumxalq danışığına yaxınlığı həmişə realist ədiblərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində bir səhər Azərbaycan tənqidi realistlərinin estetik konsepsiyalarının ən mühüm şərtlərindən hesab etmək olar” (9).

C.Coys, M.Prust və başqa yaradıcıların bədii axtarışlarından başlayan “Şüur axını” əsrin bədii tempinin inkişaf meylini dəyişdirdi. Lakin unutmamaq olmaz ki, bu dəyişmə ilkin bünövrəsini təkcə Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə, A.Berqsonun zamanla bağlı fəlsəfi konsepsiyasından deyil, bəlkə də daha çox M.F.Dostoyevski, L.N.Tolstoy və başqa sənətkarların yaradıcılığında daxili monoloqlarından götürür. Daxili monoloqun həm nəsr, həm dram əsərlərində tarixən əsas poetik vasitə kimi işlənən ənənəvi monoloqun yeni dövrdə novatorcasına davamı olduğu bizə məlumdur. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, F.Kafka, Y.Folkner, A.Kamyu, E.Heminquey, Q.Markes kimi sənətkarların adı ilə bağlı müasir dünya nəsrində daxili monoloqun mürəkkəb formalarından, o cümlədən “şüur axını”ndan geniş istifadə olunur. Azərbaycan nəsrində daxili monoloqun sadədən mürəkkəbə doğru təkmilləşməsi, birincili şəxsə aid təhkiyədən fərqli keyfiyyətlərə yiyələnməsindən xəbər verir. Göstərdiyimiz inkişaf mərhələsi Azərbaycan nəsrini üçün də xarakterikdir: ənənəvi monoloq – daxili monoloq – şüur axını.

Statik monoloq – daxili monoloq klassik Azərbaycan nəsrində ilk dəfə C.Məmmədquluzadənin və N.Nərimanovun əsərlərində işlənmişdir(7, s.38-39).

Daxili monoloq üçün xarakterik cəhət bədii həyatın məkan yox, zaman koordinatlarının ön plana çəkilməsidir. Yəni, satirik daxili monoloqlarda hərəkət-hadisə yox, məhz fikir, düşüncə, emosiya, təfəkkürün draması, şəxsiyyətin özünün özü ilə mübarizəsi təhlilini əks etdirir.

Monoloq – düşüncədə, monoloq - ətrafda subyekt ilk növbədə özünə müraciət edir, özünə üz tutur. Bu tipli monoloqlarda məkan dəyişməsini zamanın hiss olunacaq, açıq-aydın duyulacaq dərəcədə, lazım olduğundan artıq sürətli gedişi əvəz edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə, dramaturgiya sahəsində Cəlil Məmmədquluzadə bir-birindən dəyərli sənət nümunələri ilə yanaşı, dünyaca məşhur əsərlərlə yanaşı addımlamağa layiq monoloq nümunələrinin müəllifidir. Bunu nəinki Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da təsdiqləyirlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayeva F. Şifahi nitqin sintaksisi. Dialoq nitqi. Bakı, Maarif. 1975
2. Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası. I cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2007
3. Babayev B. Ədəbiyyat məsələləri. Bakı. Mütəllim. 2015
4. Cabbarlı C. Əsərləri. II cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2005
5. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi. Bakı. ADPU-nun nəşriyyatı. 2016
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cild. Bakı. Öndər. 2004
7. Məmməd A. Seçilmiş əsərlər. I cild. Bakı. 1967.
8. http://shpora07.narod.ru/all_q/types.htm
9. <https://works.doklad.ru/view/q2CzcEggM8I.html>

Ш.Алиева

Уникальность монолога в критической реалистической драме Резюме

Выступающий и слушатель не всегда в одном и том же виде в речевом процессе. Во время речевой речи говорящий и слушающий человек почти идентичен: дает вопросы, ответы, речь и интервью. В другой форме слушания слушатель не вмешивается в интервью интервьюера из-за необходимости или отсутствия возможности. Такой комментарий и слух создают диалектические и монологические формы.

По сравнению с диалогической речью диалектический монолог прост с точки зрения структуры. Идея выражается одним человеком в широком или сжатом виде. Оратор не имеет обратной связи с интервьюером (или интервьюерами). Цель речи по монологии - передать сообщение любому другому контенту, используя ключевые

коммуникативные типы (описательный, верительный, комментирующий, спецификацию). Это организованная, запрограммированная речь. То есть он предпочитает говорить то, что должен сказать, определяет объем, характер выражения, выбирает форму заявки для конкретного человека или аудитории, языковые материалы, уровень интервьюера (интервьюеров) и его впечатления от как влиять на него.

Sh.Alieva

The uniqueness of the monologue in critical realistic drama

Summary

The speaker and the listener are not always in the same form in the speech process. During a speech practice speaking and listening person is almost identical: gives questions, answers, speaking, and interviewing. In another form of listening, the listener does not interfere with the interviewer's interview because of the need or the lack of opportunity. This kind of commentary and listening creates dialectic and monologic forms.

Compared with the dialogical speech dialectic monologue is simple in terms of structure. The idea is expressed by one person in a broad or concise way. The speaker does not have any feedback with the interviewer (or interviewers). The goal of the monology speech is to convey a message to any other content using the key communicative types (descriptive, verification, commenting, specification). This is an organized, programmed speech. That is, he prefers to say what he is supposed to say, determines the scope, character of the expression, chooses the application form for a particular individual or audience, language materials, the level of the interviewer (interviewers), and his impressions on how to influence it.

Rəyçi: Tahirə Məmməd

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

DİLARƏ ƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aliyeva.dilara724@yandex.ru

MODERNİZMİN ƏDƏBİ-ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi məktəb, metod, modern üslub, “şüur seli”, psixologizm

Ключевые слова: литературная школа, метод, современный стиль, «поток сознания», психологизм

Key words: literary school, method, modern style, “stream of consciousness”, psychologism

Qədim və çoxəsrlik tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatını nəzəri-estetik məsələlər baxımından tədqiq etmək, araşdırmaq çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elminin ən vacib vəzifələrindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və nəzəri fikrinin bu sahədə gərəyincə apardığı tədqiqatlar xüsusilə təqdirəlayiqdir. Bununla belə, ədəbiyyat tariximizin zəngin örnəklərini ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin ən yeni inkişaf qanunları baxımından araşdırmaq üçün hələ çox iş görülməlidir.

Söz sənətinin estetik kateqoriyalarından biri- cərəyan məzmununda ədəbi prosesin ideya xüsusiyyətlərini cəmləşdirir, ədəbi meyl, metod və üslublardan ayrı təsəvvür edilmir. Bir qayda olaraq, “tipoloji model üzrə təşəkkül tapan konkret əsərlər sistemində” və dövrün bədii konsepsiyasının tipi ilə müəyyənəşir. Sistemli, üsulları müəyyənləşən ədəbi cərəyan həmişə, bədii təfəkkürün bütün inkişaf mərhələlərində yaranır. Cərəyandan öncə bu və ya digər ölkədə həyat, ictimai-siyasi mühit yeni istiqamətdən dərk olunur, təzə ideyalar və düşüncələr formalaşır. Bu da öz növbəsində müasirliyə cavab verə bilməyən poetik üsulları sıxışdırır. Yeni mövqedən bədii dərk, yeni axtarışlar, yeni konsepsiyalar yaradıcılığın məzmununa çevrilir. İdeya estetik məramı, yaxılıq və bədii-poetik ümumiliyi ilə seçilən ədəblər bir birini tez duyur, təzə amallı ədəbi qrupda cəmləşirlər

Ədəbi meyl ədəbi cərəyan deyildir. Bir, və ya bir neçə yazarın yaradıcılığında təşəkkül tapan, vahid ədəbi məramı olmayan, ancaq özünün ənənəsini yarada bilən məhdud bir anlayışdır. Əsas xüsusiyyəti, şəxsiyyət və dünya haqqında bədii konsepsiyanın tipologiyasıdır.

Bədii cərəyan isə, gerçəkləşmiş bədii metoddur, dünya haqqında bədii konsepsiyanın tipologiyasında əksini tapan obrazlı təfəkkür üsuludur. “Bədii cərəyan incəsənətin inkişaf qanunauyğunluğudur və dünyanı obrazlı şəkildə mənimsəməyin tiplərinin növbələşməsini əks etdirir. Bədii prosesin estetik kateqoriyası kimi ənənə və yenilikçiliyin qarşılıqlı təsirinin real tarixi

nəticələrini əks etdirir” (3, s.113). Ədəbi meyl və cərəyanlar bir istiqamətdə qalmır, ya dəyişir, işləkliyini itirir, ya dinamikləşir, bədii fikri tutumu artır, ya da biri digəri ilə yan-yanı inkişaf tapır, amma onlar xronoloji ardıcılıqla yaranmır. Burada yazıçıları yaxın dünyagörüş, bir-birini tamamlayan əqidə və inam, arzu və ideal birləşdirir. Bədii metodun səciyyəvi xüsusiyyəti isə, varlığı obrazlı dərk, faktları sərəst seçmək, onları sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdir. Bunların üsulları isə metodları bir-birindən ayıran cəhətlərdir. Sənət amalı yaxın yazıçıların yaradıcılığında ya ədəbi meyl, ya da məktəb, özünəməxsus ənənələrdən sonra isə müəyyən bir cərəyan kimi formalaşır. Gerçəkləşmiş metodlar (ədəbi cərəyanlar) yaradıcılıq metodlarına yaxın, onlardan az fərqlənən anlayışlardır.

Hər dövr özünün ədəbi məktəb və meyllərini yaradır. Ədəbi proses ədəbi qanunların, məktəb, meyl və cərəyanların məcrasına sığmır. Çünki ədəbiyyat həmişə dinamikləşir, məzmun da, forma da, təsvir və ifadə vasitələri də, sənətkarların həyata və insana yanaşmaq üsulları da şaxələnir, rəngarəng çalarlara düşür. Ədəbi cərəyanlar xronoloji ardıcılıqla yaranmır. Burada yaxın dünyagörüşlü sənətkarları ədəbi-estetik qanunauyğunluq, əqidə və inam, arzu və ideallar birləşdirir.

Təəssüf ki, Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm, tənqidi realizm, sosialist realizmi, romantizm ədəbi cərəyanları haqqında xeyli yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan modernizmi haqqında deyilən fikirlər çox azdır, ya da natamamdır. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının olub-olmaması hələ indiyə qədər mübahisə obyektinə kimi qalmaqdadır. Azərbaycan modernizminə aid nəzəri fikirlərə əsasən bəzi ədəbiyyatşünaslıq lüğətlərində və dərsliklərdə rast gəlmək olar. Həmin mənbələrdə isə Azərbaycan ədəbiyyatında modernizmin olması konkret şəkildə göstərilmir. Modern üslubda yazıb yaradan bir sıra sənətkarların adı çəkilir. Ədəbiyyatşünaslar modernist üslubda yazan sənətkarların əsərlərinə müraciət etsələr də, Azərbaycan modernizmini müstəqil bir cərəyan kimi qəbul etmirlər. Bəzi ədəbiyyatşünaslar isə Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm və postmodernizmin mövcudluğunu qeyd edirlər. Akademik Nərgiz Paşayevanın filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasında 60-cı illər ədəbiyyatında modernizmin struktur elementlərindən bəhs edilməsi, onların ötürü xarakter daşımaması haqqında müddəalar elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Modernizmin ayrıca bir cərəyan kimi mövcudluğu, təzahür prinsiplərinin üzə çıxarılması və sistemləşdirilməsi üçün ayrıca monoqrafik tədqiqata ehtiyac var.

Modernizm (ital. modernismo — "çağdaş cərəyan"; lat. modernus — "çağdaş") — XIX-cu yüzilliyin sonu — XX-ci yüzilliyin birinci yarısında incəsənətdə, ədəbiyyatda və fəlsəfədə keçmiş tarixi ənənələrdən ayrılma ilə müşayiət edilən cərəyandır (1, s.165). Modernizm XX yüzillikdə texnogen

sivilizasiyasının təsiri ilə inkişaf edən yeni düşüncəni təbliğ edən geniş anlamlı anlayışdır. İnsanların ətrafında olanlara öyrəncəli baxışlardan aralanma və onları yeni anlamda ortalığa çıxarmaqdır, hər şeyə özəl metaforik baxışdır. Onu realizmə qarşı bir üsyan kimi dəyərləndirmək olar. Modernizm ədəbiyyatda bir metod kimi ekzistensializm, kubizm, sürrealizm, abstraksionizm, avanqardizm, impressionizm və başqa axınları özündə birləşdirir. İnsan artıq təbiətin verdiyini yansımaqdan yayınaraq, çeşidli şeylərə öz baxışlarını ortalığa qoyaraq fərdiyyətini irəli çəkir.

“Modernizm – müasirliyin inqilabiləşdirilməsinin metod və metodologiyasıdır. O, ilk növbədə qarşısına varlığı yenidən qurmaq, yəni insanı dəyişmək, elmi biliyi texnologiya və eksperimentlərin köməyiylə zənginləşdirmək, gerçəkliyə məxsus neqativ cəhətləri inkar etməklə onu dəyişib yenidən qurmaq məqsədini qoyur” (5, s.48). “Modernizm – dəyişmək, inkar etmək hakimiyyətini təsdiq edən fikir tendensiyası və ideologiyasıdır. Modernizm varlığı yenidən görmək və onu sahmanlamaq üsuludur” (7, s.240)

Modernist fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını A. Şopenhauer və F. Nitşenin irrasional ideyaları, Berqsonun intuitivizmi, E.Hüссерlin fenomenologiyası, Z.Freyd, K.Yunq psixoanalizi, M.Haydegger, J.P.Sartr, A.Kamyu ekzistensializmi qoymuşdur. Ədəbiyyatda X.L.Borxes, J.P.Sartr, F.Kafka, C.Coys, A.Kamyu şəxsiyyətin özgələşməsi faciəsinin, ünsiyyətsizliyin, humanizmin dağılmasının, şüur axını üslubunun, kollajın və s. istifadəçiləri idi. Modernizm ədəbi-bədii metod kimi P.Elüar, B.Brext, P.Neruda, N.Hikmət, E.Heminquey, U.Folkner və Q.Qrinin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir.

Modernizm Qərb fəlsəfəsində yenidən formalaşma və özünü yeniləməyə yönəlmiş ideoloji cərəyan kimi qavranılır. Modernizm ideoloji hadisə kimi, ənənələrə dini və ya mifik don geydirən ənənəvi cəmiyyətin ideologiyasının əleyhinədir. Modernizmin əsas cəhəti fərdiyyətçilik, üslub və novatorluğun ənənələr üzərində üstünlüyüdür. Modernist insan daim şübhədə olmağa, özünü hüdudda hiss etməyə və ayaqları altında dayaq yoxluğu duymağa məhkumdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında insana diqqət, onun mənəvi keyfiyyətlərinə maraq hələ II Dünya müharibəsi ərəfəsində və xüsusilə də müharibədən sonrakı illərin bədii yaradıcılığında öz əksini tapmağa başlamışdır. Lakin Qərb ədəbiyyatı ilə müqayisədə bu yenilik təxminən 30 il gecikmişdir. 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq nəsrdə modernist meyillər yaranmağa başlamışdır. Sosrealizmin süqutunun başlanması ilə bağlı olaraq sovet cəmiyyətində (o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətində) yeni ideya axtarırlarının geniş yayılması, düşüncə, fikir alternativliyinin təzahürü və bunun nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən “narahat” meyillər meydana gəldi. Cəmiyyətin, dünyanın global problemləri üzərində

“düşünməkdən” tədricən imtina edilməsi, insanın daxili dünyasına maraq yarandı. Təsvirdə, təhkiyədə, dil-üslubda sərbəstliyə meydan verilməsi artıq təsirliliyini itirmiş ədəbilikdən, ifadə normativliyindən qaçılması, eksperimentçilik kimi xüsusiyyətlər özünü büruzə verməyə başladı. Çoxgecişli süjet xətti ənənəvi janrlarda daxili psixoloji təsvirlərlə əvəz olunmağa başladı. Əsərdə daxili dinamikliyi təmin edən bədii inkias üsulu olaraq daxili monoloq və “şüur seli” ön plana keçdi, bir qədər gec də olsa, şüur axını yeni Azərbaycan nəsrində vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Sovet estetikası və tənqiddə bir müddət modernizmə, hər şeydən əvvəl, bir ideoloji hadisə kimi baxılırdı. O, yalnız burjua cəmiyyətinin konfliktlərinin məhsulu, burjua ideologiyasının ədəbiyyat və incəsənət aləmində ifrat mürtəce təzahürü, obyektiv aləmin dərk edilməsindən qəti imtina edən, humanizmə zidd sənət hesab olunurdu. Belə hallarda XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərindəki qeyri-realist cərəyanlara aid edilən dekadentliklə daha sonrakı dövrün qeyri-realist cərəyanlarına aid edilən modernizm eyniləşdirilirdi. Avropa fəlsəfəsində modernizm dəyişmə ilə yenilənməyə yönəlmiş bir axındır. İdeoloji baxımdan modernizm dinə, ya milli adətlərə bağlanaraq yeniliyi qəbul etməkdən imtina edən toplumlara qarşı çıxış edir. Buna görə də modernizmdə fərdçilik adətlərə üstün gəlir. Modernist insan hər zaman yeniliyə yönəlir, onu mənimsəyir. I Dünya müharibəsi dünya ədəbiyyatında yeni mərhələnin əsasını qoydu. Bu yeniləşmə istər-istəməz bütün ölkələrin ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə özünü büruzə verdi.

Ötən əsrin 60-70 - cı illərindən etibarən milli ədəbiyyatımızda modernist axtarışların əks-sədası görünməyə başlayır. Bu özünü nəsrin aparıcı janrları olan roman və hekayədə daha çox göstərirdi. Ənənəvi nəsr nümunələrindən fərqli olaraq bu dövrdə insanın daxili aləminin ön plana keçməsi, mənəvi-əxlaqi məsələlərə diqqətin artması, sadə adamların təsvir obyektini seçilməsi, ictimai həyatın mənfiliklərinə cəsarətlə müdaxilə diqqəti cəlb edirdi. Poetika sahəsində lirizmin, psixologizmin aparıcı mövqeyə çıxması modernist roman yaradıcılığının nailiyyəti hesab edilə bilər. İlyas Əfəndiyev (“Körpüsəlanlar”), Elçin (“Ağ dəvə”), Anar (“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”), Yusif Səmədoğlu (“Qətl günü”), Afaq Məsud (“İzdiham”) kimi yazıçıların modernist təcrübəyə söykənən romanları buna misal ola bilər.

Dərin müşahidə, hadisələri, insanları bütün təfərrüatı ilə öyrənmək və təsvir etmək bədii nəsr üçün ən zəruri şərtlərdən biridir. Bu baxımdan povest və hekayə janrının modernist ədəbiyyatda xüsusi çəkisi vardır. 90-cı illərdə hekayə və povest janrı yalnız məhsuldarlığı ilə deyil, həm də forma, məzmun və problematikası ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Anar (“Əlaqə”, “Qırmızı limuzin”, “Vahimə”, “Otel otağı”), Elçin (“Bir görüşün tarixçəsi” ,

“Toyuğun diri qalması”, “Bu dünyadan qatarlar gedər”), E.Hüseynbəyli (İlk Öpüş”, “Pələş”, “Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq”), Ramiz Rövşən (“Daş”), Afaq Məsud (“Sərçələr”) kimi onlarla yazıcının hekayə və povestlərində yeni yaradıcılıq axtarışları diqqəti cəlb edir.

XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatında yayılmağa başlayan ekzistensialist meyillər II Dünya müharibəsindən sonra daha da inkişaf etmiş və 60-cı illərdə yeni mərhələsinə yaşamışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən bir problemi sərbəst surətdə izah etməsi ilə fərqlənən janr olan esse yaradıcılığında məqsəddəki fikri bildirmək üçün fəlsəfi ifadə, yanaşma və təhlildən istifadə olunur. Esse yaradıcılığında ekzistensializmin spesifik cəhətləri, Elçin Hüseynbəyli, Kənan Hacı, Afaq Məsud kimi yazıçıların nəsrində özünü göstərə bilmiş, düşüncə axını reallığın həddlərini aşaraq təhtəşüurun hakim olduğu sferalara çıxmış və kanonlaşmış forma və üslublara qarşı çıxaraq ekzistensial nəsr nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, “Elm”, 1988, 376 s.
2. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (dərslük). Bakı, “Mütərcim”, 2008, 450 s.
3. Qəhrəmanlı N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (dərslük). Bakı, “Qanun” 2008, 190 s.
4. Hacıyev A. Ədəbi meyillər və cərəyanlar. B, “Elm”, 2010, 250 s.
5. Kamal N. Modernizm və onun fəlsəfəsi // Tənqid. Net 2012, №9, s. 46-63.
6. Хализев В.Е. Теория литературы. Москва, “Наука” , 1998, 450 с.
7. Тимофеев Леонид Иванович Теория литературы. Основы науки о литературе: [Учебник для педагогических вузов и университетов]. М.: 1945. 328 с. (2-е изд., доп. 1948. 384 с.).

Д.Алиева

Литературно-эстетические принципы модернизма

Резюме

Понятие модернизма содержит сотни, даже тысячи объяснений и описаний в мировой литературе и культуре. Наша цель в этой статье - исследовать эстетическое содержание модернизма, его проявления в литературе. В истории азербайджанской литературы существуют различные стили, тенденции и тенденции. Хотя все это еще недостаточно изучено, наш успех в этой области неоспорим. Это спорный вопрос, который требует широкого обсуждения. С 60-х до 70-

х годов прошлого века в нашей национальной литературе начинают появляться модернистские поиски. Он показал себя в романе и рассказе, который является одним из ведущих жанров прозы. В отличие от традиционных примеров прозы, в этот период, внутреннее вмешательство человека на передний план, все большее внимание к духовным и нравственным вопросам, выбор предмета простых людей и смелость вмешательства в общественной жизни. Появление лиризма и психологизма в области поэтики можно считать успехом современного творчества.

D.Aliyeva

**Literary and esthetic principles of modernism
Summary**

The concept of modernism contains hundreds, even thousands of explanations and descriptions in world literature and culture. Our goal in this article is to explore the aesthetic content of modernism, its manifestations in literature. In the history of Azerbaijani literature there are various styles, trends and trends. Although all of this has not been studied enough, our success in this area is undeniable. This is a controversial issue that requires extensive discussion. From the 60s to the 70s of the last century, modernist searches began to appear in our national literature. He showed himself in a novel and short story, which is one of the leading genres of prose. In contrast to the traditional examples of prose, during this period, the internal human intervention to the fore, increasing attention to spiritual and moral issues, the choice of the subject of ordinary people and the courage to intervene in public life. The emergence of lyricism and psychology in the field of poetics can be considered the success of modern creativity.

**Rəyçi: Tahirə Məmməd
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

AYGÜN QURBANLI
BDU
aygunsahmarqizi@gmail.com

ANALİTİK JURNALİSTIKANIN TARİXİ: RETROSPEKTİV BAXIŞ

Açar sözlər: analitik jurnalistika, fakt, mətbuat tarixi, analitik məqalə, informasiya

Keywords: analytical journalism, fact, press history, analytical articles, information

Ключевые слова: аналитическая журналистика, факт, история прессы, аналитические статьи, информация

Məqalədə analitik jurnalistikanın formalaşmasında mətbuat tarixinin yaranmasından və müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yolundan bəhs olunur. Analitik jurnalistika KİV-in qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsində misilsiz rol oynayır. Faktlara əsaslanan və təhlilə söykənən analitik jurnalistika səbəb-nəticə əlaqələrini göstərir, proqnoz verir. Məqalədə jurnalistikanın yaranması, görkəmli klassiklərimizin bu istiqamətdə gördüyü işlər işıqlandırılır. Xüsusən də onların mətbuat orqanlarında dərc etdikləri analitik yazılara daha çox toxunulur. Həmin dövrü yazılarında təhlil edən publisistlərimizin mətbuat tarixinə verdikləri töhfələr məqalədə ön plana çəkilir. Mətbuat tariximizin inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən mətbu orqanlarımız cəmiyyəti maarifə, elmə səsləməklə onları cəhalətdən, cahillikdən uzaqlaşdırmağa çalışır. Məhz bu səbəbdən də analitik yazılarda bir çox məsələlər təhlil olunur. Müasir dövr mətbuatımızda özünəməxsusluğu ilə seçilən analitik jurnalistika cəmiyyətimizi düşündürür və insanların şüuruna təsir edərək onları müəyyən istiqamətə yönəldir.

1832-ci ildə “Tiflis əxbarı” qəzeti və 1845-ci ildə “Zaqafqazski vestnik” qəzetinə “Qafqazın bu tərəfən xəbəri” adlı Azərbaycanca buraxılan əlavə milli mətbuatın yaradılması istiqamətində atılmış ilk addımlar olmuşdur. Rəsmi bülleten xarakteri daşıyan həmin nəşrlər hələ qəzet adlandırılı bilməzdi.

Tarixi materiallardan da bəlli olduğu kimi, XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı milli mətbuatımızın yaranmasını zəruri edib. Milli demokratik mətbuatın bünövrəsi “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin nəşri ilə qoyulub. Mütərəqqi ideyaların carçısı və tribunası olan qəzet elm, maarif və mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına, yeni tipli məktəblərin yaradılmasının zəruriliyinə aid materiallar dərc edib.

Bu zərurəti dərk edən görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabi uzun mübarizədən sonra çar üsul-idarəsi şəraitində ana dilində “Əkinçi” qəzetinin çap edilməsi üçün icazə alır. Qəzetin çıxması bütün Qafqazda geniş əks-səda doğurur. “Əkinçi”nin nəşri üçün Zərdabi İstanbuldan xüsusi ərəb mətbəə şriffləri gətirməli olur və nəhayət, xeyli əziyyətdən sonra 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakıda qubernator mətbəəsində qəzetin ilk nömrəsinin nəşrinə nail olur. Və beləcə, milli demokratik mətbuatın bünövrəsi “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin nəşri ilə qoyulur.

Azərbaycan mətbuatı yarandığı gündən, yəni “Əkinçi” nəşrə başlayandan indiyədək özünə qarşı elmi-analitik və tənqidi münasibəti ilə seçilib. Milli jurnalistikamızın elmi-nəzəri anlayış və kateqoriyalarını, yaradıcılıq prinsip və meyarlarını, terminoloji əsaslarını formalaşdırıb. Qəzet həmçinin qadın azadlığı və qadın təhsili ideyasını təbliğ edən ilk Azərbaycan qəzeti olub.

Azərbaycan jurnalistikasının “baniyi-karı” - Zərdabi, qəzetin səhifələrində analitik yazılara üstünlük verərək, məqalələrində milli oyanışın xüsusiyyətlərini, milli birliyi yaratmaq məsələsini ön plana çəkirdi.

Xalqın maariflənməsi istiqamətində yazdığı məqalələr bir növ çağırış xarakteri daşıyırdı. “Dil və din” məqaləsində yazırdı: “Bizim zəmanəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfaya vacibdir ki, zidaganlıq davasında heç olmasa saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar. Dil və məzhəb tayfanın ruhu olan kimidir” [1].

Məqaləni şərh edərkən qeyd etmək lazımdır ki, xalqın maariflənməsi üçün elmə, biliyə böyük ehtiyac var. İnsanlar əgər cahillikdən qurtulmaq istəyirlərsə elmin yolu ilə getməli, öz ana dilini qoruyub saxlamağı bacarmalıdır.

“İttihadi-lisan” məqaləsində deyir: “Hər tayfa elm təhsil edən vaxtda lazımdır ki, dilini və dinini bərk saxlasın. Həqiqət, elm təhsil etməyi başlayan tayfa qaranlıq otağın qapısını açıb çölə çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini nurlandırmaqdan başqa, otağın da içində daxil olub orada olan şeyləri artıq işıqlandırıb bir qeyri-surətə salır” [2].

Zərdabi məqalələrində həmin dövrü təhlil edərək, yazılarında insanları qəflət yuxusundan oyandırmaq, onları maariflənməyə səsləmək, cahillikdən, xurafatdan əl çəkməyi və s. xüsusilə vurğulayırdı. Bütün bunlar hamısı onun yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi.

Tərəqqipərvər Zərdabi və ondan sonra öz sözünü deyən maarifpərvərlərimiz cəmiyyətdəki mənfiliklər və geriliklərlə daim mübarizə aparmış, yaradıcılıqları boyu hər zaman xalqın rifahını düşünmüşlər.

“Əkinçi” özündən sonra bir sıra milli mətbuat nümunələrinin nəşrinə cığır açdı. Ünsizadə qardaşlarının yaratdıqları “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”,

“Kəşkül” kimi nəşrlər “Əkinçi” ənənələrindən bəhrələnərək mətbuatın inkişafında böyük rol oynadı. Ünsizadələrin nəşr etdiyi mətbu orqanlar islam birliyi ideyasının tərəfdarı olması ilə yanaşı xalqın maariflənməsinə, müxtəlif baxışın formalaşmasına əsaslar yaratdı.

Görkəmli publisist Əhməd bəy Ağaoğlu “Şərq jurnalistikasının icmalı” məqaləsində yazır: “Biz dövrü mətbuatın müsəlman xalqları arasında yaranma mərhələsində qarşılaşdığı çətinliklər üzərində dayandıq və göstərdik ki, bu çətinliklərə baxmayaraq jurnalistika müxtəlif, bəzən bir-birinə diametral zidd olan qüvvələrin qarşılıqlı təsiri şəraitində hər halda yaranmış, möhkəmlənmiş və Şərqdə özünə mövqe tutmuşdu. Müsəlmanlar arasında dövrü mətbuatın banisi və atası, haqlı olaraq Şərqin tanınmış siyasi xadimi Seyid Cəmaləddin hesab edilə bilər. Doğrudur, ondan əvvəl də “əsl” mətbuat yaratmaq üçün cəhdlər göstərilmiş və hətta bəzi orqanlar mövcud olmuşdur. Lakin bu cəhdlərin əksəriyyəti ya uğursuzluqla bitir, ya da jurnalistikanı yaxşılaşdırmaqdan daha çox onu pisləşdirən, heç bir əhəmiyyəti olmayan efemer nümunələr yaranmasına gətirib çıxarırdı” [3]. Publisist məqalədə jurnalistikanın cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyətindən bəhs edərək, Şərq dünyasının qəflət yuxusunda olmasını təəssüflə bildirirdi.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Bakıda çap olunan “Kaspi”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Bakinski listok”, “Bakinskiye izvestiya”, “Vozrojdeniye”, “Hümmət”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Tazə həyat”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Dirilik”, “Dəvət-Qoç” qəzetləri, habelə “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Azərbaycanda mütərəqqi mətbuat ənənələrinin formalaşmasında, azad sözün, müstəqil düşüncənin inkişafında mühüm rol oynayıb. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ü. Hacıbəyli və başqaları demokratik mətbuatın mütərəqqi ənənələrini inkişaf etdirərək, milli düşüncə və ideyaların təbliği yönündə fəal təbliğat apararlardan olublar.

Mütərəqqi ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumatı amansız satira atəşinə tutur, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal dövrünün siyasi hadisələrinə səs verir, milli oyanış prosesinə xidmət edirdi. Jurnalın səhifələrində yazılan analitik tipli məqalələrdə bu mövzular geniş işıqlandırılıb təhlil olunurdu.

Milli hökumət, eyni zamanda, Azərbaycan ətrafında mövcud informasiya blokadasını yarmağa, respublikanı dünya miqyasında tanıtmaya, fəaliyyəti haqqında xalqı məlumatlandırmağa ciddi ehtiyac duyurdu. 1918-ci il sentyabrın 15-də Gəncədə rəsmi dövlət orqanı “Azərbaycan” qəzetinin ilk nömrəsinin çapdan çıxması bu zərurətdən irəli gəlirdi. Həmin dövrə qədər çap olunan bir çox nəşrlərdən fərqli olaraq tarixi bir missiyanı həyata keçirir, gənc, müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyatında baş verən ictimai-siyasi və

iqtisadi prosesləri işıqlandırır, hökumətin rəsmi mövqeyini ifadə edirdi. “Azərbaycan” qəzeti 1918-1920-ci illər ərzindəki nəşri zamanı Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının ən müxtəlif sahələrini öz səhifələrində geniş surətdə əks etdirirdi.

Qəzet və jurnallarda, hər bir mütəfəkkirin qələmə aldığı yazılarda analitik məqalələrin tarixi mövzuları xüsusilə seçilirdi. Dövrü təhlil edən publisistlər o illərdə müxtəlif sahələrdəki problemlərlə bağlı çox cəsarətli, qətiyyətli yazılar dərc edirdilər.

Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-1920-ci illər xalqımızın jurnalistika tarixində önəmli yer tutur. Bu dövrün mətbuatı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından çox fərqlənir. AXC dövründə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəlirlər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması daha çox bu dövr mətbuatının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Milli azadlıq mücadiləmizin ideoloqlarından olan görkəmli publisist M.Ə.Rəsulzadənin mətbuat sahəsində xidmətləri çox böyükdür. Cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin aktiv şəkildə inkişaf etməsində xüsusi xidmətləri olan Rəsulzadə yazdığı hər bir məqalədə təhlili yanaşmalarla yaradıcılığında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə özünün məşhur “Mətbuat azadlığı” adlı məqaləsində mətbuatın tərifini verməklə yanaşı, mətbuat tarixinin öyrənilməsinin də vacibliyini vurğulayırdı: “Mətbuat mühüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerdə durur... Mətbuat millət fərdlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırandır. O, dövrünün mədəniyyət carçısıdır... Mətbuatın rolunu, vəzifəsinin əhəmiyyətini öyrənmək üçün onun tarixini nəzərdən keçirmək vacibdir” [5].

Publisist eyni zamanda məqaləni analitik nöqtəyi-nəzərdən də təhlil edir. Mətbuatın cəmiyyətin həyatında önəmini göstərməyə çalışır, xalqın maariflənməsi istiqamətində onun gördüyü işləri yüksək qiymətləndirirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı məqalələrdə ideya dolğunluğu və məzmun zənginliyi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Ardıcıl mətbu çıxışlarında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini təsvir edərək vətən və millət sevgisini təbliğ edir, demokratik dəyərlər aşılayırdı.

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında yazılan məqalələrin əsas mövzuları azərbaycançılıq, istiqlalçılıq, türkçülük, müasirlik və s idi. Vətənpərvər yazarların milli müstəqillik hissləri aşılayan “vətən qayğısı və millət duyğusunu hər şeydən üstün tutmağa” çağıran əsərlərinə geniş yer verilirdi.

Cümhuriyyət illərində bir çox ictimai-siyasi xadimlər, jurnalistlər, alovlu publisistlər, cəsarətli və millətsevər vətən övladlarının mətbuatda silsilə məqalələri dərc olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli,

Ə.Hüseynzadə, Ə.Müznib, Ə.Ağayev və s kimi şəxsiyyətlərin milli ideologiyanın təşəkkülündə və inkişafında böyük xidmətlərinin şahidi oluruq.

Ü.Hacıbəyli ictimai-siyasi həyatda gedən proseslərin fəal iştirakçısı olan peşəkar jurnalist kimi, dövrü mətbuatda milli mədəniyyətimizin bu və ya digər sahələrinə dair məqalələrlə çıxış etmiş, milli azadlıq və istiqlalçılıq konsepsiyasını yaradıcılığının başlıca məramı saymışdır. Demokratik ideyaları təbliğ edən ən aktiv publisistlərdən olan Ü.Hacıbəyli yaradıcılığının əsas qayəsini milli istiqlal ideyası təşkil edirdi. “Tarixi günümüz” adlı məqaləsində istiqlalımızı mühüm bir hadisə kimi qeyd edirdi: “Bu gün o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası olub” [6]. Müəllif eyni zamanda siyasəti gözəl bildiyi üçün hadisələri geniş şəkildə məqalələrində şərh edərək dövrün siyasi vəziyyətini göstərməyə çalışırdı.

Azərbaycan Cumhuriyyətinin ideoloji banisi Əli bəy Hüseynzadənin 1918-ci ilin may ayının 28-də öz təsdiqini tapan və arzuladığı dövlətin təşəkkülündə iştirakı barəsində xeyli faktiki materiallar mövcuddur. Siyasi türkcülüüyü sistem halına salan, “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturunun müəllifi Əli bəy Hüseynzadə yeni dünya düzənində tək Azərbaycan deyil, Rusiya əsarətində olan türklərin dövlət qurmaq imkanlarının nəzəriyyəsinin də müəllifidir.

Ə.Hüseynzadə Gəncədə olduğu müddətdə Azərbaycanın istiqlalı uğrunda Azərbaycan və türk əsgərləri eyni səngərdə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı birgə mübarizə aparırdı. Bu azadlıq savaşını qələmə alan publisist “Azərbaycanda düşüdüklərim” məqaləsini Türkiyənin “Hilali-Əhmər” qəzetinin 24 iyul 1918-ci il sayında çap edib.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatı möhkəm tarixi ənənələrə söykənərək günümüzdə çoxsaylı problemlərə baxmayaraq, növbəti inkişaf mərhələsini yaşayır.

“Əkinçi” ilə başlayan milli mətbuat tariximizin yaradıcıları dövrün çətinliklərinə sinə gərərək mətbuatımızın təməlini qoydular. Milli jurnalistikamızın əsasları müəyyənləşdirildi, mətbu sözün imkanlarından xalqın maariflənməsi, təşkilatlanması və dövlət quruculuğuna doğru istiqamətlənməsi prosesi ardıcıl şəkildə həyata keçirildi [4].

Mətbuat tariximiz yarandığı gündən etibarən klassiklərimizin yaradıcılığında analitik yazılar xeyli sayda olub və üstünlüyü ilə seçilib. Klassiklərimiz mətbuatı insanların ruhunu təzələyən səhər mehi, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biri, dövrün aynası, xalqın görün gözü, eşidən qulağı və s. epitetlərlə təqdim və təqdir etmişlər. Zəngin mətbuat tariximizin hər bir dövrü, həmin dövrdə çıxan müxtəlif mətbu orqanın öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda respublikamızda çoxlu sayda müxtəlif qəzet və jurnallar nəşr olunur, internet qəzetçilik inkişaf edir. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı Azərbaycan mətbuatını global informasiya şəbəkəsinin bir hissəsinə çevirib. Bütün dünyada gedən qloballaşma prosesi mətbuatdan da yan keçməyib.

Mühüm milli qüvvələrdən biri olan mətbuat, cəmiyyət həyatında çox böyük rola və əhəmiyyətə sahib olmaqla bərabər, eyni zamanda dördüncü hakimiyyət hesab olunur. Buna görə də, kütləvi informasiya vasitələri xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir. Hökumətin fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymayan, ciddi əsaslı tənqiddə rəvac verən, nöqsanları açıb göstərən də məhz mətbuat hesab olunur. Kütləvi informasiya vasitələri elmi, siyasi və bəşəri informasiyanı çoxaldır ki, bu da insanların zehninə işıqlanmasına səbəb olur.

Mətbuatımızın keçdiyi tarixi yol xalqımızın həyatında misilsiz rol oynayıb. Milli inqilabın yeni mərhələsini təmsil edən “Əkinçi” qəzetinin başlanğıcını qoyduğu bu yol neçə-neçə mətbu və ədəbi məktəbin formalaşma prosesinə təkan verərək, xalqın kamilləşməsinə, maariflənməsinə, milli-azadlıq hərəkatının güclənməsinə birbaşa təsir göstərmişdir. Tarixin müxtəlif ictimai-siyasi mərhələlərində bərkilib formalaşmış Azərbaycan mətbuatı xalqa, cəmiyyətə, insana xidmət borcunu şərəflə yerinə yetirib. Mətbuat demokratiyaya aparən ən kəsə yoldur. Demokratik dövlət quruculuğu prosesini əsas prioritet qəbul edən Azərbaycan, mətbuatın bu xarakterini, bu xidmətini yüksək qiymətləndirib və jurnalistikanın, mətbuat azadlığının inkişafına önəm verib.

O dövrlə müqayisədə indiki müasir mətbuatda, xüsusilə də internet mediasında analitik sahəyə daha çox yer verilir. Virtual məkanın formalaşdığı bir dövrdə internet böyük rol oynayır və heç bir sərhəd tanımır. İnternetin yaratdığı şərait əsasında onlayn media sahəsində fəaliyyət göstərən xəbər saytlarında analitika, analitik yazılar gündəm yaradır. Hər hansı bir sahəyə ekspertlərin münasibəti təhlil əsasında oxucuya çatdırılır, cəmiyyətin mariflənməsi istiqamətində ətraflı informasiyalar verilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. I cild. “Həyat” qəzeti, 6 yanvar 1906-cı il №5. Bakı: 2010
2. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. I cild. “Həyat” qəzeti, 11 yanvar 1906-cı il №9. Bakı: 2010
3. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. I cild. “Kaspi” qəzeti, 1899- cu il №262. Ruscadan çevirən: Q.Qəbəlali. Bakı: 2010

4. Akif Aşırılı. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2009
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909-1914). İkinci nəşri. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2014
6. Qərənfil Dünyaminqızı. Cumhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2011

İnternet resursları:

7. <http://sesqazeti.az/news/analytics>
8. <http://kaspi.az/>
9. <https://azertag.az>

A.Qurbanli

The history of analytical journalism: a retrospective review

Summary

The article discusses the formation of analytical journalism, the history of the press and the path of development, passed to the modern period. Analytical journalism plays an priceless role in fulfilling the tasks set by the media. Analytical journalism based on facts and analysis, indicates causal relationships, gives a forecast.

The article describes the creation of journalism and the work of our prominent classics in this direction. In particular, their analytical articles published in the press are more affected. The article emphasizes the contribution of our publicists, who analyzed the period in their works. Working in the direction of the development of the history of our press, the press, trying to distance society from ignorance by calling for education. For this reason, analytical articles address many issues.

Analytical journalism, which is distinguished by its originality in our modern press, promotes our community and influences the minds of people, directs them in a certain direction.

**История аналитической журналистики:
ретроспективный обзор**

Резюме

В статье рассматривается формирование аналитической журналистики, истории печати и путь развития, пройденный до современного периода.

Аналитическая журналистика играет неоценимую роль в выполнении поставленных задач СМИ. Основанная на фактах и на анализе аналитическая журналистика, указывает на причинно-следственные связи, дает прогноз. В статье описывается создание журналистики и работы наших видных классиков в этом направлении. В частности, больше затрагиваются их аналитические статьи, опубликованные в органах печати. В статье подчеркивается вклад наших публицистов, которые проанализировали тот период в своих работах. Работающие в направлении развития истории нашей прессы, органы печати, пытаются отдалить общество от невежества путем призыва к просвещению. Именно по этой причине в аналитических статьях рассматриваются многие вопросы.

Аналитическая журналистика, которая отличается своеобразием в нашей современной прессе, продвигает наше сообщество и влияет на разум людей, направляет их в определенном направлении.

Rəyçi: Vüqar Əliyev
Filologiya elmləri doktoru, dosent

ARZU SƏFƏROVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat
nəzəriyyəsi şöbəsinin dissertantı
sas925@mail.ru

ПРИЕМЫ И СРЕДСТВА КОМИЧЕСКОГО

Açar sözlər: komik: yumor, satira, komik effekt, dil üslubları

Keywords: comic, humor, satire, comic effect, language means

Ключевые слова: комическое, юмор, сатира, комический эффект, языковые средства

О значении комического в различных культурах существуют свои представления. Эстетическое понимание комедии и комического было развернуто Аристотелем: «Комедия же, как сказано, есть подражание (людям) худшим, хотя и не во всей их подлости: ведь смешное есть лишь часть безобразного. В самом деле, смешное есть некоторая ошибка и уродство, но безболезненное и безвредное: так, чтобы недалеко (ходить за примером), смешная маска есть нечто безобразное и искаженное, но без боли» (1, 245). Удовольствие от комического нередко связывалось с рассеиванием той или иной иллюзии и с избавлением от видимости. Этот мотив является решающим в трактовке комического у Т. Гоббса, Канта, Г. Липпса, Н.Г.Чернышевского, которые отличаются по трактовке видимости – будь то ничтожное, выдающее себя за высокое, низкое – за возвышенное, лишенное ценности – за ценное, механизм – за живое существо.

Ю. Боров так охарактеризовал комическое: « Комическое – определенная эстетическая явления для человека и человечества. Комическое смешно, но не все смешное комично»

Механизмом действия комического является смысловая игра. Все многообразие определений комического вызвано многообразием типов игры, ее стратегий, правил, различающихся в зависимости как от социальной, так и от культурной среды в разные времена и у разных народов. Но в каждой культуре присутствует своя сфера высших ценностей, которые сами по себе не могут стать предметом комического, но в определенных условиях могут быть низложены в область комического Русские мыслители связывали комическое с социальной критикой. Так, Н.Г.Чернышевский определяет комическое через безобразное: «Неприятно в комическом нам безобразие; приятно

то, что мы так проницательны, что постигаем, что безобразное – безобразно. Смеясь над ним, мы становимся выше его» (6.191).

В литературе часто можно наблюдать смешение форм и приемов комического. Различают две отличающиеся друг от друга формы комического: юмор и сатира. Нам все они известны как традиционные формы. Обе эти формы обладают целой гаммой оттенков смеха. Насмешка Эзопа, раскатистый хохот Рабле, острый сарказм Свифта, утонченная ирония Эразма Роттердамского, то классицистически изящная, то рационалистически строгая, то озорная сатира Мольера, искристый юмор Бомарше, то шуточный, то колкий смех Беранже, гневный гротеск Гойи, колючая романтическая ирония Гейне и скептическая ирония Франса, иронический юмор Шоу, смех сквозь слезы Гоголя, разящая сатира и сарказм Салтыкова - Щедрина, душевный, грустный юмор Чехова, одухотворенная весельем сатира Гашека.

Исходя из этого, можно сказать, что юмор и сатира не похожи своеобразным характером смеха. Юмор - смех дружелюбный, беззлобный, хотя местами и острый. Раскрывая сущность явления, он стремится его совершенствовать, очистить от недостатков, помогая в полной картине раскрываться всему общественно ценному. Юмор видит в своем объекте какие-то стороны, соответствующие идеалу. Говорят, что часто наши недостатки продолжают наши достоинства. Именно такие недостатки являются основой для добродушного юмора. Объект юмора заслуживает критику, но все же в целом сохраняет свою привлекательность. Юмор в своем объекте видит черты, соответствующие идеалу. Он, довольно часто используется при характеристике положительных героев, придает черты « милого несовершенства » любимым героям. Н.Гартман видел в юморе не только вид комического, который видит « привлекательное и располагающее к себе в безрассудном и ослепленном », но и как способ восприятия и создания комического: « Без комизма предмета нет юмора восприятия , но и без юмора восприятия нет комизма предмета » (4, 186). Исходя из этого мы можем судить, что в настоящее время юмор понимается не только как вид комического, но и как одно из условий его существования.

Истоки сатиры корнями уходят в далекую древность. С сатирой мы сталкиваемся еще в произведениях санскритской литературы, в литературе Китая. В Древней Греции сатира отображает напряженную политическую борьбу (язвительные ямбы Архилоха, комедия Аристофана). Как особая литературная форма сатира начинает формироваться еще у римлян, там возникает и название (лат. satira, от

satura- обличительный жанр в древнеримской литературе развлекательно-дидактического характера, сочетающий прозу и стихи). Еще Гораций, Персий и Ювенал дали определение её позднейшей формы. «Сатира (лат.satira-переполненное блюдо, мешанина) – произведение искусства (чаще - литературы), в котором резко, язвительно обличаются, осмеиваются отрицательные явления действительности...». Сатира, как одно из проявлений комического поэтически унизительно обличает явления, пороки, нелепости, противоречия действительности. Сатира отрицает мир, устраивает ему публичную казнь, в полной картине демонстрирует его несовершенство с целью его преобразования. Учитывая определенные мировоззренческие и нравственные идеалы, сатира вырабатывает неприязненное отношение к событию, явлению или человеку с самого начала..

На протяжении различного этапа времени сатира принимала разные формы. Но все времена объединяет тот факт, что сатира была активным приемом в руках современников против несправедливости в обществе, пороков человека, несовершенства власти и т.д. Учитывая исконное доверие человека к печатному слову – сатира в литературе являлась и является грозным оружием писателя. Сатира представляет собой акт идеологической борьбы, оформленной в эстетических формах.

Юмор, как бы исключая серьезное, выражается в незлом смехе, доброжелательной улыбке. Юмор не отрицает мира в его испорченности, а снисходительно смотрит на него. Остроумие, больше основываясь на высоком развитии интеллекта и личности, пытается обнаружить невидимые связи, скрытые соотношения, нарушить шаблонную форму мышления.

Порой иронию рассматривают в качестве самостоятельной формы комического. В своей тематической направленности ирония в своих некоторых содержательных линиях сближается с сатирой, но одновременно между ними проводится грань, и ирония предстает перед нами как переходная форма между сатирой и юмором. Согласно этой интерпретации, за объект иронии принимается преимущественно невежество, а сатира, в свою очередь, несет в себе уничтожающий характер. Поэтому иронию используют как средство бесстрастной критики. В эстетической литературе термин «комическое» принимается как слово, означающее общее и широкое понятие, а сатира и юмор, как уже было отмечено, считаются формами комизма. Сатира является высшей и острой формой комического, она направлена на отрицательные черты высмеиваемого (с сатирическим изображением мы сталкиваемся в « Ревизоре » и « Мертвы душах » Гоголя). За виды комического принимаются ирония, гротеск, пародия, карикатура и т. д.

Подобное разграничение видов комического вытекает из смешения средств выражения и приемов комического. Исходя из этого гротеск, карикатуру, пародию нельзя принимать за формы комического, так как они входят в прием гиперболы и деформируют явления, характеры. Хотя они в одинаковой степени используются и в сатире, и в юморе. Несомненно, средства и приемы комического появляются не сразу, постепенно с развитием литературы, мы можем наблюдать увеличение их числа, обогащение их содержания. Говоря о средствах классической сатиры, Ю. Боров считает необходимым особо отметить «... саморазоблачение и взаиморазоблачение сатирических персонажей, распространенное сравнение их с животными и овеществление, комедийный контраст, собственно языковые комедийные средства (каламбур, комедийная характеристика, сатирическое иносказание и аллегория)» [3,с.200]. Этому перечню, в основном, Ю. Боровым остается верен и впоследствии [3,с.113]. Однако отметим, что в данном перечне явно видно смешение средств и приемов комического, возьмем к примеру то, что методы гиперболизации это одни из наиболее эффективных способов деформации фактов и явлений; или же разоблачение себя и друг друга связано со структурой произведения и его сюжетом [3,140]. Каламбур, иносказание, комический контраст и т. п. являются языковыми средствами комического. Неправильным будет поставить в один ряд, как одинаковые факторы иносказание, насмешку гиперболизацию (и ее виды — гротеск, пародию, карикатуру), комическую ситуацию, комическую интригу, комический характер, каламбур, контраст и т. д. Иносказание, контраст, каламбур, аллегория и др. выдвигаются как « особые средства ». Рассматривая приемы комического, можно разделить их на две группы: Первая включает в себя приемы, основанные на несоответствии между ожидаемым и реальным. К примеру, комизм фарса создается за счет неожиданных падений, ошибок, нелепостей. Комическое часто основывается на гротеске, это мы можем увидеть в творчестве Мольера. Вторая группа состоит из приемов создает картину комического за счет сближения далеких понятий. Сюда можно отнести каламбур, которое вытекает из схожего звучания слов. Одновременно надо отметить, что без языкового материала невозможно сравнение, гиперболизация, создание комических характеров и т. п. Многие из них связаны с использованием в комическом качестве видов метафоры. Польский автор Б.Дземидок [5, 126], проанализировав большое количество философских и эстетических теорий комического, объединял их в следующие группы: 1. теория негативного качества; 2. теория деградации; 3. теория контраста; 4. теория противоречия; 5.

теория отклонения от нормы; 6. теории смешанного типа. При этом автор отмечает, что все они могут быть объединены одной идеей отклонения от нормы, которую можно считать квинтэссенцией философского подхода. Подытоженные высказывания автора о приемах комизма в более уточненном виде можно применить к творчеству мастеров комизма разных народов. Также Дземидок говоря о чисто комических приемах, исключает средства комического, считая их темой отдельного исследования. Возможно узкое и широкое понимание термина «средства комического». Средствами комического можно считать все, что способствует созданию комического эффекта (5,128). Средства комического, в широком смысле, представляют собой разнообразные предметы и их детали. Но все же, говоря о них, мы, в первую очередь, подразумеваем языковые средства: метафору эпитет, метонимию, гиперболу, сравнение и др. К многообразию средств комического можно отнести все значимые единицы языка — слова, словосочетания, выражения, предложения и тексты. Возможности каждой из этих единиц в создании комического неограниченны. Например, при рассмотрении в качестве средства комического такой языковой единицы, как «слово», нельзя не отметить ее важную роль. Именно, эта единица в комическом искусстве обладает огромной силой воздействия. Как « средство комического », оно демонстрирует функционально-стилистическую роль общеупотребительных слов, архаизмов и диалектизмов, неологизмов, терминов, профессионализмов, собственных имен, прозвищ, званий и титулов.

В сатирической литературе широко используются многозначные слова, омонимы, синонимы, антонимы, а также комическая игра слов. Слова, произнесенные с иронической интонацией, создают безграничное пространство для их семантико-комической модификации. Комический эффект лингвистически обыгрывает фигуральные выражения и афоризмы, фразеологизмы и т. п. Надо отметить, что в языке прозаических произведений комический характер омонимов, паронимов чаще всего появляется на почве каламбуров, серьезно влияющих на комическое выражение мысли в диалоге. Подчеркнем также, что в каламбуре используют не только лексические омонимы, омоформы, омографы и паронимы; но и обращаются к широким возможностям выражения, многообразия форм. Говоря об использовании в комическом омонимов, антонимов, паронимов, общеупотребительных слов как языковых средств изображения, нельзя обойти стороной вульгаризмы. Вульгарные слова и выражения относятся к разряду слов общенародного языка. У них достаточно древняя история происхождения, на протяжении долгого времени они существуют

в ограниченной бытовой среде и передаются из поколения в поколение. Вульгаризмы имеют красочный национальный колорит, поэтому они, как правило, состоят большей частью из исконно присущих языку слов. Определенная часть вульгаризмов выражают в быту резкие и непримиримые отношения между людьми. Нередко они имеют шуточный и добродушный оттенок. Вульгаризмы проникают и в художественные произведения. И это естественно. Писатели в своих произведениях прибегают к использованию вульгаризмов для всестороннего изображения характера образа, его позиции в общественной жизни и в быту, для изображения его отношений с окружающими, реакции на различные явления. Но не каждый писатель использует вульгарные слова и выражений в художественных произведениях. Одни отводят широкое место вульгаризмам, в то время как другие придерживаются принципа ограниченного использования подобных слов и выражений, считая что они загрязняют литературный язык. В языке сатиры вульгаризмы используются, в основном, в качестве средств комического. Но это не относится в равной степени ко всем вульгаризмам, встречающимся в сатирических произведениях. Многие из бранных выражений, ругательств в сатире, не обладая комическими оттенками, связаны с сюжетной линией. Порой они нужны для выражения необходимых понятий. Однако в большинстве случаев мастера комического прибегают к использованию вульгаризмов в художественном произведении в качестве средств комического, особое внимание уделяют их возможностям в создании комического эффекта. Известно, что бранные и нецензурные выражения нельзя использовать в художественном произведении по любому поводу. Писатель должен отличаться чувством меры и умением работать с этим материалом. Нельзя засорять язык художественного произведения вульгаризмами, вызывать отвращение читателя, портить вкус подрастающего поколения.

И все же в диалогах юмористических и сатирических произведений, особенно прозаических, эти формы чаще других употребляются для создания комических каламбуров. Известно, что каламбур — это не просто игра слов. Использование каламбуров в художественном произведении выдвигает на передний план развитие авторской идеи. По Я. Проппу, каламбур « один из типов острот. Это острота, возникающая на основе использования собственно языковых средств » (6, 243). Омнимичное столкновение всегда неожиданно и создает большой спектр возможностей для их обыгрывания и может предстать средством создания каламбура. Многие исследователи комического (З. Фрейд, К. Фишер, Т. Липпс) относят каламбур к низшему сорту шутки. Однако для Франции XVII-XVIII вв. каламбур был высшей формой

остроумия. Его легкость, блеск, беззаботная веселость эстетически соответствовали характеру жизни высших слоев общества, определявших национальную духовную жизнь. Умение каламбурить высоко ценилось и служило своеобразной визитной карточкой человека. В конце XVIII в., когда разразилась Великая французская революция, вместе с королевским двором был сметен и галантный аристократический юмор. Господство в области комизма безраздельно захватил гротеск. Его острое жало зло и едко кололо аристократию. Все святыни монархического государства были повержены, освистаны и осмеяны с высоты идеалов всеобщей свободы, равенства и братства.

У выдающихся художников слова- каламбуры встречаются редко. Излишество каламбуров может превратить художественное произведение в поле для бессмысленной игры слов. В. Г. Белинский, говоря о Чацком «...и поэтому его остроумие так колко, сильно и выражается не в каламбурах, а в сарказмах.» (2, 71), имел в виду как раз эту особенность. Отсюда можно предположить, что каламбур не является средством выражения злой, резкой, гневной сатиры; основным средством подобной сатиры может быть сарказм.

Сарказм « (от греч букв. – рву мясо), очень резкая и язвительная насмешка, высшая степень иронии. Комический эффект в саркастическом изобличении может быть весьма ничтожен. В сарказме негодование высказывается вполне открыто ». Каламбур, исходя из значения слова, часто связан с различным толкованием, неожиданным переосмыслением слова. Иногда слово употребляется в совершенно ином, единичном значении. Отсюда же и вытекает шуточный этимологический анализ, соответствующий складу мышления героя. Комический эффект неожиданности создается путем сопоставления в рамках антонимии неожиданных, крайне несовместимых понятий. К комическим эффектам можно отнести, главным образом, сюжетные ходы и повороты, непредвиденные читателем, которые идут вразрез с его предположениями и ожиданиями. Также сюда можно отнести демонстрацию контраста через сопоставления типов людей, абсолютно противоположных друг другу. В прозаическом языке комизм, употребляя антонимы, не ограничивается критикой отрицательных качеств, присущих отдельным индивидам: он служит также для изобличения противоречий, царящих в обществе. Антонимы отображают противоположности окружающей реальности и в языке прозы. Однако в комических произведениях общий сатирический фон придает комический тон и антонимическим противопоставлениям. При этом контраст сторон резко отличается, отчего усиливается комическое воздействие. Местами комическое противопоставление раскрывает тайные намерения героя,

разоблачает его духовное содержание, раскрывает его пороки. Интересны примеры комических контрастов путем совместного употребления слов, никак не соотносящихся и никак не связанных между собой. Описание в одном ряду совершенно несовместимых, разных и противоположных явлений и понятий является одним из основных средств выражения манеры неожиданности. Такими средствами издавна пользовались в мировой литературе. Например, Г.Гейне писал: «В общем, обитатели Геттингена делятся на студентов, профессоров, филистеров и скотов, каковые четыре сословия, однако, далеко не строго различаются между собой» (2, 118). Сатирическое отношение вытекает из сопоставления профессоров, студентов и филистеров со скотом. Приемы также разнообразны по своему характеру.

Разумеется, в художественном произведении все приемы комического связаны с языком, так как художественное произведение создается на основе языкового материала, определенного слоя лексики. С одной стороны, эти лексические средства характерны для литературных произведений любого рода и характера, как комического, так и некомиического, но в сатирических и юмористических произведениях в качестве средств создания комического эффекта похвала и неодобрение могут использоваться с особой комической интонацией, которая придает им иронический характер. С другой стороны, эти слова могут уже в самом языке обладать комической природой и потому « используются в художественных произведениях в качестве готовых средств сатиры и юмора ». Однако не все приемы комического одинаково активны по отношению к лексическим и грамматическим средствам языка. Например, ситуативно обусловленные ирония, контраст, комическое преувеличение (гипербола), умаление (литота), манеры недоразумения, неожиданности находятся не в такой сильной зависимости от составных элементов языка [3,с.211].

Средство носит конкретный характер, прием — обширный. Элементом нескольких приемов может быть одно и то же средство. Например, комический эффект слов может быть использован и в иронии, и в формах деформации и др. приемах. Средство вещественно, конкретно; прием же может оказаться материально « неуловимым », абстрактным. А средства комического мы можем видеть, и читать. Эти приемы носят опосредованный характер, они не выводятся из этих средств. Так, например, приемом следует считать эффект недоразумения, когда слово употребляется в одном значении, но воспринимается слушающим совсем в другом значении и становится причиной комической ситуации. Сюжет комического произведения постепенно наполняется средствами комического, которые по общему ходу сюжета обуславливают развитие комических приемов. Язык

сатирических и несатирических произведений не очень сильно отличается : фонетические, лексические, фразеологические и грамматические свойства присущи и языковым средствам комического. В комическом используют все выразительные средства языка, их также используют в лирических, эпических и драматических произведениях, и по материальной оболочке они не очень отличаются от них. Фонетические, лексические, фразеологические и грамматические средства языка служат материалом для любого произведения. Ими пользуются все писатели. Но для демонстрации мастерства комизма надо использовать языковые средств в комическом плане; умение придать используемым средствам сатирическую или юмористическую окраску выдвигает мастерство писателя на передний план. Необходимо правильно подбирать именно те единицы, которые в самом языке имеют комическое качество, окрашивать свое произведение комической интонацией и комическими речевыми средствами. Определить средства комического можно двумя существенными особенностями: интонацией и комическим качеством, формируемым в самом языке . Интонация придает каждому слову, группе слов, выражениям и предложениям, различным по значению и структуре, ироническое, сатирическое звучание.

Таким образом, можно сделать вывод, что восприятие комического опирается на объективные противоречия действительности, также через комическое выражается индивидуальный стиль и уникальность личности автора. У исследователей комического нет единомыслия в трактовке форм, видов, приемов и средств создания комического эффекта. Учитывая, что приемы комического разнообразны, становится ясным, что в первую очередь, они формируются языковыми и стилистическими средствами. Одновременно хотелось бы отметить, что комическое всегда имеет национальную окраску, выступает в национально-неповторимой форме, его национальное своеобразие в ходе исторического развития постоянно меняется. В. Г. Белинский писал: "...тайна национальности каждого народа заключается не в его одежде и кухне, а в его, так сказать, манере понимать вещи" (2, 234).

И эта "манера понимать вещи ", пожалуй, ни в чем так отчетливо и выпукло не проявляется, как в национально окрашенных формах комизма.

Литература:

1. Аристотель. Поэтика. Москва. 1957
2. Белинский В.Г. Избранные статьи. Москва. Детлит. 1972
3. Боров Ю., Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает, обновляет человека и утверждает радость бытия, Москва. 1979
3. Гартман Н. Словарь по этике. 1981
4. Дземидок Б. О комическом. Издательство «Прогресс». 1974
5. Пропп В. Проблемы комизма и смеха. Изд-во «Лабиринт», 1999
6. Чернышевский Н.Г. . Москва. 1949, т. 2,

A.Safarova

Expression of the comic

Summary

The article deals with problem of the comic as an aesthetic value, its forms (humor and satire) and techniques (pun , irony contrast, hyperbole) . Techniques and linguistic means of expression of the comic are analyzed, ensuring the achievement of the comic effect.

This research aims to illuminate the role techniques of the comic is the issue of language in the literary work because the literary work is established on the basic language resources. Focuses on the fact all relevant units of language (words, phrase, represents, sentences and texts) can be attributed to plurality of means. Take into account research well – known philosophers and scientists, contains their views.

Here you can see the examples of comic effects. In article also contains use polysemantic words, Also notes that the comic always has the national character. omonym, synonymous, antonym, in satirical literature. It becomes clear that the techniques of the comic are shaped by linguistic and stylistic means.

Komik usullar və üslublar

Xülasə

Məqalədə estetikanın dəyərindən biri komiklikdən, onun formaları (yumor və satira) və üslubları (kalambur, ironiya, kontrast hiperbola) haqqında danışılır. Komik effektinə nail olmaq üçün komik ifadələrin üsulları və dil üslubları analiz olunur.

Məqalədə bədii əsərlər dil bazasının üzərində yarandığı üçün, bütün komik üsulların dilnən bağlı olduğu filirlər bildirilir. Dilin bütün mənalı vahidləri (söz, söz birləşmələri, ifadələr, cümlələr və mətnlər) komik üslub çoxluluğuna aid olunmasına diqqət yönəlir.

Tanınmış fəlsəfəçilərin və alimlərin araşdırmaları və fikirləri nəzərə alınır. Məqalədə komik effektlərin nümunələri göstərilir. Həmçinin, satirik ədəbiyyatda çoxmənalı sözlərin, omonimlərin, sinonimlərin, antonimlərin istifadə məsələsinədə toxunulur. Həmçini, qeyd olunur ki, komikliyin milli xüsusiyyətləri olur. Sonda belə bir nəticə olur ki, komikliyin mənimsəməsi Aydın olur ki, komikliyin mənimsəməsi gerçəkliyin obyektiv qarşıdurmalarına əsaslanır.

Rəyçi: Cavnşir Əliyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, doent

İRADƏ YUSİFOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
irada.yusifova@list.ru

M.ŞOLOXOVUN “DON HEKAYƏLƏRİ” VƏ “İNSANIN
TALEYİ” POVESTİNİN AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ
MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞUN TƏSVİRİ

Açar sözlər: orijinal, mütərcim, fərqli dil sistemləri, milli ruh, özünəməxsusluq, xalq dili, folklor leksikası, qarşılaşdırma

Key words: original, translator, different language systems, national spirit, identity, people language, folklore lexicon, comparison

Ключевые слова: оригинал, переводчик, отличительные системы языка, национальный дух, своеобразие, народный язык, фольклорная лексика, сопоставление

Bədii mətnin milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq üçün mütərcim əsərdə yer almış gerçəkliyi düzgün müəyyənləşdirməli, orijinal müəllifini və oxucusunu dərk etməli, müəllifin əks etdirdiyi aləmi dərindən duymalıdır. Başqa sözlə desək, mütərcim uzaq səyahətə çıxan gəmi kapitanına bənzəyir, o, sənişinləri bir materikdən digərinə sağ-salamat çatdırmaq üçün məsuliyyət daşmalıdır. Çünki o, qarşısında nəhayətsiz və sahilsiz okean dayandığını yaddan çıxarmamalıdır. O, marşrutu düzgün müəyyənləşdirməli, sualtı qayalıqları, dayazlıqları hiss etməli, ən dürüst və uyğun ifadələr seçməlidir. Axı sənişinlərin başqa mədəniyyət materikində düşmələri ondan asılıdır (3, 283). Tərcümə problematikasının başlıca aspekti tərcümə olunan materialın və ya əsərin nəinki bu və ya digər mənə elementlərinin saxlanması, həm də orijinalın milli spesifikasının digər dildə yaradılmasıdır. Mütərcimin bu prosesdə çətinliyi nəinki əsərin hər hansı kontekstdə fərqlənən detalının, həm də əsərin bütün komponentlərinə xas olan dil materialının, forma və məzmununun verilməsi məsələsidir. Əsərin bu və ya digər elementlərinin koloritinin verilməsi özgə mədəniyyətin ən azı illüziyasının yaradılmasıdır. Məlum olduğu kimi, tərcümə zamanı milli spesifikasiya ilə zəngin olan əsərin bütün elementlərini qoruyub saxlamaq mümkün olmasa da, bununla belə Azərbaycan mütərcimləri Cahanbaxş, B.Musayev, Ə.Abbasov, A.Quliyev, N.Əbdülrəhmanlı və başqaları M.Şoloxovun əsərlərindəki milli mühit illüziyasını oxucularda yaratmağa bərcü idilər. Eyni zamanda müasir tərcümə nəzəriyyəsi orijinalın milli və tarixi spesifikasını düzgün yaratmağı da nəzərdə tutur. Əlbəttə, burada milli spesifikasiyada yer alan tarixi reallığın tərcüməsi diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Buna görə də, mütərcim qarşısında frazaların mənə baxımından tərcüməsi və

replikaların mənasının verilməsi, bədii mətnin ana (tərcümə) dilində atalar sözlərinin, xalq deyimlərinin, yerli və tarixi şəraitin, orijinaldakı məkan distansiyasının tərcümə dilində yaradılması, dialektlərin, personajların mənşəyi, onların sosial statusunun və s. verilməsi zəruriyyətinin qarşısında durur. Lokal məişət elementlərinin xalqın, tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyatla bağlı həyatının yaradılması tərcümə nəzəriyyəsində reali adını almışdır. Bütün bunların hamısı M.Şoloxovun zəngin bədii irsində aparıcı yer tutduğundan onların tərcümə dilində saxlanılmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

Beləliklə, M.Şoloxov yaradıcılığının ən fərqli xüsusiyyəti yazıçının öz əsərlərində rus dilinin bədii ifadə vasitələrindən və imkanlarından, xalq dili və folklor leksikasıdan geniş istifadə bacarığıdır ki, nəticədə bu yazıçının əsərlərinə yetərinə əlvan milli rənglər qatır. M.Şoloxovun dili həm də xeyli məqamlarda frazeoloji vahidlər, ayama və ləqəblərlə zəngin olmaqla yanaşı, qəhrəmanların, personajların dilində verilərkən xüsusən koloritli səslənir.

“Don hekayələri” silsiləsinə daxil edilmiş “Двухмужняя” hekayəsindəki “Ушло за курган на ночь солнце” (7, c. 184) cümləsi Azərbaycan mütərcimləri Ə.Abbasov tərəfindən “Günəş gecələmək üçün tərənin dalına çəkildi” (8. 328), N.Əbdülrəhmanlı tərəfindən isə “Günəş gecələmək üçün tərələrin arxasına endi” (9. 399) kimi tərcümə edilmişdir. Yazıçı hekayədə sutkanın axşam tərəfinin özünəməxsus zaman çalarını oxucuya orijinal təsvir tərzii ilə çatdırır. Mütərcimlərdən hər biri zaman koloritini özünəxas şəkildə verməyə müvəffəq olur. Bununla belə, M. Şoloxov “kurqan” ifadəsini tək halda işlətdiyinə baxmayaraq, N.Əbdülrəhmanlı onu cəm “tərələrin” şəklində verməyi üstün tutsa da, ifadənin koloritini bir qədər neytrallaşdırır. Ə.Abbasov cümlədəki axşamüstü koloritini daha uğurla saxlamağa müvəffəq olur. Azərbaycan mütərcimlərinin tərcümələri ilə dərindən tanış olduqda, eyni zamanda tərcümə praktikasının özü də sübut edir ki, özgə dildə orijinalın milli xüsusiyyətlərini heç də tam şəkildə vermək olmur. Mütərcimlərin bəzi məqamlarda əldə etdiyi uğurlar, həm də uğursuzluqlarla müşahidə olunur və orijinala nəzərə çarpacaq dərəcədə xələl gətirilir.

Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi A.Fyodorovun fikrincə mütərcim əsərin ayrı-ayrı yerlərinin, hissələrinin mexaniki cəmini verməli yox, müəyyən sistem yaratmalıdır (4,c. 132).

Eyni zamanda nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, bədii tərcümə tərcümə edilən dildə orijinalın milli-mədəni ənənələrinin qorunub saxlanılmasına da kömək edir. Bununla belə, mütərcim həm də tərcümə etdiyi mətnə kənar ifadələrin daxil edilməsinə yol verməməlidir. Yəni də burada M.Şoloxovun konkret frazada işlətdiyi milli məişət xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sözün Azərbaycan mütərcimləri tərəfindən təhrif edildiyinin şahidi oluruq. Yazıçının “обмывая в цыбарке руки” (7, c. 192) ifadəsini Ə.Abbasov

“ləyəndə əllərini yuya-yuya” (8, s. 337), N.Əbdülrəhmanlı isə “əllərini qabda yuyub” kimi çevirməyi məqsədə uyğun hesab etmirik. Əslində isə müəllifə görə mamaça arvad damağında siqaret” əllərini yuyurdu. Çünki “цыбарка” nə “ləyəndə”, nə də hər hansı “qab” yox, mənası “siqaret”, “papiros” deməkdir. Ə.Abbasov və N.Əbdülrəhmanlının belə tərcüməsi onların həmin realını kontekstə uyğun başa düşməmələri ilə bağlıdır. Bax buna görə də, hər hansı dildəki əsərin milli özünəməxsusluğundan danışdıqda dərk olunmalıdır ki, bu orijinalın hər hansı elementinin formal xüsusiyyətlərinin yaradılması demək deyildir. Çünki milli özünəməxsusluq bədii əsərin bütün yaruslarının tərcüməsini nəzərdə tutur. Buna görə də, burada yazılı konkret priyomdan daha çox mütərcimin ustalığı kara gəlməlidir.

“Mavi çöl” hekayəsində də M. Şoloxovun digər kiçikçaplı əsərlərində olduğu kimi milli ənənələri əks etdirən ifadə və anlayışlardan geniş istifadə edilmişdir. Orijinalda: “– Уползай, тварь! Жить небось хочешь? а? То-то оно... Ишь ты, насосалась... помещица” (7, c. 240) frazasını Ə.Abbasov aşağıdakı kimi tərcümə edir:

“– Get, ədna! Yəqin yaşamaq istəyirsən? Hə? Elədir ki, var... Bir gör sormağdan necə şişib... mülkədar arvadı...” (8, s. 343). Orijinaldakı söyüş tipli “тварь” ifadəsini “ədnadan” başqa daha doğru olaraq “alçaq”, “rəzil” kimi vermək, ümumi frazanın bir sıra sözlərini inversiya etmək yolu ilə etnik-milli özünəməxsusluğu “Bir gör sormağdan mülkədar arvadı kimi şişib” şəkildə tərcümə etmək daha böyük səmərə verə bilərdi.

Məsələ burasındadır ki, tərcümədə milli özünəməxsusluq problemi daim böyük yazıçıların, şairlərin, tənqidçilərin, tərcümə ilə bu və ya digər şəkildə məşğul olanların diqqət mərkəzində olub. Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi və praktiki L.Sobolev milli özünəməxsusluğun yaradılmasından danışarkən yazırdı. “Milli xüsusiyyətləri heç də dar mənada başa düşmək olmaz və onu realilərə, ekzotikaya, məişətdəki tərcümə edilməyən sözlərə aid etmək olmaz. Mütərcim hər bir personajın onun fikir və davranışlarında özünün milli simasını göstərdiyini qoruyub saxlamalıdır ki, onlarda da məhz əsərin milli siması ifadə olunur” (5, c. 295). M.Şoloxov əsərlərinin Azərbaycan tərcümələrinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlirik ki, Ə.Abbasov, Cahanbaxş, B.Musayev, H.Şərif, A.Quliyev, N.Əbdürrəhmanlı, M.Mirkişiyev əsasən özünəməxsusluq elementlərinin tərcüməsində leksik üsuldan istifadəyə daha böyük üstünlük vermiş və belə hal tərcümələrdə müəyyən status qazanmışdır.

N.Məmmədov milli özünəməxsusluğun tərcümədə yaradılması ilə bağlı ilə belə bir müddəa irəli sürür ki, tərcümə orijinalın tam şəkildə yaradılması ilə asılılıqda olmalıdır. Bu, bir tərəfdən, bədii obrazların düzgün yaradılmasıdır, digər tərəfdən, tərcümədə tətbiq edilən idiomatik ifadələrin

verilməsi və tərcümədəki milli dil vasitələrinin xarakterləri ilə sıx əlaqədə olmasıdır (1, s. 20).

M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” povesti də milli özünəməxsusluq elementləri ilə zəngindir: “Он видать, такой же шофер как и твой папанька” (6, с. 10). “Широко шагнешь – он уже на рысь переходит, вот изволь к такому пехотинцу приноравливаться” (6, с. 11), “Будь моя хибарка в другом месте” (6, с. 19), “... а моя прижалась ко мне, как лист к ветке” (6, с. 22), “А такой хлюст, мокрая душонка, напишет письмо”, “и трудящую женщину как рюхой под ноги” (6, с. 24), “... наотмашь хлыстнул меня ручкой автомата по голове” (6, с. 31), “Расстреляли этих бедолаг, а нас погнало дальше” (с. 38), “Пойдем отсюда, товарищ, церковь велика” (6, с. 38), “Комендантом лагеря, или по-ихнему лагерфюрером, был у нас немец Мюллер” (6, с. 42), “... а на месте хатенки – глубокая яма...” (6, с. 54), “А кое-чего ты не хочешь, герр комендант?” (6, с. 47), “Один черт мне умирать, так провались ты пропадом вместе со своей водкой” (6, с. 47), “Готов предатель, и язык на боку!” (6, с. 35), “она с детства узнала, почем фунт лиха стоит” (6, с. 16) və sairə. Özündə bu tipli milli kolorit xüsusiyyətlərini əks etdirən söz birləşmələri və frazaların tərcümə edilməsi mütərcimin orijinal mətn üzərində ən məsuliyyətli iş prosesidir. Qeyd edək ki, milli özünəməxsusluq nümunələri olan belə birləşmələri Beydulla Musayev ana dilində düzgün verməyə müvəffəq ola bilir. “Addımımı iri atıram, o yüyürməyə başlayır – di gəl, onunla ayaqlaş. Görüm necə ayaqlaşırısan?” (9, s. 16), “O da, görünür, sənənin dədənin kimi sürücüdür” (9, s. 16), “Evim ayrı yerdə olsaydı, bəlkə də, güzaranım başqa cür olardı...” (9, s. 21), “amma mənə İrinam yarpaq budağa sıxılan kimi mənə sıxılıb durmuşdu...” (9, s. 22), “... heç bir söz demədi, ancaq qolaylanıb avtomatın qundağını başıma vurdu” (9, s. 28), “O yazıqları güllələdilər, bizi də qabaqlarına qatıb apardılar” (9, s. 32), “Yoldaş, gedək buradan, kilsə böyükdür” (9, s. 31), “Düşərgənin komendantı, onların dilincə lagerfürer, Müler adlı bir alman idi” (9, s. 35), “... evin yerində dərin bir çuxur əmələ gəlmişdi...” (9, s. 44), “Herr komendant, sən daha ayrı şey istəmirsən ki?” (9, s. 37), “Mən, onsuz da, öləcəyəm, cəhənnəm ol sən öz arağınla” (9, s. 37), “Xain murdar olmuşdu, dili də bayıra çıxmışdı” (9, s. 31), “O lap uşaqlıqdan pis günün acısını dadmışdı” (9, s. 19). Beydulla Musayev orijinalda yer almış alman dilindəki ifadələri (lagerfürer, gerr komendant, oppel-admiral, frits və s.) kalka şəklində çatdırmağı üstün tutur və belə tərcümə, fikrimizcə, mətnin bu yerində özünü doğruldur.

Bu müstəvidə M. Şoloxovun “İnsanın taleyi” povesti zəngin materiallar verir. Yazıçı əsərin baş qəhrəmanı Andrey Sokolovu sırf rus milli xarakteri nümunəsi kimi təqdim edir. Onun başına gələn müsibətlərin danışılıb, nəql edilməsi rus milli düşüncəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə

əks etdirməsi ilə ortada dayanır. Povestin elə bir sətrini tapmaq mümkün deyildir ki, orada rus milli ruhunun xüsusiyyətləri səni özünə cəlb etməsin. Təhkiyə elə qurulub ki, Sokolovun həyatının Voronejdən başlayan səhifələrindən Kubana gəlib qolçomaqlara nökrçilik etməsi nə qədər izlənilir: “А отец с матерью и сестренкой дома померли от голода. Остался один. Родни – хоть шаром покати, – нигде, никого, ни одной души” (6, с. 16). Beydulla Musayevin tərcüməsində: “Atam, anam, balaca bacım evdə acından öldülər. Mən tək qaldım. Qohum-əqrabadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim” (9, s. 19). Bizə belə gəlir ki, mütərcim Sokolovun həyatının bu kəsımını orijinaldakı vüsət və emosional təsirlə verməyə müvəffəq ola bilməyib. Müəllifin orijinaldakı frazalarını obrazların milli xarakterik xüsusiyyətləri ilə vermək və Sokolovun düşdüğü vəziyyətə oxucunu inandırmaq imkanları tərcümədə bir qədər neytral şəkildə təqdim edilib. Orijinaldakı “Остался один. Родни – хоть шаром покати, – нигде, ни одной души”. Тərcümədə: “Mən tək qaldım. Qohum-əqrabadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim” kimi verilmiş və orijinalda yer almış emosional üslub xeyli aşağı salınmışdır. Təhkiyədə “остался один” ifadəsini, fikrimizcə, mütərcim “tək tənha qaldım” kimi tərcümə etsəydi daha səmərəli ola bilərdi. Orijinaldakı emosiyaya və intonasiyaya kölgə salınması tərcümə oxucusuna mətnin həmin yerinin adekvat qəbul olunmaması təsirini bağışlayır və frazanın uğursuz tərcüməsi kimi qəbul edilir. Komendantla qurulmuş oyunda faktiki olaraq Sokolov milli xarakter nümayiş etdirməklə, daha yüksəkdə dayanır (12). Orijinala müraciət edək: “Захотелось мне им, проклятым, показать, что хотя я и с голоду пропадаю, но давиться их ней подачкой не собираюсь, что у меня есть свое, русское достоинство и гордость и что в скотину они меня не превратили, как ни старались” (6, с. 48). B.Musayev isə həmin sətirləri “İstədim ki, o məlunlara göstərim ki, mən acından ölsəm də, onların sədəqəsinə göz dikmirəm, məndə rus ləyaqəti, rus qüruru var, onlar nə qədər çalışsa da, mənı heyvana döndərə bilmədilər!” (9, s. 38) kimi çevirməyi məqbul sayılır. Qəhrəmanın belə davranışı rus insanın iradəsinin, ruhunun gücü, cəsurluğunun və qoçaqlığının təcəssümü kimi göz önünə gəlməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, söhbət əsnasında Müller aşağıdakıları etiraf etmək zorunda qalır: “Вот что, Соколов, ты настоящий русский солдат. Ты храбрый солдат. Я тоже солдат и уважаю достойных противников. Стрелять я тебя не буду” (6, с. 48). Müllerin bu frazalarını mütərcim Azərbaycan oxucusuna belə çatdırır: “Sokolov, sən xalis rus əsgərisən. Sən qoçaq əsgərsən. Mən də əsgərəm, mən ləyaqətli düşməne hörmət edirəm. Mən səni öldürməyəcəyəm” (9, s. 38). B.Musayev əsasən burada orijinalın ruhunu düzgün təqdim etsə də, “mən” şəxs əvəzliyini ikinci mövqedə frazaya daxil etməsi müəyyən dərəcədə ritorikliyə gətirib çıxarır. Sokolovun

xarakterinin Müllerin xoşuna gəlməsi onunla nəticələnir ki, belə qoçaqlıq göstərməsinə görə o, komendantdan mükafat olaraq bir çörək və bir də bir dilim sala alır (6, s. 48-49).

Sokolovun davranışında rus milli xarakteri həm də əsərin digər səhifələrində uğurla nümayiş etdirilir. “За столом – все лагерное начальство. Пять человек сидят, шнапс глушат и салом закусывают. На столе у них початая здоровенная бутылка со шнапсом, хлеб, сало, моченые яблоки, открытые банки с разными консервами. Мигом оглядел я всю жратву, и – не поверишь так меня замутило, что за малым не вырвало. Я же голодный, как волк, отвык человеческой пищи... Кое-как задавил тошноту, но глаза оторвал от стола через великую силу” (6, с. 46). Tərcümə: “Düşərgənin bütün böyükkləri stolun ətrafında oturmuşdu. Onlar beş nəfər idi, şnaps içir, üstündən də donuz piyi yeyirdilər. Stolun üstündə təzə açılmış yekə bir şnaps şüşəsi, çörək, donuz piyi, isladılmış alma, ağzıaçıq cürbəcür konserv qutuları vardı. Mən bir anda bu yeməli şeyləri gözdən keçirdim, desəm inanmazsan, – başım elə hərləndi ki, az qala qusam. Axı mən ac qurd kimi idim, insan yeyən yeməkləri yadırğamışdım... Bir təhər özümü saxladım ki, qusmayım, amma gözümü süfrədən güclə ayırdım” (9, s. 36-37). M. Şoloxov tərəfindən bu səhnənin təsvirində yenə də Sokolovun rus milli ruhuna uyğun özünü aparmasının və mütərcimin həmin ruhu vermək cəhdini görürük. Bununla belə B.Musayev “Mən bir anda bu yeməli şeyləri gözdən keçirdim” kimi tərcüməsində neytral leksikanın özünü nümayiş etdirdiyini də nəzərdən qaçırmaq düzgün olmazdı. Bundan başqa mütərcim “банки с разными консервами” nədənsə dilimizdə “konserv qutuları” kimi tərcümə edir ki, bu da fikrin ekspressiyasına mənfi təsir edir. Sokolovun milli xarakterinin qatılmasını biz digər təsvirlərdə də komendantın onunla mükəllimələrində də aydın görürük:

Ümumiyyətlə, Sokolovun almanlarla, xüsusən lagerfurer Müllərlə söhbəti əsərin kulminasiyası kimi dərk olunmaqla, qəhrəmanın özünü ləyaqətli aparması rus milli xarakterinin başlıca xüsusiyyətlərini göz önündə canlandırır. Ac qalıb əldən düşməsinə baxmayaraq o, ölümə üz-üzə dayansa da, faşist ordusunun qalibiyyətinə içmir və “у меня есть свое, русское достоинство и гордость” (6, с. 48), “məndə rus ləyaqəti, rus qüruru var” (9, s. 38) deyərək, məğrurluğunu itirmir. Qəhrəmanın taleyi xeyli cəhətləri ilə tipikdir: yaxınlarının, qohum-əqrəbalarının itkisi, fiziki və mənəvi sınaq və əzablar burada göz qabağındadır. Buna baxmayaraq, Sokolov bütün vəziyyətlərdə rus insanı və rus əsgəri kimi qalmaqı bacardığından hətta insan libasında olan faşistlər də onun qarşısında baş əyməyə məcbur olurlar (10) (www.litra.ru). Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şoloxov Sokolov obrazında rus milli xarakterinin ən mühüm cizgilərini vermişdir. Sokolov faşistlərlə

münasibətdə itaətkarlığa yox, təmkinliliyə üstünlük verməklə, rus insanının zəngin, sadə, insanlıq və şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirmişdir ki, bu xüsusiyyətlər onun xarakterik cizgiləri kimi diqqəti cəlb edir (11). Andrey Sokolov silahsız olub, özünün müdafiəsizliyini və ölümə məhkumluğunu hiss etsə də, bütün düşmənlərindən yüksəkdə dayanır, öz doğma xalqına, torpağına olan sonsuz məhəbbətini ifadə edir. Bunu da qeyd edək ki, “İnsanın taleyi” povestinin tərcüməsinə ayrıca məqalə həsr etmiş G.Sultanova B.Musayevin tərcümə işini bir sıra konkret nümunələr əsasında araşdırarkən, ümumən tərcüməçinin orijinala yaxın olduğunu gərgin zəhmət çəkdiyini bildirir. Eyni zamanda təəssüf hissi ilə bunu da söyləyir ki, əsərin “tərcüməsində orijinalın üslubu baxımından bir sıra təhriflərə də rast” gəlinir (2, s. 10). Çünki “İnsanın taleyi” elə bir canlı danışmaq dili ilə yazılıb ki, orada bir sıra vulqarizmlərə, ixtisasla bağlı sözlərə də rast gəlinir. Sokolovun söhbəti son dərəcə axıcı, dili duzlu və sərt ifadələrlə zəngindir. Yuxarıda söylədiyimiz bircə məqamı bir daha göz önünə gətirək ki, yazıçı Sokolovun almanlar qarşısında duruş gətirərkən onların “morda”sına da toxunur. Və bu söz heç də mədəni-ədəbi söz kimi müəllif tərəfindən orada işlədilməmişdir. Mütərcim orijinaldakı nifrəti (“morda” söz vasitəsi ilə) oxucuya çatdırmaq əvəzinə “morda” sözünü “sifət” sözü ilə əvəzləyib, orijinalın ekspressiyasını və milli gücünü zəiflədib. Ümumiyyətlə, B.Musayevin tərcüməsini diqqətlə öyrəndikdə mütərcimin bir sıra hallarda orijinalın vüsətini zəiflətdiyinin də şahidi oluruq. Tərcümədə “morda” sifət, “utselel”in – “diri qaldım”, “ışaçıt”ın, “muzdurluq”, “tabak”ın “papuroc” və s. kimi verilməsi əsərin milli ekspressiyasına nəzərə çarpacaq dərəcədə xələl gətirir. Bu, bəzi məqamlarda B.Musayevin tərcümə zamanı ölçü hissini gözləməməsindən irəli gəlir. Bununla belə, qeyd etdiyimiz bir sıra kəsirlərə baxmayaraq, M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” əsərinin Azərbaycan dilinə çevrilməsinin Beydulla Musayevin böyük zəhməti hesabına araya-ərsəyə gəldiyini də qeyd etməliyik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi çatışmazlıqlar B.Musayevin tərcümə işinin dəyərini qətiyyənlə azaltmır, əsər bu gün də Azərbaycan oxucuları tərəfindən sevilə-sevilə oxunmaqdadır. M. Şoloxov humanizminin danılmaz keyfiyyəti B.Musayevin tərcüməsində müəllifin milli xarakterinin ifadəçisi kimi ortaya gəlir. Orjinalda olduğu kimi B.Musayevin də tərcüməsində M. Şoloxovun nəzərdən keçirdiyimiz əsərinin milli xarakterinin əksər komponentləri qorunub saxlanılmış, Azərbaycan oxucusuna əsasən itkisiz çatdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Мамедов Н.Т. Проблемы перевода русской поэзии XX века на азербайджанский язык (1920-1970 гг.) Автореф. дисс... докт. филол. наук. Баку, 1992, 38 с.
2. Sultanova G. Tərcümələr və rəylər "İnsanın taleyi". "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəz., 1975, 24 may.
3. Токтыбаева К.А. Казахские реалии и их перевод // Актуальные проблемы теории и практики перевода в контексте современности. Алматы. 2000.
4. Федоров А. Введение в теорию перевода (второе издание). М: Наука. Лит-ра на иностр. языках, 1958.
5. Соболев А. О переводе образа образом // Вопросы художественного перевода. М., Сов. писатель, 1955.
6. Шолохов М. Судьба человека. М.: Советская Россия, 1988.
7. Шолохов М. Ранние рассказы. М.: Советская Россия, 1961.
8. Şoloxov M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2007.
9. Şoloxov M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2013.
10. www.litra.ru.
11. sckoolessay.ru.
12. www.yaklas.ru

I.Yusifova

Creating national self-identity in Azerbaijan translations of M.Sholokhov's "Don's Stories" and "Man's Fate"

Summary

The article notes the role of the translator in translating text from one language into another language. Great talent is required from the translator to get close to the original, and for a high-quality translation. The researcher shows that the translator must know the language in which the work is written perfectly. Simultaneously, it is necessary to know the culture of the people translated by his work deeply. At the same time, it is important to possess the ability to preserve the specifics and national spirit of the original. National realities occupy a large role in the artistic heritage of M. Sholokhov. Therefore, saving them during translation is an important factor.

The article considers how to preserve national identity in the translations of the story of the great Russian writer M.Sholokhov in the "Don story" and the translation of the "Man's destiny" narrative into Azerbaijani. The translations of B.Musayev and N.Abdulrahmanli are translated into

fragments from original and different translations, which are reflected in how they care about national features of Sholokhov's works, and objective results are achieved.

И. Юсифова

Изображение национального своеобразия в азербайджанских переводах “Донских рассказов” и повести “Судьба человека М.Шолохова”

Резюме

В статье отмечается роль переводчика в переводах текста от одного языка на другой язык. Для получения близко к оригиналу качественного перевода требуется от переводчика большого таланта. Исследователь показывает, что переводчик должен великолепно знать язык, в котором написано произведение. Одновременно, очень важно глубоко знать культуру народа, переводимого его произведения. И ещё необходимо обладать умением сохранить специфику и национальный дух оригинала. Национальные реалии занимают большую роль в художественном наследии М.Шолохова. Поэтому сохранение их при переводах является важным фактором.

В статье анализу подвергаются “Донские рассказы” и повесть “Судьба человека” выдающегося русского писателя М.Шолохова. В частности, изображение в переводах на азербайджанский язык национального своеобразия оригинала и переводов Б.Мусаева и Н.Абдулрахманлы выявляются наиболее адекватные переложения. И делаются объективные выводы по осуществленным переводам.

Rəyçi: Aida Feyzullayeva
Filologiya elmləri doktoru, professor

Mündəricat

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVƏ BƏDİİ, ELMİ-SİYASİ ƏDƏBİYYAT VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASI	3
S.ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARI	9
LEYLA MAHMUDOVA HƏMCİNS TƏYİNLI CÜMLƏLƏR	16
ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ ANA DİLİNİN SAFLIĞI UĞRUNDA: YUSİF VƏZİR VƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ	21
ŞƏMSİNUR ASLANOVA QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏDİNDƏ ALMAN DİLİNİN YERİ	30
НАИЛЯ ГАДЖИЕВА К ИЗУЧЕНИЮ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ СТУДЕНТАМИ-АЗЕРБАЙДЖАНЦАМИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА	37
FATMA BAGIROVA QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ ALMAN DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİNƏ TARİXİ BAXIŞ	43
VÜSALƏ AĞABƏYLİ GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ MƏDƏNİ FAKTOR.....	52
СЕВИДЖ ГАСАНОВА РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	57
MƏFKURƏ HÜSEYNOVA AZƏRBAYCAN TOPONİMİKASINA DAİR (Qubadlı toponimləri)	63
ZAMİQ TƏHMƏZOV TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİT KEÇİDLƏRİ ("KİTABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ MATERIALLARI İLƏ MÜQAYİSƏDƏ)	72
ELNARƏ MƏMMƏDOVA MAHMUD KAŞQARLININ "DİVANÜ LÜĞAT İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI	81

ИРАДА АЛИЕВА	
О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ОБУЧЕНИЯ НОВОЙ ЛЕКСИКЕ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	89
QUBAD CƏBRAYILOV	
DİLDƏ ƏŞYA ANLAYIŞININ FƏLSƏFƏ VƏ LİNGVOPSİXOLOGİYA BAXIMINDAN ARAŞDIRILMASI	94
GÜNAY SÜLEYMANOVA	
QƏDİM İNGİLİS DİLİNƏ LATİN TƏSİRİ	101
AYNUR MEHTİYEVƏ	
RUHIYYƏ ƏHMƏDOVA	
NORMAN İŞĞALININ İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ	107
ARİFƏ YUSİFOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ VƏ ÜMUMDİLÇİLİK TARİXİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ , TƏDQIQATI VƏ ONUN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	112
NAİZƏ SALMANOVA	
GÜLNAR NAĞIYEVƏ	
QLABOLLAŞAN DÜNYADA QƏDİM, ORTA VƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ONUN BEYNƏLXALQ ORTAQ DİL STATUSU QAZANMASI AMİLİ	117
TAMARA ƏLİZADƏ	
CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	122
ASİFƏ ƏLİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN FORMALAŞMASI VƏ TARİXİ	128
SAMİRƏ ORUCOVA	
ALİ MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ BİRİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ GÖRƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR	136
NİGAR HACIYEVƏ	
ELLIPTİK CÜMLƏLƏR SİNTAKTİK EKSPRESSİVLİK VASİTƏSİ KİMİ (AZƏRBAYCAN NAĞİLLARI ƏSASINDA)	144
УЛЬКЕР МИРЗОЕВА	
МЕТАФОРИЗАЦИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ СОМАТИЗМОВ	155
ТАИРА ЗАИРОВА	
ГЛАГОЛЫ СО ЗНАЧЕНИЯМИ «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ» И «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ОТНОШЕНИЕ» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	161

SƏİDƏ ORUCOVA	
SƏİDƏ MEHDİYEVA	
İNGİLİS DİLİNİN İKİNCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LEKSİK ÇƏTİNLİKLƏR	168
Н.ГАСАНОВА	
ЦЕЛОСТНОСТЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА	173
ZENFİRA NİFTƏLİYEVA	
FRAZEOLOGİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK, STRUKTUR-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ	179
NƏRMİNƏ QULİYEVA	
RUQİYYƏ SƏFƏROVA	
SOMATİK TƏRKİBLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ XÜSUSİ AMİLLƏR.....	184
QÖNÇƏ KƏRİMOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI	189
ÇİMNAZ SƏLİMOVA,	
NAİLƏ HACIYEVA	
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	194
ÇİMNAZ ALXASOVA,	
AYTƏN HACIYEVA	
İNGİLİS XALQININ MƏDƏNİ İNKİŞAFINDA DİLXARİCİ AMİLLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	199
XATİRƏ NƏCƏFOVA	
DIVERSITY OF METHODS OF TEACHING READING204	
ŞƏHLA BALACAYEVA	
QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN MƏQSƏDİ.....	215
ÜLKƏR SƏLİMOVA	
FRAZEOLOGİYANIN DİL SİSTEMİNDƏ YERİ	220
NƏRMİN MUSTAFAYEVA	
ELAN MƏTNLƏRİNİN ÜSLUBİ TƏSVİRİ	228

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

LEYLA İMAMƏLİYEVƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİNƏ DAİR	236
FƏRİDƏ HİCRAN VƏLİYEVƏ YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA YUXU ARXETİPİ	241
YEGANƏ ABDULLAYEVƏ POSTMODERNIST DISKURSDA NAĞILIN DEKONSTRUKSIYASI: ANCELA KARTER VƏ NIL QAYMAN YARADICILIĞINDA ROMAN-NAĞİL	249
FƏRRUX MƏMMƏDOV İLK SEVGİNİN İLK MÜƏLLİMİ.....	262
МАЯ КАСИМОВА РОЛЬ ВОСТОЧНЫХ МОТИВОВ В ТРАКТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ТИПА ГЕРОЯ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ, МНОГОНАЦИОНАЛЬНОЙ И РУССКОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ	287
SULTAN SEYİDOVA MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA NATIQLİK SƏNƏTİ	298
ŞÜKUFƏ VƏLİYEVƏ XX ƏSR ABŞ ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	305
GÜLƏR ABDULLAYEVƏ ŞEYX QALİB POEZİYASI QURAN RƏVAYƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ	310
GÜNEL RƏCƏBOVA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ ROMAN JANRI	317
СУАД ЭФЕНДИЕВА ЖАНР ГАЗЕЛИ В ПОЭЗИИ МИХАИЛА КУЗМИНА В КОНТЕКСТЕ КОНТАКТНЫХ СВЯЗЕЙ	324
GÜNƏŞ QULİYEVƏ “BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ TÜRK DÜNYASI”	332
ŞƏFA ƏLİYEVƏ TƏNQİDİ REALİST DRAMATURGİYADA MONOLOQUN ÜSLUBİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU	338
DİLARƏ ƏLİYEVƏ MODERNİZMİN ƏDƏBİ-ESTETİK PRİNSİPLƏRİ	345

AYGÜN QURBANLI ANALİTİK JURNALİSTİKANIN TARİXİ: RETROSPEKTİV BAXIŞ	351
ARZU SƏFƏROVA ПРИЕМЫ И СРЕДСТВА КОМИЧЕСКОГО	359
İRADƏ YUSİFOVA M.ŞOLOXOVUN “DON HEKAYƏLƏRİ” VƏ “İNSANIN TALEYİ” POVESTİNİN AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞUN TƏSVİRİ	370

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 01. 12. 2018.
Şerti çap vərəqi 48 Sifariş № 18.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “**Elm və təhsil**” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.